СУЧАСНА ФАНТАСТИЧНА ПОВІСТЬ

СУЧАСНА ФАНТАСТИЧНА ПОВІСТЬ

КИЇВ. ВИДАВНИЦТВО ЦК ЛКСМУ «МОЛОДЬ». 1989

ББК 84Ук7—44я43
С 91

Збірка фантастичних повістей сучасних авторів тематично охоплює широкий спектр проблем — від прозаїчних клопотів учених до спроб розкрити зв'язок епох, від прозирання в сиву давнину до роздумів над проблемами, орієнтованими в близьке чи далеке майбутнє. Всі повісті характеризує посилена увага авторів до внутрішнього світу героїв.

Сборник фантастических повестей современных авторов тематически охватывает широкий спектр — от прозаических хлопот ученых до попыток раскрыть связь времен и эпох. Все повести характеризует усиленное внимание авторов к внутреннему миру героев.

Редакційна колегія:
Шевчук В. О. (голова), *Дончик В. Г., Павловський С. С., Попсуєнко Ю. Г., Слабошпицький М. Ф., Славинський М. Б., Федосенко О. М.*

Упорядник та автор післямови
М. Б. Славинський

Художнє оформлення
В. Й. Агафонова

С $\frac{4702640201—072}{М\ 228(04)—89}$ 101.89

ISBN 5-7720-0148-5

© Упорядкування, художнє оформлення. Видавництво «Молодь», 1989

Анатолій Дімаров

ТРИ ГРАНІ ЧАСУ

Що дні бувають щасливими та нещасливими, Юрко переконався давно. В день щасливий хоч догори ногами ходи — ніхто на тебе й не буркне. Навіть найсуворіший учитель, гроза всіх непослухів та розбишак, забудьків і ледарів,— навіть він не помітить тебе в щасливий твій день, хоч на лобі твоєму так і буде написано, що ти не вивчив уроку...

Ну, а коли випаде день нещасливий...

Чи міг би подумати Юрко, просинаючись одного яскравого та гожого ранку, що оце сонце ясне, оце небо безхмарне та віщує йому похмуру годину? Чи міг би подумати він, що саме зараз, коли оце похапцем зривається з ліжка та на мамине ласкаве: «Синку, сніданок уже на столі»,— відповідає радісно й дзвінко: «Зараз, ма, зараз!» — чи міг би подумати, що на нього вже снується важке павутиння нещасливого дня?

Перша грозова хмара з'явилася тоді, коли Юрко пригадав, що забув розв'язати задачку з фізики. Міг би згадати про це й раніше, хоча б по дорозі до школи чи на великій перерві, а то схаменувся, коли посідали за парти, привітали вчителя і він, той учитель, спитав, що було задано на сьогодні.

Отоді й згадав Юрко про задачку. Отоді й похололо все у ньому, і він аж зіщулився, аж голову пригнув за сусідовою спиною, щоб учитель його не помітив. Отоді й переконавсь остаточно, що день, який так радісно почався для нього, був нещасливий, оскільки вчителева невблаганна рука простягнулася саме до нього:

— Гаврильченко, що було задано додому?

Юрко приречено зводиться.

— Додому... було задано... задачку...

— Ти її розв'язав?

Юрко з відчаєм дивиться на незаймано чисту сторінку в зошиті.

— Розв'язав чи ні? — вже нетерпляче питає вчитель.— Покажи-но твій зошит.

І тут в Юрковій голові виникає несмілива думка. Крихка, як крижинка, надія уникнути кари:

— Я, той... У зошит я не записував... Я в голові...

— Он як!

Густі брови вчителя здивовано піднімаються вгору.

— Серед нас, виявляється, новітній Ейнштейн! — В класі одразу ж виникає тихенький смішок.— Ну, йди до дошки, показуй, як ти її розв'язав.

В Юрка не ноги — гирі. Невидимі ланцюги сковують йому руки, коли він бере крейду.

— Ну?..

Жодної думки не виникає у Юрковій голові. Жодної, бодай найменшої іскорки. Він тоне, безнадійно й приречено, в похмурість свого нещасливого дня; тоне, навіть не пробуючи якось врятуватися. Не дивиться в бік своєї парти, де його товариш аж перехилився наперед, намагаючись щось підказати.

— Іди на місце,— врешті лунає вирок учителя.— І дай щоденник.

Юрко дістає щоденник і чує за спиною тихенький смішок:

— Ейнштейн... Ейнштейн...

Юрко обертається, кидає спідлоба погляд: Кравчиня! Пирскає в кулак, удає, що йому он як смішно.

Ну, почекай, я тобі дам Ейнштейна!..

І, звісно ж, він під час перерви побився з Кравчинею. Як і годилося в нещасливий день.

З школи Юрко повертався з двійкою в щоденнику й запискою директора до батьків...

Коли в домі все перемололося та перекололося; коли мама трохи заспокоїлась, а тато вдесяте заглянув у синів щоденник, мов усе ще сподіваючись, що з двійки виросте хоча б трійка; коли батьки посперечалися ще раз, кому йти до директора школи (тато завжди в таких випадках волів сховатися за мамину спину); коли Юркові було вдесяте сказано, хто він такий і що на нього чекає в майбутньому («Конюшня»,— сказав тато. «В'язниця»,— поправила мама); коли Юркові наказано було йти спати, «бо від оцих всіх розмов все одно толку ніякого, йому що горохом об стінку» (мамині слова); коли Юрко заліз у ліжко й згорнувся винувато калачиком, мама сказала татові, що вона має до нього серйозну розмову. І хоч батьки вели ту розмову в сусідній кімнаті, Юрко чув майже все, до останнього слова.

Тим більше що йшлося про нього.

— В усьому винен ти,— почала мама.— Ти, й більше ніхто!

Під татом, чутно було, рипнув стілець.

— Ти!... Ти!... Не перечи мені,— застерігала мама, хоч тато мовчав як рибина.— Ти повієшся собі на цілісінький

рік (тато був у «полі» не більше семи місяців, але в мами свій вимір часу)... Кинеш мені на руки обох (тобто Оленку і Юрка)... тобі й горенька мало (стілець несміливо рипнув)... Ти смієш іще заперечувати?! А мені тут хоч розірвися... Мало того, що вбиваюся на роботі, аби прогодувати сім'ю (татова зарплата до уваги не бралася, хоч стілець знову несміливо рипнув)... Мало того, що як проклята день і ніч кручуся на кухні, так ще мушу втрачати останні крихти здоров'я через те убоїсько! (О, це вже про нього, Юрка.) Він не тільки все нам потрощить, він і хату нам спалить!.. І не захищай його — він геть одбився од рук... День і ніч гасає на вулиці (знову мамин вимір часу: Юрко більше двох годин підряд ніколи на вулиці не був), дружить із такими жахливими хлопцями, які тільки й знають, що курять та лаються... От побачиш, він скоро буде за гратами! Побачиш!.. (Тут голос мамин зривається, вона, здається, плаче.)

— Соню, ну, Соню,— бубонить несміливо тато.

— У мене сил більше немає... Я вже не можу з ним упоратись...

Деякий час триває мовчанка: чутно лише, як схлипує мама. Юркові зараз так маму шкода, що він сам не знає, що зробив би, аби маму втішити. «От не буду виходити в двір,— обіцяє він собі.— І вчитиму всі уроки, щоб самі п'ятірки... І помагатиму прибирати в кімнаті... Й ходитиму на базар...» Юрко морщить лоба, пригадуючи, що іще він робитиме, але тут знову залунав мамин голос.

Тепер мама говорить спокійніше. І не обриває тата, коли той наважується вставити слово.

— Він не такий уже в нас і зіпсований,— каже несміливо тато.— Хто не був хлопцем... (Юрко готовий цілувать зараз тата!) А що тобі з ними двома важко, тут ти, Соню, маєш рацію, тут треба щось придумати...

— От і подумай,— відповідає мама.— Бо в мене вже голова обертом іде.

— А що як я заберу його із собою? — весело тато.— На літні канікули.

Від несподіванки Юрко аж завмирає. Тепер слово за мамою; як вона скаже, так воно й буде.

— Забирай хоч і зараз,— втомлено мама.— В мене немає вже сил...

«Гур-р-ра!» — кричить Юрко подумки. Молотить ногами ковдру, аж та злітає в повітря. І потім довго не може заснути: думає про майбутню поїздку.

* * *

Хоч до від'їзду в «поле» лишався ще місяць, Юрко став збиратися в дорогу наступного ж дня.

...Вдвох із татом вони складали список: що треба придбати Юркові. Так з'явився рюкзак (Юрко його як надів, то й ходив, поки мама не покликала вечеряти), кеди, туристські черевики, штормівка, светр, вовняні шкарпетки, біла кепочка з сонцезахисним козирком, темні окуляри від яскравого південного сонця і складаний ніж. Великий, мисливський, за п'ять карбованців, у спеціальних піхвах, щоб можна було чіпляти до ременя. Юрко хотів хоч раз сходити з ним у школу, та не дозволила мама.

А потім — геологічний молоток.

Тато приніс його увечері, коли повернувся з роботи. Показав якийсь довгий предмет, загорнутий у цупкий жовтий папір.

— А вгадай, що це таке?

Серце Юркове так і тьохнуло:

— Молоток?!

— Ти диви, вгадав! — удав із себе розчарованого тато.— Ну, твоє щастя — бери!

Юрко ухопив дорогоцінний пакунок, став поспіхом розв'язувати шпагат.

Спершу появилася ручка: довга, старанно вистругана, вона сама вкладалася в долоню. А тоді прямо в душу Юркову відполірованим білим металом сяйнув молоток. Геологічний. Справжнісінький. Замовлений татом спеціально для нього! З довгим розплющеним дзьобом, гострим, як долото, з міцним обушком.

— Ну, як?

Очі татові сяють не меншою втіхою, аніж у сина.

— Сила! — говорить Юрко, розмахуючи молотком.— Можна, я з ним вийду у двір?..

І нарешті настав день, коли вони мали летіти в Казахстан.

Хоч мама поставила будильник рівно на п'яту, Юрко майже не спав: боявся запізнитися. Схоплювався кілька разів протягом ночі, вдивлявся в стрілки; йому здавалося, що годинник раптом узяв та й зупинився. Або не задзвонить. Врешті не витримав. Підійшов до дверей, відчинив, тихенько покликав:

— Тату!.. Та...

Тато заворушився, звів сонну голову:

— Чого тобі, Юро?

— Уже, мабуть, пора...

Тато став позіхати. Він завжди перед тим, як устати, отак позіхав: довго, голосно й смачно. Мама щоразу сердилася:

— Та замовкни — сусідів побудиш!

Сьогодні, однак, не сказала нічого: мабуть, тому, що вони від'їжджали.

Потім вони снідали, а два рюкзаки, набехкані, стояли вже посеред кімнати: більший — татів, менший — Юрків, і Юрко весь час мацав ніж: чи висить, чи не одірвався, а мама наказувала:

— Ти ж, Юро, гляди мені, бережися... Та слухайся тата... А ти не пускай його самого в гори,— це вже татові.— Та пишіть частіше. Ми з Оленкою за вами скучатимем...

В мами підозріло блищать очі, і Юркові теж пощипує в носі. Але він — мужчина, то лише супиться.

— Їж, Юро, їж,— каже мама ласкаво.— Рушники не забули?

— Ні,— каже тато.— У рюкзаці.

— А бритву?

Татова виделка повисає в повітрі.

— Я так і знала! Що б ви робили без мене?

Врешті й бритва лягає у татів рюкзак. І їм треба прощатися.

— Ну,— каже тато.

Мама, зітхнувши, обіймає його, цілує якось аж сердито.

— Востаннє,— каже вона.— Востаннє ти їдеш у те прокляте «поле»! Або ми, або твоя геологія!

Тато зблимує світлими віями і не каже нічого: ця фраза мамина лунає щороку, як тільки тато вирушає в дорогу.

Потім мама цілує Юрка:

— Гляди, будь у мене розумним хлопцем.

Юрко ще більш морщиться, щоб не розплакатися: йому зараз дуже жалко маму. Мама зараз така самотня, совість так мучить Юрка, що він обіймає її за шию й шепоче на вухо:

— Ма, що тобі привезти?

— Приїжджай сам здоровий,— всміхається мама крізь сльози.

Вони беруть рюкзаки, і мама вже вкотре жахається:

— Боже, які страшні! Ви ж собі хребти поламаєте!

— Не поламаємо! — відповідає за себе й за тата Юрко.

Таксі вже чекає на них — світить червоним вогником. Юрко сідає попереду, біля шофера, він чекає, що водій почне розпитувати, куди вони їдуть, але той мовчки веде

машину, і Юрко розчарований. Одвертається, ображений, до віконця, дивиться на сонні будинки, що проносяться мимо, думає про далекий Казахстан, який чекає на нього.

— Тату, а гадюки там є?

— Повнісінько,— всміхається тато.

Юрко задоволений. «От! — поглядає він скоса на шофера.— Чуєш, куди ми летимо!»

Аеропорт зустрічає їх напівсонною тишею: ще рано. Зрідка загуде літак, та одразу ж і затихне. Однак величезна споруда із скла та бетону повна людей: одні куняють на лавках, інші розмовляють тихенько, а більш нетерплячі не відходять од табло, на яких світяться цифри. Юрко із татом пройшли досередини, поскидали рюкзаки.

— Зачекай, я довідаюся, де нас реєструватимуть,— каже тато і зникає у натовпі.

Юрко лишається з рюкзаками. Йому здається, що всі тільки на нього і дивляться. Він уже жалкує, що запакував до рюкзака молоток: треба було припнути до ременя. Він ревниво оглядається, чи немає більше геологів, але геологів не видно, недалеко тільки весела група туристів із веслами та запакованими байдарками. Всі як один у зелених костюмах, в таких же, як у Юрка, черевиках, ще й з гітарами. Юрко набирає ще більш незалежного та гордого вигляду, хоч йому аж пече познайомитись із ними, розповісти про тата й про себе.

Аж ось і тато.

— Пішли, вже розпочалась реєстрація,— каже заклопотано він.

Потім оголосили посадку, і Юрко пройшов за скляні двері слідом за татом. Тут їх зустріли строгі жінки у синіх костюмах, ще й міліціонер стояв поруч. Одна з тих жінок наказала Юркові пройти крізь величезний магніт, і тільки він ступив — засвітилася червона лампочка, задеренчав різко дзвінок.

— Який у тебе металевий предмет? — спитала строго жінка.

Юрко так і похолов: згадав про ніж, що висів у нього на поясі.

— Ну, показуй, показуй!

І міліціонер вже заходить з іншого боку, щоб Юрко, мабуть, не втік. І такий переляканий вигляд у Юрка, що жінка не витримала, глянувши на ніж, посміхнулася, махнула рукою: проходь!

Х-ху, пронесло!..

А тато ще й насміхається:

— Посадили б, що я мамі сказав би?.. Та не біжи так — встигнемо!

У літаку Юрко нетерпляче дивився в кругле віконце: чи скоро летітимуть? Бо літак все котився й котився, мовби пілоти перед тим, як злетіти, захотіли накататися досхочу. Ось літак зупинився, постояв, наче роздумуючи, куди ще повернути, а потім так заревів турбінами, що Юркові одразу ж у вуха мов вати набило, затремтів, завібрував усім корпусом — рушив із місця. Швидше і швидше миготять кольорові ліхтарики, що вишикувалися обіч бетонки, зливаючись у суцільну пульсуючу лінію,— літак стукнувся колесами раз, вдруге — одірвавсь од бетону. Земля провалилася, пірнула донизу, а їм назустріч понеслося бліде ще небо — все ближче і ближче, і застиглі хмарини, що враз видовжувалися, повисли легким туманом. А літак все линув і линув угору, він наче хотів якомога далі одірватися од землі, що розгорталася внизу кольоровою картою: квадратами полів і блюдцями озер, густими щітками лісів і тоненькими нитками доріг, сірниковими коробками будинків і сріблястою стрічкою Дніпра. Переривистий, натужний гул переріс у спокійне гудіння, і табло, де було попередження не курити й застебнути ремені, погасло.

Юрко одірвавсь од вікна, глянув на тата: тато вже спав. Одкинувся на спинку крісла, тихенько посвистував носом...

Ще раніше, коли вони збиралися в дорогу, тато якось сказав Юркові, що місто, в яке вони полетять, лежить у іншому часовому поясі. Сонце там сходить і заходить на чотири години раніше, отже й стрілки годинників переведені на чотири години вперед.

— За дорогу ми постарішаємо на чотири зайві години: вони наче випадуть із нашого життя. Наші годинники показуватимуть десяту годину ранку, а там уже буде чотирнадцята дня. Зате коли повертатимемося додому, то зекономимо аж чотири години: вилетимо о сьомій годині вечора, а прилетимо знов-таки о сьомій годині.

Справжня фантастика!

Юркові аж не віриться. Це ж виходить, що вони летітимуть не чотири години, а вісім. Тільки їм із татом здаватиметься, що чотири, і всім пасажирам, а для тих, хто їх зустрічатиме,— вісім. Бо вилетіли о шостій за московським, а прилетять о чотирнадцятій за місцевим часом.

Голова йде обертом!

Тож Юрко, коли літак приземлився, одразу глянув на

великий годинник, що висів на фасаді аеровокзалу. Годинник показував рівно десяту.

Тато, коли Юрко про це йому сказав розчаровано, тільки всміхнувся. Когось пошукав поглядом, до когось замахав рукою:

— Зайкен! Зайкен!..

Їм назустріч, пробиваючись крізь натовп зустрічаючих, швидко йшов молодий казах: вилицювате обличчя його світилося усміхом.

— Товаришу начальник, здрастуйте!

— Знайомтесь, це мій син, Юрко,— сказав тато.— А це наш найкращий шофер — Зайкен... Ну, як, Зайкене, справи? Джакси?

— Джакси! — закивав головою Зайкен.— Всі за вами, товаришу начальник, скучають!

Тато, про щось згадавши, глянув на Юрка, спитав у Зайкена:

— Котра зараз година, Зайкене? Бо наші щось зупинилися.

Зайкен відгорнув рукав штормівки, глянув на циферблат:

— Третя година, товаришу начальник. Зовсім мало часу на дорогу лишилося!

— Ну, якось та доїдемо... Ходімо.

Зайкен узяв татків рюкзак, швидко пішов до виходу. Юрко ледь за ним устигав, рюкзак з кожним кроком все важчав, і важчав, а тут іще спека, наче в печі.

— Сам приїхав? — розпитував тато Зайкена.

— Нащо сам? Самому скучно, товаришу начальник. Ніна на машині сидить.

— Ніна? — на татове обличчя набігла тінь.— Як вона, не баламутить у таборі?

— Тиха, як миша,— розсміявся Зайкен. —Та он вона, махає з машини!

Попереду, де стояли машини, і справді хтось вимахував. Тоненька постать практикантки-студентки у такій же зеленій штормівці.

— Вікторе Васи-ильовичу!.. Вікторе Васи-ильовичу!..

— От же шалапутна! — не витримав — розсміявся тато.

А постать перемайнула через борт, помчала назустріч. Налетіла, мов вихор, повисла в тата на шиї:

— Ой, як ми за вами всі скучили!

— Тихше, бо зіб'єш із ніг! — одбивався жартом тато: йому, мабуть, було трохи незручно перед сином.— Познайомся, Ніно, мій син, Юрко.

Ніна мов аж тепер побачила Юрка: розбишакуваті очі її оббігли його з ніг аж до маківки.

— Ой, який він у вас гарненький!.. Можна його поцілувати?

І, не чекаючи згоди,— чмок! — Юрка в щоку.

— Ну от ви й познайомились!

Сміється тато, сміється Зайкен, а Юркові хоч крізь землю провалюйся. А Нінка, де вона й узялася на його голову, ще й доймає:

— А чого він у вас такий сердитий, Вікторе Васильовичу?

— Ну, годі! — пожалів нарешті тато Юрка.— Треба рушати.

Рушили. Тато й Зайкен у кабіні, Юрко з Ніною зверху в кузові: тут не так жарко, до того ж усе видно.

Кузов набитий вщерть: ящики, кайла, лопати, ломи, молотки, відра, мішки, зв'язані кошми, бочки,— все те підстрибує, їздить туди та сюди, торохкотить, бряжчить,— музика, Юркові кращої й не треба! Вчепився руками в кабіну, підскакує на дощці, засланій кошмою, підставляє обличчя тугому вітрові, що аж лопотить у капюшоні штормівки: Зайкен жене, як навіжений, щоб добратися якнайраніше. Пролітають обабіч сади і арики з водою, а попереду, високо в небі, застигли дивовижні хмари: білі-білі на темно-синьому небі.

— То вже гори,— пояснює Ніна.

— А чого вони білі?

— Бо там вічні сніги. Ти що, не бачив гір?

Не бачив. Вивчав тільки в школі. Правда, бачив у кіно й по телевізору. Але то — зовсім інше.

— До них іще сто кілометрів. Наш табір он під тією горою стоїть... Он бачиш, три вершини... Вони якраз над нашим табором. Вийдеш уранці, в долині ще темно, а вони вже горять...

Горять? Ой, як цікаво!

Юрко вже й очей не зводить із гір. Але вони так далеко, що йому врешті-решт набридає дивитись на них.

— А гадюки там є? — запитує Ніну.

— Гадюки?... Повнісінько!

— Ну-у?.. А які?

— Кобра, гюрза... От приїдемо — сам познайомишся.

— І в табір залазять?

— Обов'язково.— Обличчя в Ніни аж надміру серйозне.— Я щоранку з-під ліжка як не одну вигорну, то дві...

— З-під ліжка?

— Еге... Вони щоночі під ліжка залазять. Залізе й ле-

жить. Або й у чобіт забереться... Я раз уночі стала взуватися, а там — гюрза...

— Вкусила? — аж холоне Юрко.

— Не встигла... Я ногу миттю висмикнула.

Юрко вже з повагою дивиться на Ніну.

— А ті, що під ліжками? — несміливо допитується він.

— Тих ми вранці ловимо і вбиваємо.

— І по скільки вбиваєте?

— По сотні, а то й по дві — скільки наповзе. А потім переберемо і які пожирніші — в суп!

— У суп?

— А ти що, не знаєш, що гадюки їстівні? От як консерви кінчаються, так ми й переходимо на гадюче меню. Суп із гюрзи, шніцель із кобри — за вуха не відтягнеш!

— Ти теж пробувала? — скоса дивиться на неї Юрко.

— А я що — гірша од інших? З'їм, та ще й добавки прошу...

От тобі й маєш! Оце буде про що розповідати у класі, як повернеться з «поля»! Та хлопці всі повмирають од заздрощів! Заради цього одного варто з'їсти гадюку. Ну якщо не всю, то хоч манюній шматочок. Хоч Юрко аж здригається, уявивши гадюку в тарілці. Мишу, й ту, мабуть, легше...

— А тебе не канудило?

— Од чого?

— Од м'яса гадючого.

— Спершу канудило, а потім звикла.

Дорога незабаром подерлася вгору. Зникли, залишившись позаду, сади, широчезна долина поступово повужчала, стислася, пологими хвилями набігали звідусюди все вищі та вищі горби, вкриті то лісами, то густими чагарниками, а то й зовсім безлісі,— тільки трави на них та отари овечі, що повзають сірими плямами, і на такому горбі обов'язково вершник застиглий, наче з каменю висічений і поставлений на тисячоліття. А за ними, за отими горбами, вже видно й гори: дикі ущелини, оголені скелі, що підступають все ближче й ближче,— ще кілометр, ще два — і могутня, до самого неба, стіна перетне їм дорогу, не пустить нікуди. Але дорога вперто веде уперед. Вона то врізається в один із горбів, коли вже не може його оминути, то притискається до навислої стіни, вузька, як лезо ножа, і тоді під самими колесами глибоко й моторошно відкривається прірва: в Юрка аж пальці німіють, так він стискає борт, а Зайкен жене, хоч би тобі що, закладає такі круті віражі, що аж голова обертом іде! А Ніна сидить, мов на канапі вдома.

Чим вище, тим стає холодніше. Спершу Юркові було аж приємно, та згодом став мерзнути. Але мовчав, терпів, аж поки Ніна сама догадалася: дістала дві ватянки, одну собі, другу Юркові, і він одразу ж зігрівся.

В табір приїхали зовсім потемки. Довго спускалися вниз при засвічених фарах. Сліпучі промені розсікали пітьму, вони то губилися в чорній, як смола, порожнечі, то впиралися в кам'яну стіну, що нависала над дорогою, грізно й похмуро,— все нижче й нижче з'їжджала машина, тому спускові, здавалося, кінця-краю не буде, аж ось кам'яниста дорога, що звивалася вузьким серпантином, закручена, як сталева пружина, довкола гори, враз напрямилася, стрілою прослалася обіч гірської річки, що глухо й потужно ревла ліворуч. Знову потеплішало, ласкаве повітря долини війнуло в обличчя, а вгорі, прямо над головами, на чорному тлі замиготіли ясні та великі зірки. А попереду, з-за кам'яної стіни, лилося сріблясте сяйво.

— Що то? — спитав Юрко зачудовано.

— То місяць сходить.

Машина круто повернула ліворуч, і Юрко прямо перед собою побачив інші вогні, розсипані при самій землі.

— Ото вже й наш табір.

Юрко аж звівся, щоб роздивитися краще. Світло від фар побігло-побігло вперед, наткнулося на дерева, а поміж деревами вже було видно намети і людські постаті: в таборі не спали — чекали на них. І не встигла машина зупинитися, як її з усіх боків обліпили люди: веселі бородаті й безбороді обличчя, десятки незнайомих Юркові людей. Всі вони обіймали тата, що вийшов з кабіни, а Зайкен уже одкрив борт кузова, і десяток рук потягнулося одразу ж до бочок і ящиків, до лопат та ломів — розвантажувати. Юрко, не знаючи, що йому робити в оцій веремії, оглянувся безпорадно на Ніну, але Ніни вже не було, вона встигла зіскочити на землю, і Юрко сидів ні в сих ні в тих, поки не пролунав татків голос:

— Юро, а ти ж чого? Злазь!

Юрко заніс через борт ногу, і його одразу ж підхопили чиїсь дужі руки...

Потім вони сиділи у великому наметі за довгим столом з грубо збитих дощок і вечеряли. Було тісно, бо набилося повнісінько, на столі в алюмінієвих мисках парувала страва: м'ясо з картоплею. Юрко підчепив виделкою шмат м'яса і тільки розкрив рота, як зустрівся поглядом з Ніною, яка сиділа навпроти. Ніна усміхнулася хитренько до нього, провела пальцем по столу звивисту лінію. «Га-

дюка!» — здогадався одразу ж Юрко й одсмикнув м'ясо од рота.

— А ти чого не їси? — запитав згодом тато.

— Так... Щось не хочеться...

— Втомився? Зараз підемо спати.

Юрко жував лише хліб, намагаючись не дивитися на м'ясо, а Нінині очі вже одверто сміялися з нього. Він уже й не знав, чи гадюче м'ясо в тарілці, чи Ніна його обдурила, однак не міг пересилити огиди.

Трохи обдурив голод, випивши аж три кухлі чаю.

Одразу ж стало хилити на сон. Лампочка вгорі раптом роздвоїлася, гул голосів то стихав, то наростав, обличчя людей розпливалося, наче в тумані. Юрко щосили тримався, щоб не заплющити очі, аж поки тато, звівшись, скомандував спати.

Їхній намет стояв недалеко від кухні, під таким високим та густим деревом, що тут було темно хоч в око стрель. «Зате вдень прохолодно»,— сказав тато, одводячи брезентову запону. Пошукав у темряві, клацнув вимикачем, і вгорі, під шатром, яскравою кулькою спалахнула електрична лампочка.

В наметі було чисто і затишно. Під ногами — товстелезна кошма, по обидва боки — складані ліжка, вже й застелені, а посередині — стіл, і ще якісь ящики — Юрко не став і роздивлятися: поспіхом роззувся, роздягнувсь — і в постіль.

Прокинувся від того, що йому захотілося надвір. Виліз з-під ковдри, опустив був ноги, та одразу ж шарпонувся назад: згадав про гадюк, які уночі заповзають під ліжка. І вже здається Юркові, що й у нього під ліжком гюрза: причаїлася, чекає, поки він ступить на підлогу.

Забився Юрко під ковдру — дихнути боїться. Вдивляється в темряву — мовби щось і посеред намету ворушиться. Отам, біля столу. Не інакше — кобра.

Юрко уже й не вставав би, аби ж не той чай: три кухлі випив здуру! Кректав, кректав, а потім не втримався:

— Та-ату!

— Га?

Тато заворушився, заскрипів ліжком.

— Що тобі, Юро?

— Хочу надвір!

— То сходи.

— Так під ліжком гюрза!

— Яка ще гюрза? — здивовано тато.— Що ти вигадуєш?

— Гюрза,— вперто Юрко.— Я сам тільки-но бачив.

Тато встав, увімкнув світло. Юрко повів боязко поглядом по кошмі: гюрзи ніде не було.

— То тобі наснилося,— зауважив тато.

Юрко промовчав. Обережно звісив голову, заглянув під ліжко. Там теж було порожньо: стояли тільки його черевики.

— Та не бійся,— заспокоював його тато.— На кошму жодна гадина не полізе. На ось тобі ліхтар, надворі присвітиш. Чи тебе, може, провести?

— Я сам,— відповів Юрко, присоромлений.

Надворі водив туди-сюди ліхтарем, висвічував перед собою дорогу, роздумував: набрехала йому Нінка про гадюк чи правду казала? Мабуть, таки набрехала... І про м'ясо гадюче... А він, дурень, повірив.

Розсердився на Нінку, аж засопів.

Лежав потім у ліжку, довго не спав: думав, як одплатити Нінці.

Нагода випала не скоро: десь за два тижні. За той час Юрко освоївся в таборі, роззнайомився, знав усіх в обличчя. І вже з тиждень ходив і з татом в ролі колектора — документувати довжелезний, метрів на триста рів, викопаний шахтарями (і такі фахівці були у них в таборі) в одній із ущелин біля підніжжя гори.

Їхня долина, коли б на неї глянути згори, нагадувала вузьку та довгу долоню, що закінчувалася ще довшими пальцями — ущелинами. Наче хто натиснув на гори, коли вони були ще м'якими, долонею та й полишив свій слід. У долині, над гірською неширокою річкою, в якій день і ніч ревла потужно вода, росли густо дерева, під ними були нап'яті намети геологів, а ближче до «пальців», на оголеній од рослинності місцині стояли напівзруйновані дивовижні споруди, без вікон та дверей, обнесені кам'яними парканами. Юрко довго губився у здогадках, що то таке, аж поки Зайкен пояснив, що то давні могили казахів, які колись жили в цій долині,— всього дві сім'ї. Після того як у горах був землетрус і їх мало не завалило уламками скель, обидві сім'ї перебралися донизу, в аул, залишивши мертвих стерегти цю долину.

Юркові страх хотілося заглянути досередини, але Зайкен попередив, щоб він був обережний: там водяться змії.

— Гюрза? — спитав з надією Юрко: досі не стрів жодної змії.

— Гюрза.

— А кобри там є?

— Кобри немає. Кобра там, унизу,— показав Зайкен у той бік, звідки вони приїхали.

Тож Юрко поки що не наважувався навідатись туди: приглядався здалеку.

Колишні мешканці долини мали неабиякий смак, якщо оселилися тут. І досі пам'ятає Юрко, як проснувся він наступного дня рано-вранці та й вийшов одразу ж із намету.

Було холодно, вся долина ще тонула в пітьмі, і Юрко, мерзлякувато здригаючись, пішов до річки, що глухо ревіла внизу. Вийшов з-під дерев і застиг вражений: прямо перед ним, високо вгорі, мов провисаючи в небі, світилися ніжно й рожево три гострі вершини. Вони були такі величні, такі незаймано чисті, такі урочисто-піднесені, такі мовчазні у своєму одвічному спокої, що в Юрка аж трепет пробіг по всьому тілу, аж холодок залоскотав у грудях. І він, який виріс у місті, досі сліпий до природи, до її краси неповторної, раптом відчув, як у нього вливається щось урочисте і світле, пронизує кожну клітину. Юрко, застиглий, стояв, про все на світі забувши, а три вершини, три сніжно-білі брати, піднімали свої голови все вище і вище, стрічаючи першими сонце, звідси невидиме. Ось по них бризнуло таким соковито-червоним, що Юркові аж защеміло в очах, червоний той колір... ні, скорше — малиновий... враз одгорів... вершини тепер сліпуче блищали, як гостроверхі, до неба піднесені люстра, а сонячні промені спускалися нижче і нижче, висвічуючи вже голі од снігу та криги скелі, прямовисні, прокреслені різко ущелини, м'які лінії альпійських луків,— гори наче скидали нічну свою одіж, підставляючи оголені груди під радісне, світле тепло...

Задуманий, тихий повертався Юрко од річки.

Потім були інші ранки, такі ж урочисто-ясні, з обов'язковим умиванням над річкою. Широко розставивши ноги, щоб не звалитися в потік, Юрко ловив долонями тугу, пружну воду, яка божевільно мчала повз нього, і йому аж пальці дубіли, така вона була крижана, аж обпікало обличчя і дух забивало, коли він хлюпав нею на себе. Зате потім де дівалася млявість — бадьорим, веселим вистрибом біг Юрко до намету, вимахуючи на ходу рушником.

Перший тиждень тато нікуди його не брав, хоч Юрко й канючив щоранку.

— Ще встигнеш. Звикай поки що до табору. Та не попечися на сонці. Гірське сонце, знаєш, яке?

Юрко вже знав: набравсь того сонця в перший же день. Наче й не довго походив у трусах, а шкіра стала як у вареного рака. Пекло — не можна було й доторкнутися! Куховарка, тітка Марія, натерла його сирою картоплею,

лаючи при цьому батьків, які беруть із собою в гори дітей. Та Юрко на ту лайку не дуже зважав: тітка Марія бурчала весь час, в неї завжди був такий незадоволений вигляд, наче її силоміць привезли сюди й примусили готувати їжу геологам. Тож Юрко не зважав на оту буркотняву: головне — йому незабаром полегшало, а наступного дня він ховався од сонця під деревами.

А потім поступово засмаг: став чорний, як бісеня, тільки зуби блищали, й тато нарешті сказав, що завтра вони підуть брати проби.

Що б то була дуже цікава робота, Юрко не сказав би. Весь день вони копалися у рову, на сонці, що смалило, як у пеклі, та ковтали пилюку. Загортали в пакетики сіренькі якісь камінці, що Юрко за ними й не нагнувся б, аби його воля,— і так метр за метром, вздовж усього рову, якому, здавалося, кінця-краю не буде. Не важка, на сторонне око, робота, а Юрко щоразу натомлювався так, що ледве добирався до табору; і, скинувши швидше рюкзак з пробами, біг притьмом до річки.

Зате спав, як убитий, не боячись жодних гадюк. Тим більше що протягом десяти перших днів не стрів жодної змії: їх чи то перебили геологи, чи вони самі розповзлися подалі од табору, хто його знає. Юрко уже думав, що він так і повернеться, не стрівши живої гюрзи, він уже навіть не вірив, що вони водяться в отих казахських надмогильниках, аж на одинадцятий день йому таки повезло: він побачив змію.

Наткнувся на неї не біля табору, а вище, якраз навпроти могил. Там річка робила коліно, розливаючись широко, і з цього боку була тиха заводь не з такою крижаною водою. Вода в ній встигала протягом дня прогріватись на сонці, і геологи ходили туди купатися. Тож пішов і Юрко. Та впустив необережно у воду рушник, ледве його вивудив, викрутив і так, як був той жужмом, кинув на камінь. Купатися одразу ж перехотілося, тим більше що й витиратися нічим. Нахилився вже був за рушником, аж тут краєчком ока упіймав якийсь рух: попереду, на плескатому камені, що лежав біля самої заводі. Глянув туди і похолов: на каменюці, згорнувшись у кільця, лежала величезна змія. Товстий кінчик хвоста роздратовано посмикувався, плеската і гостра, схожа на трикутник голова з холодними, як крижини, очима, похитувалася то вперед, то назад, а з розтуленої пащі вирівалося люте сичання. Не зводячи з гюрзи застиглого погляду, Юрко позадкував — позадкував та й сів, спіткнувшись, на камінь.

І тільки сів, як під ним заворушилося, холодне і круг-

ле. «Змія!» — вибухнуло все у Юркові. Його так і підкинуло вгору — Юрко ще ніколи так не стрибав, як стрибонув цього разу.

Стояв, усе ще не вірячи, що лишився живий.

Глянув на плескатий камінь: гюрзи вже не було. Зникла, мов випарувалась. Тоді Юрко набрався сміливості й оглянувся назад.

Там лежав рушник. Його, Юрків, рушник...

Сьогодні в Юрка вихідний. Як і в усіх геологів. І кожен використовує неробочий цей день по-своєму: той спить до обіду, той подався униз на рибалку — там, кажуть, харіуси чіпляються на голий гачок — той пише додому листа, а той зібрав брудну білизну та й вирушив прати до заводі. Тато Юрків засів із старшим геологом за папери, сказав тільки Юркові, щоб не заходив далеко.

Та Юрко світ за очі й не збирається: лише в оту он ущелину, в крайній той «палець», звідки, наче із помпи, виривається тугий струмінь води. Вода, мов небо, блакитна, вона зберегла колір криги, що тане вгорі, під гарячим полудневим сонцем. Сонце вище — і вода прибуває в потічку, сонце донизу — і вода спадає. А під ранок ледь дзюркоче, сонно і мляво.

Юрко вже був у тій ущелині: ходив разом із татом. Ще тоді запав йому в око гігантський зсув вивітреної породи, весь у яскравих спалахах, так, мовби хто потовк скло та й розсипав щедро по схилу. Тато сказав, що то кристали, що десь угорі кварцева жила і її треба колись конче обстежити, бо місцеві жителі розповідали, що тут раніше находили золото, але сьогодні Юрко йшов не по золото, хоч він би, звісно, не відмовився б од того, щоб знайти самородок кілограмів на два або й три. Тож Юрко підніме й золотий самородок, якщо попадеться, хоча йде по інше: по кристали.

Закинув за плечі рюкзак з двома мішками для проб, взяв молоток. Сказав татові:

— То я пішов.

— Йди,— кидає заклопотано тато.— На обід не запізнюйся.

— Не запізнюся.

Вийшов з намету — Нінка назустріч.

— Юро, куди?

— По кристали.

Нінка відкинула з лоба пасмо, в очах її загорілася цікавість.

— Зачекай, і я з тобою...

— Ти ж довго збиратимешся,— завагався Юрко.

— Та я за хвилинку, Юрику! — Ніна, коли їй це вигідно, може бути ласкава хоч до рани тули.— Візьму тільки молоток.

— Ну, давай,— погодився Юрко.

Ніна майнула до намету. Одразу ж і виглянула: з молотком і рюкзаком за плечима.

— А ти для кого збираєш? — допитувався по дорозі Юрко: він її уже наперед ревнував до всіх кристалів, які вона познаходить.

— Для нашого музею.

Юрко теж вирішив, що частину однесе в геологічний музей.

Одразу ж за поворотом вузька та глибока ущелина ширшала. Вгорі нависали прямовисними стінами скелі, а ще вище, попереду, підіймалася білосніжна голова льодовика. Шуміла, вируювала в потоці вода, стрибала по каменях, пінилася у водограях, билася то в один берег, то в другий,— з року в рік, з тисячоліття в тисячоліття: недаремно ж прогризла з міцнющих породах глибочезну ущелину, якою вони зараз ідуть. Оминають чагарник, що поріс густо по схилах, чіпляючись корінням за кам'янистий неродючий грунт,— все тут живе всупереч суворій природі, землетрусам та зсувам, сухим жорстоким морозам і шаленим зимовим вітрам. Он попереду й зсув, потрібний Юркові,— ще здалеку виблискує мільйонами вогників.

Перебралися обережно через ручай: одшліфовані, змочені водою валуни так і вислизали з-під ніг, і аж голова йшла обертом од стрімкого лету води. Ніна першою добралася до протилежного берега, простягнула молоток:

— Держи!

— Я сам!

Юрко, побалансувавши на валунові, щосили стрибнув: берег аж чавкнув, обвалюючись, але він встиг перенести вагу свого тіла на іншу ногу.

Ніна одразу ж подерлася вгору, Юрко лишився внизу. Нахилявся раз по раз, підіймаючи поодинокі кристали: траплялися часом зовсім прозорі, але все це було не те,— Юрко хотів знайти друзу, отаку, як у тата.

— Юро!

Радісний вигук долинув аж звідкись згори. Юрко задер голову: Ніна пританцьовувала, підіймаючи над головою велику друзу кристалів.

— Гірський кришталь!.. Давай сюди!..

Але Юрко похмуро відмовився. Колупався молотком

унизу, але друзи так і не знаходив. А Ніна, мов на зло, весь час вигукувала:

— Ось іще одна!.. І ще!..

Юрко вже хотів піднятись до неї, та нараз молоток об щось дзвінко ударив, і з каміння вилетів яскравий, як спалах, кристал. Серце Юркове так і тьохнуло, він нахилився, став гарячково розгрібати дрібні камінці, поки нарешті на дні невеликої ямки вигулькнуло ще кілька кристалів, з добрий палець завбільшки, вони росли з товстої платформи, що витикалась краєчком,— Юрко провів пучкою по одному з кристалів, і перед ним відкрилася прозора відполірована грань.

Кристал, аж холодний на дотик, був наче з криги, і в його чистій прозорості спалахували різноколірні вогні.

Тепер Юрко копав обережно й терпляче, щоб не пошкодити друзу. Вивільняв кристал за кристалом, і друза росла на очах.

Докопавшись до краю, виважив друзу із ями...

Спітнілий, щасливий, роздивлявсь свою знахідку. Друза була величезна, всі кристали цілісінькі, а в центрі росли особливо великі,— Юрко її ледь підняв і обережно поніс до води, щоб відмити.

Після такої знахідки захотілося перепочити. Ліг на траву.

— Юро-о-о!

Юрко знехотя звівся, глянув угору. Ніна забралася ще вище, заклично махала рукою:

— Аметисти-и!..

«Ну й хай!» — подумав Юрко: за жодні аметисти у світі не подерся б зараз угору. Ось відпочине, тоді буде видно.

Ліг, заклавши руки під голову, дивився на чагарник, що ріс по той бік річки.

Густі кущі дерлися вгору, до скелі, яка приліпилася до масивної кам'яної стіни. Скеля була якогось дивовижного кольору: зелена-зелена, аж очі вбирала. Колір той, м'який і ласкавий, милував око, і чим довше дивився на скелю Юрко, тим більше вона його зацікавлювала.

Скеля, здавалося, аж просвічувалася навпроти сонця, м'яко і ніжно, вона мовби жила, мінилася теплою зеленню, і Юрко, взявши молоток, знову пішов через ручай: вирішив подивитися, що то за порода.

Довго продирався крізь чагарник, хапаючись щоразу за віття: було досить круто, земля весь час вислизала з-під ніг. Врешті добрався до скелі і, зачудований, став: перед ним височіла величезна нефритова брила, заввишки

метрів із п'ять і зо три метри завширшки. Що це був нефрит, Юрко міг би побитися об заклад: у них дома лежало кілька шматків нефриту... так то ж шматки, по кілограму якомусь, а тут — сотні тонн, не менше! Брила була гладенька, мов скло, відполірована вітрами й дощами, Юрко вдарив по ній молотком — молоток одскочив, як од гумового м'яча, на поверхні ж не лишилося й сліду.

Брила щільно тулилася до гранітної стіни, наче вростаючи в неї, Юрко зайшов з правого боку — жодної бодай щілини, зайшов і з другого. Тут теж брила наче впаялалася в граніт, але Юрко побачив інше: на рівні його голови темнів круглий отвір.

Отвір був такий ідеальний, мов його обвели циркулем перед тим, як висікати, мов просвердлений буром угорі, і стінки його блищали відполіровано. Юрко заглянув досередини: печерка тонула в таємничо-зеленому морокові, а в глибині щось металево поблискувало. Він обережно просунув руку — все глибше і глибше, по саме плече,— пальці наткнулися на металеву пластинку, пластинка м'яко подалася углиб, брила раптом посунулась, і Юрко переляканий, відскочив од неї.

Брила поверталася. Горнула перед собою землю й каміння, наче виростала із скелі. Ось зблиснув гострий, мов ножем обрізаний, край, між скелею й брилою побігла вузька щілина, щілина ширшала й ширшала... уже й руку можна просунути в неї... вже й самому пролізти... а брила все поверталась плескатим боком своїм, відполірованим так, що поверхня блищала, мов люстро.

Востаннє скрипнула, стала.

З глухим шурхотом скочувалося донизу потривожене каміння, і шурхіт той ще більше підкреслював напружену тишу. Юрко стояв і дивився на отвір, що відкрився за брилою. Великий, в людський зріст, аркоподібний, він виразно виступав на відполірованому до блиску граніті. Юрко, поглядаючи боязко на брилу,— чи не закриється? — повільно підійшов до отвору, заглянув досередини.

В стіні зяяв тунель. Він був весь наче облитий склоподібною масою. Маса світилася матово, по ній весь час мов плескалися хвилі: жовті, блакитні, рожеві, зелені — вся гама кольорів була зібрана в них. Хвилі зароджувалися біля самого входу, бігли, пульсуючи, вглиб, тунель був ними освітлений тепло і м'яко. Він так у себе й вабив, він заворожував, він наче запрошував, щоб увійшли до нього, відкинувши вагання.

Скільки живе, не бачив Юрко такого тунелю, отак химерно освітленого. Спершу подумав, що тунель цей виру-

бав якийсь древній народ, якісь гунни або монголи, щоб поховати свого царя, чи як там він у них називався... Уявив величезний склеп з золотою домовиною посередині, з горами дорогоцінного каміння, з предметами, що ними користувався за життя покійний: списи й мечі, золоті вази й келихи,— скарб, перед яким померкнуть усі досі знайдені скарби, і в нього аж загорілися очі. Та одразу ж відкинув цю думку, якою спокусливою вона не була: він ніде не читав і не чув, щоб у стародавніх похованнях траплялися освітлені стіни.

А може він наткнувся на слід невідомої досі цивілізації? Була ж колись Атлантида, то чому й іншій не бути?..

А тунель яснів, звабно і клично.

«Піду,— вирішив нарешті Юрко.— Трохи пройдусь і повернуся. А тоді збігаю по тата, і ми підемо вже вдвох».

Тільки треба подбати, щоб оця нефритова брила та не замкнула його в тунелі. Юрко знайшов чималий уламок граніту, що звалився з гори, підкотив до тунелю.

Тепер, коли каменюка лягла між стіною й нефритовою брилою, Юрко міг бути спокійний: щоб там не сталося, щілина лишиться назавжди.

Оглянувся востаннє на Ніну: вона саме занесла молоток, збираючись по чомусь ударити. Ну хай собі б'є, у нього, в Юрка, все набагато цікавіше.

Ступив у тунель.

Іти було легко й приємно. Ще ніколи не почував Юрко себе таким бадьорим та дужим, сили так і вливалися в нього, дивовижне світло, що ввібрало у себе всі кольори веселки, омивало його з усіх боків, плескало в обличчя, у груди. Тунель все ширшав і ширшав, ставав дедалі вищим,— довкола вже було стільки простору, ясного та світлого, що Юркові аж захотілося злетіти в повітря, і тільки він про це подумав, як тіло його одірвалося од підлоги.

Він летів, легкий, наче птах, крилами розкинувши руки, а на височезних стінах, що розступилися далеко вшир, виникали дивовижні картини: то гори, то велетенські ліси, то узбережжя якогось океану чи моря,— золотистий пісок і могутні хвилі, увінчані піною. Хвилі лунко й могутньо розбивалися об берег, шипіли, стікаючи донизу, Юрко відчув навіть солоні бризки на вустах, а в обличчя віяло вологе морське повітря; а он попереду, на лівій стіні, виступив безмежний степ: шелестіла висока тирса, переливаючись сріблом, паслися череди дивовижних тварин з закрученими рогами, над широкою річкою — хмари дикого птаства. Розсунулася висока очеретяна стіна, що росла по берегах річки, звідти виглянуло насторожене людське

обличчя, чудернацька шапка з хутра лисиці, лисяча голова звисала аж на лоба, випукле надбрів'я, глибоко посаджені очі. Ось таємничий мисливець заніс руку з грубою подобою списа, щосили метнув — Юрко так і не взнав, чим скінчилося оте полювання: все швидшим і швидшим ставав стрімкий його лет, картини на стінах аж миготіли, зливаючись у суцільне барвисте тло, тунель ще дужче розступався вшир, і Юрко влетів до величезної зали.

Високо вгору зметнулася шатроподібна стеля, блакитна, як небо, вся у променях світла. На сотні метрів розсунулись стіни. Вони оббігали величезним колом гігантський зал з мозаїчною підлогою, химерні візерунки на ній щоразу мінялися. Перед Юрком стояв циліндр, що здіймався майже до стелі.

Вірніше, спочатку це був циліндр, а далі вже куля, а тепер — конус,— те, що було перед Юрком, щомиті міняло свою форму, воно дрижало і коливалося, то прозоре, наче серпанок, то темно-синє, мов лазурит, і мільярди золотистих іскринок враз обсипали його, щоб на хвилину щезнути, поступитися місцем вогняним колам: червоним, зеленим, золотистим, срібним, блакитним, які пливли то в один бік, то в другий, переплiталися, зникали і появлялися знову, вже обсипані іскрами, що танцювали по них, як живі. Ось кола замиготіли, завихрились, підіймаючись дедалі вище, циліндр-куля-конус піднісся догори, став розтікатися, мов хмара, прозора й легка, з тієї хмари густим веселим дощем посипалися донизу іскри. Вони обсипали Юрка з голови до ніг, затанцювали по ньому — тисячі мініатюрних голочок, укололи шкіру, Юркові враз здалося, що він починає зникати, розчинятися у чомусь, такому радісному й світлому, що він не відчував ніякого страху...

•

...Облетівши майже всю галактику, іетани стали наближатися до мети свого польоту.

Потрібна їм зірка спершу здавалася ледь помітною іскрою. Іскорка та розгоралася й розгоралася, ставала дедалі яснішою, дедалі більшою, аж поки засяяла ласкаво й привітно. І така вона їм здалася знайома, така подібна до власної зірки, що не в одного астронавта стиснулося серце. І декому навіть стало здаватися, що вони повертаються додому.

Але рідна система, звісно, не появилася — натомість виросла ціла сім'я планет, що оберталися навколо зірки. Спершу планети-гіганти, віддалені на сотні мільйонів кілометрів од праматірного світила свого. Якось мов аж неохоче оберталися вони, грізні й похмурі, скуті одвічним

холодом, оточені отруйною атмосферою. На цих планетах життя не було. Астронавти знали про це ще з тієї інформації, яку встигли передати біонети.

Лише на третій од зірки планеті було життя.

Планета була молода і прекрасна. Огорнена сяючою атмосферою, тихо й велично оберталася вона довкола своєї осі, повертаючись до зірки то материками, то морськими безмежними просторами. Як зачаровані, дивилися астронавти, залишивши на далекій орбіті свій корабель і висячи над планетою в захисних скафандрах своїх, на суцільні зелені ліси, на сріблясті, звивисті нитки річок та блюдця озер, на високі хребти, на моря й океани, що відливали блакиттю.

Один по одному спускалися вони в заздалегідь визначене місце: в гірську могутню долину, неприступну й вузьку, куди навряд чи могли прибитися живі істоти.

Сяяла в зеніті зірка. Її яскраве проміння заливало навколишній простір: хребти, вкриті іскристими снігами, триголову вершину, що примхливо впиралася в небо, червоні скелі, стрімкі, вкриті низенькою зеленою рослинністю схили та буйні гаї вздовж річки. З захопленням і подивом роздивлялися астронавти пейзаж, який виріс перед ними в цьому неприступному куточку планети, на перших живих істот, що з'явилися в повітрі: з яскраво забарвленими крилами, з тонкими довгими тулубами й антенами-вусиками на кумедних, з телескопічними очима голівках. І коли перед очима одного з них, наймолодшого, раптом заворушилася густа й низенька рослинність і вузьке, густо помережане, з гострою трикутною голівкою довге тіло, звиваючись, виповзло на каміння, він, наймолодший, не витримав: не зважаючи на сувору заборону не чіпати нічого живого, щоб не завдати йому шкоди, швидко нахилився і схопив істоту.

Одірвана од грунту, вона вмить обвила астронавта і, засичавши, ударила двома гострими зубами. Наймолодший, все ще тримаючи незвичну істоту, яка шалено звивалася, здивовано роздивлявся дві темно-коричневі краплі, що зависли на зовнішньому боці скафандра,— він подумав уже про аналізатор, щоб довідатися, що то за рідина, коли пролунав застережливий окрик, і молодик, винувато схилившись, обережно відпустив істоту. Вона одразу ж зникла в траві. Він відчував себе дуже незручно, хоч ніхто з його старших товаришів не прохопився навіть докором.

Настав час вирушати до намічених об'єктів спостереження. Кожен із них уже знав, де перебуває зараз, в оцю

саме мить, закріплений за ним об'єкт: тисячі датчиків, вмонтованих біонетами, посилали невтомно свої сигнали на супутники, що оберталися навколо планети. На екрані кожного супутника з чіткими контурами певної ділянки, з найдрібнішими позначками рельєфу то застигав, то рухався червоний вогник, що означав розумну істоту. І тепер, коли астронавти вирушали на пошуки, кожен з них одразу ж настроївся на певний супутник і одержав усю потрібну інформацію.

Наймолодший вирушив майже останнім. Стрімко злетівши вгору, побажав бути невидимим — умова номер два відвідання чужих планет. Скафандр спрацював, як завжди, бездоганно, вся апаратура його, вмонтована в клітини, була настроєна на сприйняття імпульсів думки. Він був з'єднаний з тілом астронавта тисячами невидимих каналів, що передавали всі дотики, всі пахощі, всі звуки,— це була, власне, друга тілесна оболонка інопланетянина, яка не боялася ні космічного холоду, ні радіації, ні вакууму, ні тиску в тисячі атмосфер.

Тихо і плавно летів невидимий молодий істанин, то опускаючись, то піднімаючись, повторюючи всі вигини рельєфу, який під ним розгортався. Бачив спершу гори: цілу систему гір, диких, неприступних, високих, з могутніми льодовиками, глибокими ущелинами, по яких стрімко скочувалися бурхливі потоки; бачив горбисті рівнини, поросли густою рослинністю; бачив повноводі річки та озера, що аж кипіли життям: дивовижні веретеноподібні тіла то непорушно стояли у воді, то кидалися стрімко вперед, наздоганяючи здобич; бачив, нарешті, моря, де серед велетенських хвиль теж вирувало життя,— і хто його зна, може, отам, серед хвиль, уже були і його старші товариші, які мали вивчати мешканців водяної стихії. Може, пірнали разом з отими істотами в темні глибини, а може, вже й злилися з ними, якщо вони, ті істоти, були на достатньо високому щаблі розумового розвитку.

Він то потрапляв у могутні потоки повітря, що гнули, виривали з корінням рослинність, високо вгору здіймали хмари пилу й піску, то в атмосферну застиглість, коли навіть не ворушилися найдрібніші листочки. Над ним то проносилися важкі чорні хмари, з громами та блискавицями, із зливами й градом, то сяяло небо, і зірка, яка обігрівала цю прекрасну планету, піднімалася велично з-за горизонту, забарвлюючи ландшафт у веселі, ясні кольори. А коли вона заходила і темрява огортала планету, вгорі виразно й чітко загоралися зорі й далекі галактики переливалися розсипами коштовного каміння. Величезний

супутник планети, круглий, як диск, загорався у темному небі, кидав сріблясте сяйво своє на сонну поверхню. Планета огорталася таємниче-звабним серпанком, дихала таким спокоєм, що аж хотілося опуститися на неї, лягти і лежати, бездумно дивлячись у небо.

Врешті він став підлітати до потрібного йому скупчення розумних істот. Ще їх не бачив, але міг би точно напевне сказати, де вони зараз і скільки їх є, датчики діяли бездоганно.

Побачив велику рівнину, порослу низькою, жовтуватою на колір рослинністю, з розкиданими острівцями високих дерев. Рівнина замикалася на обрії нагромадженням скель, деформованих вітрами й дощами, а вдалині, з-за горизонту, витикалася конусоподібна верховина, і над нею непорушно стояв густий чорний дим.

По рівнині то тут, то там зрідка стрічалися тварини: вони то паслися, схиляючи рогаті голови до випаленої трави, то завмирали насторожено, то кудись бігли — і в стрімкому їх леті була своєрідна краса.

Все далі й далі летів істанин над рівниною, аж поки досягнув гір.

Тут, у цих горах, в глибокій печері жило плем'я потрібних йому розумних істот.

Їх було не так і багато — сотня, не більше. Волосся звисало з їхніх голів густими, безнадійно заплутаними гривами, спадало на плечі й спини. Вони мали мускулисті та довгі, з чіпкими й сильними пальцями руки, похилі лоби з горбами надбрів'їв, широкі розплюснуті носи й товсті губи. Їх з першого погляду можна було б помилково зарахувати навіть до тварин, а не до розумних істот, коли б не їхні очі. Глибоко посаджені під оті високі надбрів'я, вони вже світилися розумом, в них горіла ненаситна цікавість — хай перший несміливий вогник, який не сягав поки що далі побаченого й почутого, не виходив за межі повсякденності, зв'язаної з пошуками їжі та життя. Але досить йому спалахнути, як він уже не згасне ніколи.

Придивившись пильніше, гість зрозумів, куди вставлені датчики.

Біонет одразу, мабуть, відмовився од наміру вживити їх цим дивовижним істотам: у них напевно не такий уже й довгий вік,— на їхній стадії розвитку, в жорстокій боротьбі за своє виживання розумні істоти швидко старіють і помирають, а більшість просто гине в сутичках із хижаками,— отже, не було й найменшого шансу, щоб хтось із них дожив до того часу, поки астронавти відвідають

планету. Так, мабуть, вирішив біонет і вибрав більш довговічне — зброю.

Це була величезна й важка бойова палиця, змайстрована з особливо міцного дерева. Колись оце дерево ще слабким пагінцем наткнулося корінням на гострий видовжений кремінь і поступово обросло його з двох боків.

Минали роки, деревце росло і росло, і коли воно стало вже досить товсте, хтось його вивернув з корінням: може, тварина, може, підмила вода, а може, й якийсь пращур оцих розумних істот. Він одразу ж зрозумів, який неоціненний скарб, яка грізна зброя потрапила йому до рук: кремінь намертво вріс у деревину, і коли коріння обрубати як слід, то вийде така досконала зброя, якої ніхто ще не тримав у руках.

Скільки часу минуло, поки було обрубане коріння, вистругана палиця? Місяць, рік, два? Та, зрештою, це не мало особливого значення: зброя з'явилася на світ і відтоді належала найсильнішому, вона стала власністю вожаків племені, і біонет своїм штучним розумом вирішив вмонтувати датчик у палицю.

Щоправда, при цьому він порушив одне з правил відвідування чужих планет: він залишив свої сліди. Але тут вчинити він, мабуть, інакше й не міг: кремінь не вічний, він міг розколотися, розлетітися на скалки од удару, і тоді палиця перестала б бути цінною зброєю, її могли б викинути або й поховати разом з її власником. А біонет хотів застрахувати свій датчик од будь-яких випадковостей. Тому він вийняв кремінь і замість нього вставив шмат надтвердого матеріалу, надавши йому такої ж форми і кольору. Палиця од цього стала вдвічі важчою, і мисливець був немало, мабуть, здивований, коли, прокинувшись, узяв її до рук. Відтоді вона легко колола грізним дзьобом своїм навіть граніт.

Вона лежала зараз поруч з першим мисливцем, відполірована до блиску, в зарубках від численних сутичок, кривавих та грізних, під час яких нерідко обривалося життя не тільки жертви, але й самого мисливця.

Довкола міцно спало плем'я, окрім вартового, що скулився на чатах при вході, та старої жінки, яка стерегла вогонь. Його, ненаситного, треба весь час годувати, щоб він нікуди не втік,— хоча б до отієї гори, що гримотить глухо на обрії і палахкотить вічним вогнем. Жінка підкидала галузку за галузкою, дивилася незблимно червоними, запаленими очима, як живі вогнячі язички танцюють по дереву, підіймаючись вище і вище, освітлюючи величезну печеру. Жінка була дуже стара: багато-багато, мо-

же, тридцять, а може, й сорок весен промайнуло над її головою, тепер уже сивою, і скоро настане день, коли плем'я покине її, як полишало всіх немічних і хворих, що не могли здобувати їжу.

Дим і чад клубочився по печері, густий сморід плив над розметаними уві сні тілами, що лежали прямо на землі, перемішані, як попало: чоловіки, жінки, діти, підлітки. Наймолодший ієтанин довго над ними кружляв, вибираючи, до кого підключити свою свідомість.

Нарешті, після довгих вагань, зупинив свій вибір...

Це був досить стрункий юнак, років, мабуть, чотирнадцяти, хоч на вигляд йому можна було б дати набагато більше. Він лежав, скоцюрбившись, підтягнувши коліна до підборіддя, в звичній позі своїх одноплемінників. В нього була молода густа грива, а в руках він стискав ще необструганy палицю: з одного боку свіжо білів злам, з другого звисало коріння.

Ота палиця й вирішила вибір: ієтанин хотів довідатись, як він її оброблятиме. До того ж в юнака було не таке грубе обличчя, легша щелепа.

Лишалося найважче: підключитися до його свідомості, злитися з ним, стати ним повністю: до найпотаємніших глибин ще нерозвиненого розуму, найнепомітніших душевних порухів. Щоб уже завтра вранці прокинутися НИМ, забувши на час про СЕБЕ, щоб жоден, бодай найменший спогад не виник у оцій нині відключеній у глибокому сні свідомості.

Така умова експерименту, і її мали неухильно дотримуватися всі учасники експедиції.

Непорушно повиснувши над юнаком, він зосередив всю свою волю, сконденсував всю увагу, всю духовну силу свою на низькому чолі сонного. Відчув, як завихрилися біоструми, як забилися імпульси, як суцільною лавиною потекли біохвилі — він майже фізично відчував духовний той міст, що поєднав їх обох,— юнак раптом заворушився, застогнав, він дихав щораз важче й важче, великі росини поту всіяли його чоло, він заметався, щось наче відштовхуючи, від чогось одбиваючись, а потім знеможено завмер. Лежав непорушно, майже не дихаючи, лише дрібно тремтіли повіки та по всьому тілу пробігали конвульсії...

Потім він заспокоївся. Знову зібгався калачиком, поринув у сон...

А-ку прокинувся від того, що йому дуже захотілося їсти. Голодні спазми боляче стискали давно порожній шлу-

нок, рот повнився слиною. А-ку ковтнув її, і голод став ще гостріший. Він заскімлив жалібно і розтулив повіки.

В печері було темно. Знадвору, крізь вузький отвір, завалений камінням так, що у нього не міг протиснутися жоден хижак, лилося і згасало безсило при самому вході світанкове несміливе світло. Довкола ворушилися, стогнали, сопіли дорослі — неспокійний сон племені, яке ось уже тривалий час голодує. Лунав часом сердитий жіночий окрик, а то й ляпас: якась мати вгамовувала своє немовля. А-ку зітхнув: у нього не було навіть матері, щоб отак прикрикнути на нього,— мати його, красива й дужа, з таким густим та буйним волоссям, що воно покривало її майже всю, уже мала двох інших дітей і давно прогнала од себе найстаршого сина. А-ку й досі пам'ятає, як вона била його й відштовхувала, коли він підходив до неї, як затуляла од нього молодших братів, і давно уже збайдужів до неї.

Хто ж був його батьком, А-ку не знав. Та й ніхто у їхньому племені не знав свого батька, не було навіть поняття: «батько»,— всі дорослі мисливці однаково ласкаво й терпляче опікували малих,— вони й самі, мабуть, не могли відрізнити власних дітей від чужих. Діти знали лише своїх матерів, які спершу носили їх на руках, а потім водили за собою, навчаючи перших кроків, даючи перший урок життя. Коли ж вони підростали, матері, що встигали завести другу дитину, безжально їх гнали од себе, і юнак чи юнка прилучалися до зграї таких же, як самі, однолітків,— майбутніх мисливців, майбутніх матерів свого племені. Хлопці училися майструвати бойові палиці, кидати влучно гостре каміння, вистежувати і вбивати дрібну дичину, а дівчата за прикладом однієї з бездітних «тіток» опановували мистецтво бути жінкою, яке їм придасться в майбутньому. Вони то збирали паліччя, щоб годувати ненаситний Вогонь, який зігрівав усе плем'я в холоднечу й одганяв хижаків, то вишукували слимаків і равликів, викопували загостреними палицями їстівне коріння, підбирали плоди, придатні до їжі, частина тут же поїдалася, решту оддавали дітям, які завжди їх стрічали жадібно простягненими руками.

Може, тому, що жінки, навіть старі й немічні, завжди дбали про дітей, плем'я проганяло їх набагато пізніше, аніж чоловіків...

А-ку звівся і, обережно ступаючи, щоб не потривожити сонних, став пробиратися до виходу. Хода його була нечутна і скрадлива, товсті грубі підошви, що не боялися навіть гострого каміння, водночас відчували кожен ви-

ступ, кожну гілочку — хода майбутнього мисливця, годувальника племені.

Він протиснувся в отвір, виповз із печери.

Надворі вже зовсім розвиднілося, за далекими горами розпалював своє вогнище Великий Мисливець. Ось-ось він вигляне із своєї печери, вийде на полювання — за он тими табунами, що полохливо тремтять угорі, і тоді стане тепло й весело. Раніше А-ку закричав би, вітаючи Великого Мисливця, ударив би себе щосили в груди, як ото роблять мисливці, вирушаючи на полювання, але зараз голод гриз йому нутрощі, і він мовчав.

Похмуро й безнадійно оглядав А-ку порожню долину, що простяглась унизу,— на ній уже паслися табуни дичини, на яку полювало його плем'я. Вони зникли, подалися кудись у пошуках паші, бо тут, у долині, лютувала посуха. Великий Мисливець за щось розгнівався на його плем'я і проганяє з неба воду, не дає їй пролитися донизу, напоїти суху, потріскану землю. Ось і зараз він видирається на найвищу гору, червоний, наперед уже сердитий,— він затявся, мабуть, прогнати плем'я з цієї долини.

Може, він сам хоче полювати у ній?

Але хіба з нього не досить отих табунів, які пасуться вгорі?

А-ку зітхнув, скривився од болю у шлункові.

— А-ку хоче їсти,— пробурмотів він у простір.

— Ва-а хоче їсти,— жалібно озвалося до нього.

А-ку оглянувся на голос: праворуч, скоцюрбившись, сидів вартовий, який не спав усю ніч. Він був старий і кволий, здатний уже тільки на отаке сторожування, щоб молодші, дужі мисливці могли відіспатися й набратися сил. Він давно вже зійшов з мисливської стежки, забув смак теплого м'яса, видертого з тіла щойно забитої тварини,— йому діставалися лише кістки, обгризені маслаки, і він годинами їх ссав, вишукуючи щонайменші їстівні шматочки.

— А-ку голодний! — сказав А-ку, неприязно дивлячись на вартового.

— Ва-а голодний,— простогнав у відповідь той.

— А-ку хоче їсти,— з викликом мовив А-ку.

— Ва-а хоче їсти,— ще жалібніше озвався вартовий.

— А-ку з'їв би цілого мамонта! — закричав уже зовсім сердито А-ку і махнув у повітрі своєю необструганою палицею.— А-ку вполює мамонта, вб'є його і з'їсть.

Старий, що давно уже перестав бути мисливцем, недовірливо подивився на А-ку, а потім затрусився од сміху.

Вищав і звивався, схожий на мавпу, тицяв у бік А-ку скарлюченим пальцем.

— А-ку... хоче... вбити мамонта!..— давився він сміхом.— А-ку... сам з'їсть... мамонта!..

А-ку, ображений, щосили затиснув палицю, люто глянув на старого. Міг би його зараз убити, бо відчував себе набагато сильнішим, але ніхто в його племені не підносив руку на собі подібного. Тому він лише сказав:

— Ва-а скоро виженуть! І собаки гризтимуть кістки Ва-а!

Старий одразу ж затих. А-ку, задоволений, став спускатися донизу.

— А-ку самого з'їдять зараз собаки! — пролунав йому вслід голос старого.— Вони теж давно не їли мамонта.

Та А-ку не зупинився: він був єдиним у племені, хто не боявся появлятися серед собак.

Спустившись у долину, А-ку трохи постояв, прислухаючись, чи не зачаїлася де небезпека, потім тихо позвав:

— Га-ав! Га-ав!

На той поклик з однієї з нір, що густо чорніли довкола, вмить появилася гостра морда, зблиснули очі. Величезний пес вибрався з тісної нори, підійшов, привітно вимахуючи довгим пухнастим хвостом.

— А-ку хоче їсти,— поскаржився йому А-ку.

Пес судомно позіхнув, ткнувся важкою головою йому в коліна, завмер. А-ку водив долонею по густій шерсті, намацував тугі м'язи, але йому навіть не спало на думку, що перед ним — теж м'ясо, яке можна їсти і від якого мисливці його племені не відмовлялись ніколи.

Бо відколи існувало плем'я, існувала і зграя.

Це були два майже незалежні одне від одного об'єднання, які намагалися порідше попадатися одне одному на очі. Довіри між ними не було. Вони стереглися одне одного, бо завжди голодний мисливець убивав безжально собаку, якщо той попадався під руку, а собаки в свою чергу шматували старих і немічних, що одставали од племені. І навіть молоді дужі мисливці не насмілювалися появлятися поблизу собачої зграї, де на них чигала неминуча смерть.

Отак вони й мандрували, плем'я мисливців і зграя собак, дотримуючись завжди певної між собою дистанції, аж поки надходила пора полювання. Тоді собаки й мисливці об'єднувалися в єдину, страшну для всього живого зграю — і горе тій навіть найбільшій тварині, яка траплялася їм на шляху! Як би швидко вона не бігла, куди б не ховалася, собаки все одно наздоганяли її, оточували й тримали до

тих пір, поки появлялися мисливці. З грізними бойовими палицями, з гострими дрюками, з палаючим гіллям, з важким камінням у мускулистих руках. І тварина після короткої кривавої сутички неминуче гинула.

Потім плем'я справляло криваву тризну: наїдалося досхочу, до знемоги, але чесно лишало половину здобичі чотириногим спільникам, які нетерпляче чекали своєї черги.

І, може, саме те, що А-ку і Га-ав, тоді ще кумедне пухнасте цуценя, з товстими незграбними лапами, з головою, непропорційно великою, зіткнулися саме в той час, коли А-ку повертався з чергового бенкету і був ситий по самісіньке горло... може, саме це стало причиною, що цуценя одразу ж не було вбите і з'їдене. Підхоплене спритно підлітком, воно завищало, відчайдушно й пронизливо, учепилося гострими голочками зубів у великий палець насильника. Але А-ку не став визволяти палець: боячись, що от-от появиться розгнівана мама цуценяти, він птахом злетів на найближчу скелю, здерся на найнеприступніший виступ її, і аж там уже став рятувати свого пальця. Ссав кров із ранки, не випускаючи, однак, із рук свого бранця.

Так у печері появився новий мешканець. А-ку прив'язав його, щоб не втік, міцною ліанкою — до тієї пори, поки йому захочеться їсти. Але плем'я в той час переживало велику мисливську вдачу, щодня всі об'їдалися досхочу м'ясом. Навіть хворим, навіть старим перепадало од щедрого столу, а на маслаки ніхто не хотів і дивитися. І цуценя продовжувало жити, поступово звикаючи до двоногих істот. А-ку його годував і поїв, дбаючи про те, щоб воно до того часу, коли його треба буде вбити, не схудло, і воно так весело стрічало його, було таке потішне й ласкаве, що він подовгу бавився з ним.

Вирушаючи із старшими на полювання, спокійно лишав цуценя в печері. Це була його здобич, і ніхто, навіть старший мисливець, не мав права зазіхати на неї. І хоч які ласі погляди кидалися в його бік, воно щоразу радісно стрічало свого господаря живе та неушкоджене.

Нарешті настав час, коли їжі не стало, і голодний А-ку повів цуценя із печери. Він заніс уже був руку з важким гострим каменем, щоб розвалити бранцеві голову, і стрівся поглядом з очима цуценяти. Віддано, майже обожнююче дивилося воно на свого володаря і вимахувало тихенько хвостом.

В душі А-ку щось наче зрушилося. Щось ворухнулося, незвичне й невиразне, щось защеміло — А-ку не міг би пояснити, що з ним сталося: він просто застиг з високо

занесеним каменем у правиці, а погляд у цуценяти був такий, наче на нього дивився член його племені.

— А-ку тебе не буде вбивати,— пробубонів врешті він, опускаючи камінь.

Йому дивувалися, з нього глузували, називали «тим, що відмовився од їжі». Та він уперто тримав цуценя, ділячись із ним останнім шматком, разом голодуючи і разом наїдаючись, і Га-ав ріс та ріс і вигнав у такого здорового та дужого пса, що тепер, якби хто й схотів його з'їсти, то тричі подумав би, перш ніж підняти камінь чи палицю.

Га-ав давно прилучився до собачої зграї, він пройшов усі щабелі ієрархії, від останнього пса до ватажка, завойовуючи місце у численних сутичках, і зараз не було в усій зграї собаки, який посмів би ошкіритись на Га-ава. Тому й появлявся А-ку в ній безстрашно під захистом свого чотириногого друга і проводив там довгі години, спостерігаючи, як живуть дорослі тварини, як бавиться безтурботно малеча, навіть у забавах своїх підсвідомо готуючись стати сміливими й спритними мисливцями.

Часто А-ку кликав Га-ава, і вони удвох вирушали в долину. Він нічого й нікого не боявся з чотириногим другом своїм, бо рідко який хижак міг би вистояти проти цього могутнього пса. Вони бігли долиною, пірнаючи в густу високу траву, і все дзвеніло, співало в А-ку. І часом йому здавалося, що сам Великий Мисливець біжить з ним наввипередки. Бив себе кулаками в незміцнілі ще груди, кидав у простір поклик мисливця, який вийшов на полювання і заявляє про це навсібіч:

— Ось я, дужий і сміливий, іду полювати на вас!

— Стережіться!

— Ось моя бойова грізна палиця, що розколює наймічніші черепи!

— Стережіться!

— Ось мій порожній живіт, що бажає вашого м'яса!

— Стережіться!

— Я — А-ку! Дужий і непереможний мисливець!

Дзвінкий голос А-ку лунав над долиною, тварини, які паслися довкола, завмирали в тривозі.

Набігавшись, вони вибрали дерево, під яким можна було сховатись од спеки, і довго лежали, відпочиваючи...

То були найкращі години в житті А-ку. Години ситі й веселі.

А тепер його плем'я голодує — жорстоко й довго. Щодня вирушають мисливці на пошуки дичини і повертаються нещасні й натомлені, з низько опущеними головами. Жінки, які нетерпляче їх виглядали, накидаються на них з бій-

кою й лайкою. Вони кричать, розлючені, жбурляють в них паліччям, камінням, щипають і штурхають, кидають їм під ноги своїх кволих од голоду дітей. А мисливці навіть не пробують боронитися: сприймають все як належне. Забиваються в найглухіший закуток печери, мовчки лежать.

Але й сон не приносив їм полегшення. Голодні шлунки і вночі нагадують про себе, їм весь час сниться м'ясо, гори м'яса, і тоді то один, то другий, просинаючись, заходжується шукати те м'ясо: адже воно щойно було перед ним, на губах ще був його присмак. «Хто узяв моє м'ясо?» — кричить розпачливо він, бо плем'я не усвідомлює різниці між сном і дійсністю. Те, що їм наснилося, сприймається як реальність...

Вони й раніше голодували, голод супроводжував усе їхнє життя, бо не так легко було вполювати велику й дужу тварину, щоб усе плем'я наїлося досхочу, але то був звичний голод. Шлунок рано чи пізно, а таки отримував хоч невелику поживу, а зараз плем'я не їло вже багато-багато днів.

Врешті вирішили залишити негостинну долину, переселитися в інше місце. Довго вирішували, куди йти: долина з усіх боків була замкнена горами,— аж поки один із мисливців повідомив, що він уночі, коли спав, був на полюванні в тій стороні, де Великий Мисливець палить свій вічний вогонь. Там він бачив багато-багато дичини, вона довірливо підпускала його до себе, бо не боялася людини. «Чому ж ти нічого не вбив?!» — закричали люто на нього. «Я забув свою палицю»,— відповів розгублено мисливець. І плем'я, не зважаючи на голод, довго кепкувало із нього.

Вирішили переселитися в ту долину. З надією й острахом дивилося плем'я на далекі гори, на конус, що курів весь час димом, а вночі було навіть видно полум'я. І тоді глухий грізний гуркіт докочувався аж сюди,— то Великий Мисливець бив себе щосили у груди, оповіщаючи всіх, що він незабаром вийде на полювання і щоб ніхто йому не заважав.

Але плем'я й не думає зазіхати на права Великого Мисливця. Хай він полює за отими далекими тваринами, які виходять щоночі на пашу над їхніми головами, світячи такою безліччю очей, що їх нікому не дано порахувати. Вони ж будуть полювати внизу, і то лише тоді, коли Великий Мисливець полишатиме невидиму звідси долину.

Вирішили спробувати ще раз вполювати хоч кілька тварин: виснажене плем'я мало хоч трохи поїсти на дорогу. Перший мисливець сказав, що вони цього разу підуть аж до отих гір, які ледь синіють на протилежному боці рів-

нини. Він колись там був і бачив величезне болото, що його, може, не встиг випити Великий Мисливець. А якщо там є вода, хоч трохи води, то буде й дичина.

Мисливці мали вирушити сьогодні, але А-ку з ними не йшов, хоч йому й дуже хотілося: мав ще до того, як плем'я вирушить у далеку дорогу, обстругати палицю.

Знайшов її кілька днів тому («давно»,— сказав би А-ку, бо вимір часу йому був невідомий) серед каміння. Палиця була суха, важка і дуже міцна: її скоріше можна було б зігнути, аніж зламати,— якраз те, що потрібно мисливцеві. Це була велика знахідка, неймовірна вдача, яка випадає раз на віку, та й то далеко не кожному, і А-ку не розлучався з ломакою й на мить. Ось і зараз, обіймаючи однією рукою Га-ава, він другою стискав свою знахідку.

Але щоб вона стала справжньою зброєю, їй треба дати лад: пообрубувати коріння й сучки, обстругати й вигладити, щоб вона не обдирала долоні. І А-ку, попрощавшись із Га-авом, рушив назад до печери.

— А-ку робитиме бойову палицю! — з викликом сказав він вартовому: він все ще не забув недавньої сутички.— А-ку вб'є нею мамонта!

Ва-а цього разу й не подумав насміхатися. Глянув на юнака, що наздоганяв уже зростом мисливця, і в його погаслих очах зажевріли несміливо вогники.

— А-ку вб'є мамонта і принесе Ва-а м'яса,— сказав жалібно він.

— А-ку дасть Ва-а м'яса — пообіцяв великодушно А-ку.— І багато свіжих кісток... А-ку буде першим мисливцем!

— А-ку буде першим мисливцем,— луною озвався Ва-а.

І А-ку, задоволений, поліз у печеру.

Плем'я уже просиналося: плакали голодні діти, кричали й лаялися поміж собою розпатлані, худі й злі жінки. Мисливці похмуро розбирали бойові палиці, готуючись до полювання. Їх не буде довго: Великий Мисливець кілька разів обійде свою блакитну долину і потім ляже, натомлений, аж поки вони повернуться.

Ось мисливці пішли з печери, і все плем'я висипало за ними слідом.

Всі мовчали, пригнічені голодом, мовчки спускалися донизу й мисливці, а там уже до них приєдналися собаки,— дві зграї рушили до далеких гір, які ледь бовваніли на обрії.

Всі, хто лишився, розбрелися довкола: викопувати їстівне коріння, шукати зморщені, висохлі передчасно плоди.

Та А-ку, не зважаючи на голод, що гриз йому нутрощі, подерся ще вище: мав знайти потрібний камінь.

Він довго лазив, перевертаючи каміння, аж поки наткнувся на уламок кременя. Кремінь був гладкий і гострий на сколі — саме те, що потрібно А-ку. Затиснувши кремінь у долоні, А-ку поставив палицю на землю і став бити по найтовщому кореневі.

Робота посувалася дуже повільно. Кремінь швидко щербився, і його треба було щоразу надколювати заново, довго б'ючи по одному й тому ж місцю іншою каменюкою, і він часто поціляв себе по пальцях. Незабаром з усіх пальців була зідрана шкіра, однак А-ку на те не зважав: бив і бив, відсікаючи неподатливий корінь, терпляче й уперто, як і належить справжньому мисливцеві. Піт заливав йому очі, роз'їдав повіки, м'язи рук боліли все дужче, а він бив і бив, без кінця, без упину.

Врешті, коли Великий Мисливець завис прямо над головою, А-ку обрубав перший корінь, зачистив перший сучок. Одіклав кремінь і, гордий, провів пальцем по гладенькій поверхні.

— А-ку буде першим мисливцем,— сказав сам до себе.— А-ку вб'є найбільшого мамонта!

Поглянув угору: чи не стане з нього насміхатися Великий Мисливець?

Великий Мисливець не насміхався: дивився прихильно й уважно.

І А-ку знову взявся за кремінь.

Він закінчував саме бойову свою палицю, коли повернулися мисливці. Першим їх помітив Ва-а, який саме стояв на сторожі, і все плем'я висипало з печери. А внизу, там, де чорніли нори, вже металися збуджено собаки.

Всі стояли застиглі.

Напружено вдивлялися вдалину, намагаючись вгледіти, з порожніми руками повертаються мисливці чи обтяжені дичиною. Ва-а, гордий тим, що перший їх побачив, весь час бубонів:

— Вони несуть мамонта... Ва-а їстиме м'ясо... Багато-багато м'яса! — І голодна слина текла йому з рота.

Мисливці посувалися дуже повільно. Вони наче топталися на місці на випаленій сонцем рівнині, позбавленій рослинності й вологи,— ледь повзли двома темними плямами люди й собаки,— і поки що годі було розібрати, з чим вони повертаються до табору.

Та ось вони все ближче і ближче, ось можна розрізнити окремі постаті, і тоді над тими, що застигли біля печери, прокотився наче стогін: несуть! І мовчазний досі

натовп вибухнув таким радісним лементом, що аж здригнулися скелі. Верещали захоплено діти, кричали і плакали жінки, хрипло вигукували старі, підстрибували підлітки,— ось один з них, не витримавши, покотився донизу... за ним другий... третій... весь натовп із галасом, сміхом помчав у долину.

Мисливці несли двох зебр і велетенського полоза. Такої гігантської гадини в племені ще не бачив ніхто: двадцять чоловіків, обливаючись потом, несли довжелезне чорне тіло; побачивши зустрічаючих, вони ще більше зігнулися, запихкотіли щосили, показуючи, яка важка здобич, скільки м'яса у них на плечах. І в мисливців, і в собак, що їх супроводжували, були роздуті, набиті м'ясом животи, а весь вид перемазаний кров'ю.

Більшу зебру залишили собакам, решту понесли до печери. Тут уже було розчищене місце, і найстарша з жінок, ота, що годувала вогонь, чекала з гострим кременем у руці: вона одна мала право ділити і роздавати здобич. Мисливці, поклавши перед нею зебру і полоза, поступилися місцем жінкам та дітям: вони наїлися ще там, коло болота — цілих три зебри і трохи меншого полоза гуртом ум'яли вони, і животи їхні більше не сумували за їжею. Ситі й задоволені, дивилися вони, як наїдається плем'я, як чавкають молоді й старечі роти, як поступово надимаються запалі, до хребтів присохлі животи, і обличчя їхні аж сяяли втіхою.

А потім сите плем'я зібралося навколо багаття.

Весело палахкотів священний вогонь, поїдаючи сухе паліччя, підіймаючись до задимленого, чорного склепіння печери, заливаючи червоним постаті, що розсілися довкола, кидаючи на стіни величезні тіні, які хилиталися й рухались: тіні од кількох мисливців, які танцювали навколо багаття, у великому колі.

З бойовими палицями, з яких іще, здавалося, скапувала кров, розпатлані й грізні, вони стрибали довкола вогню, показуючи, як проходило полювання. Вони були водночас людьми й тваринами, мисливцями й дичиною, вони то клали палиці на долівку й ступали, вихиляючись, задираючи високо складені руки, і плем'я бачило зебр, то хапали свою зброю й скрадалися, пригинаючись, а потім, хрипко вигукуючи, кидались уперед. Злітали палиці, розсікаючи з посвистом повітря, опускалися донизу.

— Гух!.. Гух!.. — кричали щосили мисливці, імітуючи удар зброї об череп тварини.

— Гух!.. Гух!..— підхоплювали всі, хто сидів довкола. Діти захоплено вищали, жінки з обожненням дивилися на

мисливців, що стрибали у колі, підлітки стукотіли об землю своїми поки що невеликими палицями, і навіть у старих, зморених ситою їжею, загорялися очі. Ось один із мисливців упав на землю, засичав, звиваючись гостро й пронизливо, як ото сичать полози, поповз уперед. Мисливці, які стрибали довкола, враз поодскакували, щоб не потрапити в смертельні обійми розлюченого гада. Полоз швидко повзав по колу, кидаючись то в один бік, то в другий, глядачі з вереском тулилися до стін печери, а мисливці, спритно ухиляючись, наскакували з високо занесеними палицями.

— Гух!.. Гух!..

— Гух!.. Гух!..

Під ударами полоз рухався все повільніше й повільніше, все рідше й рідше викидав уперед страшну свою голову,— ось він і зовсім застиг, і тоді усе плем'я, до краю збуджене, зірвалося на ноги. Старі й молоді, чоловіки й жінки, діти і підлітки — всі як один застрибали довкола вогню, вимахуючи палицями й крем'яними ножами, і якщо кому й діставалося в отій товкотнечі, то зараз ніхто не зважав на біль і подряпини.

Поступово в безладному дикому рухові стала проступати певна злагодженість. Один по одному шикувалися учасники танцю за першим мисливцем, що вимахував грізною палицею, і ось уже довжелезна, на всю печеру, змія, звиваючись, поповзла довкола вогню, повторюючи всі рухи того, хто був попереду.

Присідання, стрибок, короткий здушений вигук.

— Ха!.. Ха!..— відлунює глухо печера.

Знов присідання, знову стрибок, тепер уже набік, помах важких палиць і рук.

— Гух!.. Гух!..— стугонить у печері.

Все плем'я бере зараз участь у полюванні, що наповнило їм животи свіжим м'ясом.

І серед усіх найзавзятіших стрибає А-ку. Щосили вимахує бойовою палицею, і йому зараз здається, що ніхто ще не тримав у руках такої досконалої зброї. Такої замашної й грізної.

— Ось я, А-ку, йду полювати на вас!

— Стережіться!

— Ось моя палиця, занесена над головою!

— Стережіться!

— Ось вона опускається донизу — на череп!

— Стережіться!

— Я, А-ку, грізний і дужий мисливець!

Настрибавшись, плем'я, сите і зморене, поринуло в сон.

У печері залягла сонна тиша, лише сичав, потріскуючи, вогонь, ненаситно пожираючи все нові й нові порції їжі, та чорніла над ним розпатлана постать.

Та ще при вході, заваленому так, щоб не проникнув жоден хижак, куняв старий Ва-а. Нарешті і він наївся досхочу свіжого м'яса.

Плем'я спало, спочиваючи перед важким і далеким походом.

Рушили другого дня рано-вранці. Ще було темно, лишень за горою, де горіло багаття Великого Мисливця, розтікалася кривава заграва, блискотіло й погуркувало. А-ку ще раніше збігав донизу до свого чотириногого друга: Гав теж піднімав свою зграю, бігаючи од нори до нори й заклично погавкуючи. Собаки виповзали одна за одною, нервово потягуючись, і жодна із них навіть не загарчала на А-ку: всі вони уже давно звикли до юнака.

Переконавшись, що собаки теж збираються у великий похід, А-ку подерся вгору.

Плем'я, залишивши печеру, вже шикувалося в колону. Кожен займав своє місце, яке й буде пильнувати неухильно, що б там не сталося: попереду — найсильніші мисливці, найдосвідченіші воїни, за ними дві жінки несли вогонь, далі — діти й матері, найстарші й найслабші. Замикало ж колону кілька мисливців.

Ось перший мисливець подав коротку команду, і плем'я рушило вперед.

Піднімалися вгору. Петляли між крутими, високими скелями, перебираючись через каміння й повалені, давно вже мертві дерева, а позаду, на безпечній дистанції, рухалася собача зграя — і горе тому, хто, знесилений, одстане од колони! Собаки розправлялися швидко й нещадно, і кожен член племені навіть не обертався на короткий крик жаху і болю: це був одвічний закон виживання й відбору, і плем'я сліпо йому скорялося.

Вони йшли і йшли, все вгору і вгору, а над ними вже розгорався світанок — швидко, навально. Ось із-за отієї гори, де палахкотіло багаття, бризнувши промінням, виткнулося єдине око Великого Мисливця (друге він давно втратив на полюванні). Червоно й сердито подивився він на дві зграї, що рухалися в його бік, і плем'я враз зупинилося, а перший мисливець, поклавши на землю палицю, беззбройний ступив уперед.

— Я, І-та, йду до тебе і веду своє плем'я! — гукнув він щосили.

Великий Мисливець піднявсь трохи вище: він наче хо-

тів роздивитися, хто ж це насмілився забратися в його володіння.

— Ти випив усю нашу воду і прогнав усіх наших тварин! — кричав тим часом перший мисливець.— Животи наші позападали, а роти забули смак м'яса!

Великий Мисливець мовчки дивився на них. Все плем'я, завмерши, в тривозі чекало, що ж буде далі: розгнівається Великий Мисливець чи ні? Пропустить їх далі чи стане жбурляти скелями й головешками отого багаття, що невинно горить попереду?

— Ми йдемо до тебе, щоб ти пустив нас у свою долину! Ти в ній не полюєш, а тільки спиш! Ми не будемо перетинати твої мисливські дороги, перехоплювати твою здобич! Це кажу я, І-та, перший мисливець свого племені!

Хоч Великий Мисливець продовжував мовчати, погляд його став світліший. Ось він піднявся ще вище вгору, наче для того, щоб краще освітити дорогу в свою далеку долину,— Великий Мисливець пускав їх до себе!

Одержавши мовчазну згоду Великого Мисливця, повеселіле плем'я рушило далі.

Дорога була довга й важка. Багато разів Великий Мисливець лягав спати й багато разів виходив на своє полювання, а плем'я все блукало в горах, повільно просуваючись уперед. Вдень вони задихалися од спеки, вночі дрижали од холоду. Збивалися до гурту, тулилися один до одного, чекали терпляче ранку. Спускалися в глибокі ущелини, видиралися на гребені скель, порожні шлунки знову просили м'яса, а потріскані губи — води, але довкола майже не було дичини, а річки повисихали. І вже ніхто не сміявся, навіть діти затихли: мовчазне і похмуре, плем'я вперто пробивалося вперед, а позаду брела така ж вимучена собача зграя.

Врешті гори урвалися. Ослаблі, до краю змучені, стояли вони на вершині, а під ними внизу прослалася широка долина, повна соковитої зелені, і дичини у ній було, як у небі зірок. Антилопи і буйволи, зебри й жирафи цілими табунами бродили повсюди, вони то ховалися за деревами, то появлялися на відкритих місцях, а найбільше їх було коло річки, що перетинала долину. Довго і жадібно спостерігало плем'я ту неймовірну картину, а потім зірвалося з місця й понеслося донизу.

Бігли, перемішавшись, усі: і собаки, і люди. Падали, котилися донизу, знову зривались на ноги, й А-ку мчав разом з усіма, в захваті розмахуючи палицею. Ось він перечепився, упав, поранивши об гострий камінь коліно, але одразу ж схопився і знову побіг, не зважаючи на біль у

нозі. Зараз почнеться велике полювання, й А-ку не хотів лишатися осторонь.

Спустившись донизу, плем'я зупинилося. Перший запал спав, брала верх обережність та настороженість. Сховавшись за камінням, довго й уважно роздивлялися довкола: чи не причаївся де страшний хижак, чи не чигає якась небезпека. Але довкола було так тихо й мирно, так безтурботно паслися антилопи і зебри, що навіть найобережніші заспокоїлися.

Тепер, коли вони переконалися, що їм ніщо не загрожує, треба було подбати про їжу.

Мовчки і злагоджено плем'я поділилося на дві частини: діти, жінки й старі лишилися на місці, мисливці ж у супроводі собачої зграї рушили далі. Разом із ними пішов і А-ку: це було перше його полювання.

Обережно і сторожко просувалися мисливці вперед, скрадаючись до антилоп, які паслися поблизу. Зупинялися, коли якась із тварин одривала голову од паші, на місці, щоб не видати себе жодним порухом. Завмирав і А-ку — боявся навіть дихнути, хоч сотні комах уп'ялися йому одразу в обличчя. Він стояв, не пробуючи навіть од них одмахнутися, і пильно дивився на першого мисливця, рухи якого повторював.

Ось перший мисливець ліг на землю й поповз, і всі поповзли за ним, ховаючись у траві, аж поки антилопи опинилися майже поряд: чутно навіть було, як вони жували траву.

Тоді перший мисливець виткнув із трави голову, шукаючи поглядом собак. А-ку насмілився визирнути.

Собаки з'явилися праворуч, далеко від антилоп. Не ховаючись, спокійно бігли вони рівниною, вдаючи, що антилопи їх ніскільки не цікавлять: вони навіть не дивилися в їхній бік, і стривожені спершу тварини згодом знову заходились пастись. А собаки бігли все далі й далі, однак рухалися вони не по прямій, а по великому колу, відрізаючи антилопам шлях до втечі. Завмерши, стежив А-ку за собаками, він весь аж тремтів од збудження.

Врешті до його слуху долинув гавкіт Га-ава: собаки, що розтягнулися у величезне півколо, кинулися в бік антилоп.

Тварини, одірвавшись од паші, якийсь час стояли, дивлячись на собак, що мчали в їх бік. Та ось самець, який стояв на сторожі, зірвався з місця, й антилопи метнулися за ним услід — прямо на мисливців. Високо задираючи рогаті голови, охоплені страхом, вони підбігали все ближче і ближче,— аж земля стугоніла довкола, і мисливці ста-

ли переймати їх. Ось перший мисливець стрибонув напереріз великому самцеві, що пробігав мимо, тварина, схарапуджена, сахнулася, але вже було пізно: страшна палиця опустилася на череп, і самець упав, мов підтятий. Перший мисливець одразу ж підскочив до антилопи і вдарив іще раз, а довкруж виростали з трави постаті інших мисливців й опускалися палиці, і не одна антилопа котилася на землю.

Табун збився докупи, змішався, частина метнулася назад, але там їх стрічали собаки: рвали гострими іклами, валили на землю...

А-ку теж схопився разом з усіма й щосили ударив палицею, однак зброя тільки ковзнула по антилопі, і вона неушкоджена промчала мимо. А-ку аж голову в плечі ввібрав, чекаючи глузливого сміху, але ніхто з мисливців не помітив його промаху, й він поплентав до мисливців, які вже стягали докупи забитих антилоп.

Здобичі було багато, дуже багато. Все плем'я до нестями об'їлося м'ясом, люди ледь повзали, а собаки лежали, мов передохлі. В траві ще залишалося кілька недоїдків антилоп. Високо в небі кружляли величезні птахи. Плем'я наїлося, як давно вже не наїдалося, і багато хто так і заснув з недоїденим м'ясом у руці.

Аж коли Великий Мисливець став опускатися донизу, люди й собаки прийшли трохи до тями.

Тепер, коли плем'я було забезпечене їжею, треба було подумати про житло.

Бо відколи існувало плем'я, воно жило у печерах. Печера захищала людей од холоду, вітрів і дощів, а влітку — од спеки. В печері ховалися вони од хижаків, в печері народжувалися, а інколи й помирали. Посеред печери завжди горів вогонь, зігріваючи й освітлюючи. Без печери плем'я вже не могло б існувати. Тож і тут, в новій цій долині, треба було подбати насамперед про притулок.

Пошук печери — справа затяжна й дуже складна: треба знайти досить велику, щоб умістилося все плем'я, і водночас таку, щоб можна було завалити прохід, лишивши вузеньку щілину. Печера мала бути не високо в горах, а при самій долині, до того ж у неї не повинна була попадати вода чи задувати вітри. Тож минуло багато-багато днів, поки таке житло було знайдене.

На печеру набрів випадково А-ку: помітив темний, замаскований густою рослинністю отвір лише тоді, як підійшов майже впритул. Га-ав, що біг поруч, раптом загарчав, позадкував од печери. Густа грива його враз наїжа-

чилася, довгий пухнастий хвіст сховався між задніми ногами: щось дуже страшне було там попереду.

Затиснувши у руці палицю, А-ку до болю в очах вдивлявся в темний отвір: його теж пронизав страх, відчуття смертельної небезпеки. Чимось грізним і нещадним віяло звідти, чимось різким та незнайомим: А-ку як не принюхувався, так і не міг зрозуміти, кому належав той запах. Бачив тільки утоптану перед печерою землю й кістки — безліч кісток валялося повсюди.

Га-ав загарчав іще дужче. Але А-ку, переборюючи страх, все ще лишався на місці: перед ним же була печера, може, саме та, яку довго й безнадійно шукає його плем'я.

Повагавшись, він підняв камінь і кинув у отвір, готовий одразу ж дременути, як тільки там хтось заворушиться.

Але там ніщо не озвалося. Тільки лунко стукнув камінь.

— А-ку тільки гляне,— пробурмотів А-ку сам до себе.

Скрадаючись, він підійшов до отвору, заглянув досередини.

Там було темно. Темно й моторошно. І той різкий дух ще сильніше вдарив А-ку в ніс.

— А-ку дужий і сміливий! — гукнув А-ку в печеру.

Печера озвалася луною — голос А-ку повернувся до нього. Там нікого не було, принаймні зараз, і А-ку, набравшись хоробрості, ступив досередини.

Довго стояв на місці, поки очі звикли до темряви. Печера була висока й простора — якраз те, що потрібно його племені, лише дух, важкий дух якогось великого звіра, що жив тут, стійко тримався в повітрі. Тут же валялися цілісінькі гори кісток, і навіть найміцніші, найбільші з них були потрощені так, наче їх молотили камінням: то чиїсь могутні щелепи попрацювали над ними. Й А-ку, все роздивившись як слід, вибрався швидше назад.

Збуджений, повернувся до племені. Довго кричав і бив себе в груди, поки привернув увагу дорослих. І коли вони врешті зібралися довкола, А-ку розповів про печеру, про важкий дух великого звіра й гори кісток.

Мисливці довго сперечалися, що то за звір. Називали тигра, лева, ведмедя, аж поки Ва-а пригадав розповідь одного дуже старого мисливця, який давно вже загинув, про страшного й незвичайного звіра, схожого на тигра, але набагато більшого од нього й дужчого. Ікла у нього завдовжки із руку, коли він іде, то здригається земля, а коли реве, то обвалюються скелі. Жодна тварина не в змозі вистояти супроти нього. Навіть могутні мамонти, перед

якими відступають тигри і леви, втікають, коли почують його грізне ревіння.

Настрахане розповіддю, плем'я довго радилося, що робити: йти до печери чи не йти. Врешті вирішили: йти. Заспокоювало трохи те, що в печері нікого зараз не було. Може, страшний той хижак давно покинув своє лігво, перебравшись на полювання в іншу долину? А може, й здох, лишивши по собі кістки своїх жертв та гострий дух, що в'ївся в стіни? Могло бути й таке, тож варто ризикнути.

Й А-ку, страшенно гордий, повів мисливців до своєї знахідки.

Печера була така зручна, така придатна для житла, що плем'я, забувши про всі страхи, почало одразу ж її обживати. Жінки та діти заходилися вигортати сміття й кістки, ламати й заносити віття, а чоловіки поспіхом тягали каміння та закладали вхід, лишаючи вузький отвір, достатній для того, щоб пролізла людина. А собаки, які супроводжували людей, стали й собі рити внизу нори.

І вперше за багато-багато днів плем'я спало спокійно. Не тремтіло од страху, вдивляючись у темряву, не схоплювалося, коли поблизу лунав голос хижака, не кричало й не кидало увсебіч каміння й палаючі гілки, відганяючи небезпеку,— захищене надійними стінами, освітлене ласкавим вогнем, плем'я міцно спало, і вартовий, що сидів біля отвору, щосили боровся із сном, вдивляючись у темряву та прислухаючись.

Він перший і почув шаблезубого тигра, господаря цієї печери.

Вертаючись до свого лігва, тигр ще здалеку подав голос. Це був низький і дужий рев, що луною прокотився по всій долині: так ревіли хмари вгорі, кидаючись вогняними стрілами, і вартовий враз схопився на ноги. Напружено дослухався він, але з боку долини більш не було чутно жодного звуку: все заніміло, завмерло перед могутнім тим голосом.

Та ось рев пролунав уже ближче, по печері аж війнуло, аж затремтіли, вібруючи, стіни,— ті, що спали, враз схопилися на ноги.

Збившись докупи, в тривозі й страсі слухали вони, як, наближаючись, подавав голос володар печери.

І коли він заревів зовсім уже близько, перший мисливець, переборюючи страх, вибрався з печери: треба було спробувати якось домовитись із звіром.

— Ми — могутнє і дуже плем'я мисливців! — закричав він у темряву.— Ми прийшли до тебе з миром! Це кажу я, перший мисливець І-та!

Звір, мабуть, почув людський голос — мовчав.

— Ми зайняли твою печеру, бо нам ніде жити! — продовжував вигукувати І-та.— Ти дужий і сміливий, од тебе втікають навіть найбільші мамонти! Ти найдеш собі іншу печеру! Ми будемо полювати для тебе! Ти матимеш м'ясо, багато свіжого м'яса! Це кажу я, перший мисливець І-та!

І тут шаблезубий тигр заревів. Такий гнів, така лють до незваних гостей пролунала в тому ричанні, що плем'я аж здригнулося: звір не йшов на угоду з людьми, він викликав їх на поєдинок.

— Ми теж сильні й дужі! — закричав тоді І-та.— Ми провалимо тобі череп і потрощимо твої кості! Це кажу я, перший мисливець І-та!

Ще дужчий рев пролунав у відповідь. І-та вскочив до печери: тигр був уже поруч.

Жінки, вхопивши дітей, забилися вглиб. Наперед виступили мисливці з бойовими палицями й дрюками.

Ось страховисько підійшло впритул: чутно було густе сердите сопіння,— воно обнюхувало землю, на якій лишилися сліди людей. Спробувало, мабуть, пролізти в печеру, але вхід був завалений камінням, і шаблезубий тигр, заревівши од люті, став молотити по ньому лапами. В печері аж загуло. Поглухлі од реву, мисливці мимоволі подалися назад, а тигр бив і бив, і всім уже стало здаватися, що кам'яна стіна от-от розвалиться і хижак вдереться досередини. Ось у отвір просунулася товстелезна лапа з довгими пазурами: тигр хотів зачепити стіну зсередини. І тоді перший мисливець, стрибнувши вперед, щосили ударив палицею ту страшну лапу.

Од болю, од люті тигр аж захлинувся ревом. Кидався усім тілом на стіну, рвав її і шкрябав, та кам'яна стіна не піддавалася. Ще двічі пробував зачепити лапою зсередини, і обидва рази перший мисливець стрибав уперед...

Аж під ранок тигр полишив спроби вдертися до печери.

Лежав поруч, озивався глухим застережливим ревом на кожен рух людей. І плем'я зрозуміло, що воно потрапило в пастку: шаблезубий тигр не випустить їх, поки вони й помруть од спраги і голоду.

Настав ранок — тигр не відходив. Досить було комусь просунути в отвір палицю чи дрюка, як миттю появлялася величезна лапа і блискавично била по зброї.

Допоміг їм Великий Мисливець: протягом дня він так напік тигра вогняним оком своїм, що той не витримав,— заревівши застережно, шаблезубий побіг у долину напитися.

Мисливці довго прислухалися та принюхувались: чи не зачаївся хижак де поблизу? Але тигра, здається, поруч не було.

Один по одному залишили печеру. І одразу ж побачили свого ворога: тигр уже підбігав до невеликого озера, що блищало в долині. Це був величезний хижак, навіть найвищий мисливець не міг зрівнятися з ним зростом, а тулуб був довший, ніж у найбільшого буйвола. Все живе, забачивши страховисько, розбігалося в паніці, тигр же, підбігши до озера, довго хлебтав воду.

Напившись, поглянув у бік печери, побачив людей, з ревом метнувся назад. Діти й жінки одразу ж полізли в печеру, а мисливці лишилися на місці: їм не лишалося нічого іншого, як стати до бою. Хижак, навіть якщо йому набридне сторожувати печеру, не залишить плем'я в спокої: в одній і тій же долині їм буде тісно. Хтось мусить перемогти, а хтось загинути. То хай це вирішиться зараз.

Наперед молодих, дужих чоловіків вийшли найстарші: вони першими мали зустріти страховисько. Заздалегідь приречені на смерть, вони, однак, і не думали одступати: тут діяв жорстокий закон самозбереження племені,— спершу мають загинути найслабші. Принести себе в жертву, щоб хоч трохи знесилити ворога, дати своїм дужчим одноплемінникам можливість розправитися з хижаком.

Серед них був і Ва-а. Затискаючи в старечих руках довгого дрюка з обпаленим гострим кінцем, він жалісно пробурмотів до А-ку:

— Ва-а його битиме в серце.

Щось ворухнулося в грудях А-ку, він і сам не розумів, що то таке. Стискаючи бойову палицю, він стояв і дивився, як невеликий гурт, збившись докупи та наставивши списи і палиці, спускався донизу — назустріч хижакові. Ось тигр зупинився, припав довгим тілом до землі, заревів, б'ючи себе по боках хвостом, а потім стрибнув уперед: руда блискавиця, що не знає пощади. І враз все змішалося. Суцільний клубок люті, болю, реву і крику покотився донизу, залишаючи розтерзані, роздерті навпіл тіла. Миготіли дрюки і палиці, раз по раз злітали страшні лапи, б'ючи направо й наліво, разили на смерть шаблеподібні ікла...

Все більше й більше непорушних тіл лежало довкола. Все менше лишалося тих, хто ще вимахував зброєю. Ось остання тоненька постать (Ва-а! — упізнав А-ку) занесла свого дрюка й кинулася прямо на звіра: хрипкий рик, удар величезної лапи — і постать покотилася по землі.

Однак і для шаблезубого тигра ця сутичка не минула

безкарно: з обох боків стирчали глибоко встромлені дрюки, надламаний спис стримів із передньої лапи. Тигр, звиваючись, став видирати списи, перекушуючи їх, і тоді перший мисливець, занісши над головою важку свою палицю, з бойовим вигуком метнувся донизу. І всі мисливці, які давно уже аж тремтіли од збудження, побігли за ним.

І тут їм назустріч з долини, з густих кущів, вилетіла собача зграя. Суцільною рудою лавиною мчали собаки, і попереду, розпластаний над землею, летів Га-ав, який вів своїх чотириногих мисливців на допомогу людям.

— Га-ав! Га-ав! — закричав у захваті А-ку. Високо занісши бойову палицю, він кинувся вслід за мисливцями, які вже зійшлися з тигром. А за ним побігла й решта підлітків.

Тепер шаблезубій потворі довелося скрутніше: спереду на нього наступали мисливці, позаду насідали собаки. З ревом кидався він то в один бік, то в другий, і по землі щоразу котилися роздерті тіла, але мисливці й собаки і не думали відступати. Люди наскакували, били палицями, кололи дрюками, собаки ж впиналися іклами в задні лапи. Ось перший мисливець, скориставшись тим, що тигр нахилив голову, терзаючи чергову жертву, підскочив угору й опустив свою палицю прямо на плескатий череп. Палиця, застрявши гострим дзьобом, одразу ж вислизнула з рук, тигр заревів так, що аж задрижала земля. Звівшись на задні лапи, він став люто молотити передніми перед собою. З свистом розсікали повітря гострі кігті, тигр ревів, захлинаючись кров'ю, а на голові його хиталася палиця.

Він ударив наосліп лапами ще раз... і ще... з глибоким натужним ревом повалився набік. Передсмертне харчання, останні конвульсії, і хижак завмер.

Собаки, розпалені боєм, ще рвали йому лапи, люди ще били його палицями, кололи дрюками, а перший мисливець вже скочив на непорушно простертий тулуб. З глибокої рани на чолі лилася щедро кров, кривавилася ще глибша рана на грудях, та він не відчував, мабуть, болю: висмикнувши бойову палицю, підняв її над головою і закричав.

То був крик перемоги, крик нового володаря всієї долини. Лише до нього прислухатимуться віднині всі звірі, лише перед ним розбігатимуться у страсі. Мисливець кричав і кричав, переможно потрясаючи палицею, аж поки усе плем'я підхопило той крик.

* * *

Після битви із шаблезубим тигром плем'я довго не полишало печери: у мисливців мали загоїтись рани, щоб вони змогли полювати. Жінки тепер безбоязно спускалися в долину, вишукуючи трави, що потім прикладали чоловікам до ран.

Лікували й А-ку. Він з гордістю підставляв свою рану і навіть не морщився, коли жінка вишкрібала крем'яним гострим шкребком черви і гній. Як йому не боліло,— аж судоми зводили м'язи, коли та ж рука енергійно втирала розжовані трави,— він навіть не стогнав. Лишень щосили зціплював зуби та блід на виду. І перший мисливець, якось проходячи мимо, схвально поплескав його по плечу:

— А-ку скоро стане справжнім мисливцем!

— А-ку стане мисливцем! — озвався гордий А-ку.— А-ку вб'є мамонта!

На суворому обличчі першого мисливця сяйнув схвальний усміх, а одноліток А-ку, Йо-га, який ревниво стежив за цією сценою, пробубонів:

— А-ку не вб'є мамонта!

Й А-ку одразу ж забув про біль у рані: вхопив палицю, сердито замахнувсь на Йо-га:

— А-ку вб'є мамонта!

— Мамонт розтопче А-ку,— одразу ж озвався Йо-га: в нього теж зяяла на грудях рана, і він гордився нею не менш ніж А-ку.— Мамонта вб'є Йо-га!

Перший мисливець ще раз усміхнувся. Юнаки мали стати хорошими мисливцями. Коли він, І-та, постаріє і руки вже не триматимуть палицю, плем'я не лишиться без здобичі, тож хай вони поки що змагаються між собою,— час покаже, кому із них дістанеться оця важка палиця.

Ворожнеча між Йо-га й А-ку панувала давно: відколи вони себе пам'ятали. Обоє майже рівні силою й спритністю, вони весь час боролися за те, щоб очолити хлоп'ячу зграю. І не раз сходилися віч-на-віч, щоб вирішити, хто з них сильніший. Вони, щоправда, не билися: плем'я не допускало бійки поміж самцями, інстинктивно зберігаючи своїх годувальників та охоронців від невиправданих втрат; тож жоден із них навіть у гадці не мав завдати один одному тілесних пошкоджень. Вони просто демонстрували свою силу й відвагу, намагалися залякати один одного грізним видом своїм, бойовими вигуками й мімікою.

Ось і зараз Йо-га, взявши до рук палицю, став походжати довкола А-ку, демонстративно нею вимахуючи.

— Ух! Ух! — вигукував він, наслідуючи дорослих мисливців.

І хоч А-ку чомусь не хотілося вступати у сварку, він врешті не витримав: взявся за палицю й собі.

— А-ку побоїться вийти за мною! — гукнув тоді Йога і швидко побіг з печери; тут, біля священного вогню, заборонялася будь-яка демонстрація сили.

— А-ку не боїться нікого! — гукнув йому вслід А-ку і теж вийшов з печери.

Йо-га поблизу не було, але А-ку добре знав, де знайти свого суперника: обживаючи місце довкола печери, підлітки натрапили на велику галявину, оточену густими деревами. Галявина та їм так сподобалася, що вони зранку до вечора товклися на ній.

Йо-га уже стояв посеред галявини у колі таких же, як і сам, юнаків, що сиділи очікувально. Побачивши А-ку, він махнув палицею й закричав:

— Йо-га сильніший од А-ку!

— А-ку подужає Йо-га! — відповів А-ку і ступив на середину кола.

Вони якийсь час стояли, втупившись один у одного грізними поглядами. Лють так і клекотіла в обох, очі аж іскрились, обличчя грізно кривилися. Часто однієї цієї пози залякування було досить, щоб один схилився перед другим, але зараз зійшлися рівні силою суперники, тож жоден з них не хотів поступатися.

— Йо-га уб'є А-ку! — не витримав врешті Йо-га. Махнув щосили своєю зброєю — палиця свиснула над головою А-ку, але той навіть не похитнувся.

— Йо-га поганий мисливець! — закричав він глузливо.— Вся дичина тікатиме од Йо-га неушкоджена! Йо-га проситиме м'яса в А-ку!

Це була найбільша образа, яку тільки може почути мисливець.

— Ух!.. Ух!..— закричав розлючено Йо-га.— Йо-га розтопче А-ку!

І тут поруч з А-ку залунало грізне гарчання. А-ку аж здригнувся, а Йо-га завмер, перелякано витріщивши очі.

Поруч з А-ку стояв Га-ав. Величезний, майже по груди А-ку, з наїжаченою гривою, з вишкіреними іклами, він стояв поруч з А-ку, недвозначно даючи зрозуміти, що вчепиться у горло кожному, хто посміє скривдити його друга.

Войовничий запал Йо-га одразу ж згас. Він зігнувся і вже в позі слабшого підбіг до А-ку, простягнув до нього

руки долонями догори. Вигляд у нього був такий жалюгідний та нещасний, що А-ку враз пересердився.

— А-ку полюватиме вдвох із Йо-га,— сказав він, вкладаючи свою долоню в прохально простягнену руку.— Йога теж буде хоробрим і дужим мисливцем. І ми вб'ємо найбільшого в долині мамонта!

І вони вже втрьох попрямували із кола: А-ку, Га-ав і Йо-га.

Плем'я довго й ретельно готувалося до полювання на мамонта. Хоч довкола було море дичини і плем'я майже щодня об'їдалося м'ясом, мисливці не могли заспокоїтись, не вбивши мамонта. Лише після цього відчуватимуть вони себе справжніми господарями долини, володарями усього живого. Готувалися нові, особливо міцні та важкі палиці, підбиралися довжелезні дрюки, довго й терпляче обпалювалися та загострювалися. Усе плем'я зносило до печери важке каміння, що ним потім кидатимуть у мамонта.

Мисливці вже знайшли недалеко од печери й потрібну ущелину: довгу й вузьку, з крутими сипучими стінами, по яких годі видертись нагору, і плем'я стало тягати туди каміння й ломаччя, викладати по обидва боки дві величезні купи, щоб у свій час повалити все те донизу, закривши вихід з ущелини. Багато-багато разів піднімався у небо Великий Мисливець з-за тієї гори, що весь час диміла й погуркувала, поки плем'я виклало ті купи,— виклало так, що варто штовхнути, і вони з гуркотом поваляться донизу.

І весь цей час плем'я майже нічого не їло: постилося, готуючись до великого бенкету.

Нарешті настав Великий День Полювання, і мисливці, вимазані в свіжий мамонтів послід, щоб не зрадити себе запахом власних тіл, рушили заганяти мамонта. Вони вже давно вибрали серед мамонтів, які паслися в долині, кількох самців, стежили за ними вдень і вночі і тепер хотіли одного з них загнати до ущелини.

А за мисливцями побігли й собаки.

А-ку і Йо-га теж пішли з мисливцями. Після того як вони взяли участь у сутичці з шаблезубим тигром, мисливці брали їх на полювання.

Щасливий і страшенно гордий, ніс А-ку свою бойову палицю. Він то поглядав уперед, то оглядався, чи не одстали собаки, і бачив щоразу Га-ава, який біг на чолі зграї. А-ку хотілося аж закричати на весь голос, але він стримувався, бо знав, що до пори до часу мисливці мають рухатися безшумно, щоб не сполохати передчасно мамонтів.

Йшли дуже довго: Великий Мисливець стояв над головами. Вони майже підійшли до річки, а мамонтів усе не було видно. А-ку вже став думати, що хитрі й розумні тварини помітили їх іще здалеку та й подалися геть.

Аж ось перший мисливець зупинився, застережно підняв руку, і всі одразу ж застигли на місці.

Довго вдивлявся вперед перший мисливець, потім показав рукою на групу дерев, що зеленіли над річкою. Й А-ку зрозумів: там — мамонти. Але хоч як він приглядався, так і не міг нічого побачити: видно було тільки стовбури могутніх дерев, що високо вгорі змикали свої зелені крони.

* * *

Мамонт був старий і мудрий.

Не один десяток років пролетів над важкою його головою, з такими могутніми бивнями, що він легко діставав ними землі. Все велетенське тіло вкривали шрами — сліди сутичок із хижаками, з іншими мамонтами-самцями, які час від часу намагалися очолити табун. З року в рік водив він свій великий табун по широкій долині,— на його очах підростав молодняк, ставав дорослими самцями і самицями, і більшість самок він лишав біля себе, а самців гнав геть, якщо вони не хотіли йому скорятися.

Оберігаючи свій табун, він завжди прислухався та принюхувався до всіх підозрілих звуків і запахів, готовий щомиті подати сигнал тривоги, і тоді всі мамонти зіб'ються докупи, прикриваючи молодняк од хижаків, і він поведе їх у безпечне місце. А коли треба, то й кинеться на того, хто насмілився порушити спокій,— високо піднявши хобот, наставивши бивні, і всі мамонти побіжать слідом за ним. І горе тому, хто завчасно не поступиться дорогою,— зім'ятий, збитий, втоптаний в землю, буде валятися він, поки його не розтягнуть дрібні хижаки й птахи.

Мамонт і зараз прислухавсь та принюхувався, нервово задираючи хобот, поводячи величезними вухами: відчуття якоїсь небезпеки незримо носилося в повітрі. Табун мирно дрімав, сховавшись у тіні дерев, у величезних животах буркотіла, перетравлюючись, їжа, мамонтенята повискували, граючись поміж собою чи ссучи своїх матерів, навіть дорослі самці поринули в солодку дрімоту.

Не спав тільки він, вожак, охоплений невиразною тривогою.

Тихо й нечутно, мов привид, намагаючись весь час хо-

ватися в густу тінь, він підійшов до узлісся, завмер, прислухаючись та принюхуючись. Маленькі очі його підозріло обмацували кущі, що росли вздовж річки, кожну западину, але там усе наче вимерло: жодного запаху, жодного шурхоту, жодного руху. Миром і спокоєм дихала річка і весь простір, що був перед нею й за нею. Спокоєм і полуденною сонною тишею.

Однак неспокій не полишав старого мамонта: відчуття небезпеки все більш проймало його.

Поводячи своїм довгим хоботом то в один бік, то в другий, він продовжував занепокоєно принюхуватися. Ось він завмер, напруживши хобот: од річки повіяло вітром, і той вітер приніс запах. Мамонт щосили втягнув у себе повітря, запах проникнув йому в самісінький мозок, і в його великій, збагаченій досвідом пам'яті одразу ж виникли руді чотириногі істоти, меткі та нахабні, які бігають величезною зграєю і нападають навіть на великих тварин. Запах той нісся од річки, він розтікався увсебіч, ставав усе відчутніший, все густіший,— мамонт хотів уже відступити вглиб, до свого табуна, щоб повести його подалі од небезпеки, та нараз із трави виросла двонога постать. Постать постояла, нерухома, дивлячись у бік лісу, а потім обернулася і махнула рукою. І на той помах повсюди зводилися такі ж постаті, а за ними появилися й чотириногі істоти: вирвавшись уперед, вони одразу ж побігли до лісу, низько опускаючи голови й до чогось принюхуючись.

Задкуючи, мамонт одступив у ліс, повернувся, побіг: він уже напевно знав, що то таке. Домчав до табуна, подав коротку тривожну команду, швидко пішов уперед. Весь табун слухняно рухався за ним, збившись у гурт, матері підштовхували лобами і хоботами молодняк, а дорослі самці замикали колону — на той випадок, коли треба буде оборонятися. Швидко нісся поміж деревами табун. Довкола не лунало жодного звуку, окрім дружного тупоту, та нараз позаду розлігся нервовий гавкіт. Одинокий той гавкіт враз підхопили інші собаки — весь ліс вибухнув гавкотом, і старий мамонт зрозумів, що чотириногі істоти напали на їхній слід і тепер не одстануть. Він побіг ще хуткіше, але мамонтенята, вибившись швидко із сил, почали приставати, і врешті табун зупинився.

Вищали зморені малюки, стривожено озивалися самки. А дорослі мамонти вже підходили до свого вожака, ставали з ним поруч — грізними бивнями в бік лісу, звідки наростав, наближаючись, шум погоні.

Тоді старий мамонт розділив свій табун: мамонтенята, самиці і більшість дорослих самців продовжили втечу, а

вожак із двома найбільшими мамонтами лишився на місці. Нашорошивши вуха, витягнувши напружені, мов струни, хоботи, непорушно стояли мамонти, лише маленькі очі їхні розгоралися люттю.

Ось із-за лісу викотилася собача лавина, а за нею появилися й люди. Розмахуючи палицями й дрюками, з галасом бігли вони за собаками, що слалися над самою землею, охоплені мисливським азартом.

Мамонти засурмили і, піднявши хоботи, кинулися на ворогів. Вони бігли плече в плече, наставивши грізні бивні, а хоботи їхні звивалися, як гігантські гадюки. Все ближче й ближче сходилися вони з рудою собачою лавою, і старий мамонт вже опустив хобот, щоб ухопити найбільшого пса, який мчав попереду, але той метнувся набік, і собаки розсипалися віялом, обтікаючи мамонтів. Вони наскакували з усіх боків, металися майже під ногами у велетнів, в'юнкі й невловимі, а за ними наближалися, розмахуючи палицями та дрюками, мисливці й щосили кричали. Мамонти весь час кидалися то в один бік, то в другий, але їхні хоботи хапали повітря, а бивні орали землю: ці галасливі й страшенно нахабні істоти й не думали стати до чесного бою, весь час ухиляючись од зустрічі з розлюченими до краю велетнями. І старий вожак, засурмивши, повернув услід за табуном, що встиг одбігти на безпечну відстань.

Але там було найбільше собак, найгустіше людей. Вони заступали дорогу трьом велетням, наскакуючи на них, мов навіжені, і мамонти врешті-решт повернули в той бік, де прохід був вільний. Швидко й невпинно бігли вони, намагаючись одірватися од погоні, не помічаючи навіть, що люди й собаки, обтікаючи їх то з одного боку, то з другого, гнали їх в одному й тому ж напрямі.

Ось долина закінчилася, попереду виросла висока кам'яна стіна. Гірське плато стрімко обривалося, і лише вузька ущелина прорізувалася в ньому. Старий мамонт зупинився, нервово поводячи хоботом; він одразу ж відчув нову небезпеку. Щось застерігало його не бігти в ущелину, він повернув був ліворуч, але одразу ж наткнувся на живу стіну з собак і людей; кинувся праворуч — те ж саме. Вони були оточені з усіх боків, півколо невмолимо стискалося, лишаючи тільки ущелину. Але саме там і чигала на них найбільша небезпека: старий мамонт відчув це усім тілом.

Він затупцяв на місці, розгублений і тоді наймолодший самець, не витримавши напруження, метнувся в ущелину. І тільки він у ній зник, як угорі вибухнув страшний гвалт

і донизу з гуркотом, тріском, в хмарах куряви посипалося каміння і дручча. Здавалося, що самі гори враз стали обвалюватися, засипаючи вихід з ущелини.

Мамонти позадкували, налякані, а по той бік відчайдушно сурмив наймолодший самець: кликав їх на допомогу. І тоді обидва мамонти метнулися вперед. Вони розтягали хоботами гілля, підважували бивнями каміння, намагаючись визволити з пастки свого товариша, але тут зверху, прямо їм на голови й спини полетіло палаюче гілля.

І мамонти, налякані, одступили перед вогнем. Обпалені, вони повернулися й побігли в долину, тим більше що вже ніхто не заступав їм дорогу: собаки і люди враз щезли, мов провалившись під землю.

А вгорі, по обидва боки ущелини, з новою силою вибухнув крик — тепер уже крик перемоги, і на мамонта, який потрапив у пастку, густо посипалося важке, гостре каміння...

Кілька днів коло велетенського тулуба тривав кривавий бенкет. Люди й собаки об'їдалися м'ясом так, що не могли навіть рухатись: вони тут же й засинали, з ніг до голови перемазані кров'ю, і тоді хижі птахи, що безперервно кружляли вгорі, уривали й свою долю поживи. А проснувшись, плем'я і зграя знову заходжувалися коло їжі.

Врешті на дні ущелини лишився обгризений кістяк. Тоді мисливці відділили череп із бивнями, понесли до печери. Віднині він лежатиме при вході, поруч із черепом шаблезубого тигра, як пересторога усім, хто наважився б підійти до печери: тут живе могутнє плем'я мисливців, переможців шаблезубих тигрів та мамонтів.

І щоразу, як тільки Великий Мисливець ішов на спочинок, перший мисливець ставав на порозі печери. Задоволено й гордо оглядав він широчезну долину, що віднині належала його племені, починав бити себе кулаками в груди. Все сильніше й сильніше, все лункіше й лункіше озивалася грудна порожнина на ті удари — звук котився, здавалося, по всій рівнині, застерігаючи всіх, що в долини є господар. Він бив себе щосили в груди й кричав, і плем'я дружно підхоплювало той крик, і А-ку кричав разом з усіма.

Він був тепер уже справжнім мисливцем і навіть вві сні не розлучався із своєю палицею.

Плем'я поступово обживало долину. Все далі й далі заходили мисливці. Не тільки за дичиною — дичини вистачало й поблизу: їх гнала вперед, манила і кликала ціка-

вість, і вони обстежували все нові й нові мисливські угіддя.

Й А-ку, мабуть, належав до тих, хто найчастіше вирушав у далекі мандри.

Він бродив долиною, од лісу до лісу, від озера до озера, обстежуючи кожен закуток, і його ока не минала жодна деталь: зламана гілка, свіжий слід на землі. А-ку зупинявся, приглядаючись та принюхуючись, ніздрі його аж роздималися, а пальці впиналися в палицю: А-ку давно навчився читати сліди. Він міг би сказати, яка із тварин пройшла отут щойно, молода вона була чи стара, голодна чи сита, здорова чи хвора, збуджена чи спокійна — загострена увага А-ку помічала усе. Він ходив так обережно й безшумно, що міг би підкрастися до найбільш сторожкої тварини й повалити її одним ударом палиці. І хоч така можливість траплялася часто, А-ку рідко вбивав,— лише тоді, коли в ньому просинався голод. Та й то: він міг голодувати багато днів підряд, не втрачаючи сил. Обсмалена сонцем, видублена вітрами шкіра його не боялася ні спеки, ні холоду. Тіло його було із суцільних м'язів, він за цей час ще більше підріс, а в плечах роздався ушир і міг би помірятися силою з першим мисливцем.

Якось А-ку знайшов ще одну велику печеру, в протилежному кінці долини, поміж високих скель. Печера починалася входом, таким високим і широким, що його не завалити жодним камінням, й А-ку сміливо ступив досередини: тут не могла жити людина чи навіть хижак.

Високо вгорі нависала стеля, і посередині, у великому проваллі, синіло небо. Було досить видно, й А-ку обнишпорив усю печеру, але окрім кількох кісток нічого не знайшов. Розчарований, він уже зібрався йти геть, аж раптом Великий Мисливець заглянув у отвір угорі вогняним своїм оком.

Печера враз ожила, по її стінах бризнуло гарячим промінням. І на стіні, обличчям до якої саме стояв А-ку, враз стали рухатися якісь червоні істоти.

А-ку аж відскочив, наляканий, а перед ним, розсипані по сірому тлі, рухалися й рухалися червоні тварини. Ось мамонт, піднявши хобот, біжить уперед, і, від нього втікаючи, розмахують списами дивовижні тоненькі істоти. Ось скресалися рогами два буйволи: вигнуті спини, вриті в землю копита, опущені морди. А-ку навіть здалося, що він чує їхній рев. А ось шаблезубий тигр скрадається до антилопи, яка безтурботно скубе траву, не відаючи про смертельну небезпеку. І повсюди рухливі, тоненькі оті чоловічки: вони то біжать, наздоганяючи звірів, то стрибають

довкола убитої жертви, то кидають списи, поціляючи ними в тварин.

Великий Мисливець, якому набридло, мабуть, заглядати в печеру, пішов далі, і довкола враз залягли сутінки. Червоні фарби згасли, позникали тварини й люди, стіна знову стала темною.

Приголомшений, вражений, вибрався А-ку з печери. Йому здавалося, що то Великий Мисливець погнав перед собою всіх дивовижних істот. Боязко подивився у небо, але там не рухалася жодна червона тварина, й А-ку, вкрай розгублений, побрів повільно донизу.

Відтоді він не раз приходив до печери. Відчуваючи, як усе в ньому аж німіє од страху, скрадався досередини і довго стояв перед стіною, чекаючи, поки загляне Великий Мисливець.

І одразу ставалося одне й те ж: бризкало світло, оживала стіна. Вона нагадувала долину, заселену людьми і тваринами. Вони мали червоний колір і були набагато дрібніші од справжніх.

Й А-ку став думати, що то все — дичина, на яку полює Великий Мисливець. А кумедні чоловічки — члени його племені. Втікаючи од Великого Мисливця, тварини ховаються в печеру, і тоді він посилає отих чоловічків, щоб вони виганяли їх на небо.

Й одного разу, коли Великий Мисливець ось-ось мав одірвати своє око від печери, А-ку, наважившись, щосили ударив палицею антилопу, яка паслася віддалік. Великий Мисливець одразу ж сховався, розбіглися й звірі, й А-ку довго шукав на підлозі червону тварину: він же поцілив їй прямо в голову і навіть бачив, як вона падала донизу.

Так і не знайшовши антилопу, залишив печеру.

Печера не йшла йому з голови. Він думав про неї, лягаючи спати, думав, просинаючись, вона навіть снилася йому, і юнакові щораз дужче хотілося здобути червоного звіра, принести додому. Якось А-ку спробував розповісти іншим мисливцям про дивовижних тварин, але вони так і не зрозуміли нічого: А-ку бракувало слів. Навіть Йо-га лишився байдужий.

Тоді А-ку вирішив повести його до печери. Хай на власні очі побачить, як Великий Мисливець виганяє червоних тварин.

Вийшли, як тільки почало світати. Великий Мисливець ще тільки зводився з невидимого лігва свого, а дві постаті з бойовими палицями на плечах вже спускалися в долину. Внизу до них приєднався Га-ав, який саме виліз із нори, і вони уже втрьох рушили далі.

Йшли весь день, до пізнього вечора. Коли почало смеркати, Га-ав став виявляти дедалі більший неспокій. Він зупинявся й вищав, закликаючи друзів повернути назад, поки врешті А-ку сердито сказав:

— Га-ав може бігти назад! А-ку і Йо-га підуть без Га-ава!

Й Га-ав, помахавши винувато хвостом, зник у темряві. А-ку розумів, чому Га-ав так поривався назад: у Га-ава появилася сім'я. Четверо маленьких цуценяток і подруга. Красива й ласкава тварина, яка навіть дозволяла А-ку пестити себе по спині. Тому він не дуже сердився на свого чотириногого друга.

Повечерявши маленькою антилопою, яку вполювали дорогою, вони зупинилися недалеко од річки. Вибрали густий кущ, залізли у нього, наперед пересвідчившись, чи немає там змій, і, притулившись один до одного, відразу ж заснули.

А-ку прокинувся од того, що його мовби штовхнув хто в груди. Подумав, що то Йо-га, але товариш міцно спав. Тоді А-ку звівся, виставив з куща голову, сторожко оглянувся.

І майже одразу побачив вогонь.

Вогонь горів унизу, біля річки. Світлий язичок зблимував у темряві, він то виростав, то осідав, і було в ньому щось незвичне й тривожне — плем'я А-ку ніколи не палило вогонь поза печерою; вночі видно далеко-далеко, й лихе око може одразу його помітити.

Отже, це багаття розклали не мисливці його племені. Якісь невідомі, які не побоялися, що їх помітять. І це вселяло найбільшу тривогу.

Й А-ку, повагавшись, вирішив сходити до того вогню. Підкрастися й роздивитись, хто його палить.

Оглянувся на Йо-га: той міцно спав. Й А-ку пішов сам.

Трохи згодом уже жалкував, що не розбудив товариша: А-ку йшов і йшов, а вогонь не наближався, він мов одсувався все далі й далі.

А-ку спустився у видолинок, перейшов заболочену низину, видерся на сухий косогір. І аж звідси чітко побачив вогонь.

Багаття горіло над водою, на піщаній косі. Сухо потріскуючи, звивалися вогняні язики. Вони танцювали на місці, переплітаючись ясними, прозорими тілами, відбивалися в чорній воді. Пісок довкола здавався аж червоним, на ньому непорушно чорніли тіла. Тих, що спали, було дуже багато, А-ку не зумів би їх і порахувати, вони густо лежали, тулячись один до одного, і кожен обіймав якщо

не бойову палицю, то списа,— А-ку відразу зрозумів, що перед ним мисливці чужого племені, які вдерлися в їхню долину.

Кров бухнула йому в голову, серце наповнилось гнівом. Хотів уже вдарити себе кулаками в груди, вигукнути, що долина належить мисливцям його племені, але вчасно втримався: чужинців було багато. Дуже багато.

Повагавшись, А-ку опустився на землю й поповз. Повз безшумно і швидко, наче змія, все ближче й ближче до вогню: хотів як слід роздивитися чужинців. Зупинився лишень тоді, коли добрався до освітленого кола: міг би рукою дістати крайнього мисливця, який солодко спав.

В ніс йому вдарив чужий і бридкий запах — А-ку аж поморщився. Повільно звів голову, подивився в бік багаття.

По той бік вогню сиділа людина.

Могутній тулуб, волохаті руки з короткими дужими пальцями. Плескате обличчя з широкими ніздрями, важке надбрів'я над глибоко втопленими очима, велика щелепа над товстою, короткою шиєю. Величезна бойова палиця, притулена до коліна. Дикою нещадною силою віяло від незнайомця, що сидів, втупившись поглядом у вогонь.

А-ку вже збирався одповзти назад, але тут налетів вітер. Він повіяв А-ку прямо в спину, помчав на багаття, вогняні язики хилитнулися, лизнули мисливця, і той враз стрепенувся. Скочив на ноги, став вдивлятися в бік А-ку, щосили принюхуючись. І А-ку, відчуваючи, що його от-от викриють, схопився на ноги й щодуху помчав у темряву.

В спину йому одразу ж ударив вигук. А-ку побіг ще швидше, він майже летів над землею, а позаду вже вибухнув лемент, затупотіло багато ніг.

Почалася погоня. Чужинці були мисливцями, дичиною — А-ку.

Ще ніколи не біг так А-ку. Ноги його ледь торкалися землі, повітря свистіло у вухах, серце гупало, лунко і дужо. Ось він скотився у видолинок — зачавкотіла під ногами мокра земля, ось виніссся на косогір, он уже й кущ, у якому він спав: темніє на освітленій місяцем рівнині. І Йо-га вже стоїть біля куща — чорна напружена постать з бойовою палицею в руці. А-ку вигукнув, попереджуючи товариша, а позаду залунало люте виття.

Добігши до куща, А-ку на мить зупинився, оглянувсь: чужі мисливці вже наздоганяли. Темні постаті з палицями й списами густо мелькали на рівнині, вони на бігу шикувалися у велике півколо, як ото роблять мисливці, женучи дичину, щоб відрізати їй дорогу до втечі, вони аж завивали од збудження, а од їхнього тупоту аж двигтіла земля.

І товариші, вже удвох, побігли щодуху вперед.

А-ку і Йо-га бігли, як антилопи, їх могли обігнати хіба що собаки. Але в дичини, за якою полюють, ноги слабнуть не стільки од втоми, скільки од страху: вони обоє згодом стали бігти вже повільніше. Піт заливав їм очі, в горлі пекло і хрипіло, в грудях бракувало повітря. Задихаючись, вони добігли до найближчого дерева, пірнули в тінь. Привалилися до стовбура спинами, і ноги в обох аж підгиналися, а в груди мов хто молотив кулаками.

А погоня наближалася, невмолимо й грізно: уже чутно було важке сопіння мисливців. І А-ку зрозумів, що їм не втекти. Він випростався, щосили ударив себе кулаком у груди, гнів одразу ж заклекотів йому в горлі.

— А-ку не боїться нікого! — вигукнув він, потрясаючи палицею.

Мисливці завили ще дужче — вони були вже поруч: чорні дужі тіла, повні нещадної сили.

— А-ку розтрощить вам черепи! — закричав щосили А-ку і кинувся на найближчого ворога.

Сутичка була короткою й лютою. А-ку встиг ударити лише раз, як його збили з ніг, повалили на землю, стали в'язати ліанами. А-ку дряпався й кусався, видираючись, але що він міг вдіяти проти багатьох дужих рук? І він із зв'язаними руками й ногами згодом завмер.

Зв'язаний був і Йо-га.

Мисливці, про щось порадившись, повернули одразу ж назад. Руки Йо-га і А-ку були прив'язані до ніг, і чужинці, продівши їм поза спинами дрюки, підняли обох і понесли.

Вони швидко йшли, майже бігли, тіла бранців гойдалися на дрюках, й А-ку було дуже боляче. Тонкі ліани врізалися в руки й ноги, м'язи в плечах аж розривалися, а від того, що земля увесь час гойдалася перед очима, його стало канудити. Та він не проронив жодного звуку.

Мовчав і Йо-га.

Коло багаття чужинці жбурнули бранців на пісок. Хтось підкинув хмизу, і вогонь, який уже був задрімав, посичав-посичав невдоволено і заходився коло їжі. Ясне коло розтікалося по косі, висвітлюючи кремезні низькорослі постаті, з довгими, аж за коліна руками й кривими ногами, двох бранців, які, зв'язані, лежали один коло одного. Чужинці підтягнули їх поближче до вогню, стали роздивлятися, про щось перегукуючись та кривляючись. Обмацували юнаків і обнюхували, як ото роблять з дичиною перед тим, як її з'їсти.

Вхопили потім Йо-га, піднесли до багаття.

— Йо-га не боїться нічого,— встиг пробурмотіти Йо-га.— Йо-га дужий і сміливий.— Весь вид його був у крові: йому таки добре дісталося в сутичці.

Біля вогню чужинці так густо обступили Йо-га, що А-ку вже не було видно товариша. Побачив лише, як один із мисливців замахнувся палицею, почув болісний стогін. Йо-га зрозумів, що його вбивають. А-ку шарпонувся щосили, щоб кинутись на допомогу товаришеві, і знову застиг, безпорадний.

За якийсь час все було скінчено: чужинці вже сиділи довкола багаття, і в кожного був шматок свіжого м'яса. Вони його чомусь не стали їсти одразу, а клали на вугілля, мов хотіли спершу нагодувати вогонь. Й А-ку знов аж закапудило, коли він побачив, як чужинці жадібно ковтають підгорілі шматки.

З'ївши Йо-га, чужинці звелися й підійшли до А-ку. А-ку подумав, що його зараз уб'ють, але не відчув страху: страх виснув над ним, коли він утікав, тепер же ним володіла тупа байдужість істоти, яка скоряється неминучому.

— А-ку нічого не боїться,— пробурмотів він, дивлячись на своїх ворогів.

Вони ж чомусь не поспішали його вбивати. Посперечавшись поміж собою, одтягнули А-ку подалі од вогнища, стали вмощуватись спати. Всі одразу ж і поснули, не спав лише один: він сидів по той бік багаття, навпроти А-ку, й пильнував, щоб вогонь не лишався без їжі. Та ось і його став морити сон: все частіше й частіше важка голова опускалася на груди, а руки безвольно повиснули вздовж тулуба. І тоді вогонь, доївши останні стеблини, теж починав дрімати: ледь-ледь витикався гостренькими язичками з купи розжареного вугілля.

Не спав один А-ку: руки й ноги боліли все дужче. Лежав уже за світлим колом, що стиснулося довкола багаття. Покірно чекав, поки чужинці, проснувшись, з'їдять його, як з'їли Йо-га.

І тут до А-ку долинув запах. Не чужинців, які лежали поруч, а якийсь інший, дуже знайомий А-ку. Розширивши ніздрі, він жадібно потягнув у себе повітря: запах ставав все відчутніший, він наближався з того боку, де було його плем'я,— при згадці про плем'я А-ку аж здригнувся й одразу ж здогадався, що то так пахне. Він ледь не закричав, пронизаний радістю, але завчасно стримався: обережно повернув голову, став прислухатися.

Тепер уже чув і шурхіт: хтось повз прямо на нього.

Й А-ку уже знав, хто то такий.

Ось уже чутно тихе сопіння — щось вологе й холодне тицьнулося в обличчя А-ку, гарячий язик облизав йому обличчя, й А-ку припав головою до волохатих грудей свого чотириногого друга.

— Га-ав прийшов до А-ку,— прошепотів він, переповнений вдячністю.

Га-ав лизнув його знову, забив об землю хвостом. Й А-ку, стривожений, оглянувсь на вогнище: опустивши голову, вартовий зовсім уже спав.

— Га-ав розв'яже А-ку,— прошепотів тоді він на вухо собаці.

Повернувся до нього спиною, підставив зв'язані руки. Га-ав учепився зубами в ліани, потягнув А-ку од багаття.

В тіло А-ку впивалося гостре каміння, ліани різали руки, м'язи в плечах аж тріщали, але він мовчав, зціпивши зуби. Мовчав і тоді, коли Га-ав гриз ліани, люто їх смикаючи. Він терпляче чекав, поки Га-ав справиться з ліанами, а потім ще довго лежав непорушний, бо ноги й руки не хотіли слухатись. Аж тоді, як кров туго і боляче забухала в жилах, А-ку, похитуючись, звівся з землі.

Спершу брів повільно, тримаючись рукою за спину Гаава, і кожен крок віддавав у ньому болем. А потім, розім'явшись, побіг.

Він біг і біг слідом за Га-авом, а на обрії вже загоралося небо. Ось-ось Великий Мисливець проснеться і вигляне з-за своєї гори, і тоді чужинці побачать А-ку й кинуться за ним у погоню. Тож він мав подбати про те, щоб відстань між ними була якомога більшою.

Зупинився аж тоді, як зовсім розвиднилося. Але тепер понад річкою, біля якої ночували чужинці, піднявся такий густий туман, що А-ку як не вдивлявся, не бачив нічого. Однак він зрозумів, що ті швидко знайдуть його слід і кинуться одразу ж навздогін. Тому А-ку не став затримуватись, а, трохи перепочивши, побіг далі.

Він уже підбігав до гір, де жило його плем'я, коли, оглянувшись, побачив чужинців. Вони були ще дуже далеко, однак вперто рухалися вперед. І було їх дуже багато...

Плем'я вже не спало: воно теж помітило появу чужинців. І старі й малі висипали із печери: стояли й напружено вдивлялися вдалину, де мелькали чорні постаті. В усіх були похмурі й стривожені обличчя, навіть діти затихли, відчуваючи небезпеку: те, що насувалося з долини, було страшніше од шаблезубого тигра.

Коли А-ку підбіг, всі одразу повернулися в його бік. Перший мисливець розгнівано вигукнув:

— А-ку привів чужих мисливців!

І тут А-ку зрозумів, що припустився помилки, якої не можна простити: він не мав права бігти прямо до печери, видавати чужинцям місце стоянки свого племені.

— Вони з'їли Йо-га,— пробурмотів А-ку, виправдовуючись.— Вони хотіли з'їсти А-ку.

— А-ку привів чужих мисливців! — ще сердитіше закричав перший мисливець, і в жодних очах не прочитав А-ку співчуття: лише осуд і гнів.— А-ку треба вбити!

— А-ку треба вбити,— повторив покірно А-ку, відчуваючи свою велику провину. Опустив руки й голову, готовий прийняти на себе смертельний удар бойової палиці. І та покірна поза врятувала його: погляд першого мисливця пом'якшав.

— А-ку помре у битві з чужинцями,— сказав він уже не так гнівно, й А-ку, щасливий тим, що плем'я простило його, ударив себе щосили в груди й вигукнув:

— А-ку помре у битві з чужинцями!

Перший мисливець тим часом поділив своє плем'я на дві частини: здорові й дужі чоловіки, озброєні бойовими палицями й дрюками, виступили наперед, а діти, жінки й недужі кинулися збирати каміння: потім вони здеруться на скелю, що нависала над печерою, і будуть кидати ними, поціляючи у ворогів.

В А-ку не було ні дрюка, ні палиці. Він знайшов важкий, гострий кремінь, кілька разів махнув ним у повітрі, а потім прилучився до мисливців.

За якийсь час на галявині запала тиша. Угорі, на висскій скелі, застигли жінки й діти, внизу похмуро стояли мисливці. Всі дивилися в долину: чужинці були вже близько, вони жодного разу не збилися з сліду, що полишили А-ку і Га-ав. При згадці про друга, А-ку глянув униз: біля нір було порожньо. Собаки чи то поховалися, відчуваючи небезпеку, чи кудись подалися. І в А-ку гірко стиснулося серце: йому здалося, що Га-ав їх зрадив.

Одірвав погляд од нір, став дивитися на ворогів, що наближалися.

Ось вони досягли краю долини, зупинилися. Побачили печеру й мисливців, завили, вимахуючи палицями й дрюками. Мисливці відповіли їм не менш лютим криком.

Потупцявши на місці, певно, про щось радячись, вороги потім пірнули в кущі, що густо росли перед галявиною. Чутно було тріск і тупіт, що наближався. Ось із густої зеленої стіни виткнулося одне люте обличчя... друге... третє... видираючись на галявину, чужинці одразу ж шику-

валися плече до плеча, і тоді на скелі, що нависала над печерою, вибухнув лемент і донизу з свистом полетіло каміння. Кілька ворогів одразу ж упало, кілька захиталося, обливаючись кров'ю, решта ж кинулася вперед. І тоді перший мисливець, занісши над головою страшну свою палицю, з бойовим вигуком метнувся на ворога...

Зійшлися посеред галявини — лице в лице, око в око. Високо вгору злетіли палиці й дрюки й разом опустилися донизу: нещадна бійка закипіла довкола.

Стукотіли палиці й дрюки, хряскотіли черепи, бризкала кров. Хрип, тупіт, стогін враз заповнили галявину, піднеслися до скелі, на якій мовчки стояли тепер уже безсилі діти й жінки.

А-ку першим же ударом зумів поцілити ворога прямо в голову. Той повалився, випустивши палицю з рук, і А-ку, підхопивши її, кинувся в самісіньку гущу побоїща. Він сипав удари направо й наліво, не помічаючи тих, що перепадали йому, і кров уже цебеніла з розсіченої голови, а на спині кривавилась рана.

Битва розтікалася по всій галявині, дробилася на окремі поєдинки. Переможений ворог ще не встиг упасти на землю, а очі переможця шукали вже іншого.

Ось перед А-ку виросла кремезна постать з палицею в руках. З хрипким вигуком метнувся чужинець на А-ку, махнув щосили палицею. А-ку вмить присів, палиця свиснула над його головою, а чужинець заточився, промахнувшись. Тоді А-ку випростався, замахнувся палицею. Але ворог виявився досвідченим воїном: його палиця вже була в повітрі. З стукотом зіткнулися палиці, А-ку ледь утримав свою в руках і одразу ж відскочив, бо ворог уже готувався до чергової атаки. Він кружляв довкола А-ку, намагаючись поцілити його збоку, але весь час натикався на палицю молодика. Втративши нарешті терпець, чужинець кинувся на А-ку — знову свиснула палиця, й знову А-ку відповів таким же ударом.

Так вони сходилися кілька разів, і А-ку відчував, що він довго не витримає. Руки стали терпнути від безперервних ударів палиці об палицю, піт заливав очі, але він не міг його навіть витерти. А чужинець люто напосідав на нього, не даючи й хвилини перепочинку.

Тоді А-ку вдався до хитрощів: повернувся й побіг. Чужинець з переможним криком кинувся слідом. Всім своїм тілом, незахищеною спиною відчував юнак, як скорочується відстань між ним і ворогом, і, коли ще раз свиснула палиця, він різко пригнувся, а потім, розвернувшись, одразу ж наосліп ударив — знизу вверх.

Глухо гупнула палиця, тріснули ребра. Різко скрикнувши, ворог поточився, зігнувся у поясі. Він хитався, намагаючись утриматися на ногах, а палиця А-ку вже падала йому прямо на голову, трощачи череп.

І коли ворог врешті звалився, А-ку стрибнув на нього і, піднісши догори палицю, закричав.

То був крик перемоги, крик тріумфу, крик молодика, який став справжнім воїном.

Прийшовши до тями, оглянувся. Бойовисько кипіло все дужче, ворог все лютіше насідав на мисливців. Їх ставало все менше й менше, вони повільно відступали під скелю.

Вороги на якусь мить розійшлися. Скривавлені, смертельно втомлені, майже всі важко поранені, збившись у тісний гурт, стояли мисливці під скелею, і над ними вже нависла неминуча поразка: ворогів було набагато більше. Вони знову шикувалися плече до плеча для останнього натиску, а довкола валялися непорушні тіла, повзали й стогнали поранені, і ніхто не звертав на них зараз уваги. Ось чужинці, вишикувавшись, підняли вгору палиці й дрюки. Потрясаючи ними, вони щосили завили і рушили вперед. І мисливці приготувалися до останньої сутички.

Високо піднявши палицю, стояв попереду перший мисливець,— на голові в нього була зчухрана шкіра, кривавилися рани на плечах, на спині, ліва рука, перебита, безсило повисла. Спираючись на дрюка, стояв на одній нозі інший мисливець, а друга синіла розбухлим коліном. Ще один весь час спльовував кров: в нього була розтрощена щелепа. Але ніхто із них не стогнав, не скаржився на біль: всі знали, що зараз помруть, і готувалися подорожче продати життя.

А ворог насувався, невблаганно й грізно. Він наперед уже святкував перемогу, обличчя чужинців аж світилися мстивою радістю. Все ближче й ближче підходили вони, потрясаючи дрюками й палицями, й А-ку вже бачив, з ким йому доведеться стати до останнього бою. Це був величезний чужинець, весь заросліий волоссям: дикою, нездоланною силою віяло від його постаті. Він ішов прямо на А-ку, піднявши важку й довгу палицю, червону од крові.

— А-ку зараз помре,— сказав А-ку, піднімаючи свою палицю.

І тут з кущів, позаду чужинців, одна за одною стали вилітати руді блискавиці: Га-ав привів свою зграю на допомогу мисливцям. Він летів попереду, вищиривши гострі ікла, й А-ку, не витримавши, щосили закричав:

— Га-ав! Га-ав!

І Га-ав його одразу ж почув: круто розвернувся, помчав у його бік.

Страшна палиця вже опускалася донизу, коли Га-ав налетів збоку і вдарив. Це був улюблений випад Га-ава: налетіти, рвонути, відскочити. Під рукою чужинця враз закривавилася рана, він похитнувся. А Га-ав налетів іще раз, тепер уже з іншого боку.

З бойовим вигуком кинувся А-ку на ворога.

Коли чужинець нарешті впав, А-ку, знеможений, теж опустився на землю. Все у ньому дрижало, світ плив перед очима, мерехтів чорними метеликами. А Га-ав повискував жалісно й лизав його закривавлене обличчя.

Потім А-ку, спираючись на палицю, звівся. Стояв, похитуючись, дивився, як мисливці й собаки розправляються з останніми чужинцями, і гордість поступово наповнювала його груди. Гордість за себе, за Га-ава, за своє плем'я, що перемогло і віднині буде господарем цієї прекрасної долини.

— Плем'я А-ку більше не вбиватиме собак,— сказав він Га-авові.— Плем'я Га-ава не боятиметься більше мисливців. Це кажу я, А-ку!

Га-ав лизнув його коліно, застукотів об землю хвостом...

А пізно-пізно, коли Великий Мисливець спав у своїй далекій печері й численні табуни дичини мирно паслися вгорі, поблискуючи ясними очима, А-ку разом із Га-авом зійшов на скелю, що височіла над печерою.

Прямо під ним палало величезне багаття: плем'я віднині вирішило не ховатися з вогнем. Хай світить у темряву, вдаль, хай кожен бачить, що в долині оселилися могутні й непереможні мисливці, які не бояться нікого,— он вони танцюють унизу, довкола вогнища, сп'янілі од перемоги і втоми. А-ку ж не прилучився до танцю: сидів поруч з Га-авом, дивився у небо, і голова його аж пухла од незвичних думок.

Виразно бачив отих дивовижних тварин, які стривожено бігали по стіні таємничої печери під вогняним оком Великого Мисливця. Он вони всі над головою А-ку — в такій величезній долині, що її не оббігти навіть найдовгоногішому мисливцеві. Й А-ку враз захотілося там побувати. Непереможно, до лоскоту в грудях.

Звівся, підняв палицю, вигукнув у небо:

— Я прийду на вас полювати! Це кажу я, А-ку!

Зморений боєм, А-ку міцно спав посеред печери, недалеко од багаття. Спало все плем'я, дрімала навіть стара, яка годувала вогонь, куняв і вартовий при вході, упевнений, що ніхто,— ні звір, ні людина,— не посміє зараз наблизитися до їхнього житла. Не спав лише наймолодший учасник міжзоряної експедиції — іетанин Ваго.

Експеримент закінчувався, настав час відключитися од свідомості А-ку.

Повиснувши над А-ку, Ваго зосередив всю свою увагу, всю волю на низькому чолі юнака. Знову завихрилися біоструми, імпульси заструмували все швидше. А-ку, який досі лежав непорушний, заметався, застогнав, заворушив неспокійно руками: він мов хотів щось затримати, не пустити од себе, а потім глибоко зітхнув і завмер, лише дрібно тремтіли повіки. В голові у Ваго наче щось клацнуло, тріснуло: місток, який з'єднував їхні свідомості, щез назавжди.

Час був вирушати назад, у далеку долину. Пеленгатор уже посилав прямо в свідомість Ваго безперервні сигнали, а він все ще висів над юнаком, все ще дивився на нього: йому не хотілося з ним розлучатися. Що буде з А-ку, які пригоди чекають на нього, скільки він житиме і чи стане, врешті, першим мисливцем, озброївшись отією он палицею, щоб нести міжзоряну естафету, не підозрюючи навіть про її існування?

Ваго того не знав. Та й навряд чи коли взнає.

Подивившись іще раз на А-ку, вилетів із печери.

Згадав про наскельні малюнки, які так вразили А-ку, вирішив глянути на них на прощання.

Ось ця печера з отвором, таким широким і високим, що його не завалити жодним камінням. Над головою мерехтить шматочок зоряного неба, а тут стоїть густа чорна пітьма. Ваго подумав про світло, і печера одразу ж залилася ясним рівним вогнем. Чітко і виразно проглядався кожен закуток підземелля, високі стіни печери. Ваго довго роздивлявся дивовижних тварин і людей, пофарбованих у соковитий червоний колір. Невідомий художник, перш ніж братися за фарбу, довго й терпляче висікав у міцному граніті контури тварин і тоненьких смішних чоловічків, зображуючи цілі сцени з життя свого племені. Скільки треба було терпіння і часу, щоб вирубати крем'яним рубайлом хоча б оцього мамонта, який біг по стіні, високо піднявши хобот! Рух розлюченої до краю тварини було передано з такою динамікою, такою пластичністю, що Ваго вже здавалося: слон не тільки біжить — він сурмить, три-

вожно і гнівно... Або ось оця антилопа, до якої скрадається шаблезубий хижак. Як раптом застигла вона, почувши небезпеку, як напружилося все тіло її, готове до втечі! Ще секунда, ще мить — і вона помчить рівниною, високо й легко одриваючи од землі граціозний свій тулуб... Або ось оці кумедні тонкі чоловічки, чоловічки-палички з руками-стеблинами,— наймодерніші художники цивілізації Ваго, які ще в сиву давнину відмовилися од пензлів і фарб, мали б прийти сюди і повчитися, як передавати настрій і рух.

Геніально і просто.

Ваго враз помітив, що силует антилопи, яка зображена була внизу на стіні, трохи пошкоджений: обсипалася фарба, налипли шматочки кори. Враз пригадав, як ударив А-ку палицею і як потім довго шукав унизу, на долівці, дичину,— аж посміхнувся на оту первісну наївність, і йому стало так сумно, наче він залишив у цій долині щось дуже дороге, дуже рідне для себе.

З жалем одірвавсь од стіни, й печера одразу ж потонула в пітьмі.

Перед тим як покинути долину, Ваго облетів її всю. Бачив лише звірів і птахів — жодної ознаки присутності іншого племені, отже, А-ку міг спати спокійно.

І якщо йому повезе, він доживе до того щасливого дня, коли стане першим мисливцем.

І озброїться палицею з вмонтованим датчиком...

Ваго залишив долину і понісся прямо на схід. На позивні, що вимогливо лунали в свідомості.

Ще здаля побачив три вершини — снігових трьох братів, що гордо здіймалися над утопленою в пітьму ущелиною. Ніч іще панувала внизу, ревниво ховаючи від ока долину, кутаючи її в білі ковдри хмар, а три вершини стрічали вже сонце. Вкриті снігами, вони заливалися ніжним рум'янцем, що опускався все нижче і нижче,— вони мов аж росли, здіймаючись до неба, аж дзвеніли од кришталевої ясності, й Ваго довго дивився на них, зачарований.

А коли підлетів до долини, там уже панував ясний ранок. І дерева, і зарошені трави були мов обсипані вогнями, що переливалися веселкою, ясна й прозора вода з шумом стрибала з каменя на камінь, розбиваючись на тисячі бризок, що довго пливли у повітрі кольоровими райдугами. Планета була прекрасною, кожен куточок її нагадував Ваго батьківщину.

Щоб не зім'яти смарагдово-зелену траву, він опустився

на плескатий камінь над самою річкою і став чекати решту екіпажу.

Майже весь день зліталися астронавти, і кожному було про що розповісти. Все, що вони пережили, що почули й побачили, підключившись до свідомостей мешканців цієї планети, одразу ж було передано на корабель, в центр інформації. Спрацювали клітинки пам'яті величезного мозку, потужні імпульси понеслися одразу ж у простір, в бік далекої галактики, і тепер, що б не сталося з учасниками експедиції, інформація, зібрана ними, все одно стане надбанням їхньої цивілізації.

Тепер треба було подбати про контакти з майбутньою цивілізацією розумних істот, які населяють планету. Контакти, що стануть можливими через десятки, а то й сотні тисячоліть.

Вирішено було обладнати в різних куточках планети контактні пункти.

І знову розлетілися увсебіч інопланетяни групами по десять астронавтів. Ваго ж з дев'ятьма товаришами лишився в долині.

Довго вибирали потрібне місце. Врешті в одній з ущелин, що мов пальці руки зливалися з долиною, знайшли те, що було їм потрібне: гранітну стіну з кілометр завдовжки, суцільний міцний моноліт, здатний простояти тисячоліття. Обходячи ущелину, Ваго переключився на глибинний зір, що міг проникнути до ядра планети, і побачив навпроти стіни, по той бік гірського потоку, товстелезну кварцову жилу. І хоч жила була схована під грубим шаром каміння й землі, він бачив її так виразно, наче вона лежала очищена у нього під ногами. Жила прорізала кам'яний масив, заповнивши колись глибоку тріщину, і серед її напівпрозорого тіла були рясно вкраплені цілі гнізда жовтого металу. Тут його були тонни: десятки тонн благородного металу, який не піддавався корозії, металу, що з розвитком цивілізації стане еквівалентом матеріальних цінностей, виміром багатства і бідності,— це Ваго вже знав з історії власної цивілізації.

Тож рано чи пізно сюди прийдуть ті, що шукатимуть цей благородний метал, і натраплять на жилу. А що жила простежувалася й по цей бік потоку, зникаючи під гранітним масивом, то вони вийдуть під стіну й наткнуться на печеру, якої ще не було, але яка незабаром буде: від корабля вже стартували вантажні ракети, і одна з тих ракет саме опускалася в долину.

Першим з ракети, яка автоматично розвантажувалася, появився біонет, що мав пробити печеру. Масивна куля

з надтвердого вогнетривкого матеріалу могла витримувати тиск у мільйони атмосфер і температуру в десятки мільйонів градусів. Довгі пружинисті ноги з підошвами-присосками дозволяли біонетові долати будь-які перешкоди, підніматися навіть по прямовисній стіні чи спускатися в прірву.

Викотившись із корабля, біонет одразу повернув у бік астронавтів розташований зверху хвилевловлювач. По ньому замерехтіли, забігали кольорові зайчики, злилися в суцільний ланцюжок — біонет уже чекав на команду.

Розвернувся, швидко побіг до ущелини. Павукоподібні ніжки його аж миготіли, і було в ньому щось від працьовитої, заклопотаної комахи. Ось він видерся на косогір, ламаючи густі кущі, зупинився перед стіною: точно на тому місці, де мала бути печера. Круглий тулуб його враз почервонів — то був застережний колір небезпеки. Астронавти одразу ж почали відлітати од біонета — все далі й далі, аж поки тіло його знову набуло нормального кольору.

Зупинилися, спостерігаючи, що робить біонет.

Ваго було особливо цікаво: адже він досі не бачив цього біонета в дії. Знав лишень, що в отому круглому тілі зосереджено величезні запаси енергії, що біонет, ущільнюючи атоми, прошиває найтвердіші породи так само легко й вільно, як птах повітря. Гігантські напруження виникали при роботі в породах, і бувало, що біонети не витримували — вибухали. Саме тому й вкривалися вони щоразу червоним кольором, аж поки астронавти відлітали на безпечну відстань.

На якусь мить запала тиша: навіть вода, здавалося, завмерла в потоці. Потім стіна перед біонетом враз почервоніла, мов жар, вона засвітилася, запалахкотіла сліпуче, вогняні блискавиці заметалися по ній увсебіч, а кущі довкола спалахнули, мов смолоскипи. Вода у потоці враз закипіла, бухнула парою, туга гаряча хвиля вдарила астронавтам в обличчя, од могутнього реву затремтіли гори, посипалося густо каміння. Біонет уже зник у стіні — в отворі, що плавився сліпучим вогнем, рев переріс у свист, пронизливий і високий, велетенська стіна тремтіла, здавалося, вона от-от не витримає: вибухне, розлетиться на шмаття.

Свистіло все глухіше й глухіше — біонет вже забрався в самісіньке серце гранітної скелі...

Потім все стихло. Лише догорала рослинність та, потріскуючи, холонула все ще червона стіна. З отвору, поблискуючи невразимим тілом, з'явився біонет. По-

стояв, наче милуючись зробленим, спустився швидко донизу.

Астронавти полетіли до печери, що вже темніла ідеально окресленим отвором.

Коридор, спершу вузький і низький, з кожним метром ширшав і вищав, аж поки переріс у величезну залу з куполоподібною стелею. І стеля, й стіни були вкриті склоподібною, мовби аж оплавленою плівкою. Надтонка плівка ота, вся із сконденсованих, ущільнених атомів, була така міцна, що могла витримати гігантські напруження,— жоден землетрус, жодна ерозія неспроможна її зруйнувати.

Минуть мільйони років, всі оці гори зрівняються, зникнуть, лишиться тільки печера: вилуплена, мов із яйця, гігантська споруда бездоганної форми.

Задоволені, лишали астронавти печеру. А знизу, од вантажного корабля, вже поспішали інші біонети: ті, що обладнуватимуть печеру, й ті, що навіки лишаться у ній,— терпляче чекатимуть приходу розумних істот...

Потім настав час прощатися з планетою. Астронавти зібралися знову докупи в глибокій долині, замкненій горами. Як і в день прибуття, яскраво й щедро світила молода іще зірка, якій горіти мільярди років, мовчазні та величні, підносилися гори, увінчані сніговими шапками, весело й дзвінко шуміла вода. Вони всі ще раз подумали, що планета щедра й прекрасна, як і життя, яке розквітло на ній. Потім найстарший та найдосвідченіший підніс догори обидві руки — жест, що означав водночас і прощання, й побажання усьому живому, яке тут лишалося, миру й спокою, і астронавти один по одному стали зникати у небі.

Знявши з численних орбіт вже непотрібні супутники (ніщо не повинно порушувати природний розвиток розуму), вони полинули до свого корабля, що висів у космосі, далеко за межами зоряної системи. І там, на величезній орбіті, запустили супутник-ретранслятор, супутник-гігант, націлений антенами на їхню галактику. Обладнаний реактором з джерелом енергії на мільйони років, віднині він буде приймати всю інформацію, що надходитиме з космічної відстані, від таких же супутників, які простягнуться безконечно довгим ланцюгом аж до їхньої галактики. Він буде передавати ту інформацію в десятки печер на планеті.

Ваго одірвався од екрану й пішов до постелі: пролунав сигнал спати. Ліг на спину, заклавши під голову руки, пригадав планету, на якій побував, і А-ку, який став наче

його двійником. Що він там зараз робить, на кого полює? І чи збулася його мрія стати першим мисливцем?

Враз пригадав останній той вечір, після битви з чужинцями,— високу скелю, піднесену над вогнищем, довкола якого танцюють переможці, і дві постаті на ній — людини й собаки. І догори піднесені руки, і вигук у небо, до самих зірок:

— Я прийду на вас полювати! Це кажу я, А-ку!

І всміхнувся розчулено.

Думав про маленьку іскорку розуму, яка загубилася в безмежному космосі і яка рано чи пізно спалахне яскравим, всепереможним вогнем.

А ще думав про того, зовсім уже невідомого, хто прийде через десяток тисяч років до печери. Хто це буде: юнак чи зовсім уже доросла людина, Ваго, звісно, не міг напевно сказати. Хотілося, щоб це був юнак. І чомусь він здавався Ваго дуже знайомим, дуже близьким, як і А-ку. Ваго ніяк не міг позбутися відчуття, що він уже десь стрічався з ним, з тим, хто народиться через тисячі, а може, й десятки тисяч років. І кілька днів тому не втримавсь од бажання піднести щось йому в дарунок. Довго оглядав свою колекцію і врешті зупинив свій вибір на кристалі, що знайшов у бухточці планети-зорельота під час зворотного шляху до рідної галактики. Бо якщо дарувати, то найцінніше,— інакше Ваго і не зміг би.

Істани вже навчилися пересилати на величезні відстані не тільки сигнали, а й матеріальні предмети, закодовані в складі системи, що відтворювали їх атомну будову. І кристал, вміщений у спеціальний прилад, розчинився у космосі, щоб матеріалізуватися заново на далекій планеті.

Розкішний дарунок, єдиний на тій планеті кристал, що не матиме подібних до себе.

І Ваго, втішений, нарешті заснув.

Тріск. Спалах. Пітьма.

Наче перегоріли, замкнувшись, контакти.

А потім подих свіжого вітру й гаряче сонце в обличчя.

А може, це тільки примарилося? Може, тільки здалося?

Ні! Не могло того бути! Ясні й чіткі картини і досі перед Юрковим внутрішнім зором. І Ваго, й А-ку, і Га-ав... Юрко озирнувся, але нічого, крім німої гранітної скелі, не побачив.

І враз у Юркові все мов обірвалося: йому здалося, що він пробув у печері не один рік. Що його вже, мабуть, вважають мертвим. Що тато з геологічною партією пішов з долини і Юрко залишився сам.

Заплющивши очі, повернувся спиною до скелі. Довго не наважувався розтулити повіки — боявся, що не побачить Ніну. Врешті, наважившись, глянув.

Ніна стояла на тому ж самому місці, в тій же позі. Юрко добре пам'ятає, як він востаннє озирнувся на Ніну — вона якраз підняла молоток, цілячи у камінь, що лежав у неї під ногами. Молоток і досі висів у повітрі, Ніна, мов закам'яніла, застигла у часі. Ось вона, наче пробуджена Юрковим поглядом, ворухнулася, молоток опустився донизу, вдарив щосили об камінь. Бризнули іскри, але звук не долинув до нього: внизу шуміла вода.

— Ні-іно!.. Ні-іно!.. — закричав щосили Юрко.

Але Ніна не чула — продовжувала цюкати молотком.

Тоді Юрко побіг донизу. Навпростець, через кущі. Гілля хльостало його в груди й обличчя, з-під ніг виривалося каміння, але він на те не зважав. Біг, спускаючись все нижче і нижче, аж поки вискочив із кущів біля самого потоку.

І налетів на гюрзу.

Щось кругле й слизьке спружинило під черевиком, ударило в литку. Пекучий вогонь пронизав усе тіло, Юрко зойкнув і, спіткнувшись, оглянувся: позаду, розтоптана, звивалася величезна змія, а по Юрковій нозі з двох манюсіньких ранок скрапувала чорна кров.

Він охнув і сів. Широко розплющеними од жаху очима дивився, як синіла, набухаючи, нога. Біль ставав усе нестерпніший, і Юрко, не витримавши, заплакав.

— Ні-іно!.. Ні-і-но!..— закричав він у відчаї.

Ніна вже дивилася в його бік. Чи то почула, чи так просто оглянулась,— ось вона заклично помахала рукою. Потім, зрозумівши, що з Юрком щось негаразд, швидко побігла донизу.

Перескочила через потік і одразу ж усе збагнула, побачивши і розбухлу ногу, й розчавлену змію.

Юрко вже лежав. Боліло дужче і дужче, пекло десь аж біля серця, він закричав, коли Ніна торкнулася ноги, а Ніна, не зважаючи на той крик, вихопила гострий ніж і надрізала рану. Юрко зойкнув так, що почули, мабуть, і в таборі. З рани полилася щедро кров: спершу чорна, якась аж запечена, потім світліша й світліша, а коли вона перестала текти, Ніна припала до рани ротом.

Ссала й випльовувала. Ссала й випльовувала.

І коли одірвалася нарешті од рани, все обличчя її було у крові.

Та вона й не подумала про те, щоб умитися.

Підважила Юрка, нагнулася, закинула його руки собі за шию, понесла.

Юрко майже втрачав свідомість. Його всього аж трусило, серце стискалося від холоду, а налита важким вогнем нога, розбухла й задерев'яніла, теліпалася, мов чужа.

Скільки вони добиралися до табору, Юрко потім так і не зміг пригадати. Пам'ятав лишень, як Ніна одного разу, спіткнувшись, упала, як плакала од злості через своє безсилля, а потім знову підлізла під нього й, одірвавши од землі, уперто понесла далі. Гойдалася перед затуманеним зором земля, ревів страшно потік — він гримкотів уже в Юрковій голові, котив прямо по мозку важкі гранітні брили.

А потім з густого туману виникло на мить налякане татове обличчя, і Юрко знову знепритомнів.

Отямився уже в районній лікарні, у палаті. Із табору його привезли сюди вертольотом, і Юрко страшенно жалкував, що був без пам'яті,— адже досі він на вертольоті не літав.

Біля нього весь час чергував тато, а коли Юркові полегшало і він став видужувати, тато знову поїхав у табір: на нього там чекали тисячі справ. А Юрко ще майже місяць пробув у лікарні.

Заходив двічі Зайкен — приїжджав за продуктами для геологів. Довго сидів, розповідаючи новини. Прощаючись, поплескував Юрка по плечу:

— Видужуй — справжнім геологом будеш! Кого гюрза не кусав — той у горах не був!

Заїхала Ніна — рухлива та неспокійна, як і завжди, напустила повно галасу й сміху, принесла в подарунок другу гірського кришталю, щоб Юрко не забував геологію та вертався швидше до табору.

Юрко був щасливий тими відвідинами, але ні з Зайкеном, ні навіть із Ніною не поділився своєю таємницею: був уже впевнений, що вони йому не повірять.

Як не повірив тато, найближча Юркові людина.

Тато, щоправда, не казав про це Юркові одверто, він навіть кивав головою: «Гаразд, Юро, гаразд, от видужаєш, тоді сходимо обов'язково»,— а одного разу, думаючи, що син спить, пошепки переповів почуте лікареві.

— Галюцинації,— відповів лікар.— Буває... Одужає — забуде про все.

— Аби ж то так,— зітхнув занепокоєно тато.

Юрко, ображений на смерть, вирішив не розповідати більше нікому. От видужає, ще раз піде до печери і все перевірить... бо йому й самому часом здавалося, що то був сон...

А потім стався землетрус: рівно о п'ятій ранку. Юрко прокинувся од того, що його кілька разів різко підкинуло на ліжку. Палата одразу ж наповнилася густою курявою, перелякано закричали хворі. Їх усіх негайно вивели надвір, але поштовхів більше не було, і лікарі дозволили повернутися до палат.

В той же день прибув вертольотом тато: дорогу в табір завалило, і її розчищали бульдозери. Табір лишився цілий, але геологи пережили кілька моторошних хвилин, коли скелі стали колотися і величезні кам'яні брили із страхітливим гуркотом покотилися донизу, змітаючи все на своєму шляху. Гай уцілів, а оті могили завалило.

— А ущелина? — захвилювався Юрко.

— Яка ущелина?

— Ота... Де мене вкусила гюрза...

— Ущелину завалило зовсім. Туди скотилася ціла гора, перегородила потік високою греблею. І тепер там набирається озеро.

— Озеро! — не на жарт стривожився Юрко.— Так там же печера! І нефритова брила!..

Тато подивився на Юрка так, наче той знову марив. І Юрко одразу ж замовк...

Повернувшись до табору, ледь дочекався хвилини, коли тато, заклопотаний справами, забув нарешті про нього, вислизнув непомітно з намету, подавсь до ущелини. Був у новому костюмі, бо старий геть подерся, коли він біг навмання через кущі, чіпляючись об колючі гілки, і лежав зібганий на споді Юркового рюкзака. Тато хотів його зовсім викинути, але Юркові все було чомусь шкода.

Нога ще трохи боліла. На тім місці, де вкусила гюрза, синів шрам, але Юрко тепер ним пишався: буде що показувати в школі!

Добрався до повороту в знайому ущелину, завернув і застиг: перед ним, піднімаючись на кількасот метрів, височіла могутня гребля. Жодна краплина води не просочувалася по цей бік — русло колишнього потоку було зовсім сухе.

Майже годину піднімався Юрко — давала ще себе знати нога. А коли нарешті видерся, то побачив озеро. Вода заповнила ущелину з краю в край, вона поглинула вже косогір, яким видирався Юрко, піднялася аж до стіни. І як не придивлявся Юрко, він так і не побачив нефритової брили: теж пірнула під воду. Як і ота кварцова жила навпроти, розбухла од золота.

Пригнічений, Юрко повертався до табору. Було відчуття непоправної втрати, тим більше що тепер йому ніхто не повірить.

Уже в ліжкові, забравшись у спальник, трохи втішився: вирішив стати геологом. Закінчить школу, потім — інститут і приведе сюди свою партію. Знайде те місце, де ховається кварцова жила, проб'є свердловину, і тоді ніхто не заборонить йому висадити в повітря греблю.

І знову знайде печеру.

Тепер уже не тільки для себе — для всіх.

* * *

Минула осінь, настала зима. Юрко ходив до сьомого класу, нові враження й клопоти поступово стирали старі, і йому часом уже здавалося, що й долина, і табір, а особливо ота ущелина й таємнича печера примарилися йому в гарячці.

Та ось мама затіяла генеральне прибирання квартири, під час якого перекладалося все, хоч би воно було сховане.

— А це що?.. Ану перебери мені зараз і розклади все як слід! Рюкзак повинен лежати на антресолях, а не збирати пилюку під ліжком!

І Юрко, покірно зітхнувши, заходився розбирати рюкзак.

Дістав кеди, шкарпетки, светр, тренувальний костюм, потай дивуючись, як мама не добралася до них раніше та не заходилася чистити й прати. Напевно, не помітила, як він ховав під ліжко рюкзак. Останнім витяг подраний костюм: хотів одразу ж однести його на смітник, та рука відчула щось важке. Поліз до кишені штанів, намацав холодне гранчасте тіло, похапцем висмикнув руку, розтулив долоню.

На долоні лежав кристал з ідеально відполірованими гранями. Незвичної форми і краси неймовірної: в зеленкуватій глибокій прозорості мінилися, спалахували, гасли й знову спалахували тисячі золотих зірочок, закручувалися

в кільця цілі галактики. Вони наче випливали з безодні, підіймаючись до відполірованих граней, щоб, спалахнувши осяйно, одразу ж і згаснути, а за ними слідом підіймалися інші,— і так без кінця і без краю.

Приголомшений, заворожений, роздивлявся Юрко дивовижний кристал. А потім звівся і поніс до вікна, крізь яке щедро лилося сонячне проміння...

Віктор Положій

ЩОСЬ НЕГАРАЗД

G
0-796;4

«Втомився»,— спокійно подумав Адам Сезар, коли йому здалося, ніби корабель клюнув носом. «Втомився, втомився, втомився»,— прикривши повіки й відкинувшись у кріслі, Сезар чи то проспівав уголос, чи то промайнула в його мозкові бравурна мелодія; він завів долоні обох рук за потилицю, солодко потягнувся, напружуючи всі м'язи, й одразу ж розслабився, ніби збирався позіхнути й заснути.

«Глорія» здригнулася знову.

Які дурниці, мотнув головою Сезар, це ж не літачок, що при найменших неполадках клює носом, мов кінь, біжить і спотикається; у Ленгстонів був такий дурнуватий кінь: біжить-біжить, а потім раптово зупиняється — і ти летиш через голову й дивишся на того придурка вже знизу: стоїть, розставивши передні ноги, вухами пряде, а очі якісь не конячі, пришелепуваті, мов запитає зараз спокійно: «Ти хіба впав?» Так от, коли в двигуні перебої і літак, ніби поранений, починає смикатись, провалюватись, ти весь підбираєшся, але не напружуєшся, щоб не закам'яніти й не притупити реакцію; робишся таким собі електричним їжаком, і кожна голочка твоя пульсує, ніби жилка на скроні; ти тоді живеш, відчуваєш, що живеш, і хочеш жити, і мусиш посадити літачок. У космосі такого не буває, з удаваним жалем зітхнув Сезар, у космосі, коли вже доля відвертається, то й маленької неполадки вистачає, щоб про тебе не почули більше; тут уже не до боротьби з розбурханою машинною стихією, сиди й чекай вибуху, сліпучого сяйва, сідати нікуди, з парашутом не виплигнеш. Те, що мить тому підкорялося твоєму мізинцеві, належить уже глухому й чорному простору, оцій сферичній ямі, проткнутій ніби ззовні, з якогось іншого світу, тоненькими голочками зірок.

А «Глорія» не може здригатися, думав Адам Сезар, з її вагою, з її швидкістю навіть маленької конвульсії не помітиш — одразу прощайся з життям.

Адам Сезар ще ніяк не хотів вірити ні червоному сигналу небезпеки — тим більше, що червоне око спочатку спалахувало в ритмі здорового серця, а тоді наче знітилося, пригасло, порожевіло, засмикалось нерівномірно і, нарешті, згасло зовсім,— ні пронизливому звуковому сигна-

лу, що теж, узявши найвищу ноту, раптом почав безнадійно затихати; ні липкій слабості, що огорнула все тіло, наче воно занурилось у ванну з густим і теплим розсолом. «Дивно, ще й досі дивно, як мене взяли в астронавти,— думав Сезар. Мені ж у дитинстві здавалося, що льотчики й астронавти — залізні люди, і віражі, й перевантаження їм за іграшку. А в мене ж завжди підпирало під груди, коли тренувальний літак робив «гірку», і пливли кола перед очима, коли корабель набирав швидкість, і вже дорослому мені не вірилось у висновки медкомісій: «Здоровий». Доки не побачив, що й в інших так само. Що всі ми однакові як організми. В принципі. І наше, астронавтів, призначення тільки наглядати за автоматикою, що веде корабель. І вчасно коригувати програму. Це не літачок, де штурвал у руках додає впевненості. Тут електроніка сама за тебе зробить потрібне у мільйон разів швидше».

А зараз уже й автоматика не в спромозі щось змінити. Гаснуть екрани й екранчики, вічка приладів, гасне освітлення в салоні, темрява, липка, як і слабість у тілі, тисне на повіки. І тоді підошвами, спиною Сезар відчув, що «Глорія» таки вібрує, раз по раз завалюючись носовою частиною, мов і справді втрачаючи останні сили й падаючи майже прямовисно в безодню. В суцільній темряві він ніби збоку побачив свій мозок, точніше, не мозок, а вузьке й довге табло, по якому швидко бігли зеленкуваті літери. «Цього не може бути, не може, не може, коли б яка несправність, мене б уже не було, вона не може клювати носом, я, мабуть, сплю, і мені сниться кошмар». Бігли зеленкуваті літери, а він стояв ніби збоку і читав свої ж думки. Давно таке не марилося, вважай, з тих пір, як перестав у сні літати, і зараз він об щось зачепився, скинеться зі стогоном і остаточно прокинеться, щасливо засміявшись: треба ж так... Досить тільки почекати удару, не підхопитися раніше, щоб радість полегкості була повною.

Удар був несильний, і, здавалося, не обшивка «Глорії» затріщала, а те, на що вона впала; її відпружинило, але не відпустило від себе: за інерцією помчала по гладенькій поверхні, тепер уже нарощуючи швидкість, похитуючись, мов на хвилях. Наче на став упала, де вони колись ганяли шайбу по першому льоду, а лід тріщав і котився опуклою хвилею попереду. «От і добре,— подумав Адам Сезар.— Це таки сон, зараз буде ще один удар — об дамбу, і я нарешті прокинусь».

2 Адам згадав, що для таких випадків інструкцією передбачено вживати астроморф — круглі рожеві таблетки, після прийому яких астронавт може повністю контролювати свій стан і бути певним, що він не спить і не марить, хай там Всесвіт хоч навиворіт вивертається. Якщо йому, звісно, перед цим не приснилося, що він ковтнув астроморф...

Сезар підкинув на долоні ампулу з таблетками, для чогось оглянув їх з усіх боків, прочитав написи, а потім нігтем великого пальця легко сколупнув корка, витяг вату, викотив рожеву горошину.

— Що ж це я? — навмисне сказав уголос, відчуваючи, проте, що звук з натугою долає якусь перепону в горлі.— Що ж це я,— сказав ще голосніше і ворухнувся в кріслі,— вже не контролюю себе, чи що?

І з люттю глянув на рожеву кульку, що бігала у видолинку долоні.

Від власного голосу йому полегшало, заціпеніння начебто відпустило, й невдоволення, що сколихнулося всередині, освіжило м'язи. Він з подивом помітив, що в салоні горить рівне робоче світло, випромінюване стінками й стелею, всі прилади й покажчики теж не були пошкоджені, а панель показувала, що за бортом цілком сприятливі умови, щоб дихати, рухатись і пити воду з ручаїв.

Адам Сезар зневажливо махнув рукою і ковтнув астроморф.

— І ви думаєте, щось змінилося? — розвівши руками і звертаючись до уявної аудиторії, сказав він рівно через п'ять хвилин.— Нічогісінько, шановні! «Глорія», яка мала б мчати зі швидкістю 1/5С і бути вже далеченько, стоїть на твердому грунті, що за всіма показниками ідентичний земному. «Глорія» мала доставити апаратуру на міжпланетну станцію, а вона, мов кінь Ленгстонів, збрикнула — та й додому. Або ж обрала планету, схожу на Землю. Ха-ха! Але, панове, техніка, не винна, хай директори фірм сплять спокійно і не бояться конкурентів. А от керівництву міжгалактичних сполучень варто подумати, чи пілот Адам Сезар не відлітав свого. Уявляєте, в нього галюцинації! І настільки стійкі, що він уже згоден приймати їх за дійсність. Таким серед нас не місце! Йому ж може наснитися казна-що!.. Авжеж, панове, казна-що... Скажімо, що він став богом і створив новий світ. А зараз він його огляне, цей світ. Прошу уваги: я вмикаю екран зовнішнього огляду. Ну от, цього й слід було чекати: герой уві сні повертається у миле серцю дитинство, в найбільш пам'ятні місця. Бачите прямо перед собою розлогу долину з

поодинокими кущиками? Тут хлопчак із бідної селянської родини пас корів, своїх і чужих. Посеред неї балка, колись вона здавалася глибокою, а нині просто як видолок. І рівчак змілів, здається, й зовсім заріс осокою, короткою і кострубатою. В рівчаку тому колись тихо й непомітно текла вода, коричневі рибки з маленькими вусиками ковзали по самому дну, здіймаючи хвостиками піщинки. Щовесни на межі угідь Сезарів і Ленгстонів робилася загата, утворювалось озерце, щоб коровам у спеку було де води напитися, а ми ще й купалися там голяка... Отаке ви бачите перед собою...— знічено закінчив Сезар.

Ця долина снилася йому найчастіше такою, як закарбувалася в пам'яті, коли з п'яти літ він вивчав на ній кожен горбик і кожну нірку тушканчика, знав усі кущі вільхи і звивисті повороти струмка. Було таке враження, ніби він повернувся в країну свого дитинства через багато років, заставши її незмінною.

Сезар зітхнув і прикрив повіки. Думки про можливу аварію перестали його турбувати. Сон, то й сон, і навіть якщо над ним проводять якийсь експеримент, спасибі тому, хто приготував такий подарунок. А як я хотів колись вирватися з цієї долини! І вже змалку знав, що буде важко це зробити. Школа не гарантувала успіху — я в ній по п'ять місяців на рік учився, не більше, бо весною і восени пас корови й гуси, а як підріс, то сідав і за кермо гракторця, помагав батькові. Я був один хлопець у сім'ї і ферму мав успадкувати. Як і хлопці Ленгстонів, Колхаузів, Рішарів. Батьки так цього хотіли, що їм здавалося, ніби я ледар. Тому, певно, я й забажав вирватися в інший, прекрасний світ, поміж люди, в міста, в дива. І ніякісіньких надій не покладав на школу, знав, що грамотою не візьму. Покладався на талант який-небудь, що мусив у мені відкритися, на щасливий випадок. Скільки я тут пісень прогорланив у цій долині! Сподівався, що їхатимуть мимо артисти (чого? куди? — смішно!), почують мій голос і заберуть з собою, і на мої концерти глядачі прориватимуться через кордони поліції — так, як з тим хлопцем було, про якого вичитав у газеті. «О мила Рут, не жди мене, не клич...»

О мила Рут, не жди мене, не клич!

З «Глорія» приземлилася неподалік від струмка, але телеоко не могло зазирнути далеко, туди, за пагорб, де була їхня ферма, а також і сусідні — Ленгстонів, Кол-

хаузів, Рішарів. Чверть віку минуло відтоді, як Сезар востаннє бачив ці місця, прощаючись із ними назавжди: один у нього талант виявився — здоров'я й незагальмовані реакції в найнесподіваніших ситуаціях. Сезар усміхнувся. Він уже почувався зовсім вільно, ніщо йому не загрожувало, і навіть хотілося продовжити цей прекрасний сон, чи як там ще його назвати. Хай сниться, вирішив: вийду зараз і гляну, що там на місці нашого будинку. Його купили Ленгстони для Ніколя, здається, коли батько помер, а мати перебралася до нього в містечко астронавтів.

Те, що він побачив, піднявшись на пагорб, не вразило й не здивувало його. Не було ні їхньої ферми, ні сусідніх. Довкола, скільки сягало око, лежала рівнина, закриваючи горизонти голубим туманцем далини, над яким клубочилось марево з останньої пари вранішньої роси, повільно стертої сонцем; не було і в'язів, ба навіть кущика не виднілося, а поля, де колись шелестіли коротка коструба пшениця, гінчаста кукурудза, стигло нерухомо м'ясисте листя буряків, цвів горох, біб, соя... Полів уже також не було, і плуг їм перестав снитися, вони поросли низькою дикою травою, як і балка, долина. Йому це не заболіло, і він зрозумів, що підсвідомо сподівався, хотів, щоб тут уже нічого не було і щоб йому нічого не заболіло. І тільки в кінці балки, що звивалася латинською літерою зет, в кінці балки, за півмилі звідси, стояла масивна сферична споруда без вікон і дверей, схожа на черепахоподібну «Глорію», тільки з більш гладенькою поверхнею, а мимо неї слалася, зблискуючи де-не-де, туго напнута стрічка автостради.

Сезар оглянувся на «Глорію», що й справді стояла, мов принишкла черепаха, й аж поменшала серед цього безлюддя. Він подумав, що це не може бути сном: хай дія астроморфіну і непевна, але ж не могло снитися те, чого він не бачив, не міг же він змоделювати ввісні зміни, що сталися, принаймні такого уміння за собою раніше не помічав. Отож корабель мчить собі накресленим курсом, а психологи ввели в програму польоту якийсь експеримент над астронавтом, певно ж, потрібний для чогось, невідомо лише, чи його, Сезарова, свідомість повністю підпорядкована програмі, а чи здатна проявляти і самостійність — у певних межах принаймні.

Відчув легке роздратування — ні, не від того, що залежав від якоїсь невідомої сили, давно звик, що астронавт особа найбільш залежна: від техніки-автоматики, програми польоту, неочікуваних ситуацій. Ілюзорність повної сво-

боди, мов усе в твоїх руках, і тільки в твоїх, або, як казали часто американські астронавти, кожен гребе в своєму каное, розвіювалася ще на Землі, задовго до старту, коли тебе по кілька місяців ганяють до сьомого поту на тренажерах і ти злишся на своє тіло, організм, оболонку, таку, виявляється, незугарну, непристосовану, нездатну без спецпідготовки функціонувати в космосі, й думаєш, що земляни тільки й можуть корів пасти, а не бути дітьми й володарями Всесвіту; коли твої розумові й психічні дані тестують так, що аби в мозкові були запобіжники, то їх би довелося часто міняти — і знов те саме в думці, ти ніби не частина цілого, не гармоніюєш з ним, а наче побічна антиматерія, що хоче вламатися в чужу стихію,— та вона ж тебе й породила. А ще «приватні» доручення служби інформації: оце ми вам умонтували деякі прилади (відомо, що то за прилади): підслуховувати, фотографувати радянські супутники, станції, кораблі, вони вам не завдадуть мороки, тільки вряди-годи міняйте касети (терміни зазначені) і складайте в оцей ящик, платня окремо — і немала, і спробуй відмовитись, то побачиш космос. Легке роздратування раптово штовхнуло його вперед. Спочатку підсвідомо, а потім уже розмашисто ступаючи в напрямі сферичної споруди, голосно розмовляючи сам з собою, кілька разів повторив: «А що, мені нічого не загрожує, там продумали, можу робити що забажаю, хай поламають голови, мені нічого не загрожує, чого ж тупцюватися на місці...» І взяв на сотню метрів лівіше від того купола, щоб вийти на автостраду і по ній уже йти на зближення.

Коли Сезар був кроків за п'ятнадцять, матова сфера споруди ніби гойднулася, безшумно з'явилася подоба люка, швидше дверей, тільки випуклих, та ще й при самій землі, як і в нормальному будинку, і на порозі став чоловік... Сто чортів, це справді був Ніколя, його одноліток, Ніколя Ленгстон власною персоною, бо ж ленгстонівських гачкуватих носів і банькуватих чорних очей не сплутаєш ні з якими іншими; то був Ніколя, що перетрансформувався в свого батька, сорокарічного, яким той запам'ятався Сезарові, а вигляд має на всі шістдесят, бо фермерська робота, видублюючи шкіру, наче законсервовує людину, годі визначити вік.

Ніколя схрестив руки на грудях і чекав. А на куполі засвітилося зеленим: «Ленгстон. Заправка. Ремонт. Прокат».

— Ніколя...— сказав Сезар і затнувся, мацнув пальцями повітря, підшукуючи слова.

Ленгстон незворушно чекав. Ну, звичайно, де йому пі-

знати свого колишнього друга й сусіда, чверть віку промайнуло, та ще цей костюм...

— Я — Адам Сезар, Адам... ну, пам'ятаєш?

Ленгстон ворухнувся, простягнув уперед правицю долонею догори, і Сезар уже був сіпнувся потиснути зашкарублу руку, але його зупинив спокійний і трохи байдужий голос:

— Вашу картку. Що бажаєте? Поламалась ота ваша гримуча черепаха? Автопрокат? Медична допомога? Сніданок? Вашу картку.

— Ніколя...— Сезарові стало чомусь соромно, він мимохіть кинув погляд на купол. «Омарі Ленгстон» світилося там. «Омарі» — червоним.

— Ніколя, я знав твого батька, Сержа Одне Вухо, він уродився з одним вухом. Чи, може, ти Віктор? («Що я верзу? Він же Омарі... Справді, як уві сні...»)

Сезар розгублено потер лоба. «Стоп, спокійно, спокійно, це вони мені таку загадку підкинули, спробували вибити мене з робочого стану, а я одразу й піддався: дитинство, коні, долина... Купили за безцінь. А воно ж усе несправжнє, фантоми, навіювання, а я мало сльозу не пустив, чорт!»

— Вашу картку,— повторив Омарі Ленгстон.

«Картку? А дзуськи! Хоча, бажаєте картку, прошу, пограємося трохи, я не замашинів ще, не з'їхав з глузду в польоті, може, навіть і почуття гумору збереглося. Ось вам і картка, будь ласка!»

Сезар уклав у долоню Ленгстона іменну пластинку: координати бази, завдання... аж до групи крові, тканини і тому подібне, щось на зразок солдатського медальйона. Отам він увесь, читайте. Сезар мимоволі іронічно вклонився.

Щось схоже на здивування майнуло у досі незворушних Ленгстонових очах, коли він ковзнув поглядом по світло-голубій пластинці, яку пальці навіть не спробували затиснути, рука була гіпсова, а потім у очах загорілося неприховане настороження.

— Ви не маєте картки? — Голос Ленгстона зробився майже вимогливим, наче у провінційного комівояжера, що в будь-який спосіб хоче всучити покупцеві товар.— Картки, де стоїть коефіцієнт вашої інтелектуальної спроможності, щорічно затверджуваний відділенням координації суспільної рівноваги? Чи ви прострочили термін? — Тепер у голосі Ленгстона з'явилися нові нотки, владні, настирливі, й Сезарові одразу згадалися молодики зі служби інформації, дебелі й веселі компанійські хлопці у світлих сорочках, модних краватках, випрасуваних костюмах, які, щось за-

підозривши, ніби кам'яніли, насувалися на співрозмовника, мов статуї із застиглими очима, й сипали, сипали запитаннями, не дослуховуючи відповідей, так, ніби магнітофони було вмонтовано їм усередину.

«А пішли ви всі подалі,— захотілося сказати Сезарові; він відчув себе втомленим, навіть виснаженим, як ото буває, коли чекаєш чогось нетерпляче, а потім виявляється, що марно. Пішли ви всі подалі: і комівояжери, і дебелі хлопці. Невже там, на базі, ще й досі йолопи-психологи не зрозуміли, що я втомився й пора припинити ці дурні жарти? Чи так і задумано? Піду в «Глорію» та й ляжу спати, хай уже мені краще сниться, що я сплю... А мені таки справді, сниться, що я сплю, хай йому чорт. І... треба замкнути дурну безконечність, бо так і збожеволіти недовго».

— Ви забули картку в своїй черепасі? — дійшов до нього здалини голос Ленгстона, вже ніби м'який, заспокійливий, мов у пастора.— Чи загубили? А може, вона у вас з жовтою смугою навскоси, і ви соромитесь показувати? — не вгавав Ленгстон, достоту вже як лікар-венеролог.

— Не забув. Не маю. Не загубив,— випростався Сезар, двома пальцями взяв іменну пластинку, сунув у нагрудну кишеню і затягнув блискавку. Дивлячись просто в очі Ленгстона, проказав підкреслено чемно:

— Прошу вибачити: я не знав, що в ці, певно, приватні володіння без якогось виду перепустки входити не можна. Даруйте, що порушив спокій. Ремонту не потребую. З вашого дозволу, повернуся на свою черепаху.

Махнувши рукою, ніби прощаючись, він повернувся, щоб піти геть.

— Вас підвезуть зараз — насмішкувато кинув Ленгстон.

4

«Вас підвезуть зараз».

Якби не зв'язали руки, він би їм показав оте «підвезуть», він би їм показав...

Йолоп той Ленгстон, задерев'янівши з витягнутою правицею, ліву тримав на широкому ковбойському поясі, барабанячи пальцями по облямованих міддю дірочках у два ряди,— та не барабанив, виявляється, а натискував якісь кнопочки дистанційного управління: інакше б не загорілися оті написи на куполі, та й дві безшумні авіетки з голубими смугами впоперек не з'явилися б нізвідки.

— Стійте,— сказав Ленгстон, а коли Сезар усе ж рушив, міцно схопив його за рукав комбінезона.

Тамована лють прорвалася в Адамові: він коротко,

згори вниз, ударив ребром долоні по зап'ястю Ленгстона. Тоді на нього накинулись і стали в'язати. І він дозволив їм це зробити, вже картаючи себе, що втратив був на мить душевну рівновагу: спокій, спокій і витримка — ось що йому зараз потрібно. Слід зважувати кожен крок. Експеримент затягувався, і чекати кінця, може, доведеться довго. Та хоч би що там було, прилади забезпечення життєдіяльності й контролю зафіксують усе, а на базі після повернення дані розшифрують. Головне — спокій. Він здоровий і нормальний хлопець, це головне. З цього й слід виходити. До пенсії ще п'ять років, і пенсія має бути повною, ще й з надбавкою. Жодна комісія не повинна засумніватися, що він здатен літати й надалі. Отож спокійно, на все, хоч би що сталося, слід реагувати нормально. Приймати все за дійсність, але пам'ятати, що це, припустимо, сон. Хай бачать, що він реагує свідомо на ситуації, але пам'ятає, що насправді їх немає, він собі летить своїм курсом. І ще — поводити себе з цими фантомами... лояльно. Трохи гумору. Прийняти все як є.

—...А я одразу зрозумів, що він ненормальний,— говорив Ленгстон, коли Сезара вели до авіетки,— й одразу до системи підключився. Що за проява, думаю, індивідуальної картки не має? Може, думаю, іноземець залетів випадково, але ж служба стеження такого не допустила б. Щоб без картки... Та ще й Ленгстоном мене назвав, Ніколя, правда, здається, був у мене такий предок. А ми, Ленгстони тобто, може, й триста років живемо. І завжди виконували розпорядження властей. Щоб якісь зайди без карток ходили, ні, такого ми не допустимо...

Лікарі — так Сезар визначив функції людей, котрі його захопили,— не дослухалися Ленгстонової балаканини. Побачивши, що їхній підопічний заспокоївся, м'яко тримали його за лікті, підсадили в авіетку, і молодший, з пласким лобом у вугластих залисинах, звівши на перениссі тонкі й густі брови, спитав:

— Тут перевіримо, шефе?

А другий — високий, ставний, з густою шевелюрою і сумними, ніби вкритими пеленою туману, очима, неквапом стенув плечима: можна тут, можна й дома. Потім зиркнув на лисого і пожартував:

— Спитаємо зараз у пацієнта.

— Якщо ви хочете перевірити мою індивідуальну картку,— сказав Сезар,— то я, чесно кажучи, не знаю, що ви маєте на увазі. Я показував уже свою іменну пластинку, але вона того чоловіка не задовольнила.

Лікарі перезирнулися.

— Дозвольте й нам глянути,— не простягаючи руки, мовив лисий.

— Це універсальний документ,— для чогось повідомив Сезар.

— Тим краще,— кивнув старший і взяв пластинку. Дивився недовго й не став приховувати здивування.

Вони, злегка погойдуючись, летіли невисоко, добре було видно в ілюмінатор густу й високу траву, рудувато-зелену, не один рік некошену.

— Там і фото, і печатки,— сказав Сезар, відкриваючи погляд від землі,— все, як і годиться.

Старший гмикнув і простягнув пластинку лисому.

— Дев'яносто п'ятий рік? — тут же спитав той.

— Авжеж,— кивнув Сезар.

— Скільки ж вам років? — подався до нього лисий.

— Сорок сім.

— Вибачте, я хотів би точніше поставити питання; коли ви народилися?

— Тисяча дев'ятсот сорок восьмого. Там стоїть.

— Так-так, відмічено. Мабуть, перевіримо тут, га, шефе? — мружився лисий.

— Поспішаєте упевнитись?

— Ні, шефе, сумніви краще розвіювати, одразу тільки-но вони народжуються,— реготнув лисий.— Принаймні це не б'є по голові або, як казали наші предки,— він глянув на Сезара,— по кишені.

— Наше діло маленьке: перевірити, чи в цього чоловіка все нормально з головою. А там хай розбираються, кому слід. За те нам балів не нарахують. Спробуйте знайти дані про нього.— І старший повернувся до Сезара: — Як ви себе почуваєте?

Сезар ще не зрозумів, про що йдеться. Дивився, як лисий, поглядаючи на пластинку, швидко, мов піаніст, натискує якісь клавіші, а на маленькому екранчику біжать зелені літери і цифри,— мимоволі стежив за тим екранчиком і відповів механічно:

— Добре. Не маю жодних сумнівів щодо апаратури — вона вчасно зробить що треба. Реальність сприймаю за сон і знаю, що це сон...

— Це ваша концепція світу? — насмішкувато перепитав лисий. Він уже отримав результат і чекав.

— Я знаю, що все це мені сниться.— Сезар сказав те, що повинен був сказати, аби там, на базі, потім не думали, ніби він щось приховує.

— Ви не спите,— насторожено попередив шеф.

— Звичайно, ні — усміхнувся Сезар.

— А який зараз рік? — нетерпілось лисому.

— Це не наша справа,— сказав шеф.— Що там у вас?

— Адам Сезар не значиться в системі. Немає такого чоловіка в країні. Навіть на Землі. І в запасниках теж не значиться.

— Ну, запасникам вік од роду...

— Ви справді гадаєте, що...

— Це не наша справа...

— Ота черепаха, звичайно, навіває...

— Хай собі. Давайте перевіримо його тут.— Старший повернувся до Сезара.— Даруйте, що довелося вас пеленати,— кивнув на зв'язані руки, відстебнув застібку, і гумовий широкий ремінь, зашелестівши, впав на підлогу.— Так ліпше. Зараз ми до вас підключимо прилади. Це недовго й нічого страшного.

— Будь ласка, шановні.— Сезар широко розвів звільненими руками.

Його швидко і вправно обліпили датчиками, одягли на голову щось на зразок корони з безліччю трубочок і тонких дротів.

— Не тисне? — спитав старий.

— Я звик,— милостиво усміхнувся Сезар.

— Що ж, тоді вмикайте, Картоне,— розпорядився шеф, і лисий поспішно клацнув тумблером.

Хвилю панувала мовчанка, тільки ледь чутно працювали двигуни авіетки. Сезар бачив, що лисий буквально прикипів до екрана — уже до іншого,— але що там діялось, не видно було, та, очевидно, щось незвичайне, бо брови лисого зійшлися в одну лінію, губи міцно стиснулися. Сеанс явно закінчився, та лисий для певності повторив його в інших режимах й аж тоді неохоче, навіть якось боязко вимкнув прилад.

— Ви чимось здивовані, Картоне?

— Та ні, шефе, я вже розучився дивуватись.

— Не вірите показникам?

— Що ви, шефе.— Лисий вимушено усміхнувся.

— Як здоров'я пацієнта?

— Цілком здоровий: і фізично, й розумово. І розумово...

— Симуляція?

— Виключено.

— Вживання препаратів?

— Виключено.

— Коефіцієнт?

— Слабенький, тобто середній. Сімсот дев'яносто шість. До кращої половини людства належить.

— Потенційні можливості?

— П'ять і шість десятих процента. Можна жити безбідно. А картки немає.

— Це не наша справа. Ми своє зробили. В клініці немає чого робити Адамові Сезару.

— Тоді — курс на найближче відділення координації суспільної рівноваги?

5

— Ім'я?

— Там написано.

— Ви повинні точно і коротко відповісти на питання. Бажано без емоцій, пояснень, розмірковувань. Це не моя примха. Так вимагає систематика. Не захаращуються вузли машинної пам'яті зайвою інформацією. Ім'я?

— Адам Сезар.

— Рік народження?

— Тисяча дев'ятсот сорок восьмий.

— Місце народження?

— Округ Шауберг, околиця номер тринадцять, ферма Колхауз. Але там було чотири ферми...

— Ясно. Де й коли вчилися?

— Грамон. Шістдесят шостий рік. Школа космічного пілотування. Три роки. Потім там же у вищій школі астронавтики.

— Місце роботи?

— База «Грамон».

— Спеціальність?

— Астронавт першого класу.

— Посада?

— Командир корабля «Глорія».

— З якого року літаєте?

— З вісімдесят шостого. За орбіту Місяця, мається на увазі.

— Курс вашого останнього рейсу?

— Міжгалактична станція «Кентавр-два».

— Мета?

— Доставка апаратури.

— Старт?

— Сімнадцятого лютого дев'яносто п'ятого року.

— Як проходив політ?

— Нормально.

— Стенограма польоту велася?

— Так. На базі і на кораблі.

— У вас не було відчуття, що сталась аварія?

— Здалося, що «Глорія» здригнулась. Справді, здалося, бо інакше б ми з вами не розмовляли.

— Як ви оцінюєте свій стан?
— Задовільний.
— Ви розумієте, що відбувається?
— Ну... не зовсім. Гадаю, що це сон?
— Не віриться, що за якусь мить опинились на Землі, та ще й там, де ви народилися?!
— Так. Не віриться.
— Ще які гіпотези?
— Можливі галюцинації. Це буває. Космос усе-таки. Потім минає.
— Ще?
— Можливо, психологи запланували якийсь експеримент.
— Без вашого відома?
— Так. Без мого відома. Може, це потрібно для успішного завершення польоту.
— Яку ж лінію поведінки ви обрали... гм, у своєму сні?
— Бути таким, як є.
— У сні?
— Так. Прийняти його за реальність.
— І не забувати, що це... сон?
— Ну, наскільки це можливо.
— Але ж це не та дійсність, яка б могла вам присниться?
— То й що? Я ж той самий.
— Неминуче виникнуть протиріччя, хіба ні?
— Тоді я заспокоюватиму себе, що це — сон.
— Гаразд. Обміркуйте таку собі... божевільну ідею: ви й справді невідомо яким чином потрапили з польоту на Землю, і на Землі з дня вашого старту минуло, скажімо, півтори сотні років.
— Маю уявити обстановку?
— Для початку.
— Ну, вона десь така, як от зараз.
— Ваші дії?
— Якось би призвичаївся.
— У незнайомому психологічному кліматі?
— Все живе пристосовується до обставин.
— Безумовно! Але й обставини пристосовуються до живого, так? А обставинами можуть бути і люди, правда ж?
— Тобто, чи люди до мене пристосуються? Я один, а їх багато. Я не бачу в цьому проблеми.
— Якими були ваші стосунки з іншими людьми до останнього старту? На Землі.
— Звичайними. На роботі — робочими. А в повсякденності... Суто утилітарні. Купити щось, відпочити, забезпе-

чити себе необхідним... Навіть важко сказати. Я мав достатню платню, і ніяких проблем у мене не виникало. Гроші — це, знаєте, своєрідне забезпечення функції комунікації, відповідний суспільний статус, чи що.

— Добре. І, скажімо, якби основи суспільства, в яке ви, припустимо, потрапили зараз, не змінилися, ви б не мали з ним конфліктних ситуацій?

— Думаю, ні.

— При умові, що була б забезпечена функція комунікації?

— Певно.

— А щоб забезпечити її, треба працювати?

— Авжеж. Дарма грошей не платять.

— А коли б для вас не знайшли роботи? Тобто, ви розумієте, що я маю на увазі: техніка пішла вперед і таке інше, постійна увага оточення до вашої особи тощо...

— Я б міг і не працювати. У мене були солідні вклади, страховий поліс. Нащадків я не мав. А в нашій державі такі речі не пропадають і за тисячу років. До смерті можна було б прожити безбідно. Певне, раз техніка пішла вперед, ціни дуже високі?

— Помірні. Добре, що у вас збереглося почуття гумору. Отже, проблем не бачите?

— Ні. Не бачу.

— Навіть якби демократія змінилася б фашистською диктатурою?

— Я б дожив якось своє. Тобто, гадаю, мороки зі мною, одним таким, що випав з часу, не було б.

— Гаразд. Скажіть відверто: по-вашому, оця наша розмова — плід сонної фантазії, галюцинації чи експерименту?

— При всій повазі до майбутньої цивілізації і бажанні хоч краєчком ока поглянути на неї я волів би сидіти, точніше, лежати в кріслі «Глорії», ще краще — в боксі відпочинку, летіти своїм курсом і бачити прекрасні сни. Згодьтеся, що наша дійсність краща за будь-які утопічні фантазії!

— Згоден. Тим більше майбутнє в таких конкретних реаліях і не може вам снитися. Вам. Для нас це реальність.

— Я згоден. Тепер я з вами згоден.

— Добре, що ми з вами знаходимо спільну мову. Коли ви й далі згоджуватиметесь, гадаю, не виникне ніяких непорозумінь. І найкраще, коли те, що я вам зараз скажу, сприймете спокійно. Як реальність. Для вас краще.

— Я завжди був певен, що моя країна бажає своїм громадянам тільки добра.

— Саме так. Це основа основ, яку нездатні похитнути віки. Надто громадянам, які ради блага її щомиті йшли на ризик!..

— Я — весь увага.

— Можливо, те, що я скажу, завдасть вам болю. Та й як же інакше... Всі ми люди... Сподіваюсь, ви зустрінете звістку з мужністю, достойною астронавта. Вам її досі не бракувало!

— Дякую.

— Я сам схвильований... Для нас усіх це велика несподіванка, де здивування, радість і тривога поруч... Так! Медико-біологічні дані показали, що ви — цілком здорова фізично, розумово і морально людина!..

— Дякую.

— ...позбавлена галюцинацій, зовнішніх впливів і таке інше. Техніко-соціальні аналізи — розшифровка оцієї нашої розмови, дослідження «Глорії», показали, що ви справді астронавт першого класу Адам Сезар, громадянин нашої країни.

— Дякую! Я справді схвильований.

— Отож усе, що перед вами,— дійсність, конкретна реальність, така ж, як і, приміром, переді мною.

— Це вже значно легше.

— Єдиний нюанс: сьогодні — двадцяте червня дві тисячі сто чотирнадцятого року.

— Це не така вже й велика трагедія. Навпаки. Я радий, що моя країна досягла ще більшого благополуччя.

— І країна також рада, що Адам Сезар, пропавши безвісти більше ста років тому, повернувся в її обійми.

— Єдиний нюанс: мені здалося, що те століття я подолав за якісь миті.

— Нюанс, справді, делікатний: зараз над цією проблемою б'ються математики, космологи-теоретики, одне слово, не в моїй компетенції це пояснювати. Але в «Грамоні», так-так, у нашому славному «Грамоні», вам усе розтлумачать. Я ж, як заступник голови окружного відділення координації суспільної рівноваги, вітаю вас з поверненням від імені ваших земляків. Ми пишаємося вами!

6

Це був той самий кабінет. Ті ж столи й крісла, портрети і картини, пухнасті зелені килимки, на вікнах гардини з японського шовку.

Тут Адам Сезар 17 лютого 1995 року забирав льотні документи і підписував необхідні папери. І зараз, ступив-

ши сюди, він подумав спершу, що експериментатори навмисне зіграли на контрастах, кинувши його на добру сотню літ уперед, а потім знову повернули у звичну обстановку; сам бог знає, чого вони хочуть. Глянув запитливо-іронічно на куратора космічного Центру, худорлявого непоказного чоловіка, і той, зрозумівши, що хотів сказати Сезар, покліпав глибокодумно під товстими скельцями окулярів: так-так, мовляв, ми навмисне скрупульозно відтворили обстановку, ту, 17 лютого 1995 року, це вже для вас минуле, далеке минуле, яке вже не боляче згадувати, але воно навіює печаль, світлу таку печаль, мов за загубленим дитинством...

— Панове,— заговорив куратор,— з вашого дозволу я зроблю коротеньку інформацію, яка водночас буде відповіддю на запитання, що хвилюють кожного, в тому числі й нашого шановного пілігрима.— Куратор легенько вклонився у бік Сезара.— Ви здогадалися, про що йдеться. Яким чином Адам Сезар опинився в дві тисячі сто чотирнадцятому році? Скажу коротко: докладніші відомості ви отримаєте в прес-центрі, крім того, вони будуть опубліковані в спеціальних виданнях, з науковими викладками, гіпотезами, розрахунками тощо. Отож сама суть: маємо на сьогодні дві версії незвичайного повернення Адама Сезара — фізичну й біологічну. Версія перша: «Глорія» потрапляє в закапсульований згусток часу, утворений на зчепленні сил тяжіння планет і окремих систем. Так, ніби курча влізло в яйце, не розбивши шкаралупи. Однак швидкість і маса «Глорії» збурили вміст капсули зсередини, шкаралупа тріснула, й курча вилупилося... тільки в іншому просторовому вимірі. Відповідно змінився і знак часу. Мінус! Апаратура спрацювала у зворотному порядку. «Глорію» за мить, а в нас тим часом минуло ціле століття, відкинуло назад. По мірі наближення до Землі, мінусова енергія простору й часу вичерпувалась і врешті перейшла у звичайний для нас стан, а Сезар приземлився. Ніяких змін ні в його організмі, ні в системах корабля не відбулося. Біологічна версія: якимось чином — чи то під впливом невідомого випромінювання, чи знов-таки сил тяжіння — корабель і Адам Сезар законсервувались і блукали космосом всі сто дев'ятнадцять років, аж поки опинилися в точці відльоту, в яку в подібних випадках потрапляють неминуче. І знов — ніяких змін.

— Але ж автоматика мала посадити «Глорію» в «Грамоні», а не там, де народився астронавт,— подав голос хтось із журналістів.

— Шановні,— поблажливо усміхнувся куратор,— в ас-

тронавтиці відхилення в чотириста кілометрів вважається влучанням у «десятку».

— Не будемо вдаватися в деталі,— густо прогув журналіст од вікна, і Сезар мимоволі глянув у той бік: рудий велетень з розпушеними бакенбардами невинно поблискував голубенькими скельцями окулярів.— Тим більше до розгадки деталей ще далеко. То парафія спеціалістів. Повернення Сезара дасть багато для науки — і, слава богу, на благо, як кажуть. А нас цікавить сам Адам Сезар, чи не так, колеги?

— Прекрасно, панове,— махнув рукою куратор,— ми для того й зібралися тут, щоб поговорити. Прошу запитання: і до нашого астронавта, і до керівництва Центром.

— Оскільки ще багато неясного, то, певно, експерименти й досліди над «Глорією» і астронавтом тривативуть? — одразу ж поспішив хтось.

— Безумовно,— вже сидячи, відповів куратор.— Безумовно. Але вже більше на папері і в обчислювальних машинах. Медики прискіпливо перевірили Сезара і знайшли його стан бездоганним — це ви знаєте.

— Ну, після таких пертурбацій апаратура не все могла осягнути...

— Пробачте, вас хвилює, чи не перетворимо ми тепер Адама Сезара на піддослідного кролика? — перебив куратор.— Ні. Й ще раз ні. Сезар — вільний, як і всі громадяни, і може розпоряджатися собою на власний розсуд.

— А що з цього приводу думає сам Сезар?

— Я не зовсім зрозумів,— підвів голову Сезар,— про що йдеться: що я думаю про своє повернення, чи як бути далі? Те, як я повернувся, мені, звичайно, цікаво, але то справа теоретиків. Я ж астронавт і наскільки міг виконував свої обов'язки. Щодо подальших досліджень, то при потребі я завжди готовий прислужитись науці, і тут про власні амбіції не може бути мови.

Усі схвально загомоніли, пролунали оплески.

— Прошу, панове,— зблиснув скельцями окулярів куратор.

— Який коефіцієнт інтелекту Сезара?

— Сімсот дев'яносто шість і чотири десятих.

— Цілком пристойно.

— Мушу проінформувати, панове,— трохи врочисто підвів руку з самозаписною куратор,— подвиг Сезара більший, ніж його коефіцієнт інтелекту. Тому за постановою Ради координації суспільної рівноваги Сезар матиме в своїй картці навкісну зелену смугу!

— Браво!

Хтось поплескав Сезара по плечу.

— Ніякої мороки.

— І щорічної переатестації.

— І спокій до кінця життя.

— Ви задоволені, панове? — погасив легенький шум куратор.

— Цілком. І навіть заздримо,— сколихнув бакенбардами рудий велетень біля вікна.— А наш астронавт, певно, ще й не підозрює, про що йдеться.

— Чесно кажучи, ні,— погодився Сезар, одразу пригадавши Ленгстона.

— Нічого,— кивнув йому куратор,— це не втече. Буде приємним сюрпризом. Ще запитання?

— Чи не відчуваєте ви себе, Адаме Сезар, чужим, потрапивши в інший вік?

— Що ж з того, що інший вік? Я потрапив у свою країну. Звичайно, до всього нового треба пристосуватись, і часом це нелегко. Але ж в астронавтів психіка гнучка, і вони звикли до ситуацій ще неймовірніших.

— А ви не відчуваєте, що інші вважають вас чужим? Нема в вас відчуття певної неконтактабельності?

— Зрозумів. І ясно, що для дві тисячі сто чотирнадцятого року мої манери і поведінка будуть дещо архаїчними, може, й дуже навіть, та, певно ж, мої співвітчизники самі розуміють причини цього, тому поблажливо ставитимуться до мене. Як старші до молодшого.

— Панове,— втрутився куратор,— я дещо додам. Ті, хто вже контактував із Сезаром, не відчували його чужим. Пам'ятаєте його коефіцієнт інтелекту? Розумні люди завжди розуміють одне одного. А щодо того інциденту з Ленгстоном... Не забувайте. «Ремонт. Заправка. Прокат».

У залі засміялися.

— Так що нам легше порозумітися з Сезаром, ніж з Ленгстоном,— закінчив куратор.

— Скажіть, Сезаре, ви залишали когось на Землі?

— Рідні померли ще до мого польоту. Залишалась дружина. Патріс Сезар. Тридцять два роки. Я все розумію... Навіть коли Патріс жива...

Він уперше згадав про Патріс, точніше, його навели на згадку про неї. Бо її, живої, реальної Патріс, Патріс 17 лютого 1995 року, не могло тут бути, якщо це навіть і галюцинації чи експеримент. Не уявлялась вона навіть привидом, фантомом, бо він забув її очі, губи, тіло, забув усе.

— Так,— тихо сказав куратор.— Це найтрагічніший момент повернення. Повернутися до живих, які мертві. А мертві — як живі.

7

Наступного дня, під вечір, Адам Сезар відчув себе до краю втомленим.

День справді видався тяжкий і довгий, як піша дорога під палючим сонцем.

Тоді, одразу після прес-конференції, коли журналісти пішли, перед ним увімкнули невеличкий макет «Грамона» і запропонували обрати район для проживання. Трохи повагавшись, Сезар показав на восьмиквартирний одноверховий будинок, що підківкою ховався в якомусь сквері. Вибір присутнім видався вдалим, і вже на банкеті, що відбувся в затишному ресторанчику Центру, в одному з перших тостів, вітаючи з поверненням, йому зичили щасливого життя на новому місці, в новій квартирі.

І ще одну врочисту церемонію відбув тоді, і, виявляється, дуже важливу. Після банкету і прогулянки до Центру у відділенні координації суспільної рівноваги йому вручили індивідуальну картку. Церемонію обставили врочисто і пишно, були квіти і шампанське, промови й подарунки від музею астронавтики. Фотографії на картці не було, натомість на лівій стороні стояло 0-796,4, перекреслене по діагоналі зеленою смугою, а на правій — віддрукований текст інструкції. Прочитати не встиг, там, здається, йшлося про те, що робити, коли картка загублена, про заборону передачі в інші руки, ще про щось... Керівник узяв картку з рук Сезара, повернувся, встромив її лівою стороною в щілину якогось пристрою, там клацнуло, зблиснуло зелене вічко — і залунали аплодисменти.

— Віднині,— проголосив керівник, повертаючи картку,— Адам Сезар знову повноправний громадянин республіки. Ця картка замінить вам усі документи...

До Сезара підходили, тисли руку, бажали успіху, вітали й прощалися. Пішли куратор, і керівник відділення, і люди з Центру — справді ж бо, торжества не тривають вічно, від сенсації слід відпочити й самому винуватцю її.

— Що мені робити з цією карткою? — повернувся Сезар до тих кількох чоловік, що залишилися. Це були службовці нижчого штибу, які мали поки що опікуватися ним.

До нього жваво підійшов один — інші й не зрухнули-

ся,— низенький, у літах, смаглявий і горбоносий, рідке сиве волосся тільки на потилиці.

— Я розумію ваше нетерпіння,— мало не проспівав горбоносий.— Все дуже просто. У ваш час існували гроші. А тепер їх замінює коефіцієнт інтелекту, тобто ваша здатність приносити користь державі, що в принципі прирівнюється наслідкам вашої праці. Ви захотіли купити костюм? Заходите в універмаг, міряєте костюм, здаєте автомату. Це щось схоже на робота. А картку вставляєте в спеціальний пристрій. Автомат вам видає покупку. І випускає. І так скрізь. Тобто ще раз повторюю: це ваші гроші і документ. Більше ні в кого такого шифру немає. Та ви все зрозумієте досить скоро й призвичаїтесь.

— Спасибі,— сказав Сезар, хоч у нього одразу виникло багато питань,— спасибі.

— Прошу, прошу. Всього вам найкращого.

І одразу до Сезара підійшов інший, молодий, міцно збудований чоловік.

— Пане Сезар,— злегка вклонився молодик,— сьогодні я у вашому розпорядженні. Певно, ви стомилися. Зараз вас відвезуть додому, ви відпочинете, а ввечері я заїду по вас, щоб завезти на прийом до президента. Коли будуть якісь інші побажання, я до ваших послуг.

— Ніяких. Справді, я трохи відпочину. Та й житло треба оглянути,— відповів Сезар.

— Там усе готове. Бажаю приємного відпочинку. Ось ваш водій. До побачення.

«Бояться бути нав'язливими, бо нав'язливість не свідчить про інтелект»,— зіронізував подумки Сезар.

Машина не дуже відрізнялася від тих, що їх він знав свого часу. Сезар згадав, що вже в кінці віку з'явилася теорія, що автомобільна інженерія практично вичерпала всі свої можливості.

— Гарна штука і навіки ваша,— ляпнув долонею по кузову водій.— Бігає, плаває, повзає, тільки невисоко літає: над болотом, над камінням.

— Моя?

— А чого ж? Заслужили. Самі поведете, чи я? Можна он там, на панелі, набрати програму, й вона сама повезе, не розтрусить. Як?

— А ви до мене водієм теж навіки?

— Ні, на сьогодні. Але, коли бажаєте, до ваших послуг. Ваша картка дозволяє вам тримати водія.

— Ну, добре, давайте зробимо так,— трохи помовчавши, сказав Сезар.— Не будемо вмикати програму. Я сяду

за кермо, ви коротко розкажете про систему управління, а потім підказуватимете, куди звертати.

— Годиться.

Йому так хотілося вп'ястися пальцями в кермо, взяти долю в свої руки, хоч на мить відчути, як тобі підкоряється залізо з усіма його програмами, що він заспішив і злякався навіть, що авто від його необережних рухів стрибне вперед, гримне бампером об високий бордюр. Але машина рушила тихо, плавно, навіть двигун не збився з рівномірного гудіння: так, ніби сама знала, що робити.

— Гарна машина,— мовив Сезар, відчувши, що серце зайшлося від радості.

— Атож,— коротко відгукнувся водій. Він, мабуть, вважав, що першому немає чого лізти з розмовами.

— Працюєте десь? — порушив згодом мовчанку Сезар.

— Тут. У Центрі.

— І який же у вас коефіцієнт? — мимоволі зірвалося з язика в Сезара.— Тобто я хотів спитати, яка у вас платня?

Виправився, називається! От чорт! Помітив, що водій не обертаючись зиркнув скоса на нього. Вибачитись, чи що? Так, наче запитав у чоловіка, чи всі в нього дома.

— Нормальна для водія. Вистачає.— І ця відповідь повністю вдовольнила Сезара.

— Буде мені морока з тою карткою,— зітхнув він, переводячи розмову на інше.— Нічого не розумію.

— Яка там морока?— реготнув водій.— Я чув, номер у вас — дай боже. Та ще й із зеленою смугою. На все життя. Заходь куди хочеш і бери що душа забажає.

— Таж, як я зрозумів, кожен може так?

— Може, та негоже. Я, скажімо, тільки раз у п'ять років можу взяти щось з отих камінчиків, що в деяких дам на шиях теліпаються, для своєї подруги життя. А машину — раз у три роки.

— Але ж можна, коли, гм... коефіцієнт малий, невисокий, можна в різних магазинах десять раз на день набирати собі чого заманеться?

— А чого ж, можна. Тільки контроль по всій країні — одна система. І одного разу не зелене вічко загориться, а червоне, і вас випровадять з магазину чи ще звідки. Розраховано-бо, скільки приблизно на рік відпущено людині, приміром, з шифром «200». У тій електронній системі все записується чи запам'ятовується. Більше не дасть. А раз на рік картку міняють, аякже. Може, виріс коефіцієнт. А може, й знизився, щоб справедливо.

— Ага, так... Техніка пішла далеко, не те, що в мої часи, і добробут, певне, зріс, коли дозволили собі таку систему. Але ж, отримавши картку, хтось може й не працювати, продовжуватиме її та й житиме потихеньку.

— Хай спробує,— буркнув водій.— Усе, що ми робимо, теж фіксується системою. Як, я не знаю, брехати не буду. Таке відчуття, ніби ця система бачить кожен твій крок. Навіть коли спиш із жінкою, здається, що на тебе дивляться... Так от! І коли потрібного мінімуму праці не набіжить, спробуй продовжити картку! Через тиждень гигнеш з голоду.

— А як чужою скористатися? Це я до того, що дармоїди завжди знаходили якісь прийоми...

— Де там чужою. В кожній людині свій біологічний ритм. Ви підходите до «контролю», вставляєте картку, і система співвідносить ваш ритм з шифром.

— То, бачу, грабіжники без роботи залишились? — пожартував Сезар.

— Еге! — засміявся водій.— Ще б пак! Є такі інтелектуали, що пристосовуються. У них якісь пристрої теж є, такі, що й біоритми змінюють, і систему обдурюють. Хлопці з кебетою.

— Зате вже, очевидно, бідних і багатих немає, правда? Тобто не така вже різниця.

— Немає. Бідних і багатих нема. Є розумні й дурні. Та хто ж тому бідакові, дурневі, винен, що він дурень? Всі можливості, щоб не бути дурнем, є.— Водій сплюнув через плече у вікно.— Отак. Ніхто не винен. А в кого коефіцієнт високий, та ще й літерований, і систему на собі тримає, і годує, тих, у кого він, той коефіцієнт, занизький. Кожен носить свій банк у голові. Отаке.

— Ненадійна схованка.

— Голови не вкрадеш, собі не прикрутиш.— Водій знову скоса зиркнув на Сезара, здалося навіть, що підозріло.— Звичайно, цей сейф не броньований, але шефи наші спокійно носять її. Система береже. І люди спеціальні охороняють. З низьким коефіцієнтом, правда, як у собак приблизно, але й віддані вони, як собаки, і картки в них літеровані, а це додаткові пільги.

— Поліція тобто?

— Щось на зразок цього.

— Чітка система, що й казати.

— А чого ж. Усе вона знає, геть-чисто. І ніякого тобі клопоту.

Отакий у них діалог відбувся дорогою. І на прийомі у

президента вже було нецікаво. Мабуть, враження так заполонили, що й почуття ослабли.

А будинок і справді виявився чудовим: акуратний і в тихому місці. Кілька мешканців, що гуляли в дворику, не звернули на нього особливої уваги, але, безперечно, впізнали: бачили по телевізору. І діти навіть не відірвалися від іграшок. «Що ж, так і треба,— подумав Сезар.— Нічого дивного. Не цирк. Астронавтика. Де хочеш, не зупинишся». І ще подумав: «А чого це мене має турбувати? Наче це вічно триватиме».

І з умеблюванням квартири постаралися. Ніби хто наперед дізнався про його смаки. Наче таким і хотів бачити своє помешкання Сезар. Не дивно: оскільки визначають можливості інтелекту, то вже й смаки під силу їм вираховувати, за допомогою своєрідних тестів, чи що. І ще раз відзначив, що дедалі більше цікавиться життям співвітчизників, ніби й не ві сні він, а в реальності. З тим і ліг відпочивати перед прийомом.

Зранку й почалося шаленство дня. Рівно о восьмій біля дверей подзвонили. Сезар за звичкою прокинувся одразу і в першу мить був уражений простором навколо — звичка до тісноти на кораблі в'їлася назавжди. «Кошмар якийсь»,— буркнув до себе, але не поспішив скочити з канапи: не тривога. Згадав, що йому нічого не снилося. Втомився. Взагалі, цікаво було б: спить, і йому сниться, що спить... Та ж дурна безконечність. А що коли все це з ним справді трапилось? І справді, Адам Сезар потрапив у 2114 рік? Ні, він би й тоді не повірив, подумав би: сон. Надто несподіваний і різкий перехід, щоб повірити.

Подзвонили ще раз: делікатно, ненастирливо.

— Я зараз,— гукнув Сезар і накинув халат.

— Даруйте, що рано потурбував вас, пане Сезар,— на порозі стояв зніяковілий юнак років двадцяти двох.

— Нічого страшного. Проходьте.— Сезар махнув рукою в глиб квартири.— Коли прийшли, то, очевидно, в справах. Я до ваших послуг.

— Мене послали до вас з відділу координації.

— Дуже приємно, сідайте, будь ласка. Я зараз приготую каву. Снідали?

— Дякую. Так. Не турбуйтеся. Тільки склянку оранжаду, коли ласка...

— Прошу.— Сезар дістав пляшку з холодильника.

— Мене послали до вас з відділу координації,— повторив юнак.— Я маю бути при вас на перших порах, доки освоїтесь, розказувати, показувати... Ніби за секретаря.

— Прекрасно. Дякую. Тоді будьмо знайомі.

— Я двісті тридцять п'ять і чотири сотих... Ой, зовсім забув, пробачте. Петер Хант. Мене звати Петер Хант.

— Можна, я вас буду звати просто Петером?

— Можна.— Хлопець зашарівся.

— От і добре, Петере. По келишку коньяку за знайомство? — Не чекаючи відповіді, Сезар рушив до бару. Дивна веселість находила на нього: а коли напитися коньяку вві сні, можна сп'яніти?

Петер збентежився.

— Зранку пити шкідливо,— несміливо запротестував він.

— Справді? — реготнув Сезар.— А ви одну краплю. З оранжадом. Розмішайте, і здоров'я не помітить її.

— Хіба так. Ради знайомства.

— А на мене не зважайте. Мене вже ніщо не візьме,— сказав Сезар і одним духом вихилив келишок. Нічого напій, якби не вві сні... Та чого це його зранку розхвилював той «сон»? Хай собі йде, «як кіно».

— То, шановний секретарю, вводьте мене в курс справ,— додав Сезар, відламуючи маленькі шматочки сиру й жуючи.

— Власне, якщо ви згодні...

— Чого ж. Кажуть, я багата людина, можу дозволити собі тримати секретаря. Не розумію тільки, яким чином платитиму вам.

— Тут усе гаразд. Система знає, що я працюю на вас, і платитиме за моїм коефіцієнтом.

— Тоді ніяких проблем. Я беру вас. Сподіваюсь, переобтяжені роботою не будете.

— Робитиму стільки, скільки ви вважатимете за потрібне.

— Гаразд. Почнемо з того, що ви поясните мені, що таке система.

— Система — це все,— серйозно сказав Петер.

— Вичерпно,— погодився Сезар.

— Ні, справді,— знітився юнак,— вона — всюди...

— Давайте так,— перебив Сезар,— я питатиму, а ви відповідатимете, бо коли почнете розказувати про все, наших життів не вистачить. Отож у загальних рисах — це...

— ...Електронно-обчислювальна машина...

Збирає і аналізує дані про кожного. Навіть наша розмова зараз фіксується.

— Щось типу підслуховувачів?

— Ні, не те. Просто будинок цей — один з блоків системи.

— Але для чого?

— Щоб точно визначати коефіцієнт інтелекту і наслідок праці кожного на благо країни. Жодна думка не пропадає дарма: хто б її не висловив — двірник чи президент.

— А якщо комусь не захочеться бути весь час на видноті? Є ж якісь особисті, інтимні моменти?

— А кому захочеться, щоб його думки пропадали марно? І потім — система блокує інтимне, особисте, те, що являє вартість тільки для окремої людини. Головне ж — демократичний принцип: до системи підключені всі. Ви можете по довіднику взнати шифр людини, яка вас цікавить, потім по цьому шифру вам розкажуть про неї все, крім інтиму. Можете, перевірити роботу уряду, свою власну, мою, чию завгодно. Громадяни зацікавлені в системі, вона об'єктивно оцінює кожного. А кому цікаво, щоб пропадала якась там одиниця інтелекту? І кожен причетний до справ суспільства. Ось вам приклад: добродій Х придумав, як раціоналізувати певний процес на виробництві носовичків. Висловив свою думку у кімнаті чи в машині, де завгодно, навіть у лісі, байдуже. Сигнал піде на систему, перевіриться нею і передасться у відповідну галузь. Автомати негайно переобладнають конвейєр, і, будь ласка, процес виготовлення носовичків поліпшився. А добродієві Х система автоматично підкинула якусь одиницю інтелекту. Він може тепер купити новішу марку машини раз не в чотири, а в три роки.

— А чиєю власністю є система?

— Нічиєю. Національною. Її просто контролюють люди з високим коефіцієнтом інтелекту. І, ясна річ, що в їхньому розпорядженні і найбільші блага.

— Словом, система,— як бог. Усі в ній і вона в усьому, а присутність бога, як відомо, не заважає нікому.

— Вдале порівняння.

— Ще коньяку? Я теж ніколи не зловживав ним. Ваше здоров'я! Система зафіксує, що я руйную свій мозок алкоголем?

— Зафіксувала вже. Але вам нічого не загрожує. Зелена смуга — до кінця життя. Врешті, системі байдуже, хто скільки п'є. Зменшиться продуктивність — зменшиться інтелект.

— А відділення, Рада координації — це як проміжна ланка між системою і населенням?

— Ви правильно зрозуміли.

— Скажіть,— випивши третій келишок, поцікавився Сезар,— а конфліктів не буває? Ущемлених самолюбств? Комплексів неповноцінності? Зверхнього ставлення розумніших до відсталіших, тобто своєрідного інтелектуального расизму, як ото було за мого часу з неграми в Америці?

— Скільки завгодно. Це ж суспільство. Завжди виникають якісь протиріччя. І самогубства є. І блоки системи ламають. А щоб саму систему поламати, треба всім разом на всі блоки накинутись. Такого ж не буде ніколи? Та й для чого? В кожного рівні можливості, щоб накопичити в своїй голові необхідне, суспільству тільки на користь було б, якби кожен громадянин мав інтелект за тисячу. Що поробиш. Це справа далекого майбутнього.

— А як уряд допомагає тим, у кого коефіцієнт занизький?

— Всіма можливими способами. Але ж природа — це природа. Насильне втручання тільки зашкодить. Негативна спадковість — це й дається взнаки. Війни, голод, розпуста, наркоманія, тяжка праця — все це відкладалося на генах, передавалося поколінням наступним. Можливості мозку фактично у всіх однакові, а функція можливостей — ні. І доки не очиститься генотип громадянства, конфлікти неминучі.

— Гадаю, ми далеко забралися. Принцип я зрозумів. Решту, як кажуть, у робочому порядку. Часу в мене — океан.— Сезар підсунув до себе келишок.

— Вам немає чого хвилюватися: ви забезпечені. Але я б не радив зараз більше пити.— Петер підвівся.— Телеглядачі просять вас виконати одну місію. Власне, тому я так рано й прийшов.

— Радий прислужитися. В чому ж вона? — Сезар відкинувся у кріслі.

— Просять показати вас у Музеї астронавтики, біля пам'ятника, у вашому будинку-музеї.

— Мені є пам'ятник? І музей?

— Аякже. Як і всім загиблим чи тим, хто пропав безвісти.

— О слава!..

— Так, хоч коли ви повернулись, довелось старі архіви піднімати, ви ще не були введені в систему.

— Нічого. Я не ображаюсь. Хоч мені вчора не говорили ні про пам'ятник, ні про музей.

— Ніхто не пам'ятав, а для системи це було нераціональним.

— А нині?

— Нині — так. Раз виявився інтерес, значить...

— Тоді — вперед!

Отак починався сьогоднішній день. Незрозуміло, що його погнало шалено у власний музей, до власного пам'ятника. Ага, прохання співвітчизників. Їм захотілось побачити, як той, хто загинув, воскрес і дивиться на себе, мертвого. А він і справді повернувся зі смерті до того, що трапилося невдовзі по смерті. Пам'ятник був з необтесаного чорного лабрадориту, в ньому видовбана ніша, а в ніші — голова Адама Сезара з білого мармуру. Розум, загублений у просторі. І дивно було: зайти в котедж, звідки вийшов 17 лютого 1995 року. Він дивився на фотографії і сумно всміхався. На одній із них Патріс бігла узбережжям моря в призахідному сонці. Патріс, яка зістарилась без нього і померла. Просто не вірилося, що Патріс немає. Але ж це сон?..

У машині він попросив Петера дізнатися про долю Патріс. Хлопець вагався мить, потім почав швидко натискати клавіші на пульті. «Віддрукувати чи повідомити голосом?» — застигли на екрані маленькі зелені літери. «Голосом, тільки голосом, подумав Сезар, я не служба інформації, щоб збирати досьє. Тільки коротко, істотне. Хай собі Патріс біжить узбережжям моря. У призахідному сонці. А мені — лише дані про Патріс Лонг».

— Патріс Лонг. 1963. Грамон. Психолог. Вченого ступеня не мала. Перший чоловік астронавт Адам Сезар. Пропав безвісти в серпні 1995 року. Вдруге одружилася в 2000-му році. Чоловік, Фран Зігмунд, автогонщик, загинув у аварії в 2003 році. 2007 року вийшла заміж за службовця фірми «Фенікс» Куба Лонга, який помер у похилому віці в 2025 році. В період переходу суспільства з грошової оплати праці на інтелектуальну не витримала перевантаження. З 2047 по 2060 рік перебувала в психіатричній лікарні, де й померла. Похована державним коштом. Рідних і близьких немає.

8

Здалеку гора була схожа не величезний голубуватий сегмент сонця, що тільки-но почало виповзати з-за обрію і застигло.

Сезар за звичкою прикинув на око відстань до неї, проїхав автострадою ще метрів п'ятдесят і, коли просвіт між деревами видався йому достатнім, звернув ліворуч. Машина легко і плавно подолала кювет і помчала над полем, над зеленими густими врунами на півметровій

висоті, навпростець до гори. За півгодини мав бути на місці.

Він його вибрав несподівано, спонтанно, в той вечір, коли система рівним голосом прочитала йому дані про Патріс. Стоп, сказав собі, ану зупинімося на хвилину. Патріс померла у психіатричці п'ятдесят чотири роки тому, похована державним коштом. А мені сорок сім. Так, ніби до мого народження померла. Ми опинилися в різних часах, і кінці не звести ніякою логікою. Вона померла в моєму часі, я помер в її часі. Власне, я справді помер і зараз перебуваю ніби на тому світі. Вві сні. І, коли я мертвий, мені втрачати нічого — я вже втратив усе, що мав. Отож коли це сон і я покінчу з собою, сон має перервати, я прокинусь за пультом «Глорії». Коли ж це дійсність, то мені вже втрачати нічого. Якщо це експеримент, мене в останню хвилину зупинять. Жорстокий експеримент. Все враховано. І так повестися з Патріс. Можна тільки уявити, як вона під старість опинилася без мідяка в кишені і з розладнаною психікою.

Я ж від самого початку, тільки-но приземлився, балансую, мов на лезі бритви. Коли щось сниться і ти знаєш, що воно сниться, невдовзі прокидаєшся, а я вже третю добу прокидаюсь. Якщо це експеримент, чому мені дозволяють думати, ніби це експеримент? Щоб загострити відчуття, щоб я повніше розкрився? Чому дозволяють контролювати себе? Чи примушують контролювати, щоб загнати на середину каната, натягненого над прірвою,— довіряємо і перевіряємо, пряник і батіг? Чого від нього чекають? Сон чи експеримент — усе зафіксується, потім розшифрується. Не вірю, що це — реальність, не вірю, не приймаю! Я — з того часу! Я хочу туди!

Спокійно, умовляв він себе, спокійно, ти ж — астронавт, давай думати, в тебе ж чудова реакція на зміну ситуацій. Треба думати, може, система ще не фіксує думок. Прилади «Глорії» фіксують, та бог з ними, він перевірений на лояльність, і взагалі, коли справа пішла на те, що можна з глузду з'їхати, до чого тут лояльність? Його завдання — не з'їхати з глузду, зберегти себе, а там — як буде. По-перше, виключитися з суєти по пізнанню оцього постіндустріального, чи що, суспільства, хай живуть як знають, що йому до того? Він повинен перестати нервувати, зняти напруження, щоб не вскочити в халепу. Відключитися. Експериментатори мають побачити його спокій. Голими руками його не візьмеш.

І він обрав місце. Через 81. Підключився і забажав незайманого куточка природи, де можна було б побути на

самоті, порибалити, постріляти качок, одне слово, прийти в норму.

Сезара чекали. Коли за півгодини машина зробила поворот майже на дев'яносто градусів, перед ним відкрилася невелика галявина, встелена свіжоскошеними валками конюшини. Вглибині — лісова сторожка, біля якої стояв літній чоловік, служитель. «Цього мені й хотілося,— промайнуло в Сезара.— Отакої сторожки, критої гонтою, порослої мохом, і колодязя у дворі».

— Я вас давно чекаю,— сказав чоловік і подав руку.— Гофман. Так і кажуть на мене — Гофман. Коротко і ясно.

Сезар потиснув міцну червону руку Гофмана і мимоволі пильно придивився до нього. Старий капелюх з обвислими крисами, потертий костюм, на ногах солдатські черевики без шнурків, видно сірі вовняні шкарпетки. Сітка зморщок під очима, ніс, наче маленька облущена цибулина, коротка сива борідка. Що це: самотнє життя в лісі наклало відбиток чи маскарад, антикваріат спеціально для Адама Сезара, щоб йому звичайніше почувалося? Все одно, яка різниця, спокій, і тільки спокій, досить самоїдства.

— Давно вас чекаю,— повторив Гофман.— Як передали з системи, так і чекаю.

— Вас попередили? — це було перше, що сказав Сезар, і від того, що це було перше, вийшло якось сухо.

— Аякже,— Гофман уже взяв із багажника речі,— сказали. У мене приймач є. З телефункціями. То я в курсі. А більше ніяких штук із системи. Ви можете залишити машину тут і вимкнути, хоч вона, зараза, повністю й не вимикається.

— Не любите системи? — щось ніби підштовхнуло Сезара спитати.

— Та я про те, що коли хто забивається сюди, значить, йому набридло гнатися за коефіцієнтами і воліє бути подалі од машинерії. А система в мене своя, своя система.

Гофман поніс валізи до хижі.

— Скільки ж вам років? — не витримав Сезар.

— Та вже за шістдесят.

«Старуватий для двадцять першого віку, а для мого — то років під сорок, не більше. Юнацька спина».

— І давно тут?

— Вважайте, тридцять шість років.

— І весь час самі?

— Та де? Мужчині самому не втриматися. Була стара, правда, недавно, років десять тому, стукнуло їй щось у

голову, не витримала, втекла до сестри. Роботам зі спини пилюку витирає,— говорив, не обертаючись, Гофман.— А мені вже й однаково. Я тут коріння пустив. Ще до того, як виписав її сюди.

— Як — виписали?

— Замовив. Це просто робиться. От і приїхало одоробло. А мені й байдуже. Було б з ким словом перемовитись.— Гофман зупинився і обернувся до Сезара: — А дітей не захотіла, клята. Каже, ми з тобою дурні, то й діти такими будуть.— Гофман сплюнув і рушив далі.— А все одно не витримала під старість.

— Я посиджу отут на лавці,— кинув йому в спину Сезар.— Подихаю.

— Дихайте, дихайте. Я тим часом валізи розпакую та щось на обід зваримо.

Сезар сів на лавку в тіні дикої груші, віття дашком опустилось над ним, густі й тонкі гілки, всіяні дрібним листям, переплітались, як у всіх дичок, наче нитки сплутані, ні кінців, ні початків не знайти, пальця не просунеш. «Як у мене,— подумав Сезар,— сплелося — не розірвати, хіба одним махом розрубати. Та рубони по оцьому віттю — і криве, й пряме полетить. По живому рубати...»

Він оглянувся. І те, що тут нічого не змінилося, доки сидів і думав, несподівано його заспокоїло.

9

— Бачите отой мисок? — Гофман показав на протилежний берег озера.— Він наче трикутник виступає. І очерети стіною. І он дерево углибині. Як одстріляєтесь, правте човна на нього, заночуємо там. Я й багаття розведу, на дим пливіть. А поки що в обхід піду. За півгодини до смерку й рушайте. Як сонце сяде, літ закінчиться... Ні пера, ні луски.

— К чорту! О, мало не забув: а яка норма відстрілу?

— Бийте скільки влізе. Налупляться,— кинув похмуро Гофман і рушив, горбатий від рюкзака за плечима, наче ведмідь.

Сезар зручніше вмостився в човні і поклав рушницю на коліна. Хоч би що з ним було, хоч би що трапилося, оце дзеркальне озерце з зеленкуватою водою, почорнілий дерев'яний човен з облущеною на бортах смолою, навіки пропахлий вологою і рибою, оця прохолода в очеретах і сонячне плесо попереду, архаїчний вінчестер з двома стволами взятий у Гофмана замість рушниці з електронним

прицілом, зелені набої, висипані у велику жерстяну банку,— все це ніби відсунуло кудись кошмари й галюцинації, і навіть пальці злегка тремтіли на вичовганому ложі вінчестера. І коли перша пара качок навскіс перетнула небо, він схопився був, а потім, ніби злякавшись, що це теж сон, стримався, провів їх поглядом, як вісників спокою.

«Тільки вліт, тільки вліт...— гарячково запрацювала думка, і хотів, щоб вона й далі гарячково працювала, вертаючи його до реального життя.— Тільки вліт. І випливатиму забирати, хай бачать мене, щоб чесно...»

— Малувато, але для першого разу пристойно,— сказав потому Гофман і забрав з човна качок — за голови, в одну руку всі вмістилися.

Кипів відерний казан над багаттям, Гофман глянув на нього задоволено і заходився біля качок. «П'ять»,— ще раз підрахував Сезар і сів просто на землю, обпершися спиною об рюкзак. Гофман тим часом обпатрав качку, вийняв складаного ножа й одним коротким рухом розпоров качці живіт. Поклав у миску печінку, шлунок, а серце розрізав.

— Бачите? — простягнув на долоні білу крупинку.

— Шріт? — не зрозумів Сезар.

— Білий?

— Справді,— Сезар узяв горошину.— Наріст, чи що?

— Наріст...— Гофман раптом криво усміхнувся.— Я особисто качок з отаким наростом у серці не вживаю. Хоч за смаком не відрізниш від справжньої.

— Хвороба якась?

— Хвороба...— і знову та зла крива посмішка.— Я не знаю, як це назвати. У мене був коефіцієнт 174, рівно 174, а зараз, певно, ще менше, так що я багато не знаю. Але вам скажу. Бо ви звідти,— він махнув рукою в небо.— Для вас воно може бути важливо. Оця біла горошина означає, що качка — штучна, людьми зроблена. В горошині штучний генетичний код. І ці качки живуть як і дикі, навіть паруються з дикими. І потомство вже те з такими горошинами.. І вже невідомо, чи оця трава, дерева, звірі штучні чи ні. Хіба що копирсатися в усьому, щоб знайти горошину цю, живу горошину. А так — не відрізнити. Тепер вам ясно? — В очах Гофмана танцювали червоні відблиски багаття.

— Чому ви мені про це кажете? — хрипко запитав Сезар.

— Бо ви — звідти,— Гофман показав на небо.— І ви до цього ніколи не звикнете. Щоб знали наперед і не ті-

шили себе ілюзіями. Нас оточує ніби й живе, з тих же органічних і неорганічних сполук, що й було завжди, з чого й світ складається, але воно не таке, воно для нас чуже.

— Для кого — нас? — спитав Сезар, машинально помішуючи паличкою воду в казані.

— Для нас — тих, хто відстав. А відстали мільйони. І не наздогнати.

— А люди, люди які?

— Не знаю. Я в них не копирсався. Але ж ви бачите — все можливо. І я певен, що з'являться і штучні люди. Якщо досі вже не з'явились. Ви не відрізните їх від справжніх. Але в них буде високий коефіцієнт. Наперед. Ні, це не роботи будуть. Це будуть просто інші люди. Інші озера й качки, риби й звірі. Інші люди в іншому світі. І коли хтось, як ви, заблукає в часі, він не відрізнить нічого від даного природою.

— Може, в цьому і сенс цивілізації? — спробував поміркувати вголос Сезар.— Всі здорові, розумні... рівні, га?

— А якою ціною? Ціною мільйонів відсталих, тих, у кого низький коефіцієнт. В чому ж їхня провина? Що не вистачає життя вибиратися в люди? Ця ж нитка тягнеться віками — хто був зверху, той там і залишається. Мої предки були фермерами. Ваші — теж. Вам пощастило. Мені — ні. Кожен має вибирати сам — такий закон. Так наші розумники повели. Щоб було як у природі. Мовляв, щоб не перетворитись на роботів. Принцип виживання при видимій рівності всіх. Та «всі» відімруть і залишаться «інші». Відімруть без нещадків, наче їх на світі й не було!

«Божевільний якийсь!..»

— І так само в інших країнах? — угамував роздратування Сезар.

— По-різному. Та й скільки їх залишилося таких? Одиниці... Але ж ми тут народилися, це наша кров і плоть, вітчизна наша!..— Гофман сів, ніби після важкої роботи.— У комуністичних краях не так. Вони пішли іншим шляхом: вирівнювання моральних, психічних, біологічних, інтелектуальних можливостей людини. Вони од самої своєї революції танцюють довкола людини, виходить, довкола самих себе, а значить, і всі разом один коло одного. А нам, відсталим, просто доживати, мов колись у давнину безробітним на фонд допомоги.

— То ви, мабуть, і втекли сюди, в глушину, на знак протесту проти... ну, проти такого ходу справ?

— Який у біса протест! Я поїхав сюди в двадцять п'ять років. Зі злості, так. З образою в серці, так. Який же протест? У мене коефіцієнт сто сімдесят чотири, кохалися ми з дівчиною, у якої він був за чотириста. А дійшло до спільного життя — зась. Батьки — проти, лікарі носом крутять, закон же хоч і дозволяє одружуватись різнокоефіцієнтним, але потрібно мати довідки: і від батьків, і від лікарів. Звичайно, згода дівчини — основне. Але їй сказали, коли в тебе коефіцієнт за чотириста, то, мабуть, хочеш, щоб його знизили? А діти? Думай і про них. Словом, отут я опинився, плюнувши на всіх.

«Чому я йому вірю? — вжахнувся Сезар.— Та він же божевільний і розказує небилиці! Знайшов спокійне місце, називається! Невже все, що він говорить, можливе?»

Моторошно стенув плечима: сорочка на спині висихала, робилося холодно, густішали сутінки, тільки край неба світлішав.

«А чому, врешті, неможливо?» — подумав з холодним спокоєм і з якоюсь лютою насолодою, ніби сам себе шмагаючи, ясно й чітко повів лінію зі свого часу — від вибитої, незважаючи на заборони, звірини, забруднених водойм, ядучого смогу, витоптаних лісів, мільйонів голодних і неграмотних людей у джунглях, наркоманів і алкоголіків, розпусників і розпусниць, війн і просто вбивства, тотального шпигунства, гетто «неповноцінних», гонитви за грошима, насолодою, втіхами; буйдужості до ближнього, багатства і злиднів, набитих по зав'язку психіатричних лікарень, демагогії й просто брехні, недовіри, паскудства, дослідів над людьми,— все ж це відбувалося на його очах, а часто й при його участі, тож неможливого тут мало, більше закономірного і вмотивованого. Він же знав, як було! Тільки не задумувався, у що це може вилитись!

«Та я просто божеволію! — майнула інша думка.— Вже не контролюю себе, а воно ж фіксується...»

Ніби гаряча хвиля піднімалася по ньому, відривала від землі. «Зараз, зараз я повинен щось придумати, я ж астронавт, я завжди виходив сухим із води».

Вхопився обома руками за тоненький стовбур. «Ще все нормально, я ще відчуваю, як шорстка кора вп'ялася в шкіру!» Притиснувся лобом до дерева.

«Глорія» була єдиним і останнім шансом. Визволити «Глорію», коли ще її не розібрали, стартувати за старою програмою, догнати себе колишнього — якщо втрапив сюди, то, може, вдасться вирватися і звідси, єдиний шанс! —стартувати й догнати себе, тоді — хай це сон, галюцинації, експеримент — все розвіється, коли він доже-

не себе, коли доставить апаратуру на станцію, де чекають люди; стартувати на зворотному зв'язку і повернутися туди, де узбережжям моря біжить Патріс у призахідному сонці.

З висновків у журналі експериментів.

«Експеримент № 796,4 на футуристичну реакцію проведено успішно. Дані розшифровуються і аналізуються. Набуті піддослідним знання заблоковані. Політ триває нормально.

Червень 1995 р., «Грамон».

Віктор Савченко

МОНОЛОГ НАД БЕЗОДНЕЮ

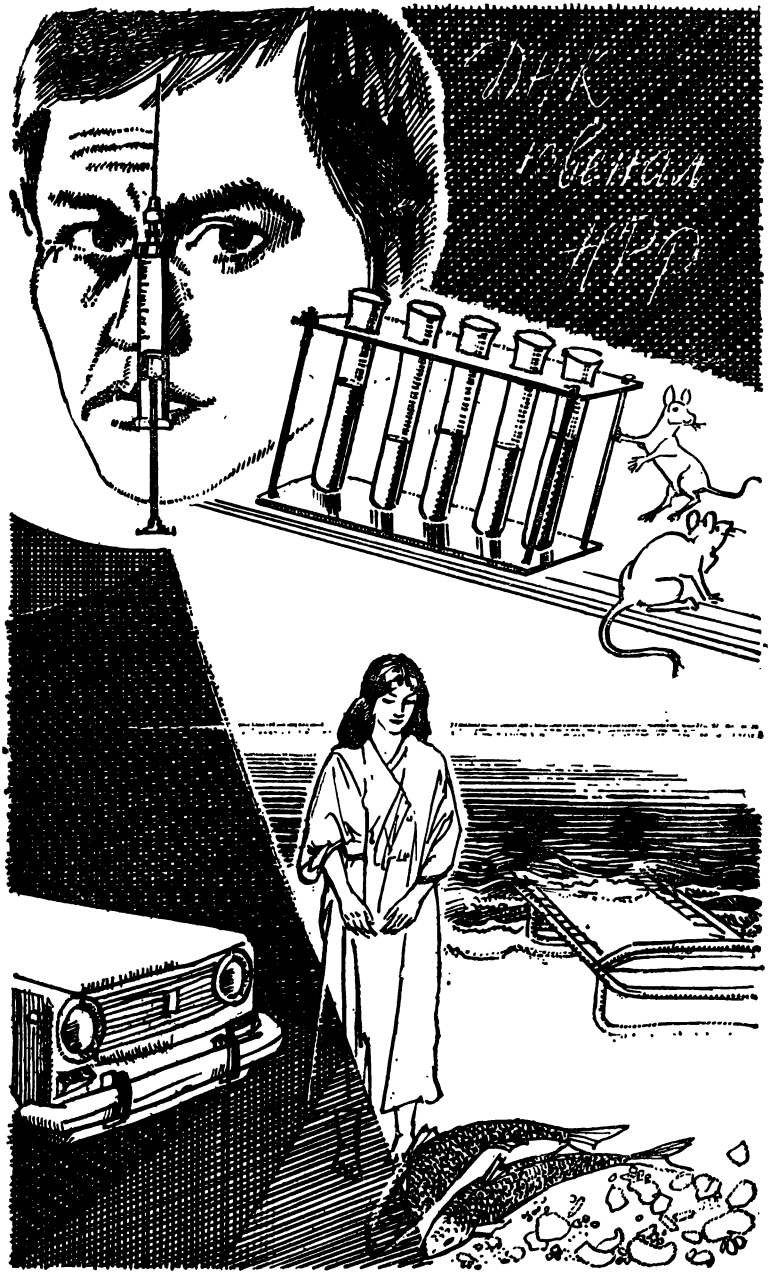

І В аудиторії тихо. Я майже не користуюся крейдою, посилаюся на ілюстративний матеріал. Деякі таблиці висять ще з часів, коли я вперше прийшов на лекцію професора Коваленка. Все вилиняло в пам'яті: інститутські, аспірантські, навіть недавні докторантські роки, залишився яскравим тільки образ Нестора Івановича Коваленка, гладкого професора з іронічним обличчям і ясними карими очима. Він не просто викладав курс генетики — прищеплював любов до цієї науки. Професор згас на вісімдесятому році життя, так і не побачивши своєї останньої монографії «Ювенільні процеси та їх стимуляція». Останніми його словами був афоризм Сенеки «Пожерти — це один із життєвих обов'язків». Але ж у монографії професор довів, що цей обов'язок можна виконати й у 150 років... щось я захопився спогадами. Треба жвавіше:

— ...Отже, згідно з моделлю Уотсона — Кріка, молекула ДНК складається з двох з'єднаних один з одним ланцюгів і схожа на мотузяну драбину, закручену спірально навколо уявної осі...

Мені здається, що рухами та інтонацією наслідую покійного вчителя. Правда, бракує дотепів та барвистої образності. Мою лекцію конспектують, а його слухали.

— Сторони драбини — цукор і фосфорна кислота, що чергуються. Щаблі — пуринові та піримідинові основи...

«Мотузяна драбина» — його порівняння. Згодом, коли я вже був аспірантом, професор напівжартома повчав: «З усієї аудиторії виберіть студента з найтупішою фізіономією і докладайте всіх зусиль, щоб його очі засвітилися цікавістю. Решта вас напевне зрозуміє». Добре йому було так повчати в сімдесят. А тут он чорноволоса в другому ряді притягує до себе немов магнітом. Очей не відвести.

— Усе живе на Землі, від примітивних мікроскопічних водоростей і до людини, живе й повторюється в нащадках за тим самим генетичним механізмом, яким є молекула ДНК.

Я раптом подумав, що говорю лише до неї. Решта сорок сім — статисти в нашому спектаклі на дві дійові особи. Вона це відчуває. Поправляє зачіску, ледь помітно всміхається. На дівчині червона в білий горошок

Скорочений варіант

сукня, яка їй дуже до лиця. Беру крейду й пишу формули пуринових основ. Відчуваю на спині погляд. Усі дивляться на дошку, вона — на спину... дзвінок.

Відпустивши студентів, я не поспішаю покидати зали. Тепер моя черга дивитися. Прямує до дверей. Середня на зріст, гінка. В дверях озирається, наші погляди сплелися. Все. Я, здається, закохався. Скільки ж їй? Оскільки це п'ятий курс, десь двадцять три — двадцять чотири роки. А мені? Ого, різниця! Втім, як сказала одна літня одеситка, яку обізвали старою хвойдою: «А при чому тут вік!»

Студенти раді, що іспити приймаю в лекційній аудиторії. Тут безліч таблиць — кращої шпаргалки й не вигадаєш. Я вдаю, що не розумію цього. Метод Нестора Івановича. Екзамен для нього був не стільки перевіркою знань, скільки перевіркою вміння їх синтезувати. Професор казав, що невелике лихо, коли студент підгляне якусь формулу або елемент. Головне, щоб він розумів, як діє на клітину даний елемент. Мені здається раптом, що не вони складають мені екзамен, а я їм. Зараз п'ятірка студентів готує питання, на які мені важко буде відповісти. Серед них мусить бути й таке: чи має право сорокап'ятирічний професор дурити голову студентці-п'ятикурсниці? Питання тільки на перший погляд просте. Крім звичайного смислу, в ньому ще закладено моральний підтекст. Я міг би відповісти так: походжу з родини довгожителів; моя бабуся в дев'яносто не поступиться ні розумом, ні почуттям гумору молодій людині. Різні організми мають різну швидкість старіння. Отже, до пари слід собі вибирати не за астрономічним часом, а за біологічним, можливо, навіть — в іншому поколінні. Що ж до моралі... О, вже один підняв руку. Кремезний, велика голова. Суне до столу, як танк. У нього спокійні сірі очі... Блискуче відповідає.

— Одним із основних чинників, що призводять до старіння організму людини й тварини, є старіння колагену,— він говорить упевнено, ніби висловлює власні переконання, а не оповідає про точку зору Верцара.— Старіння колагену — цього білка з'єднувальної тканини — символізує старіння організму в цілому.

Я дивлюся на руки студента, а тоді переводжу погляд на свої. Різниця не лише в тому, що його кисті засмаглі і пухкі, як млинці, а в мене пласкі й довгі, з сухими нервовими пальцями, а ще в тому, що шкіра в нього еластична — на суглобах коротких пальців майже не помітно зморщок; водночас у його руках відчувається чоловіча сила. Щоб

не дати почуттям узяти гору над справедливістю, я кладу край його пристрасному монологові, виводячи в заліковці відмінно.

Екзамен складають добре, не зважаючи на те, що на консультацію вчора ніхто не з'явився. Крім Оксани... Коли вона підсіла до мого столу (в лекційній тоді нікого не було), я довго дивився на її засмагле обличчя з великими синіми очима, в яких причаїлося, як мені здалося, очікування. Мені подумалося тоді, що бачу її, мабуть, вперед останнє; адже з усієї групи, як довідався в деканаті, лише двоє хлопців-відмінників залишаються в місті, решта поїде за призначенням в усі кінці країни.

«Маєш незрозумілі питання?»

Вона багато чого не розуміла, але відповіді на ті питання, які вона ставила, хотів би й я знати. То була допитливість науковця, а не студента.

«Я дам тобі книжки, в яких ти знайдеш дещо з того, що тебе цікавить. На решту ж запитань ти отримаєш відповідь на схилі свого життя, якщо тільки цікавість до того не мине». Вона розгубилася, коли я запропонував книжки з моєї особистої бібліотеки; але вираз розгубленості на обличчі швидко змінився ваганням, а на зміну ваганню прийшла довіра. Коли ми сіли в машину, вже сутеніло...

...Заходить Оксана. Бере білет, не дивлячись на мене. Крадькома спостерігаю за студентами. Ні, їм до нас немає діла. Або ж вони ні про що не здогадуються.

Нарешті її черга. На перші питання вона не відповіла, а виспівала. Майже дослівно цитує рядки з моєї монографії:

— В кожній клітині міститься десять мільйонів молекул ДНК, які не тільки забезпечують усю інформацію, що необхідна для життєдіяльності організму, а й містять велику кількість генів, які поки що не мають функціонального значення і є своєрідним запасом для подальшої еволюції...

— Гаразд,— перепиняю її.— Третє питання про вплив мікроелементів на розвиток клітин. Хочу запитати вас не за білетом... Як ви трактуєте цю формулу? — пишу на папірці формулу «міцели»: — [Ti (Mo Ne)] Lu BiS?

Вона нерозуміюче втупилася в той набір хімічних символів. Минає хвилина, друга, зводить на мене розгублені очі. Та, помітивши на моєму обличчі лукаву посмішку, дивиться на ту «формулу» вже по-іншому. Раптом щоки в неї наливаються рум'янцем, очі аж променяться. Добре, що вона сидить спиною до зали. Пише поряд з «формулою» «Так!!!». А тоді перекреслює слово, і, окинувши по-

глядом періодичну таблицю елементів, пише символи талію і калію: «ТаК!!!»

— Ви прекрасно розумієтеся на цьому питанні,— кажу незворушно й виводжу в заліковій книжці відмінно. Тоді додаю притишеним голосом: — Заходьте. Не забувайте...

2 — Послухай-но, колего, як поживають оті білі миші, над якими ще за покійного Коваленка проводили досліди? Чи за ними доглядають?

— Авжеж...— мовить Пилипчук і заходиться сухим кашлем.— Лаборанти постійно їх годують, чистять клітки. Правда, в першій клітці виздихали ще позаминулого року; проте у другій як було п'ятдесят, так і залишилося. Жирують, гризуться, плодяться... Дивна порода.— Товариш мій знову закашлюється, його обличчя від натуги стало червоним, як помідор.

«То не порода,— думаю я,— то не порода, то істоти, які лишили позаду кілька поколінь». Уголос питаю:

— Годували мишей однаково в обох клітках?

— Як ти й наказував.

Гортаючи пожовклі сторінки лабораторного журналу, від якого тхне прілим папером, я нарешті надибую те, що шукаю. Так і є: дві однакові за віком і здоров'ям групи білих мишей. Тим, що в клітці за номером два, було введено препарат ювенал. Рік, число... Отже, судячи із записів у журналі, ці звірята прожили вдвічі більше, ніж їм даровано природою, і невідомо скільки ще проживуть. Я продовжую гортати сторінки, шукаючи місце, де наводиться хімічний склад ювеналу.

Пилипчук підводиться.

— Б-б-бувай,— каже крізь приступи кашлю.— Тільки пацюки можуть існувати в таких умовах.— Він окидає поглядом столи, підвіконня, шафу, на яких розкладено архів Нестора Івановича, тоді виходить.

Я винувато всміхаюся йому вслід. У мене, на відміну від колеги, немає алергії до старих паперів. Мені навіть приємно відчувати цей прілий гірчичний запах.

Оті білі миші, яким я за інструкцією Коваленка ввів ювенал, уже подолали два мишачі віки, а проте жирують, як їхні правнуки. На жаль, я досі не знайшов у записах Нестора Івановича ні складу препарату, ні пояснення його дії на організм. Найімовірніше, він гальмує старіння колагену, зміцнює нервову систему, водночас сприяє регенерації ДНК-клітин... Раптом пригадую одну дуже важливу

деталь: Коваленко взяв для дослідів дві групи мишей, які прожили дві чверті мишачого віку, бо були вже не дуже рухливі, а деякі з них — добре обтерті і облізлі. Зараз же миші, яким колись вводився препарат,— живі білі клубочки з блискучими очицями. Отже, препарат не тільки додає віку, а й омолоджує... Мені раптом починає допікати сумління, бо я замість того, щоб упорядковувати наукову спадщину мого вчителя, дошукуюсь у ній назв складових ювеналу.

Та попри ті докори сумління, наступного дня я їхав на роботу з твердим наміром віднайти в Коваленковому архіві формулу ювеналу. Знаючи складові препарату, можна говорити про механізм омолодження, тобто під це явище можна підвести теоретичні підвалини, а сам препарат передати фармацевтам.

Почав уже вкотре гортати лабораторний журнал, але в ньому, крім двох таблиць, у яких занотовувалося щомісячне спостереження над кожною з піддослідних мишей, нічого не знайшов. В заголовку таблиці за номером два зазначалося, що групі тварин введено енну кількість ювеналу... Тоді я подумки розбив усю наукову діяльність Коваленка на п'ятиріччя і відповідно до цього почав систематизувати папери. За моїм припущенням, створення препарату мало відбутися в останні п'ять років життя професора. Але ні в паперах п'ятирічної, ні десятирічної давності слова «ювенал» я не знайшов. Виходила містика: склянка з препаратом є, перевірка його на живих істотах відбулася, а от що це за препарат — невідомо. Раптом я згадав, що Коваленко листувався з сотнями людей, здебільшого колегами-вченими і довгожителями. Окрім того, залишив по собі з десятка два нотатників, де, крім номерів телефонів та адрес, мусять бути якісь записи. Все це зберігається в його кабінеті, котрий з моєї ініціативи перетворили на меморіальну кімнату. Поспішаю туди.

Кімната мого покійного шефа нагадує вузький коридор, в кінці якого, біля єдиного вікна, стоїть старовинний дубовий стіл, критий малиновим сукном. Та широчезна двотумбова споруда знала тільки одного господаря і, мабуть, через те, не дивлячись на свій півстолітній вік, свіжо поблискує поліровкою, ніби щойно з меблевої фабрики. Коли я по смерті Нестора Івановича опинився в просторому, як на мене, кріслі з гнутим поруччям, то одразу ж відчув якусь невідповідність такого ансамблю. Чомусь здалося, що над малиновим сукном столу все ще нависала тінь покійного професора. Але тепер мені не до містики. Я підсуваю ближче пластмасову підставку з календарем, починаю

гортати. На звороті кожного листка дрібним бісером занотовано нагадування самому собі: потелефонувати тому-то, прийняти того-то. Одноманітні записи набридають, але я продовжую знайомитися з методами шефової роботи. І тут мене насторожує один запис: «НРР — препарат Гусейнова. Перевірити на мишах». Занотовано 22 березня, а я ввів ювенал 25 березня; ця дата стоїть в лабораторному журналі, я її добре пам'ятаю. Мозок починає гарячково працювати. Намагаюся пригадати, хто з працівників кафедри проводив досліди на тваринах у ті часи. Ніхто. Наукою займалися тільки ми з Пилипчуком. Решта — просто асистенти, просто — доценти. Отже, препарат Гусейнова і ювенал — одне й те ж. Тому, хто не знав мого шефа, важко було б пояснити, чому Коваленко вигадав нову назву, для мене ж це не загадка: він зробив те з етичних міркувань, мовляв, коли перевірка препарату дасть негативні наслідки,— а таке може трапитися не через погану якість препарату, а з вини тих, хто його апробовує,— то ніхто на кафедрі, а отже, й за її межами, про це не довідається. Препарат і самого Гусейнова не буде скомпрометовано... Напружую пам'ять, намагаючись пригадати, чи не чув десь про ту абревіатуру НРР, але марно — ніякого здогаду. Не можу згадати й що це за людина — Гусейнов. Отже, лишається листування. Коваленко казав, що кожен діловий лист — це документ, і тому складав листи (разом з конвертами) в теку в хронологічному порядку. Цих тек по ньому зосталося кілька, і я почав з останньої.

Конверт, який я шукав, лежав зверху, він, мабуть, був останнім, з отриманих Коваленком. На конверті значилось: Азербайджан, Баку, Гусейнов Ісмаїл. Самого листа було надруковано на машинці. Я крутив у руках аркуш, ніби то був тугий клубок прядива, а я нарешті віднайшов на його поверхні ниточку, схопившись за яку, можна розплутати весь клубок.

«Салям, Несторе!

Невдовзі ти отримаєш препарат, про який я тобі коротко розповідав на бакинській конференції. Якщо не передумав, апробуй його на тваринах. У молоді роки я займався мінеральними добривами. Для розкладання апатиту і виготовлення суперфосфату я запропонував тоді замінити сірчану кислоту гудронами — відходами нафтопереробних заводів, які містять чималий відсоток сірчаної кислоти. Незабаром я помітив, що суперфосфат, отриманий таким шляхом, ефективніше сприяє росту рослин, ніж той, що його виробляли традиційним способом. Я тоді подумав, що в кислих гудронах міститься якийсь стимулятор. Згодом до-

вів нафтове походження загадкового стимулятора: стимулюючу дію мали тільки нафти, до складу яких входила нафтенова кислота (бакинські і сахалінські). Я назвав той стимулятор нафтовою ростовою речовиною — НРР. Нині він впроваджується всюди, оскільки сприяє різкому підвищенню врожаю.

А нещодавно виявилося, що НРР виявляє стимулюючу дію не тільки на рослин, а й на тварин. Так, тваринники повідомляють про підвищення продуктивності худоби, онкологи розповідають про те, що були випадки, коли НРР в сукупності з іншими лікарськими препаратами викликало гальмування росту пухлин і подальше їх розсмоктування. Фізіологи досліджували вплив НРР на втому м'язів.

А от — непередбачена ситуація: в одному з містечок Ставропольського краю знайшлися люди, які без будь-яких на те медичних рекомендацій почали експериментувати на собі. Протягом останніх місяців на мою адресу надходять дивні, м'яко кажучи, листи. Наводжу деякі витяги з тих листів.

«Мені 65 років. Після вживання НРР у мене почало темніти сиве волосся, заросла лисина, потемніли брови, підвищилася загальна працездатність і розумова діяльність».

А ось пише сімдесятирічний лікар:

«Після вживання НРР у мене зросла розумова і фізична діяльність, зі мною коїться щось неймовірне, я відчуваю, що мій організм омолодився. Хай дарує офіційна медицина за зухвальство, але я, експериментатор НРР, перевіривши дію препарату на собі, стверджую, що НРР має дивовижну властивість викликати 'омолодження».

Комісія з лікарів, журналістів, працівників радіо і телебачення, яка побувала в Ставропольському краї, привезла фото- і кіноматеріали, магнітофонні стрічки. А головне, це були люди, які бачили диво на власні очі. Проте висновки науковців Інституту рентгенології і радіології Міністерства охорони здоров'я АзРСР дуже обережні. «Коли навіть припустити, що НРР викликає стимуляцію певних органів і систем, то невідомо, на який період і чи не настане по деякому часі ще більше пригнічення тих-таки органів і систем». Все правильно, але коли перед тобою сімдесятирічний дід з ходою парубка, коли в нього заростає лисина і темніє волосся, то є над чим поміркувати. Звіряюсь тобі, Несторе, я й сам на шляху до того, щоб повторити «подвиг» своїх кореспондентів-ставропільчан. Бракує лише наукового підгрунтя — експерименту солідного вченого. Без нього скажуть: здурів старий.

До твого відома: великі дози НРР діють, як отрута. В сільському господарстві збільшені дози його використовують як гербіциди для знищення бур'янів.

Прошу тебе, друже, не зволікай! Нам з тобою зосталося дуже мало.

Бувай здоровий!

Твій І. Гусейнов».

У моїх руках препарат, який справляє на організм ювенільну дію. З п'ятдесяти білих мишей, яким я колись його ввів, не загинуло жодної. Натомість контрольна партія вимерла від старості ще кілька років тому. На жаль, я не можу зараз порівняти теперішній фізичний стан тварин з тим, яким він був у перші місяці після введення препарату зокрема для кожної миші, бо номери незмивної фарби на їхніх спинках зникли, мабуть, у період линьки. Але зовні — це здорові, жваві тварини. Таким чином, препарат перевірено, і мені залишається тільки надіслати наслідки перевірки його творцеві. Але хто такий Гусейнов?

Знімаю трубку, набираю номер Сорочинського.

— Алло, це ти, Костю?

— Я. А хто мене питає?

— Негуренко...

— А-а, Негуро! Не впізнав твого голосу — багатим будеш.

— Костю, тобі не доводилося десь зустрічати такої абревіатури — НРР — нафтова ростова речовина?

— Вперше чую.

— А ім'я Ісмаїла Гусейнова тобі ні про що не говорить?

— Ні.

— Маю ще одне питання. Твоя новенька ще не пішла додому?

— Чого б-то? Ми ж до п'ятої. Слухай, а хто вона тобі? Родичка?

— Певною мірою. Дружина.

— Негуро, відколи я тебе знаю, а знаю двадцять вісім років, ти не дуже був схильним до гумору.

— От через це й мусиш сприймати мої слова як істину.

— Та в вас бо з нею й прізвища різні! — втоми в голосі Сорочинського як і не бувало.

— І штампу в паспорті поки що бракує,— додаю я.— І все ж,— усміхаюсь у трубку,— ми — молодята.

— Ага. Надто ти.

— Ну, колего, ми так не домовлялися. Замість привітати товариша і побажати...

— Вибач, Негуро. Не ображайся!

— Гаразд... Перекажи Оксані, щоб чекала мене на зупинці біля вашого інституту.

Шукаючи в телефонній книзі номери коду і довідкового бюро міста Баку, я водночас думаю над можливим механізмом дії ювеналу на організм. Якщо дотримуватися точки зору Верцара, то нафтенова кислота мусить гальмувати старіння колагену, надавати попередньо втраченої еластичності, сприяти фізіологічній регенерації. І водночас, мабуть, впливає на фібробласти — основний клітинний елемент з'єднувальної тканини. Але то вже клопіт власника препарату. На мить відчуваю прикрість, що не я той власник.

Жіночий голос, який прийняв у мене замовлення, по кількох хвилинах мовить із вкрадливим східним акцентом:

— Ми маємо тільки його робочий телефон.

Коли я, набравши номер, попрохав покликати до телефону Ісмаїла Гусейнова, чоловік, що озвався на тому кінці, замовк, і я вже подумав, що натрапив на якогось нечему, та раптом він запитав:

— А хто ним цікавиться?

Я назвався, згадав також про Коваленка.

— Академік Гусейнов два роки як помер...

— Від чого?..— вихопилося в мене.

— Від старості,— відповів спокійний голос.— Йому було дев'яносто.

По недовгій паузі я запитав:

— А скажіть, у вас нафтовою ростовою речовиною хтось займається?

— Ні,— на тому боці, мені здалося, від мого запитання зітхнули.— Ми вже давно передали цю розробку сільському господарству.

Людині властиво не замислюватися над тим, «коли проб'є «пора!» дзвонар — всевладний час із позахмар'я» *. Вона починає клопотатися тільки тоді, коли почує його перші дзвони. Мабуть, те ж сталося і з Гусейновим. Він кинувся шукати вихід тоді, коли залишилося дуже мало часу. Чи не тому геронтологія розвивається такими повільними темпами, що до неї звертаються зрілі люди, яким уже часто бракує фантазії, гнучкості думки, сили подолати влас-

* З В. Сіренка.

ну інерцію. З годину тому я шкодував, що ювенал — не мій винахід, а зараз, відчувши себе опікуном, розгубився. Адже наді мною тяжіє моральний обов'язок передати препарат людям. Питання тільки: передати таким, яким він до нас потрапив від Гусейнова, а чи дослідити повніше... Мені прийшло в голову порівняти кількість нервових клітин головного мозку тварини, яка зазнала дії ювеналу, і звичайної старої миші. Оскільки відомо, що з віком кількість нейронів головного мозку зменшується. Дехто навіть вважає, що тривалість життя визначається швидкістю їх загибелі. Мабуть, так воно і є — це завдяки їм узгоджено функціонують 30 трильйонів клітин людського організму, від їхньої кількості залежить надійність і стійкість системи, що зветься організмом. А стан з'єднувальної тканини — колагену — це тільки окремішній випадок впливу нейронів.

Свіжий вітерець повіває в прочинене вікно, бавиться фіранками. Блакитні вдень, зараз, у ранкових сутінках, вони нагадують павутиння. Моє вікно виходить на балку. Я часто, щось обмірковуючи, дивлюся на зелене шумовиння. О п'ятій ті застиглі зелені хвилі ще покриті сизим туманом. Оксана, мабуть, бачить приємний сон, бо на обличчі лагідна усмішка. Кохана лежить на правому боці, волосся чорним серпанком вкриває плечі і шию. Я не перестаю дивуватись із тієї видовженої жіночої шиї. В мене бубнявіє нове почуття до цієї дівчини — почуття батьківської ніжності. Я торкаюся губами її чола й накидаю на плече ковдру. Від дотику ковдри довгі вії сіпаються, вона розплющує очі.

— Спи, спи, ще рано,— кажу пошепки.

Її сумка стоїть у сінях, зібрана ще з вечора, а до аеропорту їхати всього двадцять хвилин. Батьки, перед тим як відбути за кордон, лишили їй путівку в пансіонат, який знаходиться в Ялті. Оксана спершу відмовлялася, та я наполіг. Після екзаменів їй потрібен відпочинок. Моя порада була продиктована розумом, а не серцем. Спадає на думку, що досі, розглядаючи під мікроскопом найпотаємніше людського виду, я не помічав людини. А зараз уперше спізнав радість бачити людину. Я сиджу цілу годину біля ліжка, не зводячи з Оксани погляду, ніби стережу її сон. Донедавна щасливі хвилини в мене були пов'язані з вдалим експериментом, з публікацією в солідному журналі; якийсь час я втішався званням професора, а от справжнє людське щастя прийшло до мене з цією дівчиною... Відчуттю інтимного щастя не можуть завадити навіть надзвичайні обставини, які виникли в зв'язку з дослідженням ювеналу. Нейрохірурги представили мені дивні результати:

у мозкові миші, якій я ввів шістдесят чотири місяці тому ювенал, загинуло тільки півпроцента нейронів, а в звичайної, від роду двадцяти трьох місяців,— майже півтора відсотка. Отже, тепер я маю експериментальне підґрунтя, яке вже дозволяє говорити про механізм омолодження. І тут мені приходить в голову, що я доти не матиму морального права передати препарат фармацевтам, аж доки не перевірю його дію на собі. Випадкові-бо експерименти ставропільчан мало важитимуть для тих, хто погодиться впроваджувати його у практику. На мить почуваюся одним із тих, хто стукав у двері вічності, і мені стає смішно й водночас сумно, бо нікому тих дверей досі не відчинено. А хто тільки в них не пхався! Алхіміки, володарі, генії. Навіть молодий Гете просидів кілька років в оточенні колб, реторт і тиглів, шукаючи еліксир вічного життя. Мабуть, тоді, у мансарді під червоним черепичним дахом, і зародився дух Фауста.

...За кермом Оксана. Вона пристойно водить машину, хоча й відчувається ще якась невпевненість.

— Можеш наддати швидкості,— подаю голос.— Траса ж порожня.

Тополі обабіч шосе починають мигтіти швидше. Від того мигтіння, яке змінюється спалахами ранкового сонця, в мене йде обертом голова. А може, не від того, а від рішення, яке я сьогодні прийняв... Скоро зелений тунель закінчується; ми спиняємося в тіні аеропортівської споруди, що, здається, аж двигтить од ревища на льотному полі.

На реєстрацію пішло якихось п'ять хвилин. Усю дорогу, а зараз надто, відчуваю гостру потребу звіритися про свій намір здійснити експеримент. Але замість того спитав:

— Писатимеш?

У відповідь Оксана пригорнулася до мене й поцілувала. Тоді взяла синю сумку й зайшла в сектор. Разом із теплом, що розлилося по тілу від її ласки, мене сповнив жаль до того себе, у якого, за словами поета, «здиміли роки, немов свічки...»*.

У старому журналі Нестора Івановича ще є місце, і я записую:

вік — 45 років;

зріст — 180 сантиметрів;

---

* З М. Чхана

вага — 80 кілограмів;

волосся — попелясте, рідкувате, тонке, пряме, на скронях сивина;

шкіра на обличчі — бліда, помітні зморшки біля очей і кутиків вуст;

очі — карі, білки в червоній мережі судин.

Тоді замикаю двері і, роздягшись до пояса, розглядаю себе в дзеркалі. Пишу далі:

статура — середньої розвинутості;

плечі — трохи похилі, в молодості були прямими;

зайве ожиріння — не спостерігається, проте над нирками помітне потовщення;

волосся на грудях — поблискують окремі сиві волосини;

шкіра на грудях і плечах — еластична, з ледь помітними ознаками прив'ялення.

Рік, число. Тоді підсукую холошу вище коліна і беру шприц. Проте стромляти не поспішаю — боюся. Не препарату, який може подіяти на людський організм зовсім несподівано, а голки. В мені прокидається той страх, який викликали колись щеплення. Найстрашнішим було очікування уколу в спину або нижче спини. І зараз затрепетав у мені школярик-первачок, який стоїть під дверима медпункту. Та: «мене-текел-фарес» (пораховано-зважено-поділено). Кімната сповнюється запахом алкоголю, якого я терпіти не можу; змоченій ділянці шкіри стає прохолодно. Школярик у мені затріпотів, як вербовий листок, весь зіщулився. Отже, експеримент розпочався.

І тут я згадую, що не записав відомостей про психічний стан та інші особливості, які можуть мати велике значення в експерименті. Занотовую:

пам'ять професійна — задовільна;

пам'ять на побутові предмети і явища — незадовільна;

воля — міцна;

психічний стан — урівноважений;

емоційний стан...

На мить замислився, мене огортає тепле почуття ніжності до Оксани. Ще півроку тому в графі «емоційний стан» я записав би «сухар», а зараз виводжу: «чуттєвий».

На стегні, де я зробив укол, виросла гуля завбільшки з яйце. Відчуття болю й одночасно свербіння не дають заснути, і мої думки плавають безладно у часі й просторі. Раніше за щоденними клопотами я ніколи не згадував дитинство. А зараз картини яскраві й живі, неначе я підліток. Побачив свого товариша Юрка Сандула — невисокого

хлопчину, у якого навіть крізь майку проступав пуп (у нього колись була грижа). Він умів ліпити з глею, до того ж був добрим товаришем. Ми просиджували, бувало, дотемна. Я теж міг ліпити, і глею було доволі, проте мені подобалося дивитися, як ліпить Юрко. Він мав на диво рухливі і тонкі, як у бандуриста, пальці, які не пасували до його статури. Ті пальці були міцні й напористі, коли місили глей, і — ніжні та лагідні, коли доводили скульптуру. Ми ліпили коней, собак, риб; а коли висихало, роздавали малюкам. Батьки купили б мені будь-яку іграшку. Проте я не мав жодної. Натомість підвіконня, стіл, етажерка рясніли нашими з Юрком виробами. Там красувався зелений голуб, крокодил на довгих, як у корови, ногах. Бувало, вже о сьомій у мене під вікном чувся його грудний голос: «Негуро, гайда по глей!» Глину ми брали в яру за містом. Там було слизько і вогко, по дну протікав струмок. Ми скаламучували його, і вода ставала білою, як молоко. Білим був і глей. Ми нагрібали з дна по добрячому вальку: а щоб не висихав, клали в целофанові торбинки. Я й зараз бачу те глибоке урвище, на краю якого притулилася шипшина. Стіна яру нагадувала зріз — на ній добре проступали всі прошарки: жирний чорнозем, суглинок, червоний пісок і, нарешті, білий глей. А шипшини довіку не забути, бо коло того куща мене вкусила оса. В стегно — я носив тоді коротенькі штани. Так от чого все те згадалося... Мене тоді вжалила оса, і саме в те місце, де я сьогодні зробив укол. Тоді теж схопилася гуля, під очима понабрякало, піднялась температура. І все через кілька шипшинових ягід... За спогадами я й не помітив, що біль значно послабшав, уже й не так свербіло, хоча вряди-годи й пощипгувало. Під те поколювання я й заснув.

Уранці прокидався двічі, та кожного разу мене огортала лагідна дрімота, і я знову поринав у сон. Остаточно розбудив голод. Не одягаючись, подався на кухню, кинув на сковороду шмат шинки і розбив два яйця. Стегно вже не боліло. Я не відзначав жодних змін, водячи електробритвою по обличчю; скроні, як і раніше, сіріли сивизною, сива паросгь пробивалася також на підборідді. Проте зміни відчувалися. На предмети, які оточували, я дивився іншими очима, неначе з'явився в своїй квартирі після року відсутності. Звернув увагу на те, що друга секція книжкового стелажа досі не засклена, тхне спорохнявілим папером. На стелажах, крім книг, різні дрібнички, що їх мені дарували з усяких нагод; там і японський будильник у формі пагоди, і бронзовий підсвічник — антикварна річ, і ота глиняна курка чи голуб, яку виліпив колись Юрко Сандул. Періо-

дично я роблю переоцінку цьому дріб'язку — дещо летить на смітник, дещо роздаю. Та отого зеленого глиняного птаха не торкнулася жодна чистка. Бо то часточка мого дитинства... Листя на верхівці тополі ледь тремтить, сріблясто поблискуючи в променях ранкового сонця. Мені радісно й легко. Подумалося, що такий настрій мусять мати поети, коли пишуть про щось близьке їм і ніжне. В такі хвилини людина потребує когось, кому вона могла б звіритись. І оскільки нікого поряд немає, я звіряюся собі, що перевірку ювеналу роблю не лише заради великої загальнолюдської мети, а й трішки заради кохання. Коли школярик у мені тремтів, а вчений-експериментатор вагався, тримаючи біля стегна шприц, хтось третій сказав: «Або ти зробиш укол, або не бачити тобі Оксани.— І додав: — Пан або пропав!»

Перші зрушення я відзначив не в зовнішності, а в психіці. Мене вабило ліпити. Спочатку я успішно боровся з цією забаганкою, занурюючись із головою в досліди і роботу над упорядкуванням наукової спадщини Коваленка. Та потім зазначив, що й схиляючись над бінокуляром, подумки розмішую глину й обмірковую форму скульптури. Це бажання щодень підсилювалось, і навіть моя тренована воля поступилась. Я змушений був купити пластилін... Чого тільки не з'являлося з-під моїх пальців! Я ліпив усе, що створила природа: від слимакової спіралі до спіралі нуклеїнової кислоти. До того ж останню, зроблену з дроту і кульок різноколірного пластиліну, показав Пилипчукові, чим його неабияк здивував. Він навіть порадив демонструвати її студентам. Моя модель відрізнялася від існуючої тим, що на ній було виділено кожен ген. Я міг пошкодити один із генів і пояснити зміни, яких зазнавала б від того клітина; я міг з допомогою моєї моделі пояснити механізм можливих мутацій і те, чому, наприклад, шкіра ссавця (зокрема й людини) вкрита волоссям, шкіра птаха — пір'ям, шкіра рептилії — роговими наростами, а шкіра риби — лускою. Я міг пояснити і таке явище, як монстризм — коли народжуються діти з певними ознаками тварин. Віддаючись цьому заняттю, сподівався, що з часом захоплення пригасне і я знову вийду на «бігову доріжку», котру останнім часом украй занедбав. Та марно. Незабаром я вже відчував, що не можу вдовольнитися пластиліном і потребую глею, до того ж білого, слизького, з яким ми бавилися в дитинстві. Нестерпно кортіло ліпити погруддя Оксани і хлопчика, мого майбутнього сина, але ліпити їх із жирного пластиліну здавалося блюзнірством.

Біля моєї машини крутиться хлоп'я — син самітньої жінки з сьомого поверху. Коли смеркне, я завжди чую її низький потужний голос: «Василю!» Але з балки, де грається хлопець, ні звуку. Тоді вона вже не гукає, а кричить: «Ваську! Чорти б тебе забрали!» Той одразу відгукується: «Га, мамо?» — «Іди хутко додому!» Через півгодини діалог повторюється, а ще за півгодини я чую голос Василевої мами уже в балці, з якої валує дим.

— Хочеш, покатаю? — питаю хлопця.

Він поспішно киває.

— Піди тільки в мами запитай.

— Вона на роботі,— каже хлопець.

Він мовчить, його бистрі оченята перебігають з одного приладу на інший. Особливо йому подобається, як блимає зелена стрілка сигналу повороту.

— Ти любиш ліпити з пластиліну? — питаю.

— Ага.

— А з глею?

— Теж.

— Ми зараз поїдемо по глей. Але спершу заправимось. Заразом і запитаєш дозволу. Здається, мама твоя на заправці працює?

Хлопець киває, й цікавість на його обличчі змінюється радістю. До самої заправки Василь мовчить. Його погляд фіксує кожен мій рух і кожен рух стрілки.

Ми їдемо в інший край міста, туди, де живуть мої батьки і звідки ми з Юрком Сандулом вирушали приміським автобусом по глей.

...Гай-гай, немає вже більше глибокого яру. Є великий кількаярусний кар'єр, в якому потужні екскаватори вантажать на КрАЗи глину. Дорога більше нагадує річку з рудої пилюки. Щоразу, коли повз нас проїздить ваговоз, нас огортає морок, хоча в небі — яскраве липневе сонце.

— Ми як у підводному човні,— озивається Василь.

— Ага, тільки локатора немає.— Зупиняю машину, бо далі їхати небезпечно.

Коли слабий вітерець нарешті зсуває пилюку, я бачу попереду джерельце, що проклало собі шлях через дорогу і впадає в невеличку річку. Самої річки не видно, та контури її визначають верби і очерет. Ми виходимо з машини, і хлопча зненацька ушкварює по дорозі, здіймаючи пишний хвіст куряви. Я ж іду понад потічком у той бік, де колись була розщілина, і, о диво, бачу молочно-біле ложе струмка. Наш глей зостався! Екскаватори вибирають верхні шари рудої глини для цегельних заводів, нижчі ж не чіпають. Шойно мої руки занурилися в прохолодний стру-

мок і торкнулися тугого дна, як я відчув себе раптом у дитинстві. Мені на мить здалося, що хлопчина в запилюжених черевиках, який прямує до мене, то Юрко Сандул... Ми мовчки вовтузимося біля струмка, набираючи нові й нові вальки податливого глею.

Уже кілька вечорів я не чув голосу Василевої матері. А сьогодні зустрівся з нею віч-на-віч, коли повертався додому після ранкового бігу. Тонка квітчаста сукня облягала звабливі форми її постаті. Вона не була гладкою, проте видавалась огрядною, рум'яною молодицею. А в її великих, невідомого кольору, очах проглядалася цікавість.

— Що ви зробили з моїм сином? — розлігся в тісному під'їзді її могутній голос.— То, було, не заженеш, а тепер навіть у кіно не виманиш. Бабрається в глині з ранку до вечора, як та очмана.— Якусь мить вона розглядала мене з голови до синіх кедів, а тоді додала: — А мені чомусь здавалося, що ви старші літами...

Піднімаючись у ліфті, я подумав про якусь невідповідність у цій жінці. І раптом зрозумів, що невідповідність та — запах тонких парфумів. Мені ж чомусь думалося, що від неї мусить тхнути бензозаправкою.

Відтоді, як я випробував ювенал на собі, я ніби перескочив на іншу бігову доріжку. Мені навіть здається, що то зовсім і не доріжка, а конвейєрна смуга, що рухається в тому ж напрямку, в якому біжу я. Не дивлячись на моє захоплення скульптурою, лабораторний журнал пухне від нових вклеєних сторінок із спостереженнями над собою... Уже тиждень, як я помітив дивну особливість — брати все лівою рукою. В їдальні я те й роблю, що перекладаю ніж у праву руку, а виделку — в ліву. А з ручкою взагалі лихо — забуваючи про цю свою особливість, я починаю писати лівою, справа наліво, з таким же нахилом літер. Виходить рівно написана абракадабра. Та сьогодні мене вразило, коли я побачив ту писанину в дзеркалі (в нього я часто видивляюся своє помолоділе обличчя). По той бік скла моїм ламаним почерком було написано: «Дванадцятий день після введення ювеналу». Отже, все, що я роблю лівою,— то дзеркальна копія рухів правої руки. Я й ліпив усе здебільшого лівою, права ж виконувала лише підсобну роль. Це однак не заважало мені вдосконалювати свою майстерність. Після довгих вправ, які інколи тривали цілий день, я нарешті навчився передавати внутрішній смисл об'єкта. Так, виліплене мною погруддя Оксани несло більше думки, ніж сам оригінал. Я наділив її рисами,

про які тільки здогадувався і які було сховано за зовнішньою стриманістю. В тому образі поєднувалися ніжність і жіночість, доброта і приховане материнство.

Схилившись над осцилографом електронного мікроскопа, я порівнюю «тіла» клітин людського організму і примітивних одноклітинних. Структурою вони нічим не відрізняються. Різниця в тому, що клітини, які живуть у калюжі або паразитують в чужих організмах, безсмертні. Стаючи дорослими, вони діляться, і з кожної клітини виникають дві нові. Трупів не залишається. Вони були першими живими істотами, і ними кишіли води стародавнього моря ще мільярди років тому. На них не вплинули ні радіація, ні похолодання, яких зазнавала земна куля. Вимирали цілі види і форми живого, а примітивні залишалися. Мені подумалося про один із основних законів діалектики «переходу кількості в якість», адже людське тіло є згустком тих-таки одноклітинних.

На моїх очах ділиться клітина людського м'яза. Вона спочатку бубнявіє, тоді тоншає посередині і, нарешті, розтікається на дві кульки, які з часом набудуть попередніх розмірів. Перед цим я спостерігав таку ж картину з амебою. Та на відміну від вічної амеби, людська клітина, однаково чи в поживному розчині, а чи в людському тілі, може зазнавати всього 40—50 поділів. Потім здатність розмножуватися зникає, всі клітини починають гинути. Цей процес починається приблизно у тридцятирічному віці — спочатку непомітно, та з віком прискорюється, і десь у 80 років пропадає 10 кілограмів клітин тіла. Відмирання триває аж поки вся колонія клітин — людина — нарешті гине.

Чому?

Кожна з тисяч мільярдів клітин людського організму — це щось схоже на автоматичну фабрику білка, підприємство, що має складні агрегати. Як і всяка фабрика, клітина виробляє також і браковану продукцію. Весь секрет наближення старості і смерті полягає в тому, що під час продукування білка в клітині щось ламається; починається ескалація виробничих дефектів або, як сказав Леслі Орджел,— «катастрофа помилок». А ювенал, судячи з мого вигляду, усуває ті несправності агрегатів і, отже, з конвейєрів знову сходить доброякісний білок. Я записую ці свої міркування лівою рукою на окремій сторінці, яку ввечері вклею до лабораторного журналу. Я тримаю журнал удома, бо останнім часом став помічати, що в моїх паперах, коли мене немає, хтось порпається.

Що ближче літак наближався до Сімферополя, то непевніше я почувався. Як зустріне мене Оксана? Адже вона покохала того Віктора Степановича, якого знала до введення йому ювеналу — раціональну, вольову і дещо суху людину. А тепер перед нею з'явиться молодик років тридцяти, та ще й з купою комплексів. Щоправда, до складу тих комплексів входять і палкі, незатьмарені роками, почуття. Я не тільки летів до Оксани, я ще й тікав від здивованих, цікавих, а то й просто меркантильних поглядів, які спочатку приносили мені моральну втіху, а пізніше почали сильно пригнічувати. Кожна зустріч із знайомою людиною, яка дотепер була для мене маленьким святом, оберталася допитом. Я почувався впевнено тільки серед чужих; я навіть звик до панібратського «хлопче». Я починаю розуміти, чому безсмертний граф Сен-Жермен час від часу міняв оточення. Цього чоловіка в різні часи бачили в Англії, знали в Голландії, пам'ятали в Італії. Він несподівано з'являвся в Парижі, не маючи ні минулого, ні навіть якоїсь імовірної історії, яку можна було б видати за минуле. Він з'являвся із простору і зникав у просторі. Його поява примушувала дивуватись і ніяковіти літніх аристократів, які пригадували раптом, що бачили вже цього чоловіка дуже давно, в дитинстві, в салонах своїх бабусь. Може, й мені змінити оточення? Виїхати, скажімо, в інше місто, де мене ніхто не знає? Але ж це тільки експеримент, і невідомо, чим він закінчиться... Літак уже заходив на посадку, коли мені прийшла в голову гарна думка: по приїзді в Ялту я потелефоную і призначу побачення Оксані ввечері, щоб їй не одразу впали в очі зміни в моєму вигляді.

На мені легкий твідовий костюм. Цьому костюмові років із п'ять, але він як новий, бо я вдягав його лише кілька разів. Коли купував (це було в Бомбеї, де проходив конгрес генетиків), він був точно по мені, навіть трохи під пахвами тиснув. А зараз мені в ньому просторо. Мабуть, тому, що зникли потовщення над нирками, до того ж випросталися плечі, і тому піджак уже не облипає стан, а сидить, як на манекені. Незважаючи на значний час, який я провів у літаку, а потім у тролейбусі Сімферополь — Ялта, відчуваюся легко й свіжо. До мого піднесеного настрою додаються тривожні передчуття, і чи від них, чи від прохолодного віддиху моря мене проймає тремтіння.

Я стаю в тінь від платана. Спину гріє граніт парапету, до якого я прихилився і який ще не встиг охолонути від денного палу... Ага, ось і Оксана. У зеленій сукні без рукавів, у руці та ж торбинка, з якою ходила в інститут.

— Я відразу тебе впізнала, хоч і не бачила в цьому костюмі,— в її голосі, крім ніжності й радості, я вловлюю ще й подив.

Забуваю про все і, незважаючи на перехожих, які, до речі, на нас не звертають уваги, обнімаю кохану. Вона відгукується на моє поривання довгим і міцним цілунком. Той поцілунок відбив мені всю пам'ять; я навіть забуваю про квіти, що лежать поряд на парапеті. Оксана сама бере їх і підносить до обличчя. До мене теж долинають тонкі пахощі нарцисів.

— Я тобі щось купила,— каже і, зануривши руку в торбинку, виймає автомобільний компас — кульку, яка плаває всередині іншої кульки в якійсь рідині. Тоді знову порпається в торбинці й подає мені тонкі шкарпетки.— Бавовняні,— каже,— бо від синтетичних у тебе ноги стомлюються.

«Виявляється, життя має ще й таку сторону,— майнула мені думка.— І щоб це спізнати, я мусив прожити сорок п'ять років, хай би вони запалися!»

Ми виходимо на видноту й простуємо вздовж гомінкої набережної. Оксана бере мене за руку, і я починаю час від часу відчувати дотики її стегна. Раніше за таких обставин мене гриз комплекс неповноцінності, адже різниця в віці була очевидна. Я й досі його не позбувся, і непомітно, але пильно вдивляюсь в обличчя стрічних перехожих, особливо жінок. Та в їхніх поглядах часто читаю таке, від чого приємно лоскоче самолюбство й від чого Оксана щільніше притискається до моєї руки. Ми прогулюємося від порту до готелю «Ореанда» і назад, а потім я повертаю на вулицю Червоноармійську, в кінці якої височить мій готель.

У ліфт набилося чоловік із десять. Раз по раз клацає автоматика, гудіння уривається, розсовуються і зсовуються стулки дверей. Під стелею яскраве світло, і Оксана уважно дивиться на мої скроні, в яких іще недавно плуталося чимало сивини. Я крадькома спостерігаю за виразом її засмаглого обличчя, але, крім уваги, на ньому нічого не можу прочитати.

— Товаришу Негуренку, у нас дозволено гостям бути лише до одинадцятої,— наздоганяє нас нерішучий голос коридорної

Блимнувши на циферблат, на якому вже десять, відповідаю:

— Гадаєте, тієї години нам стане?

Її мовчання я сприймаю як домовленість.

В яскравому світлі, яке я щойно ввімкнув, Оксанине обличчя аж пашить, навіть густа бронзова засмага не притлумлює того рум'янцю.

— Ніколи не подумала б, що ти такий зухвалець,— каже вона.

Замість відповіді пригортаю кохану.

— А що як зайде ота жінка,— шепоче Оксана.

— Не зайде,— кажу впевнено.

...Третя година. Нерухоме небо здається інкрустоване зорями. З балкона видніються контури Ай-Петрі, біля вершини якої гуртується ватага хмар. Їх нагнало з-над моря ще зранку, але вітер нездужав перевалити їх на той бік, і вони зараз схожі на чорні баркаси, припнуті до вершини гори. Ніч населила місто ілюзорними образами; та й сама Оксана, яка стоїть на балконі, закутавшись у блакитне покривало, теж нагадує одне з творінь темряви. А Віктор готує чай. Він привіз із собою електрокип'ятильник і все необхідне для приготування чаю в умовах готелю. У неї завжди було таке відчуття, що Віктор — її коханий і чоловік — це лише незначна частина його великої і водночас невидимої особи, яку їй належить довго ще відкривати. Власне, це і надає його постаті тієї глибокої перспективи, краю якої не видно і яка тільки відчувається. Їй завжди здавалося, що ті думки, які він висловлював на лекціях чи в розмовах із нею, мають потужне підґрунтя; вони прості, як істина, хоча шлях до них складний і тернистий. Саме ця його особливість — коли ти відчуваєш, що перед тобою не ціле, а частина невидимого цілого, надають йому, принаймні для неї, якоїсь таємничості і притягальної сили. Та сьогодні вона спізнала його раптом як чоловіка, якого не точать ні високі думки, ні сумніви і який живе лише нею. Вона вперше забула про ту різницю у віці, яка давалася взнаки чи то надто зрілим його судженням, чи стомленим поглядом, чи стриманою ласкою, коли в ній самій кипіли почуття. А надто її вразила зовнішня зміна: кудись поділася зі скронь сива парость, посвіжів обличчям. На набережній вона впізнала його тільки по постаті. І всьому тому — вона причина, бо інакше, як пояснити той нестримний чуттєвий шал, який захлюпнув їх сьогодні. Вона всміхнулася, згадавши застереження подруг щодо невідповідності «деяких інтимних особливостей» людей із такою різницею в роках, як у них з Віктором.

Оксана вловлює духмяний запах чаю, а за мить на балкон виходить Віктор у вилинялих шортах.

— Ходімо,— він легко піднімає її, укутану в блакитний марселін, і несе в кімнату, де світло нічника на столі ледь пробивається крізь накинутий зверху рушник. Біля того нічника чай у двох склянках здається зовсім чорним.

Коли я розплющив очі, то довго не міг уторопати: вечір зараз чи ранок; у кімнаті, щільно зашторений, стояв присмерк, до того ж годинник, який я звечора забув накрутити, зупинився. Оксани в кімнаті не було. Я відчував у собі такий прилив сил, що хотілося літати. Коли розсунув штори, в очі вдарив полудень. Водночас я вловив запах чогось смачного. На широкому тарелі поряд з гарніром лежав біфштекс і смажене яйце. На аркуші паперу, що накривав склянку молока, Оксаниною рукою було написано: «Любий! Я вчора не попередила в пансіонаті про свою відсутність. Спішу туди, бо заб'ють на сполох. Посуд віднеси в буфет. Жди мого дзвінка». Замість підпису — помадний відбиток губ. Мені й на душі було спокійно, бо Оксана, здається, не помітила «підробки». З одного боку позначилося те, що ми зустрілися ввечері і, отже, різницю важко було вловити, з іншого — образ мій в її свідомості, мабуть, не був досить чітким, і тому ні з чим було порівнювати.

Обізвався нарешті телефон. Оксана.

— Пообідав уже?

— Ага. Ти з мене трутня зробиш.

— Не зроблю... Тут продають квитки на концерт органної музики. Підемо? О восьмій початок.

Я не в захваті від Оксаниної пропозиції. Мені більше хотілося б погуляти з нею містом, коли спаде полуднева спека. А потім знову прийти в готель... Але я схвалюю її пропозицію, бо їй так хочеться.

— Отже, жду біля філармонії,— каже вона.— Одягни той костюм, у якому ти був учора.

З Звуки плинули врочистими хвилями, одна по одній звідкись ізгори; вони то гасилися непомітно в партері, то розбивалися, відкочуючись під синю сферу бані. В залі переважно молодь і літні люди. З мого покоління

тут одиниці. Отже, міркував я, мистецтвом цікавляться ті, хто має або майбутнє, або минуле. Іншими словами — ті, хто ще не впрягся, і ті, хто вже випрягся... Чи не хибне узагальнення? Тим часом орган сходив врочистими звуками Бахового хоралу. Оксана ніби закам'яніла, як і всі, хто тут сидить (я це бачу краєм ока), не зводить погляд з батареї органних труб. Я ж перенісся думкою в свою дослідницьку, де на столі лежить чернетка першої наукової статті Нестора Івановича — шість пожовклих спорохнявілих аркушів, списаних зеленою пастою. Ото і є місце старту мого вчителя. Між цією статтею і останньою монографією відстань у 60 років. Усі ці роки Коваленко біг, не знижуючи швидкості; навіть з певним прискоренням. Віхи, які він долав,— то етапи розвитку геронтологічної науки, а результати — фундаментальні наукові праці, яких потребує людство. Він упав знеможений і одразу ж умер, як загнаний кінь, а смолоскип його ще довго тлів, аж поки не підбіг я і не підняв його. Та в моїй руці він палає не так яскраво, як у руці Коваленка, і, мабуть, тому, що я з тих спринтерів, які краще біжать за лідером, коли ж самі опиняються в лідерах, то швидко втрачають на швидкості. Такі бігуни не люблять, коли їм хтось дихає в потилицю, і, отже, справжніх учнів не мають. У мене теж немає учнів, якщо не рахувати студентського загалу. Я біжу сам-один. І смолоскип, який колись випаде з моїх рук, довго тліти́ме на дорозі (якщо не згасне зовсім), доки його підніме хтось, можливо, з іншого покоління... Що це? В залі тиша. Але повітря ще здригається від останнього акорду. Органіст не дуже ловко підводиться, йому дякують щедрими оплесками. Я симпатизую цьому чоловікові. Він позбавлений отого зовнішнього вишколу, який відрізняє професіонала від аматора, хоча йому вже десь за сорок, а мистецтво його справжнє. Коли оплески вщухають, чоловік знову вмощується за орган. Чорна блискуча спина і звисаючі фалди фрака роблять його схожим на жука-скарабея з білою смужкою на короткій шиї. На мить він завмирає з витягнутими руками, а тоді повітря здригається від величних звуків токати. А мене під ті чіткі римовані звуки раптом пронизує терпка думка: що коли трапиться те, невідворотне, чи подбає хто про те, аби пам'ять про мене не згасла? Ні, не епітафія на гранітному надгробкові, а на пам'ятникові, що його творить людина за життя. Про будівельний матеріал собі на такий пам'ятник потурбувався старий Коваленко: сотні журнальних публікацій, десятки монографій, винаходи, відкриття. Матеріал на п'ять грубезних то-

мів, зміст яких важчий від лабрадориту і таємничіший та глибший від синього блиску цього мінералу. Я й сам — один із шматків такого будівельного матеріалу в його постаменті. Вчена рада доручила мені, а певніше, я сам зголосився бути упорядником і редактором наукової спадщини, яка має вийти друком до дев'яносторіччя з дня народження Коваленка. Мабуть, ще не час клопотатися майбутнім, тим паче що Нестор Іванович напророчив мені довге життя. Перед тим, як поставити діагноз, уважно роздивлявся шкіру на руках, обличчі, шиї, пробував її на дотик. Він казав, що людська шкіра, то пергамент, на якому позначено час, дарований природою на життя; треба тільки вміти його прочитати. Він й собі напророчив, а може, й наврочив з точністю до півроку. Та оте його «шосте» чуття, як я згодом переконався, мало цілком реальну основу. Коваленко все життя вивчав довгожителів. У його товстелезному альбомі вміщено понад три тисячі кольорових знімків людей, яким перевалило за сто, з детальним описом найближчих родичів, способу життя, звичок, важливих змін у житті. Багатьох він знав особисто і часто відвідував, не зважаючи на досить похилий вік. Якось, повернувшись із такої подорожі, він сказав: «Але ж і Хижняк! Вже сто тридцять має, а на шкірі майже не помітно ознак старіння. Жартує і регоче, як молодий».

Мені подумалося про зміни в суспільстві, які можуть настати від вживання людиною ювеналу. Люди, що продовжують собі молодість, стануть багатшими досвідом, одночасно збільшиться інтервал навчання, отже, людина стане грамотнішою. До того ж з віком людина добрішає, в усякому разі, стає терпимішою до інших. Таким чином окрема людина від вживання ювеналу стане досвідченішою, грамотнішою і добрішою (або хоч терпимішою). Отже, й суспільство збагатиться такими якостями... Що грамотніша і розумніша людина, то менш агресивна. Людство теж стане менш агресивним, зникнуть війни, розквітнуть наука і мистецтво. І змагатимуться держави і народи не кількістю лихих мегатонн, а кількістю геніальних творінь. Це і буде нова сходинка, на яку підніметься людина... Останнім часом відчуваю постійну потребу розглядати своє помолоділе обличчя, роздивлятися (як, бувало, Нестор Іванович) шкіру на шиї, лобі; вона стала еластичною і свіжою; шукати й не знаходити в густій, колись шпакуватій, чуприні бодай одну сиву волосину. Засмучували мене не тільки очі — сумні та байдужі (коли поряд не було Оксани); їх, здавалося, не торкнувся ювенал. Ніби й нічому радіти. Адже я дарую людству препарат, який додасть ро-

кам молодості. Саме так, років — людині, а рокам — молодості. Раптом піймався на тому, що подумав: «я дарую» замість «ми даруємо». Адже препарат винайшов Гусейнов, я ж його тільки перевірив на собі. І тут мене почав точити хробак: «А хто знає, чий це препарат?» Гусейнов матеріалів ніде не публікував. Тільки зроблено спробу випробувати на мишах. Зроблено спробу, про яку не знає ніхто, бо роблено те моїми руками, оскільки Коваленко знаходився в ліжку. Отже, я поставив дослід на тваринах, а зняв результати, приголомшуючі результати! Перевірив препарат на собі. Так хто досягає мети? Той, хто змайстрував драбину, чи той, хто по ній піднявся? Я нарешті знайшов люстерко в кишені, і те, що в ньому побачив, викликало в мене подив і страх. То було не моє обличчя, то була фізіономія самовпевненого обивателя, якого я завжди зневажав. Я покосився на Оксану, ніби хотів довідатись, що вона про це думає, але чорне пасмо закривало від мене її око. Я побачив тільки рожеву щоку, розтулені губи і кирпатенький ніс. Вона в цю мить належала отому дебелому органістові, як і всі в залі. Крім мене, хіба що... Розтанув заключний ритм токати, а зала все ще повнилася містичними звуками, які не чуєш, а тільки відчуваєш. Нарешті зникло і те таємниче гудіння, і органіст, що завмер на хвилю, підвівся і став обличчям до публіки; його кругле лице сходило радістю. Адже це свято творчості, і його поділяють сотні слухачів. Мені стало трохи заздрісно — я теж творець! Та свої успіхи я святкую один; ну ще двоє-троє колег, що читають журнал «Генетика», скажуть або напишуть свою думку. А втім, згадав Демокріта: «Твої здобутки в тобі мають бути захована...» І ще: «Мені досить кількох, досить одного, не треба й жодного». А Нестор Іванович недаремно збирав біографії довгожителів. Крім умов, у яких мешкали ці люди, він шукав часову межу людського життя. В його альбомі є знімки старих, які прожили більше ста вісімдесяти років. Є навіть біографія такого собі Фоми Карне — англійця, який прожив 207 років. Де ж межа? Чи й справді «людське життя спіткнулося на півдорозі?» А може, й не на півдорозі, а на самому початку... Де той запобіжник, який спрацьовує, щойно людина «вибирає» с в і й ч а с?.. З-під блакитної бані полилися звуки Фрескобальдової канцони, і деякий час я ні про що не думав, просто розчинився в тому мелодійному леготі. Та згодом емоційне поступилося раціональному. Мені спало на думку, що я, замість дошукуватись істини, дав утягнути себе в гонитву за привидом. Привидом, на якого людство полює від дня своєї появи. В різ-

ні часи «мисливці» обкладали його тісним кільцем, та щоразу ловили облизня. Бракувало знань, досвіду, до того ж хибними були методи. І от зараз вчені обклали привида, тісним, хоч і завширокім, кільцем. Цього разу йому важко буде виплутатися. Хтось його та вхопить. Може, тим, кому це поталанить, буду я...

Я відчував шалений приплив творчих сил. Щоб їх накопичити, мені вистачило п'яти днів яскравого сонця, Оксаниної ніжності і нічим не затьмареної безтурботності. На шостий я відчув, як моя творча машина, ніби підновлений і добре змащений двигун, набирає дедалі більших обертів. Після довгих умовлянь Оксана погодилася зостатися в пансіонаті до кінця серпня, я ж повернувся додому.

4

Мене й до від'їзду не впізнавали, а зараз, після того як я ще більше схуд і засмаг, взагалі мало хто помічав. Довго дивилася на мене і старша лаборантка в препараторській, куди я зайшов по ключ. Але в погляді її було більше кокетування, ніж дивування.

— Вас Гречний домагався,— мовила вона, подаючи ключ.— Тричі заходив.

— Ну а ти ж, як тут? — звернувся несамохіть на «ти», чого раніше ніколи не робив.

— Та стережу кафедру, щоб не вкрали.— Вона аж зашарілася від мого панібратства.

— Коли питатиме ще, скажи, що нічого не знаєш...

Замикаючись у дослідницькій, я одразу відзначив, що повітря не таке затхле, як мусить бути при зачиненому вікні. «Отже,— подумав,— Пилипчук узявся за науку». Але тут же переконався, що товариш мій не так погано вихований, аби марнувати відпустку. Мікроскоп, склянки з препаратами, стіл Пилипчука покривав шар пилу. Натомість мій стіл ретельно витерто, папери в шухлядах в такому порядку, в якому я їх ніколи не тримав, а Коваленків архів лежить рівненькими стосами. Попередня підозра, що хтось цікавиться моїми записами, переросла в певність. Щось неприємне було в тому відкритті, але виймаючи з портфеля лабораторний журнал, якого приніс із собою, я посміхнувся: адже тому, хто тут рився, конче припекло стати молодим.

Мета мого приходу на кафедру — взятися за впорядкування наукової спадщини Коваленка, яку я останнім часом

занедбав. Та передусім мушу обміркувати і записати спостереження над собою. А писати є про що. В моїй пам'яті останнім часом виникають яскраві картини дитинства. Вірші і уривки з творів, які нам задавали в школі. Сьогодні, наприклад, взявши англійський журнал «Природа», я прочитав у ньому статтю з генетики, забувши навіть про словник. Тільки перегодя завважив, що журнал іноземний. Колись, при вивченні англійської мови, я писав на окремих картках по двадцять слів (переклади — на звороті) і, вряди-годи виймаючи картку з кишені, заглядав до неї. Я тоді звернув увагу, що одні слова прямо самі в голову лізли, інші, ж, скільки б їх не повторював, не запам'ятовувалися. А зараз оті всі слизькі слова лежать у моїй пам'яті на видноті. Не треба їх і згадувати... Так само, як англійські слова, мені пригадалися рядки з монографії Нестора Івановича: «Ділянка головного мозку, яка бере участь у виникненні слідів пам'яті, надто чутлива до браку кисню. Саме в цій ділянці в процесі старіння нагромаджується ліпофусцин, до того ж у більшій кількості, ніж в інших частинах головного мозку». Я також пригадав, що одна з складових ліпофусцину — каротиноїди — здатна поглинати кисень. Серед нервових клітин головного мозку тварин часто трапляються клітини, в яких гранули ліпофусцину займають вісімдесят відсотків усього їхнього об'єму. Такі клітини зморщені, містять багато вакуолей, їхні ядерні структури фрагментовані... Чи ювенал не розчиняє ліпофусцин, виводячи таким чином баласт з клітини, водночас надаючи їй змогу поглинати таку кількість кисню, яка необхідна для її нормального існування? Мабуть, моя поновлена пам'ять є, хоч і непрямим, але доказом того. Раніше, щось обмірковуючи, я часто напружував пам'ять. Зараз же стільки всього напохваті, що доводиться напружуватись, аби з тієї лавини інформації відібрати потрібне. Ділянка головного мозку, яка бере участь у виникненні слідів пам'яті, чимось схожа на акумулятор: коли він новий, то і ємкість у нього велика, коли ж три-чотири роки на ньому від'їздиш, пластини засульфатуються, і ємкості стає тільки на підфарники. В моєму «акумуляторі» ніби щойно замінили пластини.

Я полишив інститут пізно ввечері, відчуваючи легке запаморочення і свербіння всього тіла... Вдома, незважаючи на пізній час, напустив у ванну води, сподіваючись, що купіль позбавить тіло сверблячки, яка допікала мені дедалі більше. «Трохи пересмажився на сонці»,— заспокою-

вав себе, згадуючи ялтинський пляж. Свербіння і справді зникло, коли я ніжився в теплій воді. Та щойно витерся, як відчув, що в тіло вп'ялися одразу міріади шпильок. Я не знав куди подітись. А тоді вхопив сухий рушник і почав ним розтиратися. Кляте свербіння зникало тільки там, де я натирався до синців. Спав кепсько, як у залі аеропорту, де дикторка щогодини повідомляє, що «у зв'язку з погодними умовами» рейс відкладається (уже вкотре!) ще на годину. Тільки будив мене не голос із гучномовця, а сверблячка. Це було щось середнє між свербінням і пошпигуванням. Такий стан я вже переживав, колись дуже давно. Я з хлопчаками-шестикласниками бігав по третьому поверсі недобудованої школи. Щоб утекти від сторожа, який позамикав двері в усіх під'їздах, я стрибонув з балкона на купу скловатових блоків. Краще б мене одвели в «дитячу кімнату». Я страждав цілий тиждень, стираючи мочулкою під душем невидимі шпильки...

Вранці з жахом побачив у дзеркалі своє тіло, воно було все в червоних плямах вперемішку із фіолетовими саднами від розтирання; і вже не стільки свербіло, як пекло. Особливо на ліктях і колінах, шкіра там понабрякала і поблискувала, як лакована. В паніці я не міг нічого кращого вигадати, як натертися кефіром. У дитинстві, коли, бувало, перебирав сонця, бабуся натирала мене кислим молоком. Я вилив на себе цілу пляшку кефіру, але полегшення, яке з тим прийшло, минало в міру його висихання... З голови не виходило видіння, яке мені привернулося перед самим світанком: юрма стайєрів, зовсім голих, які женуться за чимось безформеним; я — в числі перших. Мені привиділося, що я вхопив ту субстанцію, вірніше, торкнувся її, і одразу збагнув, що то лише тінь чогось більшого, яке далеко попереду. Раптом з жахом став відчувати, що рука, якою торкнувся тіні, стала швидко всихати. А коли всихання дійшло до самого плеча, я прокинувся.

Коли я роздягнувся, лікар аж присвиснув. Він не поспішав з висновками. Обійшов мене з усіх боків, помацав шкіру на ліктях і колінах, де вона стала синьою і мало не репалась. Потім сів і довго дивився на мене, як на абстрактну статую, ніби хотів уторопати: що саме мав на меті скульптор, виліплюючи таку форму.

— Вікторе Степановичу,— нарешті озвався лікар.— Я не знаю, що це таке. Схоже на якусь страшну форму алергії. Скажіть, ви останнім часом зазнавали сильних потрясінь?

— Зазнавав,— відповів я, не задумуючись.— Тільки приємних.

— А може, у вашому житті сталися якісь зміни?

— Сталися. Тільки знову ж таки позитивні. Я одружився.

— Гм... Давно?

— Місяців зо два тому.

— Та ви вже одягайтесь,— нагадав лікар.— А де зараз ваша дружина?

— В Ялті.

— Знаєте що,— сказав він,— я не буду вас допитувати. Краще напишіть самі про ті зміни в побуті й оточенні, що сталися з вами протягом останніх двох-трьох місяців. Не забудьте згадати про домашніх тварин, якщо таких собі завели, про ліки, якщо їх вживали, і таке інше. Врешті, не мені вам про це казати. Років десять тому ви прочитали нашому випуску кілька лекцій з генетики; я їх і зараз пам'ятаю. До речі, відтоді ви на обличчі нітрохи не змінилися.

Було таке. Тільки читати ті лекції запрошували Коваленка. Та оскільки він нездужав, підмінити його довелося мені.

— Попийте спочатку бромід натрію і хлорид кальцію,— лікар заходився виписувати рецепти, щораз поправляючи шовковисте русяве волосся, котре лізло йому на очі.— Заразом попийте вітаміни «А», «В» і «С».

Тиснучи мені руку, він сказав:

— Коли писатимете, не забувайте про найменші дрібниці.

...А лікар запідозрив псоріаз. Про це я довідався, погортавши довідник дерматолога. Цю хворобу відганяють саме такими ліками.

Тим часом всюди, де згинається шкіра, понабрякало і посиніло. Нестерпне свербіння змінилося болем, і я трохи заспокоївся. Краще біль, ніж сверблячка. Та за ніч на згинах почався новий процес: шкіра взялася дрібною сіткою тріщин, з яких засочилася сукровиця... Сів до столу о другій, коли остаточно зрозумів, що від сверблячки й болю не засну. Якийсь час дивився в морок за вікном, подумки гортаючи сторінки мого життя і ніби підбиваючи підсумки в «Книзі добрих і лихих вчинків». Та що далі я їх гортав, то тривожніше ставало на душі...

Дзвоник був довгий і настирливий. Здавалося, що я не пробуджувався від сну, а приходив до тями після три-

валої втрати свідомості. Ворухнувся, щоб встати, але одразу відчув біль у всьому тілі. А дзвоник дедалі настирливіше шматував тишу. Я не підвівся, а скотився з ліжка, укутаний, як мумія, в простирадло. Так і пішов відчиняти. Кинув погляд на будильник: була четверта по полудні. Отже, я проспав, а може, пролежав без пам'яті цілий день. Відчиняючи, даю собі слово найближчим часом вставити в двері вічко... На порозі стояв Гречний. Я інтуїтивно подався вперед, щоб заступити вхід, але він з простягнутою рукою ступив назустріч.

— Що з тобою, Вікторе?! — В його голосі вловлювалося здивування, а в очах — неспокій.

— Пересмажився на сонці,— збрехав я і сам не впізнав свого голосу. Мені навіть здалося, що то був старечий голос мого покійного діда.— Спочатку водянки пішли...

— Боже ж ти мій! Ти хоч до лікаря звертався? А втім, що це я кажу... У такому вигляді на люди не покажешся.

Гречний не знімав зірок у галузі біології, але предмет знав добре. Настільки добре, щоб не повірити в байку про сонячні опіки. Про всяк випадок він непомітно (як йому здалося) витер долоні об штани. А я вперше звернув увагу на те, що Борис Трохимович коротконогий. Може, через те, що цього разу він був без піджака. Гречний мав вузькі плечі і широкий поперек і чомусь нагадав мені колись бачену на малюнку доісторичну амфібію — стегоцефала.

— Вікторе, Вікторе,— скрушно похитав головою гість, але на його оливкового кольору обличчі я не побачив співчуття. Саме тільки розчарування.— Хіба ж так можна... Так занапастити себе!

Я певен, що Гречний мав на увазі не сонце, а щось значно гірше, й тому відповів:

— Не робить помилок у житті той, хто дошукується не істини, а особистих вигод.

Завжди вологі коричневі очі на мить ніби затягнуло туманом.

— Хтозна, чого більше слід дошукуватися... Врешті-решт істину осягають для того, щоб мати з неї вигоду.

— Можливо, але доля одних її о с я г а т и, інших — мати з неї вигоду.

Гречний якусь мить дивився на аркуш паперу, на якому я так і не спромігся вивести жодного слова, на рецепт. Він уже простягнув було руку до рецепту, але затримав і забубонів пальцями по столі. Я не міг відвести погляду від його волохатих і досить розвинених (порівняно з постаттю) рук. Особливо притягували увагу короткі пальці, між якими мені ввижалися перетинки.

— Я викличу лікаря,— сказав він, і в його голосі вчувалося нетерпіння.

— У вас до мене діло?

— Та ні. Просто заглянув.

Він вийшов, не подавши руки, а я, напустивши у ванну теплої води, занурився в неї. Від тепла зробилося легко і навіть хороше. Чому в теплій воді людині завжди добре? Може, спрацьовує прадавній інстинкт риби, який таїться десь у генних лабіринтах? У тих лабіринтах багато чого криється. Всі оті чернеткові варіанти істоти, яка зараз знаходиться на вершині «піраміди», природа хоч і відкидала (так я відкидав свої перші скульптурні вправи), а проте інформацію про них зберегла. І не тільки інформацію, а й «технологію» виготовлення. Через те, мабуть, вряди-годи й зустрінеш серед людей особу з рисами птаха, риби або тулубом амфібії, вже не кажучи про ближчих родичів людини — ссавців. Аналогічно ліпилася й свідомість: відсівалися одні прикмети, набувалися інші, а потім стався синтез багатомільйонорічного досвіду, внаслідок якого «темный и косматый зверь, сойдя с ума, очнулся человеком» *. На жаль, він прокинувся людиною лише в думці. Почуття ж — серед них і тваринний жах перед загрозою смерті — залишилися на тому ж рівні, що й до пробудження. Це я можу засвідчити... Промокаю тіло чистим простирадлом. З острахом розглядаю густу мережу тріщин, яка відповідає малюнку шкіри.

Попри серпневу теплінь, я одягнув білий гольф і, підкотивши комір під саме підборіддя, побачив у дзеркалі себе таким, яким був до хвороби.

Хоч двері й були відчинені, але в приміщенні стояв запах звіринця. Минувши довгий ряд кліток з морськими свинками, кролями й собаками, я зупинився перед кліткою з білими мишами. Угледівши мене, звірята попідводили писочки, нетерпляче засвітили чорними цяточками очей. У них, мабуть, уже виробився рефлекс: коли хтось підходить до клітки, то обов'язково кидає корм. Терпляче очікував, поки вони з'їдять печиво, яке приніс із собою, а тоді підняв засувку і взяв одну найдовірливішу тварину. Вона пухнаста, немов курча, яке недавно побачило світ. Обережно подув у шерсть. Мені здалося, мабуть, за браком світла, що зовні шерсть густіша, ніж при самій шкірі. Коли ж я вийшов на подвір'я, то, собі на диво, побачив, що звірятко було «зодягнене» не в шерсть, а в пташиний пух. На шкірі росли манюсінькі трубочки, які розпустилися густими

* З М. Волошина.

кущиками білого пуху. Миша пискнула, коли я висмикнув з неї кілька тих «віничків».

Коли в дослідницькій я подивився на мишачий одяг через лупу — всередині в мене похололо. Отже, ювенал викликає мутації шкіряного покриву і того, що на ньому росте. Знову це слово — мутації! Таке звичайне для біолога і таке страшне для хворого! А у воді, в якій відмочував простирадло, плавало багато волосся. Чи не виросте йому на зміну пір'я? Біологічно це вмотивовано. Людина, хоч і віддалилася від доісторичних пращурів, на безмежну часову відстань, але в її генетичних коморах старанно зберігаються непотрібні вже матриці клітин. Коли ж прочинити відповідну комірку архіву, як враз запрацює фабрика доісторичного білка, котрий вироблявся багато мільйонів років тому. Ювенал і є тим рубильником, що вмикає фабрику.

А може, не препарат Гусейнова вмикає той «рубильник», а якийсь домішок, що в нього випадково потрапив? Адже у ставропільчан усе гаразд. А втім, хтозна, гаразд чи ні. Минуло ж більше п'яти років відтоді, як Гусейнов надіслав листа.

Воістину, велика вченість — ще не мудрість. Це слова Коваленка, і мені здалося на мить, що чую його голос. Боязно підвести погляд на портрет, що на стіні, ніби то портрет моєї совісті. Мені було соромно не тільки через верхоглядство щодо ювеналу... Я захистив докторську, не виконавши шефового заповіту: розплутати механізм мутацій, що відбуваються при заміні одного гена іншим. Скористався з його смерті, щоб «проштовхнути» сирий, а подекуди сумнівний матеріал. Присвята світлій пам'яті, яку не без дипломатичних міркувань я надрукував на титулі докторської, зробила своє діло. До того ж опоненти ще пам'ятали відгуки Коваленка про мої здібності й працьовитість. Захист пройшов під знаком пам'яті Нестора Івановича. Говорилося, мабуть, більше про досягнення його школи, ніж про мій скромний внесок у науку. Тривалий час я вважав, що захистився в борг. Після захисту навіть подвоїв старання, але й досі того боргу не сплатив. Та й ніколи не сплачу, бо механізм мутацій при заміні генів розплутав Сергій — чоловік, монографію якого я, образно кажучи, «зарубав». Відчув, як боляче мені від того колючого клубка всередині, який зветься совістю. Коли б тільки зарубав книжку... Я описав свій, так би мовити, г і п о т е т и ч н и й, механізм і отже, якщо та книжка й побачить світ, то його експериментальний матеріал лише підтвердить мою гіпотезу.

Із задуми вивів шурхіт одягу і запах «Білої акації». Я й не почув, як зайшла старша лаборантка. Спочатку впала в очі її довга спідниця, скроєна з пурпурової у фіолетову смугу тканини, а потім побачив маленьку голівку з короткою зачіскою.

— Я мушу вже йти,— мовила вона, з подивом розглядаючи кисті моїх рук, недоречний для серпневої спеки гольф,— ключ, будь ласка, вахтерові віддайте.

Лаборантка вперше звернулася до мене в безіменній формі, ніби не мала певності, що це саме я — Віктор Степанович Негуренко.

Коли за нею зачинилися двері, я глянув на годинник. Третя. Вже треба йти і мені. На мене, мабуть, чекає лікар. Він сподівається, що в записах, які маю йому принести, віднайде джерело алергенів. Ним може бути кішка, собака, звичайний кожух, рослини, ліки. Ним може бути й людина. Нічого я йому не напишу — не бажаю в його очах бути жертвою, хоч би й наукового експерименту.

На інститутське подвір'я, де стояло моє авто, виходив крадькома, як злодій,— боявся спіткати ректора... А гіпотеза таки моя. Я не мав експериментального матеріалу. Це правда. Але ж я й не привласнив чужого. Я багато років ламав голову над тим механізмом, шукаючи єдиний правильний шлях його дії (щоправда, теоретично). Навіть покійний Коваленко схвалював мою робочу гіпотезу. Я її й опублікував як робочу. А те, що на очі потрапив матеріал, який робив із неї теорію, то це таке діло... Я ж його не запозичив.

1

Повітря в квартирі було задушливе, і я залишив двері прочиненими. Стягуючи гольф, я відчув біль на ліктях і плечах. Але біль не заважав мені міркувати. Я думав, що за час, поки ювенал був у нас, з ним могли статися якісь зміни. Скажімо, верхній шар рідини, який контактує з повітрям, окислився. І, можливо, саме це обумовило таку його дію на шкіру... Постукали. В коридорі стояв Василько. Він сторопіло дивився в прочинені двері на моє відображення в люстрі.

— Заходь,— заохотив я.— У тебе до мене діло?

Хлопець кивнув, не відводячи погляду від моєї постаті.

— Мабуть, глей закінчився?

Він знову кивнув. Обличчя хлопчика краще від люстра свідчило про мій стан. В люстрі-бо я не бачив ні жаху, ні співчуття.

— Боляче? — тихо запитав гість.

— Погано мені, друже.— Я квапливо накинув піжамну куртку.— Поїхати по глей, на жаль, не зможу.

Хлопчина витяг з кишені глиняну фігурку і подав мені. Я вражено розглядав того глиняного птаха, а тоді пішов у кімнату і взяв зі стелажа свого зеленого голуба. Вони були схожі, ніби їх виліпили за тим самим зразком. Хлопець теж здивовано крутив у руках мого птаха, порівнював зі своїм, а тоді спитав:

— Чим ви його пофарбували?

— Вже й не пригадаю. Здається, олійною фарбою.

— О! А це що? — Він підійшов до підвіконня, яке заставлене скульптурними вправами.— Як справжні.— Його погляд прилип до фігури хлопчика. Когось вона йому нагадувала, але кого саме, він не міг утямити. Я ж, на втіху собі, відзначив, що фігурка мені вдалася. Подібність до оригіналу, принаймні поверхова, була: скуйовджена чуприна, зібгані штани і вираз подиву на обличчі.

— Подобається? — запитав.— Вона твоя.

Василько подякував, на місце скульптурки хлопчика поставив свого птаха.

Зачиняючи за гостем двері, я подумав про тотожність людської психіки: двоє дітей, віддалених одне від одного замало не сорока роками, виліплюють із глею того самого птаха; а двоє дорослих, ледве знайомих, ламаючи голову над тією самою проблемою, доходять того самого висновку. Щоправда, один — тільки теоретично. Все, мабуть, визначається сумою знань — набутих за життя і накопичених розвитком: свідомих і підсвідомих знань мозку і окремої клітини людського тіла. Заміна шерсті на пташиний пух у піддослідних мишей — теж прояв історичної пам'яті.

З острахом поглядав у люстро. Обличчя поки лишалося не враженим, мабуть, тому, що природа шкіри на обличчі трохи інша, ніж на тілі, і, отже, ювенал на неї не діяв. Згадалося відчуття, якого я зазнав на березі річки, коли вперше торкнувся Оксани,— відчуття, ніби торкнувся чогось забороненого, відокремленого від мене часовою відстанню. Чи не за це на мене звалилося лихо?

Боявся розплющити очі, бо сон міг виявитися дійсністю. Коли ж розплющив, то довго не міг уторопати, що зараз: вечоріло чи засіріло світанком. Жалісно рипнуло ліжко. Я вийшов на балкон. Серпневе небо проросло зорями на всіх рівнях своєї безконечної глибини. Я відчувався однією з його часточок, яка знаходиться у вічному леті не в про-

сторі, а в часі. Моє «я» — лише видозміна тієї часточки в останню мить. Не було його до, не було й після. Воно тільки зараз... Снилося, що біжу в гурті стайєрів і раптом помічаю, що відстаю. Панічно, з останніх сил, кидаюся по біговій смузі вслід за гуртом, який швидко віддаляється, але сили мої вичерпуються, і з жахом усвідомлюю, що під ногами не бігова доріжка, а конвейєрна стрічка, яка рухається назад. Мої рухи стають уповільненими, я, знеможений, падаю на рухоме плетиво, яке несе мене у фіолетову далечінь минулого... В мені вирує нелюдська лють, я почуваюся звіром у прадавньому лісі. А смуга рухається назад усе хуткіш. Швидкість її така велика, що вітер зриває з мене скуйовджену вовну лютого звіра, та за мить тіло вкривається чи то лускою, чи то роговими наростами алігатора... Мене налякав і водночас спантеличив дивний сон. Справді-бо ссавець — пращур людини — мав за пращура рептилію, а та, в свою чергу, амфібію. Істота, яка зараз зветься людиною, на довгому шляху розвитку втрачала одні якості і набувала інших, деякі з них притлумлювалися, інші розвивалися, в залежності від навколишнього середовища. Та жодної з них вона не загубила, лише сховала в безодній коморі пам'яті. «Плоть человека — свиток, на котором отмечены все даты бытия».*

А ювенал, зробивши місткішою пам'ять, поглибив і почуття. Я переживаю лихо так само гостро, як переживав у дитячих снах кошмари. Схоже, ті почуття не мають ні меж, ні глибини. Ввімкнув у сінях світло і враз сахнувся від люстра: на мене дивилася істота, тіло якої, здавалося, було вкрите хітиновим панцирем. На ліктях, колінах і плечах той «хітин» пооблуплювався, а крізь шпарини поблискувала сріблясте поверхня. Невже й мене очікує така ж метаморфоза, якої зазнали піддослідні тварини... Втішався поки тим, що обличчя, хоч і порите страдницькими зморшками, а проте лишилося невраженим.

Зненацька пролунав телефонний дзвінок. За мить я вже тремтячою рукою притискав до вуха трубку. Оксанин голос дзвінкий і чистий, ніби вона десь поряд. Вона не запитує про здоров'я і справи, за що я їй вдячний: не доведеться брехати.

— А коли він прибуває? — запитав про літак, на який у неї квиток.— Добре... Чекатиму тебе завтра в аеропорту.

Отже, часу маю трохи більше доби — літак прибуде завтра о двадцятій. Помітив раптом, що стою в калюжі, яка натекла з мене. А з люстра дивиться перелякане об-

* З М. Волошина.

личчя з тулубом анциболота, на якому налипли листя і жовті пелюстки.

Я почуваюся шахістом, якому через один хід загрожує «мат». Напружено думаю. У мене тих думок велике розмаїття, і я терпляче очікую, поки вони виснуються у стрункy логічну схему. Так само, як шахіста, котрий програє вирішальну партію, мене то охоплює відчай, то раптом осяває просвітління, і я починаю вірити в перемогу або хоч в нічию. Мені важко зробити правильний хід не через брак варіантів, а через їх надмірну кількість, а також через відсутність видимого противника. Часто здається, що я затіяв партію з привидом. Відчуваю, що мені, як ніколи, зараз потрібен порадник, який тверезо оцінив би ситуацію, і якщо й не підказав, то бодай поглядом дав знати, що не все ще втрачено. Таким порадником завжди був для мене Нестор Іванович.

5 Опинившись у кімнаті Коваленка, я передусім розчахнув вікно, бо повітря за два вакаційних місяці так настоялося на паркетному лакові і книжках, що можна було вчадіти, вмостився зручніше в кріслі і заходився обстежувати вміст шухляд. Почав з найвищої, в яку я колись сам склав усі записники покійного. То були блокноти, схожі за формою на настінний календар, були «алфавіти» і нотатники, видані до спеціальних конференцій, з календарем та довідником з генетики. Я вирішив гортати їх за хронологією, тобто з останнього записника в червоній обкладинці. Ця книжечка (форматом якраз по внутрішній кишені піджака) складалася з «алфавіта», в якому вписано адреси та номери телефонів, і щотижневика, де Нестор Іванович дрібним почерком занотовував свої думки, цитати, літературні джерела і навіть вклеював невеличкі журнальні повідомлення. На одній із сторінок, серед формул і структур ДНК я прочитав: «Фізично людина старіє значно скоріше, ніж психічно», а через кілька сторінок: «Літа приборкують плоть, але жадань душі не вгамовують». Наприкінці нотатника було виведено тонким коричневим фломастером:

«Лиш боги та сонце вічні,
А в людини — лічені роки,
Все, що робиш,— майне, як вітер».

«Епос про Гільгамеша»

Це був останній запис в його житті. Він нагадав мені епітафію.

— Все, що робиш, майне, як вітер,— повторив я вголос і раптом усвідомив провокаційну сутність цієї фрази.

В другому нотатнику прочитав: «Я вже в тому віці, коли відчуваєш відносну цінність свого місця в суспільстві і абсолютну — життя». А на звороті було вклеєно колонку з якогось іноземного журналу, яку я спочатку залишив поза увагою, шукаючи слово «ювенал», та пролиставши блокнот до кінця, повернувся до тієї вирізки; вона виявилася дописом із «Кобєти і жиця» і називалася «Трагедія». Сяк-так розбираючи польські слова, я читав: «Восьмирічний Франц Герінгер, котрий мешкає з батьками в Північній Африці, має вигляд мініатюрного дуже старого чоловіка. Він полисів, втратив майже всі зуби, його шкіра взялася глибокими зморшками. Рухається важко, як людина, що багато сидить. Його голос хрипкий, як у старого. Франц хворий на ПРОГЕРІЮ. Хворобу таку рідкісну, що повідомлення в пресі викликало сенсацію не лише серед широкого загалу, а й серед спеціалістів-медиків.

Лікарі не знають причини тієї хвороби. Відомо тільки, що хворі на неї старіють у 10 разів швидше, ніж здорові люди. Франц уродився нормальною дитиною».

Я відчув раптом, як моє покалічене тіло запекло, ніби його обдали окропом, та за мить мене кинуло в холод — я аж затремтів. Те, що відбувалося з моєю шкірою, нагадувало п р о г е р і ю. В нормальному організмі завжди існує рівновага між усіма процесами, зокрема, й між процесами старіння та ювенільними. Я ж порушив ту рівновагу, ввівши собі ювенал, на що організм відреагував посиленням геронтологічних процесів.

Я довго сидів у тупому заніміннні, і погляд мій бездумно блукав по високих лакованих дверях з бронзовою ручкою.

— Все, що робиш, майне, як вітер,— мовив я вголос і раптом зрозумів, що ця фраза так просто від мене не відчепиться.

Оксана в гурті пасажирів наближалася до виходу з льотного поля; вона спочатку не впізнала серед поодиноких постатей за парканом Віктора. На мить розгубилася, коли він заступив дорогу, подаючи їй червоні гвоздики. Він здавався вкрай виснаженим і змарнілим.

— Вікторе!

— Маєш гарну засмагу,— мовив він поспішно, ніби застерігаючи від вияву почуттів і можливого поцілунку.

В його рухах стриманість, та ж стриманість на обличчі, а в голосі чи то байдужість, чи то втома.

Оксана взяла його під руку і раптом відчула, як він весь напружився. Почуття скутості не полишало його, поки вони простували до машини. Мовчки сіли, і раптом вона побачила його кисті, які він поклав на кермо — шкіра на них — суцільний шрам.

— Що з руками!? — скрикнула.

— Не знаю,— мовив він холодно і ввімкнув стартер. Тоді різко вивернув колеса і погнав автомобіль на шосе.

Оксану пойняла тривога, а по хвилі з'явилося ще й почуття образи. Адже в Ялті, коли вони зустрілись, він весь аж світився...

— Скажи, нарешті, що сталося,— мовила, марно намагаючись здолати сльози.

— Сталося погане,— озвався він.— До мене причепилася якась хвороба.— Його обличчя не виказувало ніяких почуттів, проте на чолі — вона побачила те в панорамному люстерку — залягли страдницькі зморшки.— Звертався й до лікаря,— він ніби попереджав її запитання,— але навряд чи існує зараз фахівець, який узявся б мене позбавити цього лиха. Скидається,— це наслідок моїх експериментів з біологічно активними препаратами.

Оксана збагнула раптом, що байдужість,— лише ширма, за якою криється відчай.

— В чому вона виявляється — та хвороба?

Якийсь час він мовчав, ніби вагався, а тоді сказав:

— Спочатку свербіж по всьому тілу, далі шкіра почала репатись, а ще далі — суцільний панцир із засохлої крові, тепер ось,— він ворухнув кистями,— молода шкіра з нетиповим для людини малюнком. Що буде далі — побачимо.

В місто в'їхали уже в сутінках.

— Ти грішиш на якийсь конкретний препарат?

— В тому то й лихо, що ні,— сказав Віктор, вмикаючи лівий поворот.

— Стій! Куди ти мене везеш?

— До тебе.

— Але ж на мене там ніхто не очікує...

— Тобі слід побути на самоті...— по хвилі додав: — Зараз нам обом краще бути насамоті.

Коли машина зупинилася біля Оксаниного будинку, сутінки вже перейшли в темряву. Оксана нахилилась і торкнулась губами його щоки. Від нього свіжо пахло якимось зіллям.

— Ти мене, мабуть, розлюбив,— сказала тихо.

Він уперше повернувся до неї обличчям, і хоч у тьмяному світлі приладного щитка не можна було розгледіти його виразу, вона інтуїтивно відчула на собі такий потік ніжності і німого відчаю, що їй стало і добре, і водночас боляче на душі.

Зручні меблі й барвисті східні килими, які за звичних умов створювали затишок, цього разу гнітили її. Вони промовляли до неї напутливими голосами батьків і дивилися їхніми остережливими поглядами. Ще недавно в сінях стояли спаковані чемодани. На пероні, в останню мить перед відходом поїзда, батько сказав з іронією в голосі: «Може, нагодиться весілля, то не поспішай, нас дочекайся». Вона не порушила цього батькового побажання. І коли Віктор запропонував віднести заяву до загсу, попрохала почекати повернення батьків. Він на те відповів, що йому байдуже: матимуть вони шлюбне посвідчення чи ні, вінбо її й так вважає своєю дружиною. «Твої батьки з'являться через рік,— сказав він, усміхаючись,— отже, ти постарієш на рік і, таким чином, наблизишся до мого віку». «Але ж і з твого рахунку ніхто того року не спише»,— відповіла вона. «Астрономічного року не спишуть, це напевне, а от щодо біологічного, то тут ми ще побачимо». А потім раптом сказав: «Ми з тобою оригінальне подружжя — свою першу шлюбну ніч провели за цілий рік до шлюбу». Оксана ловилася на тому, що ні-ні, та й гляне на свої руки, ніби його хвороба — це і її хвороба. Вона вийшла на балкон і там довго стояла, звівши очі в мерехтливе серпневе небо.

Було вже пів на одинадцяту, коли фари таксі висвітили на причілку Вікторового будинку номер. Якийсь час Оксана в нерішучості стояла біля під'їзду, та нарешті відважившись, попрямувала до ліфта. Після її дзвінка минула хвилина, а то й більше, перш ніж за дверима почувся якийсь рух. В шпарину виглянула мокра голова господаря.

— Зараз,— сказав Віктор, причиняючи двері.

За мить явився з обмотаним навколо стегон рушником, мокрий, з налиплими на плечах пелюстками якоїсь трави. Але не це вразило Оксану, а блискуча поверхня замість шкіри, схожа на фіолетовий целофан. І це на місті гарного чоловічого тіла, ласку і тепло якого вона зазнала ще зовсім недавно.

— Я ж попереджав: зараз нам бути краще окремо,—

сказав він, дивлячись в її розширені від ляку і подиву зіниці.— Та проходь же.

Він зайшов у ванну, а Оксана, ставши посеред кімнати, дала волю сльозам. Раптом її увагу привернули скульптурні погруддя літнього чоловіка і дівчини, які стояли на підвіконні. Прикипіла поглядом до погруддя дівчини, відчуваючи, як її захлюпує хвиля ревнощів. Навіть угамувалися глухі ридання, що душили її. Тим часом у ванні припинився плюскіт, отже, він обтирається і зараз мусить з'явитися. Промокнула носовичком сльози і, діставши з торбинки люстерко, зробила спробу надати обличчю байдужого вигляду. І тут вона помітила, що її засмагле в дзеркалі і біле з глею — те саме обличчя.

З ванни вийшов Віктор. Смугаста піжамна пара з курткою, застебнутою під саме підборіддя, робили його худішим і довшим.

— Чого прийшла? — запитав.

— Захотіла, то й прийшла,— відповіла майже зухвало.— Назвав дружиною — терпи.

— Пам'ятаєш казку Лепренс де Бомон «Красуня і звір»? — знову запитав він.

Оксана кивнула.

— Пригадуєш, яка метаморфоза відбулася з Чудовиськом? Воно перетворилося на прекрасного принца. Так оце,— він ткнув пальцем себе в груди,— не той випадок. Аналогічної метаморфози не буде,— і, повагавшись, додав: — Схоже на те.

— Навіщо ж так похмуро, любий? Ні вірність, ні доброта людська не перевелися. Адже це завдяки їм Чудовиськ перетворилося на гарного принца.

— Цих якостей замало. Потрібні ще розум і величезні знання...

— Немає нічого гіршого за зневіру. Ти пробував лікуватися?

— Пробую. Дві години кис у ванні з чистотілу.

— І як ти себе почуваєш?

— Добре, але тільки у воді.

Оксана не ворушилася — вдавала, що спить. Вона лежала на розкладачці біля прочинених навстіж балконних дверей. Віктор, який, здавалося, давно вже спить, тихо підвівся. Він довго стояв над нею, а потім нахилився і торкнувся пошерхлими губами її плеча; вона відчула його тривожне дихання. Перегодя до неї долинув з ванни шум води. Якийсь час вона дивилася в темно-синій безкрай за

дверима, який, немов різдвяну ялинку, убрано в густу мережу вогників, а тоді її здолав сон...

Прокинулася на зорі. Вікторове ліжко було порожнім. На кухні його теж не було. Він лежав у ванні, в неприродній позі. Вода була йому по шию: ліва рука, синьо-фіолетова, як і все тіло, звисала з краю ванни, торкаючись пальцями підлоги. На мить Оксана заціпеніла, очі напружено вдивлялись у заросле вже щетиною, сіре обличчя. Крик жаху ось-ось мав зірватися з її вуст, і тут вона помітила, як поволі відхлинає вода від його грудей, а згодом — ледь вловимий порух вій. Він спав. Коли прокинувся, Оксана обережно занурила в холодну вже купіль гнучкий душ і пустила теплу воду.

Вперше за останній тиждень я виспався. На душі розвиднілось, а в м'язах відчував не знану досі бадьорість. Може, вода є отим середовищем, яке найліпше відповідає моєму станові? А може, причина психологічна: поряд Оксана? Вона поклала на батарею свіжу білизну і не будила, аж поки моє тіло не наситилося літеплом і я сам не прокинувся. Коли ж вийшов з ванни, на кухні вже парувало картопляне пюре і шкварчала на сковороді яєшня. Як я не придивлявся, але так і не розгледів на Оксаниному обличчі бодай натяку на пригніченість. Вона поралася, пов'язавши навколо стегон рушник, ніби нічого й не сталося. Волосся було сховане під косинкою, і я вперше помітив, що в неї високе чоло, яке робило її значно старшою.

— Може, ти сядеш за кермо? — питаю в Оксани.

— Іншим разом,— мовить вона, запинаючись пасом безпеки.— Відкіля ти знаєш Сорочинського?

— Ще по інституту. В одній групі навчалися.

— То це з твоєї допомоги мене направили до нього у відділ? — питає вона суворо.

— Нічого подібного. Я лише порекомендував Сорочинському гарного спеціаліста-біолога, та й годі.

В панорамному люстерку бачу безконечний ланцюг машин, така ж картина і попереду. Я то пригальмовую, то наддаю швидкості, відповідно до руху «ланцюга», ланкою якого ми є. «Все у світі є ланкою чогось,— міркую я.— Як у просторі, так і в часі. А коли якась із ланок надумає випередити інші або, навпаки, відстати від інших, то це неминуче призведе до порушення ланцюга подій і отже,— до катастрофи».

— Аж не віриться, що ви з Сорочинським в одній групі навчались,— озивається Оксана.— Він видається старшим від тебе років на десять, щонайменше. Мішки під очима, глибокі зморшки...

— Не помічав,— кажу я.— Може, хворіє?

Раптом відчуваю, що зараз викладу все Оксані. Перед тим як почати розмову, уважно дивлюся на свої руки, потім на годинник, що на приладному щитку. Глибоко зітхаю, ніби збираюся пірнути...

— Мушу тобі дещо сказати... Причина нашої з Сорочинським зовнішньої невідповідності не в тому, що я краще зберігся, а в тому, що я вживав омолоджуючий препарат.

— Навіщо? Навіщо ти це зробив?! — Її голос зривається.

— Щоб перевірити, як діє препарат на людський організм... А ще я боявся, що ти скоро прозрієш, побачиш оту різницю в роках.

— Яке безглуздя! Я покохала тебе таким, яким ти є. Я кохала тебе п'ять років, не думаючи про твій вік... Яке безглуздя! — повторює вона.

Я нишком поглядаю на Оксану й помічаю, як у неї починає тремтіти спідня губа. Вона все зрозуміла.

— Боже, що ти з собою зробив! — Її тремткий голос пробирає мене наскрізь.— А було ж усе так добре, так гарно!

Вона не знає головного: що той препарат не окрема сполука, а суміш, і що я, по суті, опинився в пастці. Бажання розповісти все як є раптом похитнулося. Вона надто близько взяла до серця моє перше повідомлення. Крім прикрого болю, в мене ще зріє почуття сорому, ніби я розплачувався з кимось фальшивими грошима, а зараз про це стало відомо, і я мушу давати пояснення, ні — шукати пом'якшуючі провину обставини.

— Коли це сталося? — питає так тихо, що я ледве чую.

— Наступного дня після твого від'їзду в Ялту.

Оксана виходить із машини, щоб відчинити двері гаража, і я бачу її обличчя повністю: воно прибите горем і дуже сумне, але на ньому вже немає панічного страху, який я підгледів по тому, як їй звірився.

Додому не хочеться ні їй, ні мені, і ми прямуємо в балку. Від вітру, який тут вирував уночі, стежку місцями рясно всипано абрикосами. Мусянжеві плоди нагадують мені дитинство; я приходив до бабусі — живе вона в передміс-

ті — і, видершись на дерево, ласував цими плодами. Бабуся теж їх любить. Може, від того й живе довго. Абрикоси ж багаті на калій, а він робить судини еластичними, не крихкими, отже, й склеротичні процеси гальмує. Я вибираю в траві продовгуваті соковиті плоди. Оксана відмовляється, а я їм, мені байдуже, що вони немиті. Спадає на думку, що я недаремно терплю муки. Я зазнав щастя. Такого великого щастя, що годі його з чимось і порівняти. Отой тиждень у Ялті переважить усі щасливі дні мого сорокап'ятирічного життя разом узяті.

— Не сумуй,— пробую її заспокоїти.— Хоч препарат і виявив несподівану побічну дію, у мене є ідея, як виправити становище. Головне зараз — не панікувати.

Я мовчу про те, що лише сьогодні дізнався про справжню назву препарату. Не скажу про це нікому й ніколи.

— Мала тобі вчора сказати,— мовить, затинаючись Оксана,— але ти мене так зустрів... Коротше — я вагітна...

Відчуваю, як хитнулась земля. Сталося те, чого я найбільше прагнув, а з недавна найбільше боюсь. Якщо Оксана завагітніла до від'їзду в Ялту, то це для мене велике щастя, коли ж це трапилось в Ялті, то на мене очікує страхітлива роль компракчекоса власної дитини. Бо коли ювенал сприяє монстризмові моєї шкіри, то де гарантія, що він не виявлятиме такої ж дії на моє потомство? На мить мені перехопило дихання, як тоді в бабусиному садку, коли я зірвався з гілки і гупнувся на землю. В мене тоді ротом і носом пішла кров. Зараз я вхопився за гілку абрикоса і стис її так, немов висів над прірвою. Мабуть, мої почуття відбилися на обличчі, бо Оксана пригорнулась і прошепотіла ласкавим голосом:

— Я знаю, про що ти подумав... Не хвилюйся. Це трапилося до мого від'їзду на курорт.

Я знову спав у ванні. То був глибокий, здоровий сон. Лише під ранок відчув, що мені холодно і, спустивши гнучкий душ, вкрутив теплу воду. В мені зріла якась незнана досі сила. Якщо раніше я бігав з метою зарядки, то сьогодні вранці кілька разів спускався й піднімався крутою стежкою, намагаючись позбутися надлишка сил. І на п'ятий поверх я вибіг легко, немов важив не вісімдесят кілограмів, а сорок. Поки бігав, Оксана випрасувала мої штани і свою блакитну сукню. Цієї сукні вона ніколи раніше не одягала. Але сьогодні був особливий день.

Я зняв трубку і, глянувши на годинник (рівно сьома), набрав номер Сорочинського.

—Доброго ранку, Костю. Негуренко. Твоя новенька затримається сьогодні на дві години, з вельми поважних причин.

Сорочинський, мабуть, снідав, бо слово «гаразд» надто довго вимовляв. Він ні про що не запитав, і я, сказавши, «ну, бувай», поклав трубку.

Просторі приміщення загсу відгородилися від вуличного палу, яким сходили бетон і асфальт, важкими оксамитовими шторами на широких вікнах, від того в залі, куди ми зайшли, стояли сутінки й прохолода. Працівниця в своїй сорок з гаком нагадувала яскравого метелика, в якого місцями вже повитиралися крильця. Схожість з метеликом надавали їй широкі рукава барвистої шовкової сукні. Жінка безцеремонно, як лікар, оглянувши постать Оксани, здивовано запитала:

— Чого вам так прикрутило? — зверталася до мене. Оксану, схоже, трактувала, як мою власність.

— Розумієте, термінове відрядження за кордон, на цілий рік. В Калькутський університет, читати лекції. Я — професор-біолог.

Брехня справила враження. Карі очі, які спочатку недовірливо спостерігали з затінку довгих вій, набрали раптом співчутливо-шанобливого змісту.

— Це поважна причина,— мовила вона.— Але тиждень вам усе ж таки доведеться потерпіти.

Оксана, яка очікувала мене біля Санбакінституту, швидко пірнула в машину, поклала біля ніг набиту книжками торбинку.

— Термінова робота? — поцікавився, киваючи на її ношу.

— Ні, це книжки з дерматології. Вивчатиму будову шкіри... Треба щось робити,— додала спокійно.

Її діловитість і впевненість передалися й мені. Я раптом збагнув, що маю спільника.

Увечері Оксана зайняла моє місце за письмовим столом, обклалася привезеними книжками. Я ж, натягнувши стару спортивну кофтину, пішов у гараж — треба було попідтягувати в машині гайки, поміняти мастило, та й Оксані не заважатиму.

Якщо раніше мене через помолодіння не впізнавали, то зараз, де б я не з'явився, мене обмацували, немов щупальці, погляди знайомих і незнайомих людей. Часом здавалося, що я заплутався в якомусь невидимому плетиві з

відвертого цинізму і навіть заздрості. Та найгірше, що й студенти заразилися нездоровою цікавістю; через те до них погано доходять мої лекції, та й мені те заважає творчо подавати матеріал. Хоча це павутиння рвалося, щойно зачинялися двері дослідницької і я опинявся на самоті... Для багатьох я перестав бути одним із них. Я — каліка. Фізичний покруч. Адже моральних не видно: духовного каліцтва не роздивишся — ні великого, ні малого. Та й навряд чи такий каліка знає про своє каліцтво. А про мене він перший вигукне: «Не такий як усі, отже, гірший від усіх!» і вимагатиме, щоб мене ізолювали або лікували, ніби він сам створив стандарт на людину і має право вимагати покарання за порушення того стандарту...

6 Кондиціонер у віварії працював одночасно і як термостат. Підтримував температуру 22°С. Кожна з кліток стояла під невеликим бункером, з якого що чверть доби висипалася мірка дерті. Попри надійну систему, за якою докладала до того ж сумління людина, у мене на душі було неспокійно: а раптом в якомусь із бункерів забився шибер, і пацюки похляли з голоду, або перекинулося коритце з водою... Проте я мужньо витримав усі п'ять днів. Перед тим як зайти у віварій, глибоко зітхнув. Здавалося, що за грубими нефарбованими дверима знайду свій вирок. У ньому може бути громадський докір, а може,— й довічна каторга. Нарешті шарпнув за ручку і переступив поріг. Клацнув вимикачем, і враз морок глухого довгого приміщення щез. Від яскравого світла пацюки шугнули по кутках, аж загуркотіло. В клітці, що біля самих дверей,— контрольна група, далі, одна по одній,— дев'ятнадцять кліток з піддослідними. Переходячи від клітки до клітки, виганяв тварин із закутків, але ось уже друга, третя, четверта група, а видимих змін не було помітно. Хоча в четвертій тварини кволі — не чіплялися зубами за рогач, а лише тікали від нього. Я зловив одного й виніс на подвір'я, але й при яскравому сонячному світлі на шкірі нічого не помітив. Лише відчув крізь рукавицю, як гучно забилося серце переляканої тварини. Це була група, якій я ввів циклопентилоцтову кислоту. А втім, і в мене серце не на місці. Уже десята, одинадцята клітка... В одинадцятій, незважаючи на яскраве світло, пацюки гризлись, як собаки. І рогачем не розборониш. Схоже, камфонова кислота викликала в них почуття агресивності. Оглянув кожного, але, крім глибоких укусів, на шкірі — нічого підозріло-

го. В решті груп ніяких змін. Раптом усвідомив, що на краще й не сподівався. Вирок винесено було вже тоді, як по тілу пішли червоні плями. А зараз я його тільки «прочитав» — той вирок. Пошук складових ювеналу, як і перевірка НРР на тваринах,— лише версія. Я вхопився за неї, як утопаючий за соломину, розуміючи підсвідомо, що сподівався на один шанс із мільйонів: ювенільним бо процесам може сприяти як одна з циклопарафінових кислот, так і сума з двох, трьох або більше. А ще я сподівався на випадок — на щасливий лотерейний виграш... «Все, що робиш,— майне, як вітер...» Зневіра накочувалася важкою хвилею. Я борсався в ній, намагаючись ухопитися за нову версію, яка не дасть потонути остаточно.

Голова ректора нерухома, трохи схилена — він щось писав.

— Можна до вас, Миколо Петровичу? — Мій голос не одразу до нього дійшов. Здавалося, що я звертався до скульптури, яку сам виліпив. Та ось він звів очі в широких окулярах, тоді підвівся і, обійшовши стіл з довгою прибудовою, пішов мені назустріч. Я знав ректора багато років, і мені не треба було гадати, в якій ролі він зараз виступав: в ролі дипломата, судді чи актора. Зараз до мене йшла просто людина. Вперше подумав, що, можливо, помилився, виліпивши його голову з вольтерівським виразом на обличчі. Він потис мені руку і запропонував м'яке крісло біля вікна, сам сів у таке ж з другого боку журнального столика, зняв окуляри... Я очікував, що він поцікавиться метою моїх відвідин, але ректор пильно дивився на мене, ні — вивчав мене. Я раптом збагнув, що йому все було відомо, а може, це мені тільки здавалося через його розумні проникливі очі.

— Ну що, живі-здорові? — нарешті озвався, і я вловив у його голосі доброзичливість і, як мені здалося, полегкість.

— Живий, але не дуже здоровий. Власне, через це я й тут.— Я поклав на стіл течку, яку з собою приніс.

На широкому обличчі майнула тінь збентеженості, а в водянистих очах я помітив запитання.

— Потрібна відпустка за власний рахунок,— пояснив я.— Мушу їхати лікуватись.

— На лікування беруть дні в рахунок майбутньої відпустки,— зауважив ректор.— А що трапилося? Поки я бачу перед собою молодого чоловіка, здоров'ю якого позаздриш.

Фізично я справді дужий, а надто в порівнянні з рек-

тором: його обвислі плечі, в'ялі біцепси під напівпрозорим батистом сорочки, жовтуваті вікові плями на шиї наводили на думку про швидкоплинність людського життя.

— То виходить, це правда...— вирвалося в нього по миті збентеження.

— Що правда?

— Ну, що ви занедужали на якусь шкіряну хворобу?

— Якоюсь мірою можна вважати це хворобою...— В мої плани не входило викладати перед ректором усе, як є. Але очі напроти, в яких з'явився вираз заклопотаності, очікували на пояснення.— Тільки якоюсь мірою,— додав.— Насправді це нещасливий випадок, що трапився під час невдалого експерименту.

— Експерименту на собі? — На брезклому обличчі на мить з'явився осуд, але тільки на мить.

— Так, на собі.— Я підкотив рукав гольфа мало не до плеча і показав руку. Та йому нічого не було видно, і він, одягнувши окуляри, нахилився над моєю рукою. Він не сахнувся, як це зробив Пилипчук, а почав уважно розглядати поверхню, вкриту дрібненькими перламутровими лусочками. Навіть спробував відколупувати їх, від чого я здригнувся, такий свербіж мене пройняв.

— Ну, ну,— він лагідно, як лікар, поплескав по руці,— більше не буду. Як ви себе почуваєте? — запитав.— Ну, там фізичний стан, розумовий, емоційний?

— Як ніколи раніше,— сказав я, відкочуючи рукав.

— Як ніколи — добре чи погано?

— Добре.

Якийсь час ректор мовчав. Глибокі зморшки на обличчі і погляд, спрямований кудись убік, свідчили про те, що він зосереджено думав.

— А який стан передував оцьому покриву? — запитав.

— Той, який змалював вам Гречний,— вирвалося в мене.

Ректор поблажливо посміхнувся, і я ще раз переконався, що ніхто з нас не кривить душею. Коротко оповів про метаморфози, яких зазнало моє тіло.

— Спасибі, Вікторе, за відвертість,— озвався ректор.— А надто за...— на мить образ щирої людини затуманився, і я побачив перед собою актора, але тільки на мить, бо щирий співбесідник знову заступив того актора.— Втім, ви знаєте, за що.— Він дивився мені в очі так само, як я йому, коли ми вийшли з моєї машини на інститутському подвір'ї два місяці тому.

Я знав, він дякував мені за те, що я не піддався на умовляння і не прилучив його до свого експерименту. Те-

пер він упевнений, що то був тільки експеримент.

Я невизначено стенув плечима: мовляв, за віщо дякувати? А тоді сказав:

— Якось ви казали, що ведете лік видатним людям — нашим випускникам. А як щодо невдах? Вам не спадало на думку перелічити невдах — теж наших випускників? Якщо такий реєстр складатимете, то моє прізвище поставте першим.

— Е-е, ні. Список той сталий. Такий сталий, що його можна карбувати на граніті. Що ж до невдач... У кого їх не буває?

— Але ж ця невдача обернулася для мене трагедією!

— Не слід так драматизувати подію. Ви ж самі сказали, що добре почуваєтесь. Я в багато гіршому становищі. Ваша хвороба, напевне, лікується. Моя ж...—ректор окинув себе безнадійним поглядом.— Повірите, як подумаю, що ось-ось треба залишати цю хату,— він обвів поглядом високі стіни кабінету, який нагадував залу картинної галереї,— плакати хочеться. Порахуйте картини на стінах: їх тридцять. Друзі, знаючи моє захоплення живописом, дарували їх на дні народження. Тут немає жодної репродукції — самі оригінали. Портрети зачинателів генетики — теж оригінали. Декого я знав особисто. Я пам'ятаю їхні голоси, їхні жарти, моя уява, поєднавши все те з прекрасно виконаними портретами, створює ілюзію живих людей. Інколи я ловлюся на тому, що розмовляю з ними, але то тільки міраж — фантоми пам'яті. Я й сам видаюся собі одним з фантомів. Скажіть, ваш препарат якось впливає на пам'ять?

— Так. Робить її ємкішою.

— Погано. Людина мусить періодично оновлюватися, залишати в минулому не тільки відмерлі клітини, а й пам'ять. Не всю, звісно; так чого доброго забудеш і як тебе звали. Але більшу частину слід залишати в минулому. Людина може творити тільки тоді, коли дивується. Якщо ж у неї пам'ять заповнена до краю, то вона обов'язково знайде в ній якийсь аналог. Отже, дивування не відбудеться. Оті всі,— ректор показав на портрети,— зробили свої відкриття в молодому віці, коли їхні очі були широко розплющеними для всього звичайного і незвичайного. Згодом вони мали власні школи, але відкриття вже робили не вони, а їхні учні.

— Але ж якщо не буде людей з досвідом, не буде і їхніх шкіл, а отже,— і нових відкриттів. Щоб деревце почало плодоносити, його хтось мусить доглядати. А хто це найкраще зробить? Той, хто сам був у ролі деревця.

— Дивна у нас розмова: я заспокоюю вас, ви — мене.

— То як щодо відпустки? — нагадав я.

— Яка там відпустка. Всі свої канікули ви провели на кафедрі. Я ж знаю. Доручіть комусь почитати за вас лекції та й поганяйте на лікування. До речі, в чому воно полягає?

— Пилипчук каже, що це схоже на іхтіоз, а іхтіоз лікують ультрафіолетом. Поки пряжить сонце, спробую позасмагати десь на морі.

— То й з богом.

В ямі, де я оглядав ходову частину автомобіля, було прохолодно, як у погребі. Перед тим я перевірив бензонасос, генератор, поміняв мастило в двигуні. Дорога далека, аж до Азовського, а може, і Чорного моря. Раптом на шляху сонячного світла виросла чиясь постать. В гаражі, а надто в ямі, враз засутеніло. З-під машини я побачив чиїсь ноги в великих коричневих сандалях і сірі холоші штанів. Ще не встиг уторопати, де мені доводилося вже бачити ці ноги, як почув голос ректора:

— То ви там, Вікторе Степановичу?

Він спостерігав, як я вужем вислизав з вузького простору, що між передком машини і ямою.

— Геть-чисто тобі механік,— сказав з усміхом, розглядаючи мою заплямлену мастилом спецівку.

— Не люблю несподіванок у дорозі,— пояснив я.— А у вас, мабуть, у цьому кооперативі знайомі?

— Та ні, я до вас прийшов,— сказав ректор просто.

— До мене?! А як ви довідалися, де мій гараж?

— Ваша, е-е... сказала номер боксу.

— Дружина вона мені, дружина,— поспішив запевнити гостя, і, кивнувши на потерте крісло, запропонував: — Присядьте, Миколо Петровичу, відпочиньте.

Він попрямував у кінець гаража і, вмостившись, вдоволено видихнув:

— Та й ловко ж! — окинувши короткозоро небілені стіни, додав: — Не гараж, а термос. Надворі спека, а тут, як у печері.

— Атож,— погодився я.— З усіх боків же сусіди.— Я сів на купу туристичного начиння і, продовжуючи обтирати ганчіркою руки, очікуюче дивився на гостя.

— А там що? — кивнув він на ворота.

— Там балка. А в балці поїзди ходять.— Подумки я перебирав усі можливі причини, які спонукали ректора прийти.

— Не ламайте даремно голови,— доброзичливо усміх-

нувся гість.— Все просто.— І враз обличчя добряги-діда зникло, і я побачив перед собою лице ділової і водночас вольової людини.— Мене справді цікавить ваше здоров'я, а тільки в ширшому, ніж звичайна людяність, розумінні...

— Ви небезпечна людина,— перепинив я його і відчув, що ніяковію.

Ректор поблажливо посміхнувся.

— І, скажу вам,— продовжив,— ваш вигляд, коли ви ловко, немов хлопчисько, вигулькнули з ями, надав мені гарного настрою...— На мить він замислився, а тоді сказав:— Відтоді, як ви покинули мій кабінет, мене не полишає думка про вашу хворобу. І знаєте, до чого я додумався? Що ви зробили велике відкриття. Не посміхайтеся. Ви, вчені, максималісти. Вам або — все, або — нічого. А тим часом існує ще й половинне вирішення проблеми, так би мовити, напівфабрикати відкриттів. І відмовлятися від них безглуздо. А надто в теперішній ситуації, коли людство катастрофічно старіє. Ви ж знаєте, що зараз на землі налічується триста двадцять мільйонів людей, яким за шістдесят, а за прогнозами на найближчі двадцять п'ять-тридцять років ця цифра подвоїться. Що ж накажете, такій масі людей спокійнісінько дотлівати? А чи не краще надати їм можливість відчути себе знову повноцінними членами суспільства? Чимось, правда, доведеться поступитись. Але людина, перед очима якої все чіткіше повстають чорні контури цвинтарних пілонів, не стане надто довго торгуватись. Людина — це клітина великого організму, що зветься суспільством. Та й існує вона через те, що виконує в ньому певну функцію. До того ж згодом роль функції так посилюється, що задля неї людина поступається етичними, а часом і біологічними потребами. Та попри самовідданість, настає час, і організм відкидає її, як неспроможну вже виконувати свої обов'язки. І тоді приходить відчай. Ти ладен запродатися хоч самому сатані, аби тільки суспільство не позбавляло тебе тих монотонних рухів, до яких ти так звик. А ваш винахід вимагає не такої вже й великої плати за статус-кво — змінити шкіру на луску, та й годі. Тим паче та зміна не торкається лиця і, отже, людина матиме змогу приховати свій гандж від суспільства.

— І ви припускаєте, що знайдеться, хто погодиться опинитися в моїй шкірі? — Я підвівся і розхристав поли спецівки.

Ректор примружився короткозоро, а тоді з крекотанням зіп'явся на ноги і, підійшовши впритул, довго розглядав мій живіт і груди.

— Нічого жахливого,— нарешті озвався.— Це навіть не луска, а якась ороговіла тканина...

— Яка, до речі, щопівгодини нагадує про себе страшною сверблячкою.— Я скинув куртку і, підійшовши до рукомийника, почав звичну вже вправу зволоження. Ректор не зводив з мене пильних очей.— І так щопівгодини,— пояснив, натягнувши спецівку на вологе тіло.

— І вночі?

— А надто вночі. Тому спати мені доводиться у ванні.

— Хм... І як ви почуваєтесь вранці?

— Добре...— по миті уточнив: — Фізично добре.

Ректор якийсь час мовчав. На нього, мабуть, справило враження побачене й почуте.

— Але ж з обличчя, з постаті ви маєте вигляд молодої й дужої людини.— В голосі я вловив дивування і щось схоже на відчай.

— Так воно й є. Я практично не стомлююсь. Я багато сильніший за тридцятирічну людину, на яку зараз схожий.

— Ось, бачите! — вигукнув він з надією.— А я знаю людей мого віку, яких мордують ревматизм, подагра, серце. Б'юсь об заклад, багато хто з них поступиться своєю в'ялою шкірою, аби позбутися тих болячок. Це для вас, молодих, краса тіла багато важить, для нашого ж брата — діда це поняття відсувається на другий план. Ваш препарат має право на існування. Хай як крайня міра, але ж має... Ви не згодні? — раптом запитав.

Тим несподіваним запитанням я почув себе на мить збитим з пантелику. З'явилася навіть гостра потреба у всьому звіритися. Та переді мною стояла людина, у якої нічого, крім міфічної надії, не залишилося, до того ж людина, яку я по-справжньому поважаю. Руйнувати ілюзії взагалі жорстоко, надто ж коли, крім них, у людини нічого не залишилося.

— Може, ви й маєте рацію. Але поміркуємо далі. Припустімо, що препарат після перевірки на літніх людях, справді не вимагатиме іншої офіри, крім зміни шкіряного покриву, і люди похилого віку з часом до нього звикнуть... Скільки, ви сказали, їх налічуватиметься через двадцять п'ять років — шістсот сорок мільйонів? Така маса людей у драконовій шкірі! А де гарантія, що за зміною форми не потягнеться зміна змісту? Уявіть собі шістсот сорок мільйонів людей з такими ж, як і їхня шкіра, ороговілими уявленнями про розвиток — бездушних, егоїстичних функціонерів. Чи потрібно це людству?

Ректор розгубився, про це свідчили його очі, які враз утратили гостроту погляду, ніби вкрилися полудою.

— А чого ви вважаєте, що зміна шкіряного покриву конче потягне за собою зміну якості людської психіки? — нарешті запитав.

— Діалектика... Форма і зміст взаємно відповідають одне одному.

— Але ж чому вдача людини мусить прибрати свого гіршого варіанту? Адже людина може стати, навпаки, чуйнішою, добрішою.

— Може бути й таке,— мене вже починав тішити наш діалог.— А тільки зароговілі нарости на тілі притаманні нижчим тваринам: вимерлим амфібіям, ящіркам, крокодилам. Ну, а вдача крокодила, гадаю, вам відома.

Ректор замислився, а тоді сказав з усміхом:

— Не певен щодо інших якостей, які можуть з'явитись у людини при вживанні вашого препарату, але логіки думки їм не бракуватиме, це вже перевірено... А суперечку нашу може вирішити тільки дослід.

— Такий дослід вимагає великої кількості добровольців,— зауважив я.

— Можна почати хоча б з двох,— сказав ректор.

— А хто другий?

— Я.

— Жартуєте, Миколо Петровичу?

— Мені не до жартів.— Він подивився на мене важким поглядом і додав: — За своє сімдесятирічне життя я ще ніколи не був серйознішим, ніж зараз.

По цих словах я зрозумів: збити його на манівці вже не пощастить. Він добре все зважив і на карту поставив життя. Треба або розповісти про НРР, тобто поставити його перед новими обставинами, або зволікати з відповіддю. Ректор тим часом не зводив з мене пильних очей.

— Ну, що ж,— сказав я.— Хай буде на ваше. А тільки перед тим, як узяти в роботу другого піддослідного, треба перевірити всі прояви препарату на першому. Ми ж бо з вами не білі миші, яких можна брати для експерименту партіями.

Я помітив, як здригнулись і поповзли від перенісся колючі кущики брів, як затлілись надією водянисті очі. Пухке, в'яле обличчя, з якого швидко сходило напруження, промовистіше від слів говорило про те, що він зараз думав: «Я знав, що ти мене зрозумієш».

— Гадаєте, ті прояви, яких зазнали ви, ще не все?

— Те, що ви побачили — один бік медалі. А існує й інший — психологічний: по тому, як я ввів собі ювенал, я відчув нестерпний потяг ліпити з глею. Власне, до мене повернулося моє дитяче захоплення. Дитяче! А чи можна

бути певним, що з часом не виникне бажання гончарувати або кувати шаблі, або виливати бронзу, або розводити багаття в печері, або оселитися на дереві, або... І так аж до динозавра? Адже порушується генетичний апарат.

— І ви якось протидіяли отій новій якості ліпити з глею? — запитав ректор.

— А навіщо? З новою якістю я, навпаки, відчувся більше людиною. До того ж — не майте мене за хвалька — мої скульптурні вправи не такі вже й безуспішні.

Він доброзичливо, а може, й поблажливо, посміхнувся, несподівано запитав:

— А з яких міркувань ви для своїх вправ обрали саме мою особу?

Отже, зайшовши до нас, ректор звернув увагу на мої вироби. З'явилося на мить відчуття, ніби він заглянув мені в душу.

— З двох причин,— відповів якомога байдуже.— Перше: це те, що знаю вас двадцять вісім років, до того ж спізнав вас і як «студентського батька», і як керівника, що дало мені змогу побачити вас як розумну, вольову людину і разом з тим як гнучкого дипломата. Щоб керувати стільки років багатотисячним колективом, треба мати неабияку гнучкість...— Я відчув, що ця остання моя фраза прозвучала, як виправдання.— А по-друге, ви були першим, кого я зустрів по тому, як у мене виникло бажання ліпити. Я ніби побачив вас ізсередини. В той самий день, прийшовши додому, я виліпив вашу голову. По пам'яті.

— По пам'яті!? — щиро здивувався ректор.— Не маючи перед собою навіть фото?

— Атож. Тільки по пам'яті.

— Не критимусь, приємно було переконатися, що тебе шанують. До того ж поза очі, так би мовити, безкорисливо.— В голосі гостя вчувалися теплі, майже батьківські, нотки.— Вельми було приємно в цьому переконатись. Я тоді зрозумів, що з вашого боку не зустріну крутійства...

— Про що ви, Миколо Петровичу?! Я ще ліпитиму вас помолоділим. Та спершу доведемо експеримент на мені. Може, луската поверхня це тільки тимчасовий, побічний фактор омолоджувального процесу, і я повернуся з відпочинку таким, яким прийшов до вас на перший курс. Проте не виключено, що лихо, яке мене зараз обсіло, тільки початок ще більшого лиха. Отже, не слід пришпорювати час.

Я достатньо знав ректора, щоб розгледіти в його вицвілих очах довіру. Почав відчувати від того полегкість, та разом з тим мені муляло сумління. Так, мабуть, почу-

вається лікар, який успішно бреше невиліковно хворому. Де б знайти лікаря, який так само спритно обдурив би й мене? А втім, я і був тим лікарем. Хіба сказане мною про лускату поверхню, як про тимчасовий фактор омолодження, мало на меті переконати тільки ректора?

Ми прямували до шлагбаума, за яким стояв автомобіль Миколи Петровича.

7 Поки ми оформлялися на стоянку, сонце вже втопилося в Утлюцькому лимані. Як спомин про нього край неба на заході залило слабким багрянцем. За шлагбаумом, від якого починалася автостоянка, машину затрусило, ніби вона виїхала на пральну дошку. Ми прогецькали понад десяток кілометрів по вапняково-пісковій дорозі, коли Оксана попросила, щоб я зупинився. Ліворуч, при самій воді, чорніло кілька квадратів — слідів недавніх наметів, а найближчі сусіди таборилися за сотню метрів... Тим часом на берег спустився присмерк. На мене раптом повіяло таким спокоєм, що я, забувши про все, ніжно пригорнув Оксану. Ми довго стояли при самій воді. Кволий вітерець гнав хвильки вздовж берега, й здавалося, що море, немов швидкоплинна ріка, кудись текло. Що більше смеркало, то зеленішало море і синішало небо. Невдовзі вода стала смарагдово-зеленою, а небо — темно-синім, бездонним. І тут у мені прокинулося почуття, якого я недавно зазнав, вдивляючись у нічне небо: я знову відчувся однією з його часточок, яка летить не в просторі, а в часі. Моє «я» — лише видозміна тієї часточки в останню мить. Наступна його видозміна бубнявіла в жінці, яку я пригортав, тепло і ніжність якої вливали в мене спокій.

Рікою безмежжя пливуть за віками віки,
Не можна побачити миті у вирі тієї ріки.
І світ безконечний, безмежний, та в тій далині
Є тихий і милий куточок... І він найрідніший мені *.

А куточок цей — моя епоха, проміжок часу, в якому живемо ми з Оксаною, початок вересня і піскова коса, що відділяє лиман від Азовського моря. Колись я читав, що на землі існують місця, де людина почувається особливо добре. На сході навіть були люди, які вміли виявляти такі ділянки, і там потім споруджувалися храми. Те явище годі пояснити природними умовами чи кліматом. Мабуть, іс-

* «Життя — це мить». Юсуф-ас-Себаї *(араб.)*.

нує зв'язок між магнітним полем Землі в якомусь конкретному місці та біополем людини, і, можливо, в ньому криється незбагненний смисл чуття батьківщини, що його носить у собі кожна нормальна людина.

Майданчик, який ми обрали під намет, був всього за кілька кроків від води, до того ж недавні мешканці залишили товстий шар сухих водоростей. Накривши їх піддоном намету, ми отримали м'яку постіль. Оксана не захотіла навіть виймати з машини розкладачок. Тим часом море притягувало мене дедалі сильніше, і я, щойно забивши останній пакіл під наметом, роздягся і шубовснув у воду. Оксана, вже без мене, занесла до намету спальники, запарила на газовій плитці чай, а тоді, не дочекавшись мене, подала мені в воду філіжанку духм'яного напою і бутерброд, сама сіла на розкладний стільчик при березі.

— Чаювання в воді не таке вже й безглуздя,— мовив я, відсьорбуючи.

— Справді? Тобі добре? — Її голос у вечірньому супокої лунав як казка. Вона-бо й була персонажем казки, в яку зненацька перетворилося моє сіре життя. Було в тій казці велике кохання і щастя, жах і одкровення. Аби ще в ній було щасливе закінчення...

Дорога стомила Оксану. Вона сиділа, поклавши руки на коліна, нерухомо; місячний промінь поблискував на щоках.

— Іди вже лягай,— сказав я, виходячи з води і віддаючи Оксані філіжанку.— Пізно-бо.

— А ти ж? — озвалася вона, підводячись.

— Я спатиму в морі.

— Це небезпечно.— В її голосі була тривога.— Накотиться хвиля, і ти захлинешся.

— Звідки їй узятись? — Я озирнувся на море, воно здавалося мені тілом велетенської істоти, яке дрібно тремтить, поблискуючи лускою в місячному сяйві.

— Може, краще накачати човен і наносити в нього води...— запропонувала Оксана.

— Ні, я спатиму в морі, на розкладачці.

...Уже давно змовкли дівочі голоси, що долинали від сусіднього намету. Тишу вряди-годи порушує легкий шепіт хвиль та слабкий подув вітру, схожий на повів пташиного крила. Мені здається, що то не тепла хвиля торкається моєї шиї, а пестить Оксанина рука. Згодом слабкі пориви вітру припиняються, і я перестаю відчувати тіло. Воно немов розчиняється в морі, а море в ньому.

Якийсь час ні про що не думаю, в пам'яті, спочатку уривками, а потім суцільним плином, починають звучати врочисті звуки токати. На мить заплющую очі, як тоді, в органному залі, і... Спочатку відчуваю світло (крізь заплющені повіки) й майже водночас — холод. Довго не можу второпати, де я. Нарешті збагнув: уночі повіяв неабиякий вітер (на щастя, з суші) і відігнав море від берега метрів на двісті. Отже, я лежу на мокрій розкладачці, на оголеному морському дні серед водоростей і калюж, у голову дме вітер, рівномірно, ніби на мене спрямували вентилятор. Холод і страх, що хтось угледить мене роздягненого, зганяють з мокрого лігва й женуть до намету. Ще дуже рано. Велике зелене шатро сусідів, від якого увечері долинали дівочі голоси, ретельно запнуто, поряд стоїть старенька машина. Відзначаю, що далі за нами на косі немає нікого. Отже, ми крайні.

У наметі мене проймає теплом, затишком і пахощами прілих водоростей. По тому, як міцно спить Оксана, я здогадуюся, що сон здолав її недавно. Невже більшу частину ночі вона пильнувала біля прозорої запони? Обережно, щоб не розбудити, дістаю з купи одягу штани і гольф і, одягнувшись, виходжу. За видноколом здіймається рожеве марево. У небесній сині все ще тьмяно мерехтять зорі.

На березі ні душі. Поодинокі намети й темні латки сухих водоростей на піску наводять на думку, що люди повтікали з коси, дехто не встиг навіть захопити майно. І тут на оголене дно злітаються баклани. Великі гарні птахи походжають перевальцем по калюжах і водоростях, щось длубають. Я милуюся їхніми викінченими формами, граційним змаганням з вітром. І тут у мене прокидається рибальський інстинкт — птахи-бо з дна вибирають рибу...

Баклани не тікають від мене, можливо, тому, що я, як і вони, одягнений у сіро-біле. Ми чалапаємо по калюжах за два-три кроки одне від одного. Нарешті збувається давнішня мрія наловити багато риби. Правда, зараз я не ловлю, а збираю — бички причаїлися в лунках, заповнених водою. Трапляється й камбала. Часом море з сірого стає бузковим, перегодя вкривається зеленою поливою, по якій рухаються білі смуги хвиль, а далі вже смарагдову площину, від обрію аж до берега, перетинає малинова стежка. На неї викочується сонце. Водночас я ніби позбавляюсь глухоти, вуха сповнюються завиванням вітру, шепотінням прибою і галасом птахів. Власне, їхні крила й пробудили мене від глухоти. І від сну. Здається, все, що я досі робив, відбувалося у сні. А тепер проявилася сумна реальність. Мої ноги бліді, й з таким самим лускатим покривом, як і

пташині. Вони залишають на вогкому піску глибокі відбитки, які швидко заповнює вода. А може, це все ще сон?

З намету виходить Оксана. Її розбудив пташиний галас і сонце, що світить у прозору запону. Вітер куйовдить довге волосся, яке здається мені часткою ночі. Я піднімаю відро і показую, що воно повне риби.

— Що ми з нею робитимемо!? — вигукує Оксана. Але радіє вона не з великого улову, а тому, що бачить мене щасливим.

— Пов'ялимо,— кажу.— Ти куштувала коли-небудь в'яленого глося?

— А що це таке?

Я вибираю з-поміж риб камбалу завбільшки з долоню.

— Ось. Вона має ніжне м'ясо. Тут її називають глосем.

Помічаю, що Оксана, примружившись од сонця, дивиться на море. Я обертаюся. Мою розкладачку обсіли птахи, вимахують крилами, галасують.

— Та й великі ж! — дивується Оксана.— Не менше метра в розкриллі. Ото їм ушістьох, мабуть, нічого не варто підняти розкладачку.

— Атож,— усміхаюся.— Понаїдалися ж. Їх стане й на те, щоб і мене в тій розкладачці піднести.

По цих словах обличчя Оксани ніби кам'яніє. Вона переводить погляд на відро з рибою.

— Давай найбільших посмажимо,— мовить заклопотано й починає вибирати м'ясистих рябих бичків.

Тим часом сонце відірвалося від обрію, зникла й малинова доріжка через усе море. Я починаю відчувати на собі тепло вранішнього проміння.

— Роздягайся і лягай на осонні. Сніданок буде через півгодини.— Оксана вправно тельбушить великого бичка.

Вперше, відколи прокинувся, мені спадає на думку, що я не відчуваю сверблячки, незважаючи на те, що тіло досить довго не знало вологи.

Вода, як і раніше, притягує, і я, скинувши одяг, занурююсь у піну прибою, в якому полощуться зелені довгі смушки морської трави. Здається, хтось усю ніч розкидав по морю зелені серпантини, а зараз їх пригнало до берега. На мить впадаю в дивне забуття. Я — згусток почуттів. Біле шумовиння масажує кожну клітину мого багатостраждального тіла. Я не чую ні пташиного галасу, ані гулу прибою, але вловлюю, як гучно лопаються на плечах бульбашки, коли витинаюся з води. Здається, я чую шкірою. Водночас усередині розкручуються зсукані і нап'яті

до краю жили та нерви, в тіло вливається полегкість, яку можна порівняти хіба що з невагомістю. Втрачаю навіть відчуття часу й не можу пригадати, відколи я тут: чверть години чи вічність... Та раювання незабаром закінчується. Я здивований і водночас збентежений. Від зеленого шатра відділяються дві гінкі дівочі постаті. Вони неквапно прямують до моря, тягнучи слідом довгі тіні.

Хутко виходжу з води й поспішаю до одягу. Над головами незнайомок, мало не торкаючись білявого волосся, ширяють баклани. Вітер студить мені мокре тіло, і я, тремтячи від холоду, натягую гольф. Все-таки вересень, хоч і перша декада. Подумалося, що я на диво гостро сприймаю все довкола. З моїх чуттєвих центрів ніби хто здмухнув товстий шар пилюки. І море, і пісок, і риби, і птахи — все мене дивує, мовби я ніколи його досі не бачив. А й справді, де я його міг бачити? В лабораторії? Моє життя донедавна було підпорядковане ідеї, змаганню за істину. Я не знав ні вихідних, ні відпусток, ні кохання, ні батьківських почуттів. І все лише для того, щоб покласти зайву цеглину в споруду, яку зводитимуть тисячі поколінь майстрів і яку прийдешнім навіть важко буде виділити з-посеред інших цеглин на дивній мозаїці-стіні. Чи варто було офірувати кращими роками, щоб покласти єдину цеглину (а може, й не цеглину, а тільки кельму розчину) в споруду, яку невідь-хто й вивершить? Хіба можна вивершити науку? Трохи запізно постало переді мною це запитання. Трохи запізно... І тут, разом з пташиним криком, вітер доносить голос Оксани. Вона кличе на сніданок...

— Що то за дві дівулі, від яких ти не міг відірвати погляду? — Дружина говорить хоч і жартома, але я ладен заприсягтися, що вона ревнує.

— Та сусідки ж із зеленого намету.

— Зелений намет аж он де... То й ішли б собі прямо до моря, а не скошували в наш бік.

Я пригортаю Оксану і вкладаю в обійми всю ніжність, яка призбиралася в мені від дня нашої розлуки в Ялті.

— Ластівочко моя, хіба ти припускаєш, що мене може хтось цікавити, крім тебе?

Її тіло здригнулося, відтак розм'якло й ніби злилося з моїм. Я знову втрачаю почуття часу: секунди мені здаються вічністю, а вічність — секундами. З цього дивного стану, в якому, я певен, перебувала й Оксана, нас вивів крик баклана. Коли я подивився Оксані в обличчя, то побачив, що вона плаче.

Сонце висушило мою постіль з морської трави, і я вже починаю відчувати пошпигування, немовби не промені, а міріади голок впиваються в груди, живіт, ноги. Подумки порівнюю себе з доісторичною амфібією, яка, либонь, теж полюбляла вилежуватися на осонні в «перинах» прибережного моху. Тільки птахів тоді ще не було, натомість літали велетенські бабки, розкрилля яких сягало метра, та повзало безліч комах. Довго вилежувалася — мільйони років, аж поки жаб'яча шкіра на ній не перетворилася на шкіру рептилії, а рухи не стали проворнішими. Далі рептилія вже перетворилася на ссавця... Та змін передусім зазнавала шкіра. На неї-бо першу впливали сонячна радіація, вибух наднової зірки чи виверження вулкана й вилив радіоактивної лави. Отже, щоб моя шкіра, вкрита ороговілими наростами, перетворилася природним шляхом знову в нормальну, потрібно, аби стався якийсь катаклізм — земний чи космічний, минуло щонайменше сто мільйонів років. Я сумно всміхаюся цій думці. Хоча можливе й таке, що незакріплені мутації (якщо це тільки мутації, а не звичайна реакція шкіри на введений препарат) можуть зазнати зворотної дії під впливом самого тільки сонячного проміння. Хай йому абищо, тому промінню! Несила вже його терпіти! Щось море не поспішає мене підтоплювати. Водорості, на яких лежу, з зелених уже перетворилися на руді, від них пахне йодом. І птахи ніби зледащіли, не галасують, не ширяють над головою, а походжають, як ситі гуси. Дістаю з-під голови піжамну пару й помічаю, що море за два кроки від мене. Воно підбиралося до мого лігва тихо й непомітно, як лихо. Оксану сонце не турбує, вона добре засмагла в Криму, лежить собі на розкладачці, читає. Розкладачку поставила між мною і наметом сусідів. Пильнує, аби хтось із тієї гамірної сім'ї не потурбував мого спокою. На сусідньому «дворі», крім двох дівчат, яких я бачив уранці, метушаться дітлахи і літні подружжя... А Оксана на мене не дивиться, знає, що я підвівся, але не дивиться. Я вдячний їй за це. Перед тим як одягнути піжаму, лягаю в тепле мілководдя й відчуваю, як тіло починає жадібно «дихати» водою. Перед очима весь берег — пустельний ліворуч і в пістрявих латках наметів праворуч.

Сусіда біля зеленого намету, брунатний, як і вся родина, підняв капот, морокує над мотором. Зрештою безнадійно махає рукою й простує до нас.

— Будьмо знайомі. Василь...— і, пильніше подивившись мені в обличчя, додає: — Михайлович.

— Віктор.

— Спікся?

Я киваю.

— А я кажу своїм: отому хлопцеві зле буде — з самого рання на сонці.— В нього густий хрипкуватий баритон, який, як мені здається, не відповідає худій, невисокій постаті.— Слухай, ти щось у машинах тямиш?

Я невизначено стенаю плечима.

— Іскра є, стартер крутить, бензину повен бак, а завести не можу. Підсоби, будь ласка. Свіжим оком завше видніше.

...Хлоп'яки біля машини дивляться на мене поштиво, як на лікаря. В обох жваві чорні оченята й відстовбурчені вуха.

— А ти чого такий малий? — питаю в меншенького.— Видно, далеко від річки ріс?

Він соромиться. Відгукується брат:

— Та йому ж тільки шість років.

— А-а...— Мені так і кортить погладити малого по вихрястій голові, але руки прикипіли до кишень піжами.

Сусіда тим часом сідає за кермо і вмикає запалення. А я беру викрутку і, послабивши хомут на гумовій трубці, що сполучає бензонасос із карбюратором, стягую трубку. Стартер швидко крутить двигун, але з бензонасоса замість жвавого струменя ледь капає. Кличу господаря, а сам сідаю на його місце.

— Зрозуміло,— каже по хвилі сусіда.— Десь забився бензопровід або насос не працює. А я вже хотів карбюратор розкручувати.

— Не варто. Коли потребуватимете допомоги, гукніть.

Прямуючи до нашого «двору», я відчуваю на собі погляди обох дівчат і дебелої господині. Чоловік і хлопці схилилися над моторним відсіком. Спостерігаючи за сусідами, я переживаю незрозумілу ностальгію за тим, чого ніколи не мав. Батьки виховали мене — єдине дитя — цілеспрямованим і наполегливим у досягненні мети. Їхній прорахунок тільки в тому, що не навчили відрізняти *необхідне* від *потрібного*. Саме через цей гандж у вихованні я дав утягнути себе в змагання, в азартну гру, яка полягає в тому, щоб глибше копнути й більше здобути істини (це зветься наукою). Я захопився грою, забувши про життя, добуваючи істину абстрактну, нехтував істиною конкретною. Та з'явилася дівчина і лише своїм існуванням змусила мене глянути по-іншому на все. Я раптом побачив, що за грою змарнував чимало життя, і в паніці кинувся надолужувати. Моя рішучість була такою великою,

а почутя до Оксани таким сильним, що я замахнувся на природу, на час...

Вода непомітно повертається в свої володіння, до межі, яку вона спорудила з панцирів черепашок і яка тягнеться по смузі прибою в двох напрямках, скільки сягає око. Бакланам, мабуть, незручно ходити по гострих черепашках, і птахи подалися до кущів низькорослого очерету. Суглобисті стебла того дивного очерету не тягнуться вгору, а стеляться при самій землі на багато метрів від кореня. Тут якісь дивні рослини: або сухі, ніби зроблені із скловолокна (очерет), або соковиті (зламаєш гілочку — закапає сік), схожі на курай. Замість листочків — зелені кульки, завбільшки з ягоду пасльону. Віддалік поблискує плесо Утлюцького лиману з безліччю зелених острівців, на яких, мабуть, баклани висиджують пташенят. Та о цій порі пташенята вже дорослі, і відрізнити їх з-поміж батьків можна лише по тому, як вони махають крилами і несамовито кричать, ніби просять їсти.

Прогулянка до лиману викликана не самим тільки пізнавальним рефлексом — мені кортить на самоті оглянути своє тіло, можливо, після морських і сонячних ванн сталися якісь зміни. Хоча, попри тривале вилежування на осонні, мені пече тільки під пахвами і на шиї, та ще смужка по периметру плавок(плавки, які на мені зараз, коротші від тих, в яких я був у Ялті), тобто на ділянках, не вражених хворобою. Скидаю піжаму і уважно оглядаю живіт, груди. В пам'яті зринає голос ректора: «Нічого жахливого. Це навіть не луска, а ороговіла тканина...» Яка, помічаю, стала м'якшою й тепер нагадує воскові цяточки, здається, сколупни їх — і виявиш здорові ділянки. Я обмацую себе й відзначаю, що шкіра стала еластичнішою, менш вузлуватою. В душу пробивається слабкий промінець надії. Вирішую не казати Оксані про свої спостереження. Щоб потім, коли надія не справдиться, не завдавати їй прикрощів. А є ж іще одна надія — майбутня телефонна розмова з Сергієм.

Місце нашої стоянки здається давно обжитим. Біля плитки чаклує Оксана — на ній коротенький халат у квітках льону. Вітерець роздмухує запах юшки, під стріхою намету в'яляться довгі низки бичків і камбали, а від берега долинає лагідний шепіт, то хвиля перебирає черепашками. Мабуть, отаку ситуацію можна було б назвати одним словом ЩАСТЯ, якби не обставини, які призвели до цієї ситуації. Оксана тонко відчуває мій настрій: коли я пригнічений, і вона насторожена, коли в мене розвиднюється на душі, і вона веселішає.

— Тут до тебе делегація приходила,— каже, всміхаючись.— Питали, чи вмієш робити повітряного змія... А он де вони — знову.

Від сусідів у наш бік прямують дітлахи, несучи тріски, поліетилен та якесь мотузяччя. Тіла обох у променях призахідного сонця тьмяно поблискують і здаються рухомими бронзовими скульптурками, вкритими на животі і плечах брунатною патиною. Дивлячись на них, я пригадав, як ми з Юрком Сандулом мріяли зробити такого великого змія, на якому можна було б літати.

— Що, допомогти змія зробити? — питаю.

Вони кивають. На обличчях обох стільки довіри й прохання, що мені ще більше розвиднюється на душі. Ми сідаємо біля намету, і я, перевіривши, чи комір піжами надійно ховає шию, приступаю до майстрування... На мить здається, що тих тридцяти п'яти років, які лежать між останнім змієм мого дитинства і цим, не було зовсім. А дві пари чорних очей невідривно стежать за кожним моїм рухом... Нарешті ми підводимось, я критично оглядаю чималий прямокутник, а тоді прошу в Оксани губну помаду й малюю на ньому сонце. Діти в захваті. Вони швидко розмотують клубок, і по кількох хвилинах змій уже ширяє в рожевому призахідному небі, сіпається, ніби прагне зірватися з «вуздечки».

Старший, в руках якого клубок, наблизився до пташиного тирла, і чи то від його різких рухів, чи від галасу, який вони вчинили з братом, баклани враз знімаються й летять на острів. Мені подумалося, що коли б людина протягом життя не розгублювала дарованих природою властивостей дивуватися, прагнути чогось світлого й високого, не втрачала притаманного всьому живому дослідницького рефлексу, то людство, мабуть, не знало б паразитизму і не мало клопоту з війнами. Тим часом сонце торкнулося Утлюцького лиману, вода в ньому стала схожою на рідкий чавун, який щойно вилили з доменної печі. Жива зелень острівців посеред того пекла здається протиприродною, дивною.

Після вечері ми довго сидимо і мовчки дивимось на море. На монотонному аквамарині вряди-годи з'являється і швидко розгортається білий сувій, край якого накочується на черепашкову смугу берега за кілька кроків від нас. Море сходить якимось ритмічним гулом. І той дивний приємний гул, який не так чуєш, як відчуваєш, і кволе шепотіння хвиль, і монотонність аквамарину діють на нас з Оксаною миротворчо. Оксана підсовує ближче свій стільчик

і тулиться до мене. Я спізнаю прилив ніжності, та по миті ціпенію: мені передається тепло її тіла. Ще недавно я його не відчував. Здавалося (напевне, так воно й було), що й вона не відчувала тепла мого тіла. Через те я уникав її пригортати. Я обіймаю її за плечі, і в мою, здавалося, ще недавно порожню оболонку вливається життя. «Хіба трапиться диво, і чудовисько перетвориться на гарного принца?!» — б'ється в мені відчайдушна думка.

— Любий,— озивається Оксана,— не муч себе, не лягай більше на осонні. Сонячна радіація може наробити ще більшого лиха. Все й так минеться. Ось побачиш.— По хвилі додає: — Якщо ж лихо нас не покине, то й тоді не слід упадати в відчай. Є люди з гіршими болячками, а живуть і радіють життю.

Оксана заспокоює мене точнісінько, як і ректор. Може, й справді не слід так драматизувати подію, якщо про неї однаково говорять такі різні люди?

— Море сьогодні неспокійне,— зауважує Оксана.

Я розумію, до чого вона веде, й згадую раптом, що моє тіло не знало води щонайменше три години.

— Спатиму в наметі,— обіцяю.

— Я так боялася минулої ночі. Весь час здавалося, що накотиться хвиля і ти захлинешся. Добре, що море помілкішало.

— Ще одна така ніч, і в мене зябра виростуть,— кажу з усміхом.— Вранці ти знайдеш біля берега не свого чоловіка, а русалку чоловічої статі.

— Аби ти тільки був живий і здоровий,— озивається Оксана на мій жарт.

Мені стає добре від її самовідданості. Добре й водночас боляче за неї. Хіба вона — молода, гарна, розумна, з чуйною душею не заслуговує на ліпшу долю, аніж бути дружиною монстра?

— Скажи, коли ти ще була дівчиною-школяркою, про якого ти мріяла собі чоловіка? Адже дівчата мріють про це...

— Про такого, як ти,— відповідає Оксана, не думаючи.

— Але ж я...— починаю здивовано.

— Про такого, як ти,— повторює вона.— А цим лихом не дуже переймайся. Воно минуче.

«Все минуче,— відзначаю подумки.— Але минути воно може разом із життям».

А що — як Радість — згасне,
Заклякне — в склі — очей *.

* З Е. Дікінсон *(пер. з англ. О. Жомнір)*.

Від рядків, що згадав, на мить стає зимно. Щільніше пригортаю Оксану, шукаючи в ній тепла й надії. І знаходжу, але не на довго, бо раптом немов опиняюся в кропиві. Це стан, який передує сверблячці, нагадує, що пора зволожуватись.

...Море приймає мене лагідно, як своє дитя. Піна прибою вкриває тіло лоскітливими бульбашками, проникає в пори. Я спізнаю дивне відчуття, яке ні з якими людськими почуттями не зрівняєш і яке разом з тим, здається, колись уже спізнавав. Мабуть, то почуття риби чи амфібії, яке озвалося в мені завдяки зміні епідермісу, а також морській воді. Я ніби спустився до самого початку спіралі розвитку, залишившись розумом на її вершині, побував водночас і далеким пращуром і нащадком. Мене п'янить дивне відчуття тілесного щастя. Тіло, виявляється, може бути щасливим незалежно від свідомості. Щоб таке спізнати, мені знадобилося скалічити його. А багато в кого почуття, якого я зазнаю зараз, мабуть, значно сильніше і над ним не владарює свідомість. Поклик риби чи якоїсь іншої істоти часом бере гору над свідомістю, заглушає голос людини. І тоді в людині проростає Гречний, і використовує найбільший набуток еволюції — розум на служіння власній плоті. Та найгірше — залучає до цього й інших людей, які часто не підозрюють, що служать не істині, а чужій шкірі. Так розмірковуючи, я млію від задоволення і не маю наміру скоро виходити з води. Тим паче що й Оксана поряд — сидить на стільчику біля самого прибою, і хвиля лиже їй ноги. Сутінки непомітно переходять в ніч. Світ стає знову безмежним, а я в ньому відчуваюся мізерною ланкою безконечного ланцюга часу, вічного в русі — коли щось і є абсолютно вічне, то це час і рух... Минуло, мабуть, півночі. Давно погасла автомобільна переноска над столом сусідів, де вони грали в лото. Оксана, побачивши, що я виходжу з води, поспішила до намету і принесла рушник. Повітря посвіжішало, здається прохолоднішим ніж учора, і я, обтираючись (чого останнім часом не робив, а очікував поки тіло саме висохне), аж тремчу від холоду.

— Ну, це ти вже накупався, на цілу ніч,— каже Оксана, погладжуючи мене по спині. І тим рухом теплої ніжної руки стирає раптом зі свідомості всі моральні табу. Я пригортаю Оксану. І — о диво! — замість випручатись з обіймів, мене пестять уже обидві її руки, і я хмелію в довгому цілунку.

Прокинувся раптово, ніби випірнув з глибокого туману. Втім, я і в сон упав так само раптово. У темряві намету світні позначки циферблату спалахують несподівано яскраво: п'ята. Обережно, щоб не розбудити Оксани, котра притулилася до мене спиною, підводжуся з постелі, за яку нам править морська трава, накрита піддоном намету та простирадлами, і виходжу назовні. Враз опиняюся в обіймах західного вітру. Він дме рівномірно, без подувів, мені здається, що я чую, як вітер треться об намет. Ритмічне рокотання моря зараз скидається на глибоке дихання велетенської сплячої істоти. Її тіло періодично здригається у сні, і тоді по медвяній поверхні пробігає біла смуга. Допівнічне море зовсім не схоже на море післяпівнічне. Може, через різне розташування сузір'їв і місяця в нічному небі, а може, через те, що людина в різний час має відмітне світосприйняття... Хвиля перебирає черепашками, і ті звуки та шипіння піни нагадують рівномірне посопування у сні. Я, спонуканий якимось невідомим покликом, прямую до води. І тут мені спадає на думку, що бути в воді для мене стало також необхідністю, як і на суші, що, попри людський інтелект, я поступово перетворююсь на амфібію. Втішає тільки те, що термін між двома купаннями збільшився з сорока хвилин до п'яти годин та ще поліпшилося самопочуття. А уві сні в мене знову вселилася людина. В її присутності я почувався б і зовсім кепсько, аби не пом'якшуючі обставини: Оксана відповідала на мої любощі справжнім коханням. Втім, той дикий чуттєвий шал можна назвати ще покликом статі, який дрімав у мені аж до сорока п'яти років, а знедавна до того ж я його штучно притлумлював. А він-бо такий самий вічний, як час і рух... Море ще спить. Ніхто не знає, що море може спати. А я знаю. Воно огортає мене лагідно і ніби закликає крізь дрімоту: потерпи, дай ще трохи поспати. І я відгукуюся на його прохання. Рухи мої плавні, я не здіймаю жодної бризки, тільки занурююся по самий ніс у воду і починаю спостерігати, як поступово окреслюються контури наметів на узбережжі, немов на фотопапері під час проявлення, як линяють місяць і зоряне небо, відчуваю, як плине ніч. Через півгодини від темної повені лишилася тільки роса на піску та прохолода. Одночасно в мені проростає бажання щось робити, вселяється натхнення. Я-бо ніколи ще так довго не байдикував. Тремтячи від холоду, поспішаю до намету по рушник і одяг, а тоді на вогкому піску починаю ліпити крокодила. Великого, чи не три метри завдовжки. Чому крокодила? Бо я щойно сидів у воді непорушно, немов крокодил, на поверхні були тільки ніс і очі. Викладаю

спочатку довгий горб, тоді ліплю з нього подобу рептилії. Скоро під моїми руками справді з'являється щось схоже, але здаля той витвір більше нагадує тінь від крокодила, аніж саму істоту. І тоді мені в голову приходить обкласти його черепашками. Тим часом налетіли птахи. Вони завзято гребуться в морській траві, яку нанесло до берега за ніч. Птахи метушливі, але мовчазні. Кричатимуть вони по тому, як наситяться. Незабаром кінчаю викладати черево, яке ніби розпласталося на піску. Різної величини черепашки: на спині й лапах великі, з боків дрібніші створюють ілюзію натуральності. Це і є знахідка. В перших променях ще волога від роси «крокодиляча шкіра» раптом заблищала, ніби крокодил щойно виліз з води і завмер на мить, приголублений сонцем. Відходжу і дивлюсь на відстані. Потвора справді нагадує живу, про це свідчить поведінка птахів. Увесь берег аж ряхтить від птахів, а в тому місці, де крокодил,— жодного. Шкода, батько не побачить. Він його увічнив би на фото. В свої сімдесят батько робив такі знімки, які не всякому фотографу-професіоналу до снаги.

Згадавши про батька, я на мить відчув щем під серцем. Я не був у них з червня. Боявся налякати. Щоправда, телефонував кожного тижня, до того ж вони переконані, що я ні в яку халепу не вклепаюся. Про Оксану батьки не знають. Цікаво, як вони сприймуть те, що ми побралися з такою різницею в роках. Гадаю, бажання бачити мене одруженим, а також надія на внука візьмуть гору над поміркованістю.

— Ой, що це! — чую за спиною Оксанин голос, в якому бринить щире дивування.— Його навіть птахи бояться.— Оксана в халаті, розпущене волосся спадає на плечі.

Баклани справді, щоб переміститися по березі на півсотню метрів ліворуч від крокодила, знімаються з безпечної відстані і перелітають. Ті, що вже понаїдались, ширяють, розглядаючи його з висоти. Від здивованого Оксаниного оклику я проймаюсь таким же приємним почуттям, як мій батько, коли ми з матір'ю дивувались і вихваляли його кольорові фотографії.

— Шкода, що не довговічний,— каже Оксана.— Пісок висохне, і черепашки обсипляться.

— Ага, з глини б його зробити...

Ловлю на собі пильний Оксанин погляд.

— У тебе червоне обличчя,— каже вона.— Учора ти надміру був на сонці.

Я й сам відчуваю, як щемлять попечені ділянки тіла, а щоки палають, неначе від сорому. Проте заспокоюю її, та й себе теж:

— Звичайна засмага. Хоча трохи й перебрав...— про себе подумав, що надалі не вражені ділянки тіла слід чимось закривати.

Важка сонячна куля нарешті відірвалася від обрію й ніби в нерішучості зависла над морем. Здається, ще мить, і вона знову втопиться в аквамариновому обрії, і берег огорне сіра прохолода, а потім ніч. Мабуть, і в птахів виникло таке ж побоювання, бо вони разом зняли шалений галас. Сонце, немов сполохане тим криком, здригнулося, сіпнулось; і від того розірвалася промениста павутина, яка припинала його до обрію, і просто на очах почала збільшуватися відстань між ним і морем. Досвіток перейшов у ранок. Незважаючи на прохолоду я роздягаюсь і лягаю на вогку з ночі розкладачку. Тим часом оживає зелений намет. Спочатку господар з'являється і починає розпалювати паяльну лампу, за ним господиня, а потім обидві дівчини. Вони, як і вчора, прямують до води, здається, в чому мати народила. Я на мить забуваю, що це тільки міраж і що на дівчатах коричневі, під колір їхніх тіл, купальники. Раптом ціпенію і, немов заворожений, проводжаю їх поглядом аж до берега. Отямлююсь тільки по тому, як дівчата зникають у воді. Я навіть жартую подумки, називаючи бачене «ефектом Негуренка». Та водночас мене стає й на те, щоб подивитись на себе збоку. Адже те п'янке відчуття, яке я спізнав, спостерігаючи за дівчатами, не назвеш цнотливим. У мені все більше проростає звір. Спочатку він проявив себе в тілесній насолоді, якої моє тіло зазнає в воді, а тепер — у, здавалося б, природному потягові до протилежної статі. В чому ж він проявиться ще?

Аргумент, який я використав у полеміці з ректором щодо відповідності змісту формі, на жаль, виявився не самим тільки полемічним прийомом... Шум близького прибою та ніжне проміння заколисують, і я, накривши обличчя піжамою, поступово поринаю в дрімоту і засинаю. Прокидаюся від того ж шуму, від якого й заснув. Сонце в зеніті, але його палу не чутно — мене вкрито простирадлом. Поряд сидить Оксана. Помітивши, що я прокинувся, вона відкладає в'язання й каже:

— Охляв, мабуть? Не снідав, не обідав,— тоді додає: — Тут від екскурсантів відбою не було. Крокодилом твоїм цікавилися. Кажуть, такого ще ніде не бачили.

Від тих слів щось приємне-приємне розливається по

всьому тілу. І не знати від чого більше млію: від Оксаниного голосу а чи від того, що мене хвалять.

— А хто приходив? — питаю.

— Та всі оті, що в зеленому наметі. Навіть дівки,— каже Оксана, і в її голосі вчувається осуд.

— Він їм сподобався?

— Та кажу ж тобі, що вони всі були вражені. Мовляв, як живий.

Помітивши, що я збираюся вставати, Оксана підводиться з крісла-матраца.

— Обід, мабуть, давно вже охолов,— каже, прямуючи до намету.

Мені добре смакує. Смажені бички хрупаю просто з кісточками. Оксана сидить навпроти і спостерігає. Точнісінько як моя мати. Тільки на обличчі неспокій. Дочекавшись, поки я доп'ю чай, мовить:

— Тобі шкіра на обличчі не болить?

— Та пече.

Мені досить одного погляду в люстерко, аби переконатися, що на обличчі й шиї, та, мабуть, і на інших ділянках, які раніше були незасмаглими, почався той самий процес, що й півтора місяці тому. Певніше, це продовження того процесу. Шкіра на щоках і шиї вкрилася густою мережею тріщин, ніби я довго блукав морозної і вітряної погоди по вулицях. Зараз тільки наважуюся зізнатися собі, що я давно виглядаю це лихо. Воно мене навіть не вразило, а тільки щось замлоїло в грудях.

— Учора й позавчора сонце дуже пекло,— мій спокійний тон навряд чи переконав Оксану, та все ж вираз тривоги на її обличчі змінюється непевністю. Так буває, коли людина бачить одне, а її переконують в іншому. Та, мабуть, гору візьмуть мої слова. Бо коли доводиться вибирати між бажаним і дійсним, перевагу віддають бажаному. Поспішаю до води, лягаю в піну прибою і враз заспокоююся. Цьому сприяє шум піни, а може, і саме море. Колиска всього живого на землі заколисує й мене, змиває сумні думки і тягар інтелекту, і я, ніби маля в люльці, якому ще невідомий страх, проймаюся почуттям безпеки. Я реагую тільки на бачене в цю мить, на «крокодила», що, наче живий, розлігся на піску неподалік від смуги прибою, на бакланів, які обсіли розкладачку. Ліжко нагадує стіл, а птахи — учасників бенкету. Вони мають і тамаду — баклана, що б'є крилами і голосить. Мені здається, що це мої крилаті родичі, які справляють по мені поминки. Я не поспішаю на сухе, бо знаю: там на мене чекають сумніви й відчай; вони тягнуться до мене з берега,

але вода, як зачароване коло, боронить від них... Тим часом сонце знесилено зависає над лиманом, воно вже не пече, а тільки забарвлює в червоне все довкола та видовжує тіні. Спочатку від нашого мусянжевого намету, який неначе затлівся, стелеться Оксанина тінь, а потім і сама вона наближається до берега. Замахується на бакланів, кричить:

— Акиш, нахаби!

Баклан-тамада на мить угамувався, сторожко повів оком у її бік, тоді знехотя знявся і важко поплив по повітрю на захід. Решта птахів потягнулася слідом.

Десь літає птах мого життя.
Я не знаю — високо чи низько.
Може, в сизі падає жита,
Може, над проваллям чорним висне *.

Одночасно з цими рядками пригадався сон, який я бачив останньої ночі в Ялті. Мені снилося, що я перестрибую не широку, як на перший погляд, розщілину в горах. Я розігнався і, відштовхнувшись від краю урвища, вже на льоту раптом зрозумів, що внизу прірва, якої мені не подолати. В мене виникло тоді таке сильне бажання жити, що я завис на мить над безоднею (таке буває тільки у сні), та так і прокинувся. І відтоді не полишає почуття, ніби я все ще над прірвою і утримує мене там нелюдська сила, яка в мені самому і яка, я те знаю, колись мене покине.

А Оксана, взявши з розкладачки простирадло, прямує до мене.

— У тебе справді зябри виростуть,— каже голосно, перекрикуючи шум прибою.— Вилазь уже, замерзнеш!

Я слухняно виходжу на сухе і враз проймаюся тремтінням. Тільки в наметі заспокоююся, і не так від затишку, який там панує, як від кольору намету: він аж палає в призахідному промінні, мені здається, я опинився в топці. Разом із теплом приходить здатність аналізувати... Отже, хвороба вражає все тіло, питання тільки часу й умов. Як же я раніше не зметикував, що сонячна радіація є її прискорювачем! Замість берегтися ультрафіолету, я піддав себе його навальній дії. Та водночас є й позитивне: я надав хворобі можливості проявитися до краю за короткий термін, фактично спровокував її. До того ж ді-

* З О. Завгороднього.

лянки тіла, які першими було вражено, тепер пом'якшали, на них немов розсмоктались старі шрами, і тіло стало гладеньким, тільки й того, що має шагреневий малюнок. Такий хід думок, власне, є новою версією, яка допоможе мені протриматися ще якийсь час. Сумно всміхаюсь, адже людина сама себе дурить, бо ж знає, що дурить, і, незважаючи на те, вірить. Щоб якось відвернути увагу від сумних думок, вмикаю транзистор і шукаю легку музику, та натрапляю на «Болеро» Равеля. Несподівано швидко занурююсь у ті звуки, як у море. Проймаюся періодичністю, з якою повторюється тема, так само, як щойно відчував періодичність хвиль, які накочуються на берег. Я впізнаю в «Болеро» врочисто-напружений ритм свого життя, який у різні часи забарвлювався в різні емоційні відтінки. Мені здається навіть, що цей твір — адекватно покладена на музику моя біографія. Хай би й закінчення вона мала непомітно затухаюче, без зміни ритму, а тільки із зміною музичного забарвлення та непомітним переходом у тишу, як у творі Равеля. Це, мабуть, велике щастя завершити своє життя непомітним переходом у тишу. Тим часом «топка», в якій я сиджу, починає «холонути», стіни вже не сходять палом, вони стають темно-мусянжевими, потім брунатними, і, нарешті, в намет заповзає присмерк... Дикторка оголошує прогноз на завтра: «...Очікується сонячна погода, вітер слабкий, змінних напрямків, температура води в Азовському морі двадцять чотири градуси...» Отже, маю ще один теплий день. Не знаю тільки, як його використати: чи знову піддамся сонячним тортурам, чи насолоджуватимусь морем, а чи сидітиму в затишку намету. Зараз я неспроможний приймати рішення.

Коли й треба за щось розплачуватися, то це за необачність. До того ж платити часто доводиться безневинним. Причому Оксана? Або чим завинив мій син, який ще й світу не бачив? А йому ж бо доведеться мати дивного батька. Спочатку він не розумітиме й довірливо тягнутиметься до мене, та коли підросте й побачить ближче людей... Чується голос Оксани. Кличе вечеряти.

— Зараз, рибонько,— відгукуюся.

Над силу намагаюся розслабитись, натягую на обличчя усмішку, немов тісну маску, і якийсь час стою в сутінках, очікуючи, доки та маска прирасте до тіла.

Ми йдемо з Оксаною мокрим піском в глиб коси. Просто йдемо, ні про що не розмовляючи, бо відчуваємо потребу кудись іти. Може, це викликано жадобою діяти, протистояти лихові, про яке ми обоє знаємо, але мовчимо. Ми прямуємо, здається, не в глиб коси, а в глиб ночі — за нами вже не видно жодного вогника, тільки яріють угорі зорі. Голос Оксани здається мені спочатку одним з голосів моря, і лише перегодя доходить смисл її слів.

— Ти вже підібрав ім'я нашій дитині?

— Підібрав,— кажу.— Василь, якщо не заперечуєш.

У пам'яті на мить з'являється вухате створіння з ясними очима — сусіда мій і колега по скульптурних вправах. Я вже тоді вирішив, що запозичу його ім'я.

— Василь Негуренко,— вимовляє Оксана, вслухаючись у мелодику цих двох слів.— Що ж, звучить. Сподіваюся, він буде ніжнішим, ніж його батько...

Я спиняюсь і пригортаю Оксану.

— Ясочко моя, він буде й розумнішим, обачливішим від свого батька і не дозволить себе втягнути ні в яку сумнівну історію.

— Хай він буде у всьому точнісінько таким, як батько,— мовить Оксана,— тільки ласкавішим. Бо за обачністю настає поміркованість, а за поміркованістю — егоїзм.

Я втоплюю очі в темно-синю безодню, на дні якої стоїмо ми з Оксаною, а на думку навертаються давно забуті слова: «Зоряне небо над нами, моральний закон в нас самих». Хотів би я знати, що мав на увазі мислитель, який їх проголосив.

Не спиться. Час від часу виходжу з намету і зволожую обличчя й шию, зачерпуючи пригоршнями з прибою. Вітер, який усі ці дні дув з однаковою силою, стає рвучкішим, море на те відгукується невдоволеним рокотанням, хвилі важко плюхаються і, перекотившись на сухе, вертаються назад, лишивши по собі смугу білої піни. З острахом зауважую, що коли вітер посилиться, то вода зруйнує мого «крокодила», котрий в якихось двох-трьох кроках від тієї смуги. Тим часом темно-синя баня вгорі вже обернулася на кілька градусів навколо власної осі, переміститивши водночас сузір'я. Попереду ще добра третина ночі — тієї пори, коли бачиться все, що дуже далеко, і не розгледіти того, що близько — моєї пори, бо не треба ні

від кого критись. Я починаю здогадуватися, що мав на увазі мислитель, який проголосив оту славетну формулу. Він поєднав у ній моральний закон окремої людини і всього людства у просторі й часі. Щоб осягнути це, мені треба було опинитися наодинці з ніччю, посеред безмежного таємничого поля, на якому зацвіли золоті безсмертники... І тут погляд, який блукав досі по матовому досвітньому небі, спустився вниз, і я розгледів на березі, навпроти сусіднього шатра, розпластану постать. Наблизившись, я побачив людину, виліплену з піску і обкладену черепашками, яка лежить горілиць, розкинувши руки, в такій точнісінько позі, в якій лежав я, коли засмагав. Виявляється, діти приходили дивитися не тільки на крокодила. Дрібні черепашки, що тьмяно поблискують у дотліваючому місячному сяйві, імітують мою шкіру. Не знати від чого: від холоду чи від баченого мене починає трусити. Дріж минає тільки по тому, як опиняюся в воді. А всередині в мене піднімається щось важке-важке, здається, то відкривається обкладинка «ЗАКОНУ», яку кожна людина мусить відкрити бодай раз у житті. Вона важка, як могильна плита, і підняти її може тільки той, хто багато і довго страждав. Її може підняти також відчай, але відчай приходить, коли вже не залишається найменшої надії. А в мене ж вона є. Примарна, хистка, але ж є...

8 Поставивши машину на узбіччі й прямуючи до черги, яка вишикувалася біля єдиної кабіни телефону-автомата, Оксана подумала, що недаремно Віктор попрохав поїхати замість нього подзвонити на кафедру. Курортники, які прийшли, щоб перемовитися слівцем з рідними чи близькими, перетворилися б на свідків його біди. Очі людей — це люстерка, часто такі, що викривляють зображення, і, отже, в них краще не дивитися. Діждавшись, поки за нею займуть чергу, Оксана знову пішла в машину, вітер-бо дедалі дужчав, не перестаючи гнати з заходу хмари. Після зливи, що навісніла цілу ніч, похолоднішало, берег із сіро-жовтого перетворився на брунатний, а море дибиться білими гребенями хвиль. Оксана ввімкнула приймач, і враз завивання вітру за вікном заглушилося піснею «А льон цвіте». На мить перенеслась у травневий ранок, у пам'яті постала свіжа зелень бульвару, а той самий, що й зараз, сердечний жіночий голос виводив «А льон цвіте

синьо-синьо...». Їй здалося навіть, що цей голос ніколи й не полишав її. В супроводі цієї мелодії вона складала випускний екзамен і зазнала великого щастя в Ялті, під цю мелодію вона вперше спізнала страх — не за себе, за Віктора. Але пісня швидко кінчається. Вітер за вікнами вгинає антену, виводить на ній, як на струні, лиховісну пісню. Тим часом черга наближається, і Оксана, захопивши записника та ручку, виходить з машини і прямує до телефонної кабіни. Гучномовець на даху водної станції, перегукуючи завивання вітру і гуркіт хвиль, застерігає курортників від купання і сповіщає про посилення шторму. Причинивши щільніше двері кабіни, Оксана швидко набирає номер і, коли на другому боці знімають трубку, питає Сергія Чоловіка.

— Це я,— чує здивований голос лаборанта.

— Я за дорученням Віктора Степановича.

— А-а,— мовив голос.— Новини такі: в четвертій клітці тварини повмирали ще на початку тижня. В одинадцятій — позагризали одна одну. У двадцятій... — На мить голос уривається, ніби на тому кінці забули, що ж у двадцятій, а тоді чується: — Двадцята група якась дивна. Не знаю, що й думати. Замість шерсті вони обросли пташиним пухом... До того ж стали жвавішими і сильнішими, ніж були раніше. Я їх з трудом тримав у руках, коли оглядав.

— А в інших? — питає Оксана, поквапливо занотовуючи почуте.

— В інших без змін.

Оксана квапилася. Знала, що везе важливу новину; в цьому переконав оптимістичний тон і навіть подив у голосі Чоловіка. Новину, яка, можливо, покладе край пасивному спостереженню за перебігом хвороби, а заразом — і їхньому перебуванню на косі. Намагалась уявити вираз, що з'явиться на Вікторовому обличчі, коли він довідається про наслідки експерименту, але натомість в уяві постало скалічене хворобою обличчя, швидше маска, з застиглим виразом якогось дивного спокою. Вчора під фосфоричне полискування і плескіт хвиль він читав вірші. Кожен рядок, здавалося, не вимовляв, а видихав, мовби то були не чужі вірші, а його власні творіння, які він вистраждав у мить найбільшого натхнення. Він довго читав, не називаючи авторів, і вона проймалася його палким голосом і глибокими почуттями, що несли в собі промовисті

строфи... Не терпілося швидше дістатися намету й доброю звісткою розвіяти сум і безвихідь коханого (саме ці почуття бриніли в усіх прочитаних віршах).

За якихось півдня рясно обжитий берег перетворився на пустелю з бурими латками сухих водоростей. Біля смуги прибою блукають ніким не полохані птахи; вони вихоплюють щось просто з піни. Мабуть, хвилі викидають на берег якусь поживу. Не просто хвилі, а водяні лавини з гуркотом обвалюються на пісок, час від часу заглушуючи навіть гудіння двигуна і завивання вітру. Віктор казав, що споглядання моря і дослухання до його голосів вселяють у нього спокій. Чи й отака стихія може вселяти спокій? Нарешті Оксана розгледіла прямокутник їхнього намету, єдиного на всьому просторі, скільки бачить око. Стало прикро, що коханий її не виглядає, та, щоб виправдати його, подумала, що Віктор, мабуть, сидить над сірим лабораторним журналом, щось пише. Але він не з'явився й тоді, коли машина під'їхала так близько, що можна було почути гудіння двигуна. Несподівано Оксану пойняла тривога. Вона раптом збагнула її причину — біля намету не було човна. Широкий слід на піску вів до води. На мить Оксана здерев'яніла, їй бракувало сили навіть на те, щоб вийти з машини. А десь на дні свідомості ворушилася квола надія, що ось, зараз, з намету вийде Віктор... Із заціпеніння її вивів галас баклана, що більше нагадував безглуздий регіт. Відчинила дверцята й стала на пісок. Враз люто накинувся вітер, шматуючи волосся й одяг. Поспішила до намету, Віктора в ньому не було. На розкладному столикові біля вікна лежав лабораторний журнал, а на ньому — Вікторів ручний годинник. «Може, пішов до лиману?» — майнула думка. Але на зеленій площині по той бік дороги, скільки не видивлялася, не помітила жодного руху. Тільки злітав і падав підірваний вітром повзучий очерет. Вона безпорадно озирнулася довкола, шукаючи свіжих слідів, але на піску виднілися лише напівзасипані відбитки ніг. На мить їй здалося, що все, чим вона ще сьогодні жила, відбувалося колись давно, а зараз бачиться в самих тільки спогадах. Але спогад не мусить обминути й виліпленого з піску та черепашок крокодила. А його немає. На пісок, де він лежав, раз по раз гупають велетенські хвилі, бризки від яких долітають аж до їхнього «подвір'я». І тут вона помітила біля самої запони чіткі сліди Вікторових ніг, що вели до лівого боку намету. Далі тих слідів уже не стало, їх затерло днищем човна.

Затуманені слізьми очі з надією вдивлялись у вирую-

чу стихію, марно шукаючи те, чого там не могло вже бути. Над тим місцем, де вчора гойдався на якорі човен з Віктором, ширяв великий білий птах, мало не торкаючись крильми гребенів хвиль. Як відчай, у пам'яті зринули два останніх рядки вірша, почутих у мороці вчорашньої ночі:

Із трепетом іду в тернову ніч —
Вчуваю поклик...*

■■■

* З О. Завгороднього.

Валентин Тарнавський

ДИСЕРТАЦІЯ

Стрілка електричного годинника на стіні стрибнула на дев'яту вечора. В заскленому озерці часу побігли кола. Вітер жбурнув у кватирку пригорщу снігової січки. Протяг гупнув за собою дверима. Горішнє світло в читальному залі наукової бібліотеки блимнуло востаннє й згасло. Хтось жартував у коридорі з рубильником. Ага. Викурити його хочуть. Дограються. Самотній відвідувач уперто сидів під зеленим грибком настільної лампи. Його великі червоні вуха вирізьбились на дубовій панелі і кумедно заворушилися.

Меланхолійні дівчата-бібліотекарки, котрі вже давно порозставляли книги на полицях, змахнули зі столів неіснуючу порохняву, тепер демонстративно фарбували губи біля дзеркала: «Сидить, на психіку давить... Ломоносов... Хі-хі... Провінція... Вгадай, що це: довге, зелене, чортами обвішане?.. Ну?.. Електричка із Фастова». І вони знову закихкотіли.

— Молодий чоловіче, провітрювання.

Надходила ніч під старий Новий рік.

Зашнуровані закони не люблять розхристаних винятків. Аспірант психології Хома Водянистий мстиво стиснув тонкі губи, зняв цейсівські окуляри, потер налите чужим розумом чоло і з тріском розігнув занімілий хребет. Смійтесь, смійтесь... Сьогодні він піде, але завтра про все доповість проректору. Дисципліни ніякої. Зовсім знахабніли. Ще й годину вкрали. Навесні у Хоми мав бути захист, і він не визнавав ніяких свят, тим паче — сумнівних. На вечірку квапляться, синці під очима малюють, тіні. Завтра він їх так розмалює, що й себе не впізнають.

Водянистий потягся до портфеля. У перше відділення лягла пухка чернетка дисертації, картки з цитатами, вирізки із журналів. У другому тулились щербатий китайський термос, кефір, сто п'ятдесят буфетної ковбаски і кіло фаршу. В третьому були запаковані в целофан березовий віник, мочалка, дитяче мило і повстяна шапочка. У потаємному закамарку, за підкладкою, сховався ілюстрований гріховний шведський журнал, котрий Хома конфіскував у першокурсників. Лунко клацнув замок, і прямий, як палиця, Водянистий пішов до виходу.

«Провінція». Цей дрібний будячок з кожним кроком усе дужче уятрював аспіранта Водянистого. Хома й досі ходив по місту, наче босоніж, хоча вже давно взувся в черевики з рантами і був цілком європеєць у своєму твідовому костюмі-трійці та англійській білизні. Він раз на тиждень їздив у сауну з басейном, відтирав п'яти пемзою, нагрівався до температури кипіння води, але ніколи не скипав, шмагав себе віником, мив голову протеїновим шампунем, до знетями пив чеське пиво і вів культурні розмови. Але з лазні виходив тим самим Хомою. Його вивіска проступала, як написи з ятями на старому лабазі після дощу.

Хоч сядь та й плач. Хома волів би народитися з пробірки, в інкубаторі, аби нічим таким не вирізнятись, не пахнути. Бути гомункулусом. Але міським, стерильним, рафінованим.

В студентські роки він із шкіри пнувся, аби вибитися в люди, ввійти у «вищі» кола, бути своїм серед своїх. Його тягала за собою по кав'ярнях, готелях та барах одна весела й цинічна компанія. Хому тут мали за папугу на шарманці. Одне за одним він витягував для «своїх» дотепні розваги: ворушив еластичними вухами, показував, як дід з бабою вперше до ресторації пішли, як у них зимою в ночвах миються, як фехтують на макогонах сусіда з сусідою, як кабана смалять, а ті аж дуріли з реготу, тицяли в нього пальцями, стогнали, іржали над життям у стилі «кантрі». Ну артист, ну дає. Хома клеїв з себе дурня і мстиво думав: «Смійтесь, смійтесь. А батьки ваші звідки?»

Хому як суперзірку водили по інших компаніях і там подавали на десерт. Розумний блазень необхідний кожній «конторі». Та сліпуча посмішка лізла з нього, як глина між пальці, а очі лишались холодними. Служи, Хомцю, служи. Добре сміється той, хто сміється останнім. Якось на вечірці, коли він вже висолопив язика, бігаючи в гастроном, послужливо п'ючи за вигідні знайомства, одна дуже дотепна дівчина налила йому вина в свою туфельку й примусила закушувати на льоту «повітряною» кукурудзою. Водянистий відмінно впорався з цим завданням. Він клацав зубами, як Сірко на мух, аж допоки його не потягло на балкон. Хома перебрав.

Він так і не став у цій компанії своїм. Перед розподілом усім виявилося не до сміху. Хому залишили за дверима. Треба було шукати інший шлях нагору. Водянистий до крові закусив вудила і вирішив усюди пробиватись сам, зубами й кігтями рвати в науку. А ті напомаджені фіфи згодом самі до нього приповзуть.

«Провінція». Спускаючись східцями вниз, він наливав-

ся сарказмом з чорного пасльону, іронією з блекоти, єхидством з вовчих ягідок, двозначністю з кропиви. Ох, і сказав би ж їм Хома. Тільки що? Його думки й досі тяглися кривулястими борозенками, як чумацькі вози селом, тоді як у цих капосних дівчат, мов таксі, шмигали на червоне.

Важкі дубові двері виштовхнули Водянистого за поріг. Він шляхетним жестом звів коміра дебелого кожуха й натяг на вуха каракулевий пиріжок. Такий пиріжок в університеті носив ще аспірант Груєнко, його конкурент, маскуючись під сіромаху від плуга, хоча вдома, в райцентрі, розвів ондатрову ферму. Величезна колюча біла мітла вихопилась з-за рогу і хутко, ніби папірець від морозива, погнала Хому в зимову ніч. Лютувала пороша, то з одного, то з другого рукава жбурляючи в обличчя міріади посічених сталевих лез. Хома заплющив очі. Його несло крізь усю ту круговерть у глухому кропив'яному лантусі, чиркаючи об стіни, буцім порося на базар. Він задихався в аеродинамічній трубі між висотних будинків, щось кричав, але слова його чопами забивало назад.

На розі перед старим величезним парком Водянистий насилу зупинився. Додому вели три шляхи: найкоротший, з кілометр,— по діагоналі через цей парк, повз туалет, дитячий майданчик, де в хатці на курячих лапках восени ховались від дощу ханиги. А нині Хома чув від вахтерші, що в парку почала діяти група зловмисників, котрі полюють на пижикові шапки. У професора Забудька й доцента Половинчика зняли. Ще й по пиці дали за опір. Хома натяг баранця на вуха і боязко озирнувся. Пухкий сніг засипав вулицю товстим шаром. Транспорт не ходив. В обхід Хома втрачав півгодини. Озирнувшись навсебіч, він шморгнув носом і рушив навпростець, мов дитину, притискаючи до грудей безцінний портфель з чернеткою.

У заметеній по коліна снігом алеї Водянистому довелось торувати цілину. Білими вапняними парапетами тяглись обабіч підстрижені живоплоти. Тут було тихше. Хома чув власне сопіння. Та коли він вже проминув туалет, за його спиною ніби пролунав хрипкий зловісний сміх. Чорна розпатлана істота, п'янувато хитаючись, летіла просто на нього. Хома пригнувся, істота вульгарно війнула крилом і подалася в бік залізничного вокзалу. І лише тоді Водянистий усвідомив, що то була ворона, нещасна міська хвойда. Рука мимоволі потяглась до лоба. Та враз Хома сплюнув: чого боятись, він же атеїст.

Хома прискорив крок. Скоріше б додому, випити гарячого чаю з варенням, розставити в картотеці виписки і спати. З квартирою йому пощастило — в самісінькому цент-

рі. Окремий хід, усі зручності, правда, суміжні. А головне — сам. Одинокий інтелігентний мужчина з баром і касетним магнітофоном. Щоправда, запрошувати не було кого.

Квартира далася Хомі важко. Об'яви, котрі він чіпляв на тролейбусних зупинках, увесь час паскудив невідомий жартівник. У тексті «Аспірант найме квартиру» слово «аспірант» хтось брав у жирні лапки. Виходило, ніби Хома — рецидивіст. Він підозрював, що то робота Груєнка. Нарешті оголошення вийшло в рекламному додатку, і тут Хомі пощастило. На кафедру подзвонила невідома особа й сказала, що її сусідка здає квартиру. «І ящик з піском»,— додала вона й пирснула. Хома негайно вирушив за вказаною адресою. Справді, там таки здавалася кімната. Хазяйка, бабусенція, брала недорого. Але з умовою. У неї живе п'ятнадцятеро кицюнчиків, бідні, нещасні створіння, однак від шерсті в неї алергія, напади астми, і тому вона змушена вибирати між собою й котами — переселитись до доньки. І хай Хома живе собі на здоров'я, тільки щоб регулярно міняв пісок у ящику, купував молоко та фарш і випускав кицюнчиків на вечірню прогулянку. Так Хома задешево і став слугою котів.

Тим часом вітровій зовсім улігся. Уся та нагла віхола ущухла, ніби за помахом диригентської палички. Небосхил над головою розсунувся зовсім як сферичний дах у обсерваторії. З землі здерли товсту ковдру хмар, і вона пливла тепер зовсім оголена серед космічного холоду всесвіту. Зовсім близько на фіолетовому тлі висипали зірки. Зоряні галактики блискітками осипались з вакууму на землю, кружляючи в променях уцілілих ліхтарів. Скрижанілі планетки зойкали під ногами. Хома рушив веселіше.

Зненацька чиясь довга рука нечутно зірвала з Хомиї пиріжок. Водянистий змертвів, прищулив вуха, чекаючи страшного удару по тім'ю, а потім незграбно рвонув бігти. Та за кілька кроків шпортнувся й упав обличчям у пухку постіль, обхопивши потилицю руками. Сам поліз у пастку. Зараз з нього знімуть кожуха, костюм-трійку, черевики з рантами й, чого доброго, англійську білизну. Та минула хвилина-друга — ніхто не озивався. Хома крадькома скосив очі: шапка лежала за три метри позаду. Довкола ані душі. Хома боязко посунувся за нею. На тому місці між двома деревами на висоті людського зросту він загостреним зором угледів тонку мідну дротинку. Розрахунок у злодіїв був тонкий: втративши шапку, перелякана жертва сама мала чимдуж втікати од неї.

Хомина душа боязко вилазила з п'ят, обтріпувалась і

вигинала закляклу спину. Тиша залягла навкруги цвинтарна. Стояли в шкільних фартушках ялиці, місяць лляв у парк зеленаве світло. Тінь лягла за ним, ніби вирізана з толю. Хома, притискаючи портфель до грудей, скрадливо, пригинці, подався далі. Серце калатало, волосся на голові ворушилось, і навіть кучерики на смушці ставали дибки. Та повертатися назад було пізно.

Чернеча шеренга тополь, забрівши в замети, тоскно тенькала в непорушному розрідженому повітрі, тужавіючи від нечуваного морозу. Маси арктичного повітря холодними льодяними мечами розрубали в цю ніч хмарний щит над містом. Було градусів під тридцять. Тополі притискали до себе віття. Враз ніби артилерійський снаряд розірвався за Хоминою спиною — то на деревах від внутріклітинних деформацій тріскала кора.

Хома гикнув і рвонув бігти. У кінці алеї перед фотопавільйоном він устиг побачити в снігу чиїсь сліди, що тяглися від крайньої молоденької тополь ки. І затьмареному Хоминому мозкові здалося, що то босі сліди. Глибокі босі жіночі сліди. Безпорадна втеча. Хома заквилив «м-м-м-а» і рвонув на освітлений бульвар з парку, де жили нічні жахи.

Перебігши широку магістраль, Водянистий з розгону обійняв світлофор. Тут він був у безпеці. Котив перед собою валок снігу грейдер, за ним, нетерпляче сигналячи, напирали машини. З дверей готелю гуртом висипали іноземці у довгих шарфах й почали жбурлятись крихкими сніговими грудками: «Рус, карашо». Іноземні дівчата сміялися якось не по-нашому, звабливо, з акцентом.

Хома перевів подих. Ще квартал — і він удома. У вікнах довколишніх будинків мерехтіли різноколірними ліхтариками ялинки. Там святкували старий Новий рік, їли пироги з шоколадною скоринкою, холодець і гуску з яблуками, танцювали під блюзову музику всіх радіостанцій світу, цілувались за вішалками в коридорах. Хома заздрісно шморгнув носом. Його ніхто нікуди не запрошував. Він нікому не був потрібен. Водянистий насупився: язичеські пережитки тягти в дім ялинку, от що. Людство не свят шукає, а приводу, аби випити. Аспірант Водянистий чудово знав, що всі ті древні тотемістичні символи, віра в духів дерев і тварин, води і вогню — то результат безсилля людини перед природою. Зрубав ялицю — і дух з неї геть. Сама целюлоза, пиломатеріал.

Проминувши освітлені вікна ювелірного магазину, Водянистий вже прицілився шаснути до свого під'їзду під гранітною аркою, коли спиною, усім єством відчув, що його

хтось кличе. Хто? Хома отетеріло огледівся. Зовсім порожню вулицю осявав місячний аргон. Ступивши крок, він знову почув тихий дівочий голос. Галюцинація. Перевчився, певно. В темних нетрях під'їзду теж нікого, найближчі вікна зачинено — що за дурні жарти? Не ринва ж говорила. Хома вже знову намірився пірнути під арку, але скоса, фотонним зоровим подразненням зафіксував, що в телефонній будці за п'ять кроків хтось є.

Крізь морозяне пір'я папороті на склі він побачив неясний світлий силует, що, манливо похитуючись, кликав до себе. Водянистий почервонів і переступив з ноги на ногу. Розпочиналась дивовижна пригода. Він вірив і не вірив у хвалькуваті банні розмови про незбагненні примхи міських дівчат, котрі, аби розважитись, виробляють казна-що. Про телефонні знайомства, таксі, якісь квартири. Послужлива уява миттю притарабанила йому сороміцькі сцени з шведського журналу, на які дивитись гидко. Та він тут же прогнав усе це неподобство. Не так вже й легко було спокусити високоморального Хому. Може, їй просто дві копійки треба? Посварилась з нареченим, дала ляпаса, вискочила надвір подзвонити. Він нерішуче підступив до будки.

У продихане вічко, наче з ополонки, на нього дивились потойбічні зеленаві очі. У їх глибинах водоростями коливався смертельний жах.

— Вам допомогти? — видихнув Хома і боязко простягнув руку до дверцят. Металевий опік струсонув його з голови до п'ят, ніби ручка була під високою напругою. В кутку, на затоптаному хвоєю і недопалками килимку, босоніж стояло білошкіре ні живе ні мертве дівча в перлистій комбінації. Таких зображають на рекламі імпортних панчіх. Тулячи руки до груденят, вона цокотіла зубами. Рудувате волосся котилось по плечах аж до п'ят. Хома опустив очі. І враз, буцім хто жаром у вид приснув, йому став зрозумілий зміст тих таємничих слідів у парку, за якими крився злочин.

Вона, очевидь, теж поспішала на вечірку й подалася через цей розбійницький парк. І тоді з-за темного фотопавільйону до неї підступили два похмурі сіроманці, дихаючи вермутом і цибулею. Один наставив холодне лезо під ніжне смагляве підборіддя й прохрипів тютюновим смородом в обличчя:«Знімай дублянку, ляля».— «І норку, і чобітки, і джинсу давай,— додав другий, з вм'ятим носом.— Тобі пахан з-за бугра ще перекине, а нам — нікому». Одне слово, грабіжники зняли з неї все.

— Ви дзвонили в міліцію? — засмикався Хома, задуб-

лими пучками розстібаючи свого кожуха.

Він отримав шанс. Він стане її рятівником. Це була саме та чудова незнайомка, яку Хома чекав усе своє нудне, безбарвне вчене життя. Чекав сумирно, довго, терпеливо, як уміють чекати свого тільки прибульці з села, вистоюючи довжелезні черги в місті, бо звикли чекати врожай увесь рік.

— Ви дзвонили?

Дівчина, до якої, очевидь, по глибоких снігових заметах ледь доповзло це запитання, туманно хитнула головою.

— Ви запам'ятали, які вони? Особливі прикмети, шрами? — Водянистий енергійно взявся за розшук. Вона прикрила пальцями обличчя, ніби боронячись від чогось страшного.

— Та що, ви забули, як і в міліцію дзвонити?

Неймовірна здогадка дзьобнула вченого психолога Водянистого. Так, так, у неї була амнезія — короткочасна втрата пам'яті, котра трапляється від пережитого переляку, больового шоку, надлюдських страждань, коли в мозкові вибиває запобіжник. Ящірка у таких випадках губить хвіст.

Хома тремтячим пальцем крутнув диск, набираючи «02». На тому кінці проводу хрипкий похмурий голос спитав: «Ну?» Водянистий почав плутано пояснювати суть справи, але голос, що навіть крізь слухавку тхнув вермутом, перегаром та цибулею, перебив: «Не встрявай не в своє діло, падло. До тебе черга ще дійде». Хома ошелешено відсахнувся. Певне, мороз збив з пантелику і електроніку.

У цей момент дівчина спроквола гойднулася вперед і почала м'яко сповзати додолу. Голова її відкинулась, заламуючи беззахисну стеблину шиї. Водянистий здер кожуха й загорнув свою непритомну знахідку в теплий сховок. Йолоп несусвітний! Слідчий! На що змарнував дорогоцінні хвилини. Та кожна могла стати для неї останньою.

З портфелем у зубах, заточуючись під ваговитою ношею, він проминув склепінчате брудне підвориття й став підніматись по ковзких металевих східцях на п'ятий поверх. Дощаті галереї вічним риштуванням обснували похмурий колодязь внутрішнього двору. У цьому дореволюційному прибутковому будинку всі кімнатки зазирали одна одній у вічі. Так двірникові колись було легше збирати інформацію.

Важко дихаючи, Водянистий вибрався нагору. Дошки зрадницьки зарипіли під вагою двох тіл. Баранець сповз на

лоб. Очі вікон моргали синім телевізійним вогнем. Увесь двір діставав духовний харч з одного ящика. Може, вдасться прослизнути непоміченими? Хома зіщулився і втягнув голову в плечі. Не дай біг, сусіди побачать, нашепчуть бабусенції, якою наукою займається молодий учений. З розгону він збив з білизняної мотузки простирадло Рози Семенівни, котре впало з кістяним стуком. Хома завмер. Та все було тихо. Тільки одна-однісінька фіранка у вікні навпроти ледь гойднулася.

Зопрілий, знеможений Хома увійшов до квартири і опустив свою ношу на продавлений диван, з якого, нявкувши, дали драла коти. Груди його важко здіймалися, руки тремтіли. На білій шиї незнайомки вже проступали сині жилки. Пульс ледь жеврів. Водянистий метнувся на кухню й добув з холодильника непочату пляшку горілки. Затим, цнотливо відвертаючись, закотив серпанковий одяг, хлюпнув у пригорщу пекучої рідини й заходився розтирати льодяне тіло. Хвилин за п'ять інтенсивного масажу, котрого Хома навчився у сауні, у неї почали рожевіти щоки. Вона стиха застогнала — то ялицевими голками полізли в пальці зашпори. Її дерев'яна закоцюбленість, здається, минала. Схлипнувши, вона ковтнула повітря і захлинулась. Глибока сталева судома вигнула містком й опустила її нерозквітле дівоче тіло з полум'янками персів. Цим містком у неї поверталось життя.

Бабусині коти амфітеатром повисідали попід диваном і, пороззявлявши роти, з цікавістю спостерігали за цією придибенцією. «Р-розійдись»,— нащось гаркнув на них Хома. Поклавши незнайомчину голову собі на коліна, він спробував влити в неї ложку горілки. Та спиртне розтеклось по куточках ожинових вуст. Другу ложку вона хоч і через силу, але випила. За хвилю повіки її розімкнулись. Сизий нічний туман блукав у очах. Але зіниці від світла звужувались.

Хома полегшено зітхнув і подався на кухню ставити чай. Сірники ламались і гасли. Десь в дідька подівся чайник. Не припиняючи господарської діяльності, Водянистий лихоманково метикував, що йому робити далі. Насамперед треба напоїти постраждалу малиною, подати першу допомогу. А коли та трохи оговтається, дійде тями, пригадає, що і як з нею трапилось, тоді він проскочить до автомата й подзвонить у міліцію.

Нарешті чайник закипів. Поставивши на тацю малину в блюдці, чашки, хліб, Хома подався до кімнати. Незнайомка, скоцюрбившись, причаїлась у кутку ліжка й злякано позирала звідтіль за ним.

— Будемо пити чай,— голосно, наче перед ротою, сказав Хома, котрий в армії був старшиною.

Він взявся за ніж, щоб намазати хліб маслом, але незнайомка з жахом і мукою заблагала:

— Не треба, будь ласка, не треба.

Вона вся тремтіла, як зацьковане, схарапуджене звіря в нірці, котре палицею розбурхали від зимового сну. Ніж довелось винести з кімнати геть. Водянистий лагідно, але настирливо поїв її малиною з ложечки, вона давилась чаєм, бухикала, аж на очі навертались сльози, і щільніше куталася в кожух. На всі Хомині обережні розпитування вона шептала щось нерозбірливе:

— М-мені холодно, д-дуже холодно, там с-сніг, там с-смерть.

І дрібно тремтіла, тулячись до його плеча. Хома лагідно, мов маленьку дитину, заспокоював її. Ламким, незвичним голосом казав добрі, пестливі слова, котрі сам чув колись від матері і які горе перетворювали на горенько, лихо на лишенько, і сам із здивуванням відчував, як у ньому народжується щось нове, незнане, розбуджується дивовижний правічний інстинкт, котрий і штовхає людину на захист усього слабкого, беззахисного, скривдженого. Цей батьківський інстинкт, котрий дрімав у ньому тридцять років, тепер пробивався назовні.

— Не бійся, все гаразд, тут тебе ніхто не зачепить, я нікому не дам тебе скривдити, дівчинка ти моя, розумниця, не плач...

Але сорочка була мокра. Хай, хай полегшить душу, думав Хома, після дощу завше вільніше дихається. Безперечно, шок у цієї дівчинки затягувався. У міліції вона ниньки до ладу нічого не розкаже. Там холодно, цементна підлога, а сержант неодмінно розпочне з анкетних даних: хто така, де документи, чому в такому вигляді. А за цим, чого доброго, поцікавиться, чи не сам Хома її і роздяг, де і ким він працює. А вислухавши всі неправдоподібні Хомині байки, як у квартирі холостяка серед ночі опинилась роздягнена дівчина, лишень недовірливо гмикне. Ні, зараз їй потрібна не юридична консультація, а лікарська опіка. Треба дзвонити в швидку. Першу допомогу він їй подав, а далі хай самі розбираються.

Хома поніс тацю на кухню, акуратно, навіщось зволікаючи, помив посуд, перетер рушником усі тарілки, а коли повернувся до кімнати — незнайомка вже спала, вкрившись його кожухом. Довкола неї хутряною облямівкою вляглися всі п'ятнадцятеро котів.

Водянистий відчув, що в нього гудуть і підламуються

ноги, і знесилено опустився в глибокий фотель. Треба було йти дзвонити, а він все сидів та сидів, слухаючи цокіт будильника, її мирне спокійне дихання, і аж ніяк не бажав, щоб сон цей кінчався. Уперше в його самотній келії спала жінка. Її розтерте вушко рубіновим гребінцем світилось на подушці. Перелітні тривоги брижили чисте чоло. Водянистий взявся сторожувати її сон, і це сповнювало єство такою силою і незнаною відповідальністю, що Хома відчув себе справжнім мужчиною, котрий сміливо йде назустріч пригодам і по-лицарськи виконує свій обов'язок перед жінкою. Він тепер був героєм нового, ще не написаного роману.

Скільки, скільки років він мріяв про неї, і тепер, здавалося, не дівчина затишно скрутилась калачиком у ліжку, а сама його матеріалізована мрія. Таємничий і прекрасний подарунок, котрий житейське море підкинуло йому цієї ночі. Загадкова амфора з неясним вмістом.

Хай до ранку поспить тут — і будь-що-буде. Він поправив подушку, помацав обережно чоло незнайомки, і вона чомусь м'яко всміхнулась. І Хома теж щасливо всміхнувся, зручніше вмостився в кріслі і став стерегти теплий вогник життя, котрий засвітився в його оселі.

Уночі в Хомин сон, пругко махаючи крильми, влетів білий лелека, узяв за сорочку до дзьоба й поніс над парують ріками, сизими імлистими луками, посіченими дощем стіжками, пошрамованими війною осокорами, над розбитими танками і гарматами, над чорними коминами розмитих згарищ далеко-далеко — аж в пісне його повоєнне дитинство. У те кустрате гніздо, котре капелюхом умостилось на всохлій груші коло його рідної хати. Рано-ранісінько приніс. Саме вийшла мати на поріг, гірко скривилась на святешний голодний великодень та й подалася за погрібник кропиву на борщ скубти. Волохаті йодисті паростки. Малий замурзаний пуцьвірінок, шморгаючи носом, тягся за нею слідом і плаксиво канючив хліба з олією. Дай та дай. Дай та дай. «Оно сонечко сяде в гніздо, тоді й дам»,— сказала йому мати. Взяв малий Хома лозину і почав заганяти його: «Сідай, гиля, та сідай, бодай тобі повилазило». Смутно всміхнулася тоді мати на Хомині старання, повела до хати, зняла з мисника черству хлібину й ніби від самого серця відкраяла Хомі товсту скибку, пахучою олією полила, сіллю-лизунцем посипала. Ох і смачно ж було! Радо вискочив Хома на вулицю до хлопців, щоб і ті побачили, як він хліб їсть, а вони йому й кажуть: «То діло не хитре,

давай ми кусень потримаєм, а ти через калюжу стрибни». Розігнався Хома, плигнув і впав у багно. Озирнувся, а довкола нікого нема. Тільки сміх зостався. Ох і перепало ж Хомі за дурне геройство — на все життя затямив. Оперезала його мати мокрими штанцями нижче поперека й сама заплакала: «Не стрибай, не казись, бісова дитино, коли дають, а сядь ото в кутку і кутуляй». Малий Хома рюмсав, розмазував сльози по щоках, недобре думав, вовчкувато дивлячись на неньку. А за годину висох, забувся і знов взявся душу з неї сотати. Дай та дай. Не хочу хліба, хочу молозива. Гірко-прегірко зітхнула мати, взяла в дійницю літепла, рушника й пішла до повітки. А за нею Хома на одній нозі пострибав. Сонячний промінь пробився крізь стріху, порохнява в ньому крутилась стовпцем. Ясне, голе тоді життя було. Підступила до корови мати, обмила набрякле вим'я. І тоді побачив малий Хома те в коров'ячих голодних очах, чого зроду-віку не бачив. Людське страждання. Але не перестав канючити — дай та дай. Витріщив очі широко і бездумно й нетерпляче дивився, як цебенять у відерце перші цівки, спочатку білі, дедалі жовтіші і важчі, зовсім брунатні, доки не зашептала вперше в житті в його вухо куца совість, що скоро цвіркне в дійницю гаряча кров.

Хома глухо застогнав і прокинувся. Уперше в житті в нього важко защеміло серце. Світла тінь стояла перед вікном у Хоминій сорочці та його безформних штанях, напружено вдивляючись у маленьке дзеркальце на електробритві. Сухі пошерхлі незнайомчині губи ледь чутно ворушились. Так шелестить під вітром висохлий, пожовклий очерет, що вмерз у зимовий став:

— Хто се, хто се?

Ніби вітер гнав чолом незнайомки низькі чорні спогади про холодні дощі, котрі падали на землю снігом, заковували тіло льодяним панцирем, не даючи поворухнутись.

— Холодно, сніжно. Птахи одлетіли. Зимно стояти босоніж. Боюсь, боюсь... Треба бігти, втікати, а воно тримає, не пускає...

Вона ніби марила вголос. Певно, той учорашній страх цупко тримав її у своїх волохатих обіймах, приморожуючи ноги до землі.

Хома стрепенувся, пружини в кріслі зойкнули, наче воно ожило. Незнайомка злякано припала спиною до вікна, застерігши нову небезпеку, котра чатувала на неї в кожному кутку. Перелякана нічна птаха рвалася на волю з випадкового прихистку. Хома її розумів. Перший ранок у кімнаті навіть такого вихованого та інтелігентного чоловіка, як

він, нічого доброго не віщує молодим дівчатам. Певне, вона з огидою силкується збагнути, як йому вдалося затягти її сюди, чим таким він її споїв? Зараз вона розридається, цокотітиме об склянку зубами і з ненавистю дивитиметься на Хому.

Але вона тільки відчужено озиралась. Все в Хоминій келії нагадувало театральну вбиральню минулого століття. Ключам звисали додолу плюшеві портьєри — то сіамські коти тренували на них сходження. В старій кришталевій вазі лежали шкірки од ковбаси. Спіднє сохло на батареї. Наче подушечка з голками, нидів кактус, котрого Хома з науковою метою не поливав. Повсюди валялись розкриті книжки, списані клапті паперу. Каретою стояв громіздкий «Ундервуд», а сім слоників марширували попри нього в світле майбутнє. Гіпсовий кіт-копилка розсівся на комоді.

— Пардон,— сказав Хома і рукавом стер густу порохняву з етажерки.— Тут трішки не прибрано. Знаєте, живу сам. Гості в мене бувають рідко. Наука, розумієте, вимагає жертв. Нам, вченим, не до цього.

Вона делікатно всміхнулась, погоджуючись з його словами. Хома підбадьорився й розпустив павичевого хвоста, від хвилювання розмовляючи з іноземним акцентом:

— Ч-чай, каву? — розкішним жестом запропонував він, з жахом усвідомлюючи, що кави й бубки нема, скінчилась. А нових запасів він із міркувань економії не робив. Але язик ліз уперед.— Вам з коньяком, з лікером?

Незнайомка заперечливо похитала головою. Хома зітхнув з полегшенням. От що значить справжнє виховання. Шляхетно відмовитись від того, чого в господаря нема.

Водянистий увімкнув свій дедуктивний метод. Губи не фарбовані, повіки не підведені. То були ознаки належності до гарної родини. Тільки-но закінчила школу, медалістка, вчиться на романо-германському, квітнику наречених, коли пише, закушує губку. Звичайно, з нею рано про щось було говорити, але батькам позитивний Хомин образ мав сподобатись. Він же не якийсь там жевжик, щеня голохвосте, а без п'яти хвилин кандидат. Він займе за нею чергу і неодмінно вистоїть її.

— Ви згадали, що з вами трапилось?

Вона знов захитала головою, напружено вдивляючись в Хому.

— Ну хоч хто ви, як вас звуть?

— Не знаю. А хто я?

Хома тактовно змовчав, почуваючись скромним придворним лікарем при особі царської крові. Що ти їй скажеш? Діагноз з усього випливав поки невтішний. Повне

самозабуття. Цілковита втрата особистості. Табула раса — чиста дощечка. Скажи їй зараз, що вона камінь,— і вона стане каменем. Назви травою — буде травою. Вогнем — згорить у рудому полум'ї своїх кіс. Хома й не таке бачив на сеансах гіпнозу. Там під навіюванням люди перетворювались на що завгодно. На риб, на своїх начальників, шахових королів. Один — так взагалі на порожнє місце.

— Від переляку ви втратили пам'ять. Пригадайте, хто ви? Де живете, вчитесь? Як вас звуть?

— Як вас звуть? — мов далеке відлуння в скелях, повторила вона.

— Мене Хома.— Водянистий не відразу зметикував, що з усіх реакцій на зовнішні подразники у ній лишилась найпростіша — ехолалія, повтор. Вона зараз могла бути тільки віддзеркаленням його ж слів та вчинків. І на речі треба було дивитись тверезо.

— Ми зараз поснідаємо, а потім ви поїдете туди,— Хома махнув рукою за морозяне вікно, в простір.— Там вам допоможуть.

— Ні, ні, не хочу. Тут тепло. Там я замерзну.— Вона затремтіла осиковим листком і впала перед Хомою на коліна.— Я буду тут, я боюсь.

— Встаньте, ну встаньте ж.

Водянистий спробував звести її, але марно. Негнучкою долонею він гладив руді хвилі, намагаючись згасити напад манії переслідування. Чоло не пашіло — температура нормальна. Зовні ніщо не видавало недугу. Але, видно, на тому смертельному порозі тілесна оболонка виявилась міцнішою, аніж парникова її душа. Будова залишилась, а всередині все вимерзло до пня.

Хома бурмотів собі під ніс латинські терміни, як ворожка заклинання, але то мало допомагало. Всі завчені діагнози й показання переплутались у ньому. Досі знання його лежали в голові, а тепер їх треба було мати в руках.

Товстими дерев'яними пальцями він торкався її тремтячих плечей, дерев'яними губами питав, що і де в неї болить, з якого такого питання вона побивається, прохав узяти себе в руки... Дівчину треба було заспокоїти, а Хома не знав як. Досі він мав з дівчатами суто офіційні стосунки. Студент — студентка, пасажир — пасажирка. Вони чогось обминали його. Тільки раз у отій веселій компанії одна дотепна дівчина поставила його в під'їзді до водопровідних труб після вечірки, примусила поцілувати себе, а потім розчаровано сказала: «Ех, ти. Ти ж холоднокровний.

Знаєш, ми з тобою як дві труби. Гаряча й холодна. І поруч, і протилежні».

Але тепер Хома розумів, що для цієї заледенілої нічної незнайомки він мусить стати гарячою трубою, бо вона так відчайдушно, довірливо тулилась до нього, кожною клітинкою шукаючи тепла, захисту, любові, що Хома згорів би у топці сам, аби віддати те тепло. Тепер, у ці хвилини, був для неї усім. Промінцем світла в мороці, живим людським теплом, батьком і матір'ю. Бо в ці хвилини вона коливалася на лезі ножа.

Куди вона ступить? Хома пригадав дослід психолога, який відкрив, що, прогльогавшись із яйця, каченята мають за матір перший рухомий предмет, побачений у цьому світі. І він мусив стати для незнайомки такою качиною матір'ю.

— Вмиватись,— скомандував Хома і рушив до умивальника. Його жива тінь рушила слідом. Він чистив зуби — і вона смішно надимала щоки, він обтирався холодною водою — і вона зойкала й сахалась та скошувала очі на ніс. І що було Хомі робити з цим дитям?

— Снідать,— наказав сам собі Хома. На кухні він чиркнув сірником й поліз діставати з холодильника яйця. На газовій плиті зайнявся голубий вінчик. Незнайомка, мов зачарована, стежила за тією блакитнявою квіткою. І не встиг Хома з повними жменями розігнутись, як її рука потяглась до того живого створіння.

— Ой,— вона враз відсмикнула опечені пальці.

— Це ж вогонь,— жахнувся Хома. Вона забула й вогонь. Це означало останню стадію розпаду пам'яті. За тим починалося рослинне, сире, допрометеєве існування.

На диво, поснідала вона без усяких фокусів, дивуючи гарними манерами. Добре виховання, певно, глибоко сиділо в крові. На рівні підсвідомому. Моторні рефлекси, зробив висновок Хома, стійкіші за умоглядні. Виделка слухалась її краще, ніж пам'ять.

Вона дослухалась безбарвної наукової Хоминої мови, котрий розумував сам із собою, і помітно заспокоїлась. Тонка посмішка блукала її блідим обличчям, наче павутинка бабиним літом. Хома мазав виделкою на хліб імпортний яблучний джем, механічно сьорбав чай, поглядав на годинник, на її миле дрібне ластовиннячко, точнісінько як на сорочому яйці, відчуваючи, що ця незвичайна пригода ось-ось має скінчитися. Він виведе її в своєму кожусі до санітарного автомобіля, вона запручається біля дверцят, заб'ється, рвучись до нього, з її очей викотиться неймовірно велика сльоза, а він стоятиме збоку і з холоднокров-

ною протокольною посмішкою «робитиме їй ручкою». Уся ця простенька житейська історійка нині роздирала його навпіл, на вчорашнього й сьогоднішнього, на холодного й гарячого, а він мазав джем на хліб і говорив, говорив, говорив, інстинктивно наслідуючи знахарську терапію баби Князихи. Та баба, за офіційними чутками, зналася з нечистою силою, залюбки їла найстрашніші в світі мухомори й печериці й сушила на горищі стонадцять жмутків усілякого зілля від бешихи, пристріту та чорної хвороби. За крашанки вона вишептала таким робом малому Хомі переляк, заїкуватість, од якої той широко розкривав рота, завивав на місяць, проштовхуючи слово, а в-в-воно не лізло. За цей тваринний атавізм в нашому мовному світі його дражнили «німаком» усі хлопці в їхньому селі, допоки вилікуваний Хома не виторочив на пасовиську дев'яносто дев'ять скоромовок, котрі слухали, як музику, мовби то голобля заговорила.

Скінчивши сніданок, Водянистий вже шукав дві копійки по кишенях на автомат, коли в двері різко, безугавно подзвонили. Кого це несе? Тільки цього йому не вистачало. Хома навшпиньках підкрався до вічка. У немудрящій оптичній системі він побачив цікаві очиці сусідки Рози Семенівни. Нейлонова сорочка мокрим рядном прилипла до спини. Його поставили на контроль. Ця не відчепиться, зараз по плечі в шпарку залізе. Водянистий пригнувся, прилип до стіни, й, скрадаючись, кинувся мерщій шукати сховок для незнайомки. Під диван улізла хіба б газета. На очі потрапив здоровенний різьблений, мов рицарський замок, шифоньєр. Хома в одну мить відчинив дверцята й тихесенько проказав:

— Сюди давай, сюди.

Незнайомка з круглими від подиву очима слідкувала за Хоминими фігурами. Від кого б це ховатись у власній хаті?

— Навіщо це?

— Так треба, лізь,— вгинаючи потилицю, меншаючи, Хома під ліктик підштовхував дівчину до просяклої нафталіном шафи. З бабиних лахів зграєю жнив'яних горобців важко фуркнула міль. Незнайомка, наче віко домовини, зачинила за собою дверцята.

Хома, набираючи офіційного вигляду, двічі показав здорові зуби дзеркалу й подався відчиняти. От ідіот. Сам винуватий. Треба було ще вдосвіта із нею розпрощатись. А він все тягнув, зволікав. Тепер бабенція неодмінно потурить його з квартири за моральний розклад.

Роза Семенівна ледь встигла одхилитись від дверей.

— Я вас не забив? — ввічливо спитав Хома.

У дворі цю колишню опереткову співачку називали Летючою мишею. Вона бачила в повній темряві й чула ультразвук. З доброго дива Роза Семенівна сьогодні вбрала кокетливого чорного капелюшка із страусовим пір'ям і взагалі вирядилась як на свято:

— Вам телеграма, вельмишановний.

Водянистий розгорнув зжовклий квадратик і прочитав: «Приїзди. Мати важко захворіла». Хома отетерів — мати ж померла ще рік тому. Він знову напружено вчитався у вицвілі рядки. Телеграма була справжня. Минулорічна. Свого часу Хома її не отримав. Думав, загубилась. Аж он виявляється, що. Ця стара Летюча миша перехопила її по дорозі і тримала вдома за вазоном увесь рік. Вогняний змій вискочив з Хоми, гарцюючи на монтерських кішках, дихаючи димом через ніздрі. Таж через цю неотриману телеграму він спізнився до матері. Не встиг виблагати у неї прощення на оту одкраяну від її серця скибку хліба.

Розгрузлою осінньою дорогою, чорною акаціевою посадкою, спалюючи легені, він вбіг у рідне село. Його плащ, портфель з ліками, штани були вщерть заляпані болотом, Люди, котрі саме повертались з буряків, зупинялися й осудливо дивилися йому вслід. Ну й синки ж пішли — останню материну волю не вволив. Не приведи нам такого сина. Озираючись, Хома біг, уже зовсім по вуха обліплений багном, мов невипалена глиняна лялька, недолюдина, напівфабрикат, ковзаючи в баюрах і ховаючи від усіх сухі червоні очі. Він упав на високу грядку свіжого чорнозему, котрий ще ледь дихав, на вбогому сільському цвинтарі, гриз іржаву траву й душив із себе сльози. Та жодна не витекла. Хіба витиснеш з каменя сльозу? Він гатив кулаками в землю і безмовно кричав: не встиг, не встиг, не встиг. І лише сам, сам був винний у цьому. Він таки останнім часом зовсім рідко провідував матір. То диплом, то кандмінімум, то дисертація, то конкуренція. Ще й виправдовував себе при цьому, що старається для матері, аби пишалась вона вченим сином. Розум вчився, серце спало... Три місяці хата простояла пусткою — вікна забиті навхрест, а навесні Хома майже задурно продав її одному художникові під дачу, аби тому зручно писалися колгоспні пастораліі. А гроші поклав на ощадну книжку й підморгнув синеньким «Жигуликам» на плакаті. Все, що на світі робиться, все на краще.

— Ви? Та як ви?..— вогняний змій у Хомі розчепірив пазурі, цілячи в зморшкувате, гофроване горло Рози Семенівни.

— Ви не запрошуєте мене в покої? — Роза Семенівна

тим часом вправно угвинчувалася під Хоминою рукою в двері.— Ніколи не гадала, що ви такий галантний кавалер. Наречена на руках! Ах, який шарм. Та про це увесь двір мусить знати.

І Водянистого неначе облили з вогнегасника. Його розпечений праведний гнів почав згасати. Хома криво всміхнувся. Цю п'яну від цікавості мишу треба було негайно розтоптати, а він стояв і стояв, нервово кусаючи губу. І звідки в людей ця хвороблива пристрасть — жити чужим життям, чужими поцілунками й сварками, нюхати чужу брудну білизну і мліти? Що за хвороба жити відбитим місячним світлом? І ця печерна істота знову лізе, лізе, лізе. І треба мовчати, бо гнів гнівом, а на її крик збіжиться увесь пенсійний двір. Вона лементуватиме: «Вбивають! Гвалтівник! Організував притон! Ходять тут усякі!». А усякі слухатимуть і говоритимуть, слухатимуть і говоритимуть. На веремію прибіжить двірник, а за ним міліціонер з протоколом: чому у вас непрописана особа проживає, чому одразу не повідомили куди слід, чому у вас вуса довші, ніж «положено». І поведуть Хомцю під білії рученята, повідомлять по місцю роботи. А там тільки дай привід. Аспірант Груєнко перший же покотить на нього бочки, і залишиться од Водянистого на кафедрі мокре місце.

— Вибачайте, я поспішаю на роботу,— похнюплено промимрив Хома, мнучи телеграму.— Дякую.

— Ох вже мені ці сучасні коханці,— грайливо стрельнула очима Роза Семенівна, шостим відчуттям збагнувши, що одтепер Хома в неї в кулаці.— Усе у вас від сих до сих. От я в молодості... У мене перша шлюбна ніч була полярною. Після цього ми розлучились. На вашому місці я б подзвонила на роботу і сказала, аби мене не чекали.

— А ви ще не подзвонили? — нудно спитав Хома.

— Що ви! Ц-с-с. Це буде наша таємниця. Я нікому не скажу, що до вас приїхала наречена. Шерше ля фам!

Так у Хоми з'явилася наречена. Спантеличений, втрачений, він повернувся до кімнати. Ну й діла. Без мене — мене женили. Незнайомка тихо, мов сонячний зимовий промінь, ступила йому назустріч. І Водянистому здалося, що вона вийшла з шафи просто крізь дверцята, просякла, як вода крізь воду, як дим крізь дим. Та заморочений Хома не звернув на це уваги. Вона увійшла в його життя — і це було значно очевидніше.

З каламутним поглядом Водянистий сів до столу й заходився нещадно дерти останній чупер. Рідке волоссячко вилазило з нього жмутками, як на весняному зайцеві. Його накрили. Тепер непомітно спекатись незнайомки не вдасть-

ся. Роза Семенівна неодмінно поцікавиться, чи не спровадив її Хома в ополонку. І загнаний у глухий кут Водянистий тоскно, ненависно глянув на свою нічну знахідку.

Вперше в житті він спізнювався на екстраординарне засідання кафедри, де мала затверджуватися черга на захист.

Незнайомка всміхнулась засмученою, винуватою посмішкою, м'яко стала за його спиною і поклала свою прохолодну долоньку на розпечене Хомине чоло. І це було так природно, що він перестав дихати, аби не злякати цю полохливу нічну птаху щастя. Від її лагідного, співчутливого жесту війнуло неймовірно давнім, дуже близьким, дуже рідним. Золотавим, морозяним духом соломи, котра потім бухкала молочним димом в печі, перетворюючись назад у теплову енергію, в солом'яне сонце, котре призахідно згасало на черені. «Ти хворий, Хомцю?» — питала тоді мати, схиляючись над ним, вбираючи в свою шкарубку прохолодну долоньку частку його розпеченого болю, його недуги.

І Хома відчув дивний спокій. Чи ж можна сердитись на власне серце, коли воно болить, роздвоюється? І з незвіданою сміливістю, видобуваючи гостру шаблюку відваги, вирішив: хай незнайомка посидить тут до вечора. А там — побачимо. Й замкнув свою наречену разом з котами на три замки.

Водянистий спізнювався на кафедру. Він біг вулицею, розштовхуючи закутаних перехожих, видихаючи клубки пари, і його душа випереджала тіло. Пухкий портфель з чернеткою відтягував руку, ніби там лежала вкрадена на будові цеглина.

Свою дисертацію мудрий Хома будував так. Пригнав бульдозер і розчистив квадрат. Настягував на майдан залізобетонних блоків з чужих книжок і взявся мурувати. Стара панель, тонкий шар власного чорнила. Знову чужа цеглина. Отут поплюєм, отут підмажем. День у день, поверх за поверхом, абзац за абзацом. Його типова дисертація хороше вписувалась у мікрорайон таких самих. Він не дурний, щоб повітряні замки видумувати. Водянистий пречудово знав, що головне в дисертації — це довгий список літератури. Аякже, ширша основа — вища піраміда.

Стандартна? Дарма. Вік такий: стадартизації і уніфікації. Час одинаків у науці минув. В наукових підрозділах треба ходити в ногу, скосивши очі на груди четвертого чоловіка. Вискочки не потрібні. Так думав Хома, коли його

починали тривожити сумніви, чи є в нього талант. Він же нездара.

Та що з того? Він уже був на сьомому поверсі, а десь далеко внизу на заводах встановлювали психологічний мікроклімат у колективах його розумні однокурсники, хоча самі гризлися в тих озвірілих лабораторіях за премію з малої механізації. Сперечались на ножах, хто краще знає людину: психологія чи література, а він, дурний Хома, над яким усі сміялись, потихеньку колінкував на неприступну гору, обачливо обминаючи ожинові тернії, і вже бачив сніжно-білу вершину кар'єри, ось-ось маючи вхопити свої кандидатські карбованці.

Захеканий, геть зопрілий Хома стрибав угору через три східці. Його батогом стьобав у спину останній дзвоник. Такого ще не траплялось. Завжди і всюди він займав черги до схід сонця: за гасом, за крамом, за витрішками, за наукою. Така вже в нього була мудра вдача. І от сьогодні він спізнювався, обливаючись холодним, липким потом.

Перед аудиторією Водянистий закутав горло шарфом, помацав мигдалини, жалібно покривився і просунув голову в двері. Кворум був повний. Хома глипнув пильніше — його постійне місце біля завідуючого кафедрою професора Забудька вже було зайняте. На тому місці іменинником возсідав його запеклий товариш аспірант Груєнко.

Водянистий вужем прослизнув до найближчого вільного стільця і присів на краєчок. І всі осудливо озирнулись, як на непристойний звук. Навіть портрет фундатора ембріональної психології, віддрукований офсетним способом, насупив кошлаті сиві брови. Факультетські дами відразу почали тицяти в Хому пальцями й перешіптуватить. Так принаймні йому здалось.

В дитинстві він любив почепитися на гілляку головою вниз і тепер часто бачив світ саме так — навпаки. Усі ті непевні усмішки та перемигування реп'яшками липли до костюма-трійки. Хома зібгався у скромний ганчір'яний вузлик. А що коли Роза Семенівна встигла подзвонити сюди про його «наречену» і всі вже знають? І його реноме борця за моральну чистоту буде дискредитоване? Ага, нам вичитував, а сам такий, сам не без того,— потиратимуть руки зловтішники. А вночі намажуть двері в квартирі дьогтем. Аспірант же Груєнко, сам відомий бабій, негайно настрочить доповідну в ректорат.

Водянистий гірко пошкодував, що ув'язався в нічну пригоду. Він ще нічого не здобув, але щось уже втратив. Штатне місце ласкавого теляти, котре притьмом зайняв його альтер-его, пролаза і підлабузник Груєнко. Тепер той

хвацько підкручував чорненькі, мов у пікового валета, вусики й підморгував Хомі. Мовляв, що з воза впало, те пропало.

Хома нашорошив вуха. На кафедрі лунав ледь чутний тріск. Ще міцною, здається, була стара крига, ще гладенькою була поверхня, але десь у верхів'ях уже зародилась могутня весняна наукова течія, загрожуючи змити з насидженого місця необачного рибалку. Ця свіжа течія набирала силу, високою хвилею котила старим, мулистим річищем, відкидаючи геть бляшані, стандартні, склепані з крадених у держави матеріалів, балок, рейок, цеглин, сарайчики дисертацій, котрі їх власники спішно виганяли на кисільних берегах. Вже ставали на чати санітарні кордони, вже хитало застояні в портах, поросл мушлями кораблі докторських, вже, закотивши штани, тюпали геть перші невдахи, та Хома про це не знав. Він спізнився на кафедру, а вранішніх газет прочитати не встиг.

Зате про це першим дізнався Груєнко, котрий будь-що мав перескочити брід, доки та течія не сягла й сюди. Тому, коли у професора Забудька від власної промови задерло в горлі, Груєнко, а не Хома, притьмом налив у склянку пепсі-коли, принесеної з дому. Коли упав на долівку червоний олівець, саме Груєнко, а не Хома, дорачкував під столом до нього першим. Коли професор оглушливо чхнув, то Груєнко, а не Хома, солодко пропіяв: «На здоровлячко». Знищений Хома з якоїсь туманної височини дивився на це, і складні почуття нуртували в ньому. Легка гидливість підступала до горла. Ні, таки ця нічна пригода зовсім вибила Хому з сідла.

Не слід йому було сьогодні соватись з дому. Сьогодні він не боєць. Три фізіологічні спади, три чорних дні збіглися в один. Водянистий покірно, тупо слухав, як професор Забудько із справедливою стривоженістю говорив з кафедри про те, що окремі молоді науковці подекуди думають, ніби вхопили бога за бороду, хоча їхні праці мають сумнівну наукову цінність, починають регулярно запізнюватись, не поважають старших по науковому званню, не віддають увесь свій вільний час науці, а встряють у сумнівні пригоди,— отут Хома і відчув, що здорова керівна рука крутить його за червоне вухо і тицяє писком у манну кашу.

— Дисертація Водянистого...

— Сіра, водяниста,— самими губами пролопотів Груєнко.

— Вкрай сіра і водяниста,— голосно продекламував професор Забудько.— І ми добре подумаєм, кому надати

право першочерговості при захисті. Нам є з кого вибирати. І кон'юнктурні, шаблонні праці, де немає жодної думки, на нинішньому етапі не пройдуть. Суспільству потрібні оригінальні, талановиті роботи. Локомотиви науки. А термітів у нас досить,— сківчив професор і ласкаво погладив аспіранта Груєнка по голові.

Чи то так здалося Хомі. Він усе тепер бачив, усе розумів. Усередині йому млоїло. Після засідання він знову не встиг зодягнути пальто на професора і вручити інкрустовану ковіньку. Хто ж хто, а Водянистий досі пречудово знав, що головне в житті — ніякі не здібності і різні там таланти, а вміння догодити, піднести ковіньку в зубах, лягти так, щоб об тебе звикли витирати ноги.

— Не переживай,— кинув йому на ходу ощасливлений Груєнко.— Тепер я першим захищатимусь, а в тебе часу буде досить.

Значить, точно. Він прогавив. Сині, рожеві обіддя закружляли перед Хомою, як на гімнастичному святі. Щось важливе він не врахував, спізнився — і розплата наступила негайно ж. Портфель випав з рук посеред коридора. Куди бігти, кого благати? Кому руку цілувать? Скрізь, скрізь самі Груєнки. Витіснять, підставляють ніжку, втопчуть в бруд, а після всього ще по плечу поплескають, мовляв, спорт є спорт.

Його дисертація — сіра, водяниста? Та він же писав, як усі! Вона ж не гірша і не краща за інші! Щось незрозуміле коїлось у науковому світі. А можливо, й справді сіра, нікому не потрібна? Розчавлений сумнівами, підозрами, Водянистий заціпенів у якомусь анабіозі. Йому нічого не хотілось. Це була катастрофа. Першим захищатиметься Груєнко. А Груєнко списував з тих же джерел, що і він. Тепер він буде плагіатором, бо опинився другим. Уся тонка Хомина інтрига оберталась тепер проти нього ж.

Довкола снували студенти, подзвонили на пару, а потім на перерву, а Хома стояв, мов слуп серед голого поля, од усіх од'єднаний, нікому не потрібний. Чужий на цьому святі життя. Тепер він добре розумів стан незнайомки. Вона теж чужа в цьому світі. Коротка тінь за його спиною усе довшала та довшала, доки не показала, що надійшов вечір.

Водянистий провів долонею по обличчю. За кілька годин щетина виросла на сантиметр, як на мерцеві. Що ж, він науковий труп. Хома нетвердо видобувся на вечірню вулицю. На розмірену течію його життя ці дві останні події впали, як два крутих береги на ліниву річечку. Кала-

мутна, збурена вода незнаних пристрастей прибувала в Хомі, шукаючи виходу.

Він брів кудись рипучим тротуаром, не помічаючи дороги, несучи свого смушевого пиріжка в руках. Мов з власних похоронів. Механічна лопата ковтала вчорашній сніг. Сновигали завантажені самоскиди.

На крутому підйомі біля театральної каси він послизнувся, махнув руками, ніби для польоту, проте впав, забивши лікоть. Позаду зловтішно засміялись важкі підлітки. Світ металевих і алюмінієвих кутів, механічних вироків і холодних стосунків налаштувався проти Хоми. В селі все було низьке і кругле, а в місті високе й гостре. Від болю і синього, мов цибуля, надвечірнього морозу на очі навертали сльози.

Нова неясна думка завела Хому в господарський магазин. Він схилився над вітриною і довго вибирав білизняну вірьовку.

— Ця витримає? — байдуже спитав він молоденьку продавщицю.

— Що?

— Мене,— похмуро сказав Хома.

Дівчина пирснула, але, зустрівшись із Хоминими очима, затулила рот долонькою:

— Вам треба капронову. В касу карбованець двадцять.

Хома кинув жмут до портфеля і вийшов на вулицю. Гарний шнур він купив. Міцний, еластичний. Люстру «каскад» він зніме, а вчепить себе. Гак у стелі дебелий, старорежимний.

І ніхто не заплаче. Кому він потрібен? І враз згадав, що вдома на нього чекають. І ця ще новіша думка нашатирем різонула в ніздрі. Хомі до судоми стало шкода і себе, і цю нещасну. На кого ж він її залишить? Вони обоє нещасні і мусять бути разом. Вони зрозуміють одне одного і зможуть бути щасливі. І начхать їм на розмови та пересуди.

Від цього першого кволого проліска надії настрій Хоми враз поліпшився. Він рушив веселіше, з дивною полегкістю, майже не торкаючись землі, як святий після виснажливого великоднього посту. Його охопило хмільне передчуття, що в нього вдома оселилось щастя. Незрозуміле, хворе, але його. Потрібне тільки йому. Єдине на світі. Лихого він їй не зробить, а з таким тонким психологом, як він, незнайомка видужає швидше, ніж у казенних палатах. Та й чого навчиться хворий серед хворих, ізольована від ізольованих? Тут же він заново з нею всю життєву програму пройде. А історію хвороби, методи психотерапії, мож-

ливо, покладе в основу своєї нової дисертації. Усі Груєнки ще лікті гризтимуть.

Логіки в цих міркуваннях було мало. Хома хапався за соломинку. Він розумів, що дівчину, певно, вже розшукують. І сім'я, і міліція. Та вона була необхідна йому тепер більше, ніж усім іншим. Якби ця незнайомка не зустрілась учора йому на дорозі, він би сам створив її. Це був єдиний місток, який зв'язував Хому з життям. І тоді, всупереч здоровому глузду, в ясному хворобливому прозрінні Водянистий відчув, що ніякої сім'ї в неї немає. Що вона, як і він, сироти на цьому білому світі. Що вона нізвідки, нічия, сама по собі, ніби криниця при дорозі. Ніби народилась учорашньої ночі. Краєм туманної свідомості, понад засніженим узліссям, майнувши рудим лисячим хвостом, пробігла вже зовсім неймовірна здогадка про її неземне походження. Що життя дає йому, Хомі, один шанс з чотирьох мільярдів, аби доторкнутись до таємниці. Увійти в контакт з дивним світом, котрий завжди співіснує разом з нами. Але всі ці летючі докази, вирівши, мов відомий метеорит, глибоку впевненість у свідомості, зникли, не залишивши по собі слідів.

Так пара переходить у воду, а вода — у лід.

Сусідам він скаже, що одружився. Хома різко видихнув нерішучість і подався по магазинах. Незнайомку й котів треба було чимось годувати. В гастрономі він придбав марокканські сардини, маслини, сир з пліснявиною і навіть пляшку болгарського, хоча з певного часу терпіти не міг спиртного — допінгу для лінивих. У сусідній кулінарії йому зважили кіло фаршу для котів, поклали в коробку з-під цукру свіжих тістечок. Тепер у Хоми з'явилась сім'я. Він вперше в житті дбав не лише про себе — і це було так, ніби він виріс ще на одну людину.

Скособочившись, перекладаючи з руки в руку важкий портфель, Хома завернув на колгоспний базар. Сьогодні в нього було свято хоробрості, і він вирішив накрити святковий стіл. У лункому склепінчатому приміщенні ринку густо пахло селом, тупцяли рум'яні дядьки й тітки за довгими рядами. Місячними серпами ясніли на прилавках скибки гарбузів, пахло смаленою щетиною. Тільки тут Хома дихав на повні груди, міг розперезатись. Він торгувався, смішно жартуючи, з примовками і приказками, вбирав у себе різні слівця, підштрикував молодиць і таким чином не відривався од землі. За побрехеньки ціну трохи йому спускали. У зігнутої в дугу старої, котра трохи недочувала й недобачала, Водянистий майже дурно вициганив кіло добрих груш, котрі світилися на терезах двохсотватними

електричними лампочками. Кілька років тому Хома привозив на цей базар і матір з сушеницями. На виторг вони купили Хомі в універмазі заграничний костюм. Хома крутився в дзеркальній кабінці навсебіч, а мати втирала хусткою куточки очей: «Який же ти у мене гарний».

Водянистий почервонів і заспішив. На самісінькому виході біля ящиків з цибулею Хомі почулося, буцім його хтось кличе. Чийсь далекий рідний голос: «Синку». Спина враз зледеніла. Не вірячи собі, він став поволі обертатись. Позаду стояла замотана в попереку хусткою тітка з клунками. «Завдай-но, синку»,— несміливо попросила вона. З цим глибоким придихом говорили усі жінки в їхньому поліському краї. Так говорила і його мати.

У Водянистого знову важко стислось серце. Він знову непоправно запізнювався із своїми благодіяннями туди, де потрібен був сам. Ця найновіша думка шарпнула за барки. А що коли і незнайомка щезла, розтанула, не сказавши чогось головного, неймовірно важливого, не прийнявши спокути? Він же забув про неї. І цілісінький день тремтів за власну шкуру, за палітурки. Дужа сила кинула його під машини, під скрегіт гальм, на червоне. Але він у три кроки здолав ту небезпечну смугу й по-чоловічому мстиво всміхнувся. Уперше в житті він рвонув на червоне, і це йому вдалося.

Ледь втрапляючи ключами в замки, Хома увірвався до своєї квартири й замер на порозі. Його занедбана холостяцька обитель дихала свіжістю і чистотою. Дубовий паркет смачно пах розпареним деревом. Портьєри були зашиті. Словом, гармидер в речах щез, ніби досвідчений командир вишикував гурт новобранців.

Незнайомка сиділа під картатим пледом у кріслі й розпускала заношений Хомин светр з продертими ліктями. Забачивши свого скуйовдженого рятівника, вона вся засвітилася, мов віконце в хаті, що радо зустрічає подорожнього. Блудного сина.

— Де ж ти забарився, коханий? — спитала вона так ніжно й так буденно, ніби вони прожили вкупі вже багато років, усеньке життя, мов голуби, й розуміли одне одного без слів. Усе було, як у всіх людей. Він прийшов з роботи натомлений, знервований, а вдома його чекає та, якій з легким серцем можна звірити всі турботи й гризоти життя-буття.

Троє кошенят ганяли по підлозі клубок вовни, гладкий ледачий кіт дрімав, скрутився бубликом у неї на колінах. Руде волосся було забране у вузол аптечною гумкою. Уся вона ясніла такою любов'ю і ніжністю, що Хома вщипнув

себе. Чому він? За що? Тисячолітній порядок, вікова доцільність людського життя зустріли його — і від цього мирного домашнього вогнища, котре вижило на вітрах століть, дихнула така теплінь, що Хомі захотілось завити, заплазувати, мов побитому бездомному собаці, котрого нарешті хтось приголубив.

— Ти, мабуть, голодний,— сказала вона, підводячись.— Сідай до столу, я зараз усе принесу.

І Хома покірно сів. Так соромно і так солодко йому було вперше в житті. За своєю нікчемною дисертацією він зовсім забув про неї, про ближнього свого, а вона, виявляється, пам'ятала. Та плювать він хотів на свою науку, свою вченість, від якої нікому в світі, жодній людині ні холодно ні жарко.

Водянистий усім своїм єством збагнув, що жити так, як досі, лише для себе, не зможе. Він сконає, мов пес, без цієї лагідної незнайомки, без людини, яка потрібна йому і якій потрібен він, загубиться жалюгідним листочком в осатанілій холоднечі порожніх самотніх зимових вечорів. Скам'яніє, мов ідол у степу. Будь-що-буде, а вона залишиться тут назавжди. З ним.

А відтак Хома вже сьорбав за обидва свої кумедні вуха смачний борщ, котрий невідь з чого зварила вона, і розповідав, як це буває у всіх, кого обійшли у службі, на кого несправедливо напосілося начальство, про інтриги свого бездарного недруга Груєнка, котрий навіть на задніх лапках як слід ходити не вміє. Куди йому до Хоми! Про свої плани розіслати членам ученої ради цидулки, де вказати, звідкіля Груєнко здер кожен абзац, бо сам знав, звідки.

А вона слухала, підкладала йому квасольки й лагідно вмовляла бути вищим цього, не рівнятись на недобре, бо він і сам розумний-прерозумний, порядний, чесний, талановитий. Він сам напише геніальну працю й не буде принижуватись до дрібної мстивості.

Хома слухав і сам почав розуміти, що йому набридло ходити перед усіма зігнутим, наче мавпа, і починав розправлятись, відчуваючи себе людиною. Порядною, прямоходячою людиною, котра не буде займатись збиранням зогнилих плодів, а сама, своїми руками зробить, виростить усе, що їй треба.

Він з неперебірною огидою, як про щось уже пережоване, перетравлене, думав про свою дисертацію, зовсім чужу і незнайому, бо там не було жодної його власної думки. Ніби був він не мислячою людиною, а механічною, котрою соромно бути в кінці другого тисячоліття нової ери.

І коли вона попрохала винести сміття з відра, він не

вагаючись прихопив товсту масляну чернетку без жодної сміливої думки, біля сміттєзбірника чиркнув сірником і з насолодою підпалив її, грів над нею руки, мудро всміхаючись самому собі. А коли повернувся додому, то й зовсім уже забув про рукопис, ніби його в природі не існувало, бо незнайомка спала в кріслі, залишивши диван йому, великому трудівникові. Він підійшов до неї, нахилився до чесного веснянкуватого личка, з яким і собі хотілося стати кращим, ворухнув пересохлими губами, але не насмілився торкнутись. Це його чиста совість спокійно спала в жорсткому кріслі.

Уночі в Хомин сон влетів, пругко махаючи янгольськими крилами, білий лелека, зробив коло, ухопив за сорочку й поніс над іржавими, плямистими полями, чавунними, безлистими лісами в далеку, ранню весну його дитинства. Малий Хома впав посеред вулиці, озирнувся, втер носа, витяг з кишені полив'яного соловейка, налив солодкої води з криниці та як засюрчить. З усього кутка збіглися хлопці, повстромляли пальці в роти й заздрили на те, що Хома свище. А витьохкував він найголосніше, найкраще в світі, нічого не чуючи від задоволення. Дивіться, дивіться, це я, малий Хома — артист, яких світ не бачив, це мені, мені мати виміняла за яйце на базарі таку чудасію, бо падав я на курний майдан, пацав ногами, верещав, мов пилка на тартаку: «Купи та купи». Отак і стирчав тоді Хома серед вулиці, мов пуп всесвіту. То був найщасливіший день у його житті.

А коли підріс він, мати покликала з вулиці, змила дощовою водою вигорілого чуба, одягла чисту сорочку й повела край села в чисте, рахманне поле, що саме робило перший весняний подих, вигиналось горбом за обрій. Поцілувала й сказала: «Пора». Весело, не озирнувшись, побіг Хома вдалину, в люди. Аж бачить: ворушаться зелені голки з-під босих ніг, далі пішло те зело в буйний ріст, по кісточки, по коліна. От біжить вже Хома у новому костюмі-трійці, спішить, ось-ось овида рукою сягне. Біжить, сизі стебла толочить, собі стежку прокладає. Чує: позаду хтось важко дихає. То час за ним женеться. Коліщатками-гвинтиками потенькує. Постарів Хома в дорозі. Пора йому від інфаркту підтюпцем утікати. Та до обрію палицею кинути. Уже довкола всі снопи крутять, життя жнуть, дітей під копицями бавлять, а він біжить. Уже й спорожніло поле, стерня босі ноги коле, вітер бороду куйовдить, гайворонння в полі крутить, у дротах свище, а він біжить. То

вгору біг, тепер з горба. Аж чує: земля під ногами почала крутитись, побігла, як колесо, а він все на місці. «Не можу, більш не можу»,— страшно закричав Хома, упав на стерню і задригав ногами. Аж чує: хтось гладить його по лисій голові ласкавою рукою і вмовляє: «Не плач, не плач, синку. Життя прожити — не поле перейти». Глянув — а то мати край села його виглядає, всміхається молодо і ясно, ніби все розуміє, все прощає. Став він навколішки і пив, пив, аж захлинався, ту солодку джерельну воду прощення, допоки не полинув у прозорий цілющий сон.

Уранці Хома прокинувся новою людиною.

На підвіконні гарцювали голуби, дзьобаючи розпарений м'якуш. Коти млосно вигинались під вранішню зарядку по радіо, ставили ноги ширше шиї, ніби й собі займались водяними процедурами. Крісло було порожнє. На журнальному столику стояла надпита кварта з водою.

Молода його дружина вже поралась на кухні. Настав другий день їхнього медового місяця. Незнайомку він чогось вирішив називати Любою. Любашею.

З прочинених дверей долинали гіркуваті пахощі кави, дрібно клацав ніж, брязкотіла кришка на каструльці. Чулись звичні сімейні ранкові клопоти. Вона готує сніданок, він збирається на роботу. У всьому місті, в кожній квартирі ранок починається саме так. А Хома, оговтуючись після всіх потрясінь, мудро вирішив не дивуватись із звичайного. Все, як належить, все, як має бути. Молода дружина показує свій хист, готуючи сніданок, а він підтримує спортивну форму, готуючись на роботу. Хома одяг свою «олімпійку», зробив руками ножиці і вперше за кілька років взявся до зарядки.

Що ж, життя треба було починати з нуля. Але це не лякало, а, навпаки, примушувало бурхати кров у жилах, напружувати біцепси. Закінчувати життя нулем було страшніше.

Розпашілий, енергійний Хома ступив на кухню. Біля старенької плитки, оперезана ситцевим фартушком, поралась незнайомка, завчено, навпомацки знаходячи в потрібному місці сіль, лавровий лист, перець. Так само завчено на тисячах кухонь у цю хвилину чаклували тисячі жінок. Руде непокірне пасмо падало їй на лоб, і вона дмухала на нього, бо руки були в борошні по самісінькі лікті. Заклопотано, не обертаючись, вона підставила Хомі свіжу щічку, котра пахла ранішнім городнім огірком. Й він несміло,

долаючи ніяковість, торкнувся її губами. «Доброго ранку, Любо».

Мабуть, так було треба. І ця його буденність, звичка до всього звикати, вживатись з ким завгодно стала його найвірнішим психологічним вчинком. Адже сором прийшов до Єви, коли вона побачила себе в очах інших. Важливо було не робити страшних очей. Незнайомка, здається, інстинктивно, підсвідомо входила у найзвичайнішу для жінки роль, роль тисячолітню, вроджену, рефлекторну, зовсім не залежну від особистості, імені, прізвища, біографії,— роль домогосподарки. І це входження, врастання в життя було шляхом до одруження.

На пательні, золотисто рум'яніючи, смажились кільця цибулі. Незнайомка ложкою виловлювала з окропу вареники, стежачи, щоб вони не переварились:

— З картоплею, твої улюблені, мерщій сідай.

І Хома покірно сів. Звідки вона знає? Перед ним постала ясна згадка: піч, червонясті півні, котрі бились там, гублячи пір'я, матір, яка ставить перед ним паруючий полумисок, припрошуючи до цієї єдиної розкоші повоєнних нестатків:

— Їж, Хомцю, їж, з картопелькою, ти ж бо такі любиш.

І Хома наминав ці пухкі подушечки, вмочаючи в іскристу смаженю, підставляв під краплі долоню, хрумтів цибулькою, забувши про все на світі. Останні навіжені, безконечні два дні скручували світ, усі його часи у небачений сніп, де поруч були і минуле, й теперішнє, й майбутнє. І Хома ніс цей сніп, боячись про щось подумати, зупинитись, озирнутись, бо тоді все пропаде.

Він розкошував, запиваючи вареники кавою, прицмокував од знемоги, розказував про свої плани, як оце візьметься й напише таку дисертацію, таку дисертацію, якої ще світ не бачив. А вона сиділа навпроти, лагідно кивала в лад, підкладала йому останнього вареника, аби мученик науки не зомлів, боронь, від учених студій.

Ніби полуда враз спала з Хоминих очей, як при спалаху блискавки, він побачив моментальну фотографію своєї нової дисертації — її стрункy концепцію, що кроною впиралась у піднебесся, розлогі гілки живих думок, котрі розростались у різних напрямах, кожен жилавий листочок, не схожий на інші, могутнє коріння, що сягало підземних глибин людського духу.

Хома говорив про те осяяння й увесь тремтів, відчуваючи, що ось воно — справжнє, істинне, нове, настільки очевидне й велике, що його ніхто не бачить, як не видно в

повітрі його формули. Хомині очі горіли тепер синім внутрішнім вогнем, поглядали далеко-далеко, аж за виднокіл. Обдертими в кров пальцями він після мук, безсилля, падінь долав тепер не паперову гору, а справжню, крем'янисту; ту скелясту стежку над урвищем безумства, яка вела до геніального відкриття. Він говорив і сміявся, нервово кепкував над собою, знаючи, що в це просто ніхто не повірить, і сам боявся власної ідеї, як надто зависокої для нього.

А незнайомка благословляла його сяйвом закоханих очей, підштовхувала вперед, додавала відваги і мужності.

Він одягався і говорив, стримуючи своє лихоманкове збудження, бажання вилитись на папір, а вона стояла над ним із щіткою, змахуючи порошинки, примусила наваксувати облуплені черевики з рантами, бо не годиться такому талантові виходити на люди нечупарою. Хома вирвався з її рук, ледь витримуючи цей усталений ритуал, який щоранку відбувається в кожній сім'ї. У дверях він похапцем чмокнув її в щоку і подався зводити свій новий, небачений дім.

Та в кінці галереї Хому підстерігала чимось зобиджена Роза Семенівна в старій, певно, ще гімназичній формі. Її губи скривились, мов для посмішки, але натомість вона вередливо запхинькала:

— Мене ніхто не любить. Мені ніхто не пише записок. Я стара й негарна.

— Що ви, що ви,— заспокоїв її щасливий і добрий Хома.— У вас ще все попереду.

— Неправда,— зарюмсала Роза Семенівна.— Мені ніхто нічого не дарує. А я так хочу французькі парфуми. Я вам дам гроші, тільки подаруйте мені що-небудь. І записку напишіть... Інакше я на вас напишу. От візьму й напишу. Ага,— і вона по-школярськи показала йому язика.

Хома до крові закусив губу. З цією здитинілою Летючою мишею зараз зв'язуватись він не міг і не хотів. Буде скандал. А скандал — це слава, скандальна слава. І він, знову зібгавши себе, як телеграму, пообіцяв. Не міг же він важити своїм новим щастям.

Водянистий вдруге спізнювався на кафедру. Коли він відкрито, не згинаючись, пройшов до столу і сів на перший-ліпший стілець, всі здивовано перезирнулись. Він голосно, не ховаючись, кашлянув, рипнув стільцем. І всі закашляли і зарипіли, буцім при епідемії. Професор Забудько звів брови, але промовчав. Спрацював трюк абстракціоністів. Якщо картина так дорого коштує, то вона, мабуть, того варта. Крекнувши, він повів далі:

— У нас з'явилась можливість відрядити одного з наших молодих аспірантів до Москви, в академічний інститут. Підрости, кхе-кхе, до нових вимог. Гадаю, служба, себто робота, в, так би мовити, штабі нашої науки дозволить приміряти генеральські погони. У нас є дві гідні кандидатури...

Водянистий прикипів до стільця. Про таке відрядження він мріяв давно. В тому інституті працювала більшість членів ученої ради. Кожен з них міг подати на захисті не тільки білу, а й чорну кулю. Але вони теж були люди. Особистий контакт ніколи не завадить. Ну там... фактор горілки з перцем, фірмового торта та красивих очей. Ні, ні — це так, од душі. Ніяких пільг. Хома вбачав у поїздці великий науковий сенс. Але з усіх сил рвався в неї і аспірант Груєнко, котрий, це всім відомо, міг справді використати відрядження в своїх корисливих цілях. Марно, якщо знати об'єктивність вчених рад. Іншим разом Хома догідливістю та сумирністю відтіснив би конкурента, але тепер тільки прикипів до стільця. Він не міг нікуди їхати. У нього вдома оселилось його хворе щастя — і він не мав права відійти від нього й на крок.

Що було робити? Послатись на сімейні обставини? Спитають, що за обставини. Просто відмовитись — подумають, що йолоп. Хома, як відомий Буриданів віслюк, смикався між двома оберемками полину, не знаючи, який вибрати. І раптом на лисину сіла спасенна думка. Водянистий встав і, мов по-писаному, демонструючи водночас високу скромність і неабияку гідність, сказав, що аспірант Груєнко за останній час значно виріс над властивим йому рівнем, що праця його потребує саме такої грунтовної доробки, і коли когось посилати — то тільки Груєнка.

— А я,— скінчив Хома,— з допомогою таких чудових наукових сил, які зібрались на нашій кафедрі, успішно справлюсь із своєю працею і тут.

Дружні оплески зустріли його слова. А ті, хто чекав каламутної тяганини, інтриг, підступів, були неприємно розчаровані. Не такі ми погані, як дехто думає. Інколи окремі випадки подекуди трапляються, та не треба узагальнювати. На кафедрі восторжествували мир, злагода і колегіальність, що переходила в демократизм.

— Благородство — гарна річ?! — напівзапитав, напівствердив, узявши Хому за ліктик, його науковий керівник доцент Половинчик, котрий виступив з тіні в коридорі.

— Авжеж,— погодився Хома, байдуже збираючи великодумні зморшки на чолі.

— Чорт, протяги. І звідки той вітер дме? — з надією

глянув йому у вічі керівник.— Вся спина продубла. Що робить?

— А ви цибульки в ніс капніть — усе як рукою зніме,— незворушно порадив Хома.

— Треба, мабуть, корективи в дисертацію вносить. Талант. Суспільство вимагає...— чомусь пошепки сказав керівник, скоса поглядаючи на відчинені двері кафедри.

— Зробимо,— бадьоро пообіцяв Хома.

— Тільки ж ви не дуже,— злякався керівник.— Не переборщіть.

— Розумію,— сказав новий Хома, позираючи на керівника згори вниз.

— От і в мене, перепрошую, була така розумна, не ображайтесь, коза. Веду її з поля, а на груші жмут сіна висить. Стала коза, мекає. Що робити? Дістати сіно самому? Підняти козу на руках? Не-є. Як учешу її кийком, вона циб — і справилась із завданням. Ферштейн?

— Розумію,— сказав Хома.

— Так от, якщо через місяць у вас не буде готовий варіант — тему закриють, а вам видадуть красиву довідку з круглою печаткою.

— Я все розумію,— холодно сказав Хома, втямкувавши, що той не жартує.

— А ви часом не того? — чуйно спитав керівник, потираючи шию. «Звідки той вітер дме?» — Якийсь ви не схожий на себе. Чи не захворіли часом?

— Ні,— сухо сказав Хома.— Я видужав.

З легким серцем він вийшов на вулицю. Шибки жевріли листовим прокатом. Легкий морозець пощипував щоки. Снігозбирачі ковтали останні замети. Хома з розгону пролітав по ковзанках, поспішаючи додому. На ринку він купив букетик тепличних фіалок і грів їх своїм диханням. Хома вперше в житті купував жінкам квіти.

Він зовсім не помічав, як позаду із швидкістю пішохода за ним котить якась машина, безперервно сигналячи.

— Хомцю, Хомцю,— висунувшись із дверцят, зарепетувала на всю вулицю весела й цинічна компанія.— Йди до нас, нам сумно без тебе.

Водянистий озирнувся. Старе життя наздоганяло його, п'яно кривлячись, слинячи недопалки помадою, дихаючи синім тютюновим димом, зманюючи голими колінами й жувальною гумкою.

— Хата, воли — все твоє. Ляжем на матраци. Тільки розсміши, тільки поворуши вухами, як ти вмієш.

— Цур, я, я буду з ним,— повисла на ньому одна дуже дотепна дівчина.— Я таки зроблю його мужчиною.

Остовпілого Хому вже тягли в машину, де під ногами валялись порожні пляшки з барвистими етикетками, гидкі журнали, штовхали в життя, якого він колись так праг. І Хомі здалось, що його пхають головою у величезну смердючу попільницю, де все само згорає, як вірджінський тютюн.

— Та йдіть ви всі...— сказав він тихо, але так, що від нього відступили.

— Та це ж не Хома,— раптом здивувалась дотепна дівчина.— Хома б поїхав.

І, хуркнувши димком, машина рвонула далі, на автомобільне кладовище, а Водянистий стояв і думав, довго стояв і довго думав. І незрозуміле світіння почало з'являтись довкола його голови в ранніх сутінках.

Та потім щезло.

Водянистий струснув головою, провів долонею по обличчю і, тихо всміхаючись, рушив додому. На розі він придбав пробні парфуми з інтригуючою назвою «Бон шанс» і на галереї презентував їх збудженій, зашарілій Розі Семенівні.

— О, мерсі, ви такий милий,— прощебетала вона навздогін,— сьогодні я на вас нікому не напишу.

Незнайомка чекала його в кріслі, змотуючи в клубки розпущений светр. Чорний кіт живим коміром лежав на її плечах. І це тихе щастя здалось Хомі ще дорожчим і неймовірнішим.

— Ти повернувся, коханий? — радо всміхнулась вона, ховаючи носик у фіалках.— Вечеряти будемо тут, біля телевізора. Тут така цікава програма — «У світі тварин». Зараз я все принесу.

Уночі білий лелека довго не прилітав. Хома крутився в кріслі у задушливій, липкій темряві, скреготів зубами і кусав губи. Незнаний, пекучий сором шмагав його по щоках березовим віником, розігрівав до стоградусної температури, з потом, з кров'ю витискуючи все те рабське, принизливе, холуйське, якого не може, не повинно бути в людині на порозі третього тисячоліття в нашому чистому, світлому, доброму світі.

Брудні сльози котились по його щоках. Він пригадував, як одного сльотливого передзимнього дня зустрів на вокзалі матір, закутану в хустину, з повними торбами для нього, Хоми. Як у метро, ступивши на ескалатор, вона злякано скрикнула і затулила вуста шкарубкою долонею, винувато глянувши на сина. І як він почервонів від того. І

новий сором шмагав старий сором. Згадав, як потім, у гуртожитку, він наминав, аж за вухами лящало, печене і варене, коржики з маком, упіввуха слухаючи материні розповіді про сільські новини: хто вмер, хто народився, про сусідського Романа, котрий вивчився «за щот» колгоспу на електрозварника, добре заробляє, стару хату розваляв і поставив нову, взяв за себе гарну жінку, на фермі робить, мають вже трійко дітей. Що є Романовій матері на старість поміч, є до кого погомоніти. А в неділю ото посідають вони вечерять на веранді, Роман на гармошку грає. По чарці вип'ють і її кличуть. А вона, дурна, чогось не йде.

Але Хома нічого того не чув, бо їв на десерт здорову циганку, перше яблуко з прищепи, культурний сорт, міркуючи, встигне чи не встигне спровадити матір на електричку, бо переночувати в гуртожитку ніде, ще комендант причепиться. А це йому на нинішньому етапі зовсім ні до чого. На носі ж розподіл. Міцними зубами кусав він тугу червону яблучну плоть, підставляючи долоню під краплини соку, доки не побачив, що то бризкає в руку кров.

Та й сам він був прищепою, тільки людською, бо пив соки з села, а культурні плоди хтів давати лишень у місті. І шмагав, шмагав Хому замашним березовим віником по пиці пекучий сором, немилосердно викручував руки і ноги, обливав з голови до п'ят льодяною водою. Хома совався в кріслі, затуляв очі руками, але все, все тепер тверезо бачив.

Бачив жалюгідного блазня із слухняними кумедними вухами, котрий звеселяв і без того розвеселу компанію, аби взяли з собою в кишеню. Згадав, як писав за них курсові, лабораторні, відмічався на перекличках, нидів ночами над конспектами, словом, робив усю чорну роботу, втрачаючи іскорки своїх здібностей, вільний час, театри, філармонію, щоб жити, як «білі». А одного разу та компанія заради розваги повезла «незамінну людину» на генеральську дачу за місто, де, за неперевіреними чутками, гриби росли в торфоперегнійних горщечках, а рибу чіпляли на гачки ланцюгові аквалангісти. Там Хому ганяли за «пальним» у селищний магазинчик, а він бігав і блаженствував, несучи повну сумку в зубах. Служи, Хомцю, служи. Аж він старався. Зображав, як дурний Ілько до буфету носить свою дитину в авосьці, пивом напуває. Як дві баби через курку на межі лаються. Цирк, та й годі. Шекспірівські пристрасті. А коли він зовсім укоськався, зголоднів і допався до того вічно святкового столу, одна дуже дотепна дівчина витріщила очі і захоплено заверещала: «Дивіться, дивіться, він же креветки з панциром їсть».

І спазматичний, нудотливий сором вивертав і вивертав Хомине єство назовні, виштовхуючи геть усе те брудне, нечисте, що Хома з'їв за все життя.

Два янголи, один у білій майці, чорних трусах, другий — у чорній майці, білих трусах, садили один одного під ребра, топтались по розритому сумлінню гострими шипами, цідили на вуха погрози, боязко поглядаючи на всевишнього суддю, котрий усе бачив, усе карбував.

Два Хоми сиділи один навпроти одного в кріслах, в відразою перезираючись. І важко було розібрати, де справжній, істинний. Один на п'ятому курсі, коли справа дійшла до розподілу і аспірантури, нашептав кому слід в деканаті про готельні варіанти, «фарц» з інтуристами в туалетах, сертифікатні операції, які «вони» погані, а він хороший, аби залишити за дверима вірогідних конкурентів. І відразу скисла розвесела компанія. Ніякі дзвінки не допомогли. А Хома, буцім знать нічого не знав, мстиво всміхався в комір, коли ті, котрі над ним реготали, подалися в школи читати діткам про умовні рефлекси, собачу психіку та жаб'ячі реакції. А Хомі, між іншим, запропонували складати кандмінімум. От вам і дурний Хома. Але в ці хвилини другий відчував, що справді-таки дурний, підлий, нечесний. Що не личить людині гнутись у три погибелі, аби пройти під ранжир, пролізти в рай з грішком за душею, а треба розпрямлятись, дихати на повні груди й чесно дивитись усім у вічі.

Так сидів тієї глупої ночі Водянистий в кріслі, судячи себе страшним судом. Зривалися з погано загвинченого крана на кухні мідні краплі, міною уповільненої дії відлічував час будильник, поруч тихо і чисто дихала незнайомка, гострими зіницями зірок свердлили його через шибу далекі мерехтливі міста густо заселеного всесвіту.

Хома знесилено склепив набряклі повіки.

Серед ночі кімната ожила. М'який квітковий вітерець пробіг по столу, зашурхотівши папірцями. Крізь примружені вії Водянистий побачив світлу кульову блискавку, що, пострілюючи, розростаючись, пливла до нього од вікна. Хома зіщулився, марно намагаючись збагнути це явище. Різко і свіжо запахло дощем, прибитим пилом, медвяною акацією, польовою стежкою. Із цього жмутка проміння поволі витикались світлі контури, складаючись у знайому постать,— то була незнайомка. Вона танцювала в кімнаті навшпиньках в повній невагомості, бо старий рипучий паркет мовчав. Полум'я холодного вогнища ковзало між стільцями, ніби проходячи крізь них. Вона, певно, десь училась, у якійсь балетній студії, бо все те нагадувало збентеже-

ному Хомі телевізійний спектакль з Великого театру, коли вимкнули звук. Велетенський зоряний метелик залетів у Хомину келію на кволий вогник нічника. Настовбурчені коти, блимаючи зеленими індикаторами, в'юнились у неї під ногами. Вона задихалась, не витримувала в цій затхлій захаращеній кімнатці, де речі й коти витіснили людей, де в плюшевих портьєрах жили летючі миші, здушені сльози і пахощі валеріанки. Незнайомка натикалась на ці портьєри, обмацувала метрові стіни, шукаючи вихід у вільний летючий світ.

Мов пасмо туманцю, ранковий подих озерного плеса, прослизнула її гнучка дівоча фігурка в прочинену кватирку, майнула в темному повітрі — і враз Хома побачив, як вона босоніж, щасливо всміхаючись, іде до найближчої зірки сріблястою місячною доріжкою по сусідньому засніженому даху, поміж приземкуватих бовдурів, телевізійних антен, збиваючи іскристо-алмазний пилок своїми босими ногами.

«А я, як же я?» — застогнав Хома, розуміючи, що не вженеться у своїх дебелих черевиках з рантами, грубому кожусі за цим припливним хворим місячним дівчиськом, не втримає його своїми товстими, грубошкірими пальцями, втече вона, як втікає од знервованого заробітчанина натхнення, а зостається йому лише купа сирої глини.

Важке, непотрібне тіло якорем тримало його в кріслі. Це тіло він годував, поїв, а тепер воно чотирикратним перевантаженням розплющувало його, давило до крісла. Хома обливався потом, борсався, намагаючись злетіти за нею, та тільки безсило тріпотів своїми недорозвинутими курчачими недокрилками, проклинаючи своє заважке тіло. Він застогнав, і чиясь прохолодна рука лягла на його розжарений череп:

— Спи, мій милий, спи...

І Хома поринув у свинцеві мертві води короткого забуття.

Коли він прокинувся, з кухні вже смачно пахло галушками. Він зітхнув з полегшенням. Голуби на підвіконні гльогали розпарений сухар. Двірник скидав із даху дерев'яною лопатою сніг. Щоразу, визираючи за поручень, він кричав комусь у колодязь двору: «Лягай». Величезне біле віяло розсипалось у повітрі. Стояв морозяний сонячний ранок.

Водянистий зазирнув у люстерко й побачив синці під очима та дивне світіння над головою. Чи то у вікно зазир-

нуло навкісне проміння. Він пригладив рідке злипле волоссячко і таємниче всміхнувся до себе.

Незнайомка з накрученими на папільйотки косами обережно дмухала на ложку. Хомина сорочка стала для неї домашнім халатиком. Водянистий слухняно чмокнув її в щоку, вдихаючи парний молочний запах. Ніжну шийку вкривав легенький сріблястий тополиний пушок. Вона вдячно всміхнулась, ніби розквітлий сонях, повертаючись до нього:

— Ти погано спав, любий? Тобі щось зле снилось?

— Ні, ні.— Хома злякано помотав головою.

І оцей розкішний живий сонях належить йому. Таж на неї молитись треба, а вона тут миє брудний посуд, чистить картоплю, няньчиться з котами, як звичайнісінька жінка. Водянистий винувато шморгнув носом і почухав потилицю. Звичайно, вона від нього втече. Треба було вживати термінових заходів.

Видобувши з тридцять сьомого тому енциклопедії заповітну ощадну книжку, він похапцем зібрався в місто. Та в кінці галереї його ніби з ночі вже чатувала, по-хлопчачому висівши на поручнях, Роза Семенівна. Вона смалила довгу дамську папіроску з ментоловим димком.

— Привіт, старий,— кинула вона розв'язано.— Ну, як у вас? Усе нормально?

— У нас — зер гут,— сказав Хома.— А у вас?

— Так собі. Цей новий головреж всі ролі віддав своїм фавориткам. Вони, мовляв, молоді. А про мене й не згадали. Я не вимагаю багато. Мені аби повисіти на сцені догори ногами. Але ці інтригани бояться мого успіху в публіки. Скрізь, скрізь сама мафія.

— Даремно ви так. Це вам здається,— щиро сказав Хома.— Все залежить від таланту.

— Ну? — здивувалась Роза Семенівна, спльовуючи папіроску.— Вперше від вас чую. Дякую за розумну пораду.

— На здоров'я,— сказав Хома.

На вулицях було людно. У найближчій ощадкасі Хома отримав двісті карбованців готівкою, потім, повагавшись, ще сто. Відірвав од синеньких «Жигуликів». Знайте нашу доброту.

На десяту була призначена зустріч з керівником. Хома катастрофічно запізнювався, але зовсім не хвилювався з того. Зачекає. Вони потрібні один одному. Неоступінений аспірант — це не поганий учень, а поганий вчитель.

І справді, на кафедрі, в порожній аудиторії, його чекав знервований доцент Половинчик, мерзлякувато кутаю-

чись у триметровий шарф. Чекав, як хворий зуб на невідступний біль.

— Нарешті, нарешті, зволили явитись. Думай тут за вас. Страждай. Вам що? Безголовому меч не страшний. А у мене план...

— Вас ніхто не примушує,— холодно сказав Хома, відчуваючи, як набридло йому бути вічним школярем.

— Чорт, і звідки ж тут дме? — Його керівник занепокоєно озирнувся.— Заздрю вашому спокоєві.

— Чиста совість — найкраща подушка,— сказав Хома, поглядаючи вгору.

— Слухайте,— й собі глянув туди керівник,— а у вас там нікого?..

— Ні,— сказав Хома, показавши очима вниз.— Тільки там.

— Ну, тоді нічого не розумію. Звідки дме? Хоч би вікна позаклеювали. Нежить замучує.

— А ви каланхоє в ніс капніть,— порадив Хома.

— Так, зрозумів,— пробормотав керівник, шанобливо озираючи Хому, й витяг з «дипломата» дрібно списані папірці.— Ви в усьому звинувачуєте мене. Сам завів, сам виводь, хе-хе. А ви мені подобаєтесь... Ось тут деякі мої думки. Так, дрібнички. На дисертацію вистачить. Для себе беріг... Значить, кажете, бере він кийок та як учеше козу... Ну, психолог, ну, молодець! Скачи, значить, враже...

— Спасибі, але мені нічого не треба,— сказав Хома, рішуче відсовуючи милостиню.— Я сам.

— У нас сам ще ніхто нічого не зробив. У нас колектив завжди приходить на допомогу,— ядуче всміхнувся керівник.

— А я зроблю,— вперто сказав Хома, даючи зрозуміти, що його аудієнція закінчена.

— Тільки затямте: щоб було надруковано без жодної помилки. Інакше я умиваю руки.

— Вірю,— сказав Водянистий.— До побачення.

На вулиці він уперше за багато років дихнув на повні груди. Незрозуміла сила розпирала його. Він би перестрибнув зараз через триметровий паркан, пробив би власним лобом небесну твердь, поцілував би першу ж зустрічну дівчину. Тіло було те саме, а сила в ньому інша.

У бібліотеці він замовив на завтра цілий віз літератури. Зманіжена бібліотекарка кисло приймала від нього бланочки, щось невдоволено бурмотіла під ніс, та, коли зустрілась поглядом з Хомою, ожила, ніби її ввімкнули в електричну мережу. Ручка забігала, телефон задзвонив, і вона кокетливо проспівала:

— Ми вас чекаємо завтра. Зранку все буде. Як для вас...

З бібліотеки Водянистий рушив до універмагу.

На поверсі «Все для жінок» йому вдалося придбати все для жінок. У взуттєвій секції на нього чекали португальські чобітки. В кутку він натрапив на візок, з якого тільки-но почали давати фірмові сукні. Нарешті, помулявшись, він зайшов до секції жіночої білизни. З повагою озираючи ціни, він розгублено блукав поміж пеньюарів та іншої дещиці. Хома ніколи не гадав, що гарні жінки такі недешеві «в експлуатації». Незнайомці треба було щось незвичне, повітряне, як вона сама. Для такої нічого не шкода. Але що вибрати? Хома ведьмідькувато тупцював серед цього білопінного моря. Та до нього вже пливла розкішна капітанша секції:

— Вам що, молодий чоловіче?

— Та... одяг для нареченої,— видушив з себе.

— А яка вона?

— Така, як ви в свої сімнадцять літ,— зненацька для себе мудро відповів Хома.

І йому дібрали цілу в'язанку барвистих пакетів.

— Ех, сама б заміж за такого лицаря пішла,— кокетливо усміхнулась завша.— Запросите на весілля?

Хома пообіцяв. Видно, щось нове оселилось у ньому, бо все йому вдавалось саме собою. Можливо, безглузда, щаслива, наївна посмішка? Він знайомився з дорослими людьми так швидко і безпосередньо, як діти з дітьми. І ці контакти дарували з'єднаність з усім світом, де терен дарував ягоди без колючок, де душі ще не одяглись у кору відчуженості.

З горою пакунків, надзвичайно втішений собою, хмільний від любові до людей, Хома подався з магазину. Він уявляв незнайомчине обличчя і світився від того внутрішнім сяєвом. Проста істина спала йому на думку: дарувати — то примножувати. Адже клітина, ділячись навпіл, водночас і примножується.

Під входом в універмаг на гранітному цоколі сиділа зморшкувата старенька й мовчки, тужливо дивилась на магазинну метушню. Вона щось говорила до людей, губи її дрібно ворушилися, але ніхто в багатомільйонному місті її не чув. Під цим журливим поглядом Хома аж спіткнувся:

— Чого вам, бабуню?

Бабуня зашелестіла щось про своє життя, про старість, горенько, лихих синів та невісток, а потім, глянувши Хомі просто в душу, безнадійно додала:

— Вийшла оце з лікарні, а додому доїхати немає за що.

Іншим разом Хома б тільки скривився, а тепер рішуче вийняв з кишені металевого карбованця, думаючи: як же іноді просто можна допомогти людині. Знайте мою доброту.

Він сів у тролейбус, озирнувся, як би клацнути талончик, коли раптом у передні двері посунула ще старіша, ще ветхіша бабуся з благеньким вузликом. Хома протер очі. Це була зовсім інша бабуся. Вона стояла посеред салону і шелестіла про своє життя-буття, про старість і молодість, казенний дім та діточок. Чиста публіка в салоні, чудово знаючи, чим усе це скінчиться, зацікавлено заглядала у вікна.

— Оце виписалась з лікарні, а додому добратись ні на що...

Хома полапав себе по кишенях і видобув звідтіль пом'яту трояку. Розлучатись із нею було важче, ніж з карбованцем. І Хома не без приємності подумав, що він не тільки добрий, а й сміливий, бо всі інші сидять, ніби їх не стосується.

Та в підземному переході перед самісіньким будинком Водянистий мало не позадкував. З тунелю на нього сунула зігнута патерицею, вросла в землю стара. Голова її похитувалась, буцім вона увесь час казала смерті: «Ні, ні, ні». Хома глибоко дихнув і пішов назустріч. В кишені лишався останній червінець. Бабця пронизливо глянула на нього чорними молодими очима:

— Вийшла оце з лікарні, а додому ніяк добратися...

Водянистий по-філософськи зітхнув і вручив червоненьку старій.

— Ідьте на здоров'я.

— І воздасться тобі,— благословила його бабця й посунула далі.

А Хома подумав, що він не лише добрий, сміливий, а й самозречений.

Відчинивши двері, він з грюкотом розсипав пакунки по підлозі. Але ніхто не зустрів його — в квартирі було тихо. Лише міною уповільненої дії цокотів будильник та дзьобала раковину на кухні вода.

Оце так маєш. Втекла... Водянистий зблід і знеможено сів на стілець. Усі його жертви виявились марними. Хома віддав усе. Та що, зрештою, він може їй дати? Сірий середнячок. Це ж треба — ввалив дурно стільки грошей! А вона втекла. Покинула його і втекла, бо ж не житиме це мінливе полум'я з Водянистим. Їй треба іншого, який зірки

з неба хапає. Крижаний холод поповз по Хоминих жилах, ухопив серце, спустошуючи весняну розквітлість, мов невблаганний наступ великого льодникового періоду.

І раптом чиїсь теплі долоньки обхопили його очі. Пустотливий дзвоник сміху закалатав над вухом.

— Вгадай хто?

Й Хома змертвілими губами слухняно, злякано перелічив:

— Віра?.. Надія?.. Любов?..

— Любов... любов,— ніби щось пригадуючи, здивувалась собі незнайомка.— Я — любов.

Водянистий поволі повернувся до неї, відчуваючи, як наростає в голові грізний морський прибій кров'яного надвисокого тиску, котрий розвинувся в нього од вічних неврозів, розриву між високими запитами й куцими можливостями, й став перед нею навколішки:

— Не жартуй більше так, я не витримаю... розумієш?

Вона закусила губу, ніби втямивши, що необережно торкнула якогось високовольтного болючого нерва, котрий зв'язує всіх людей на світі. У глибині її очей заронились великі дитячі сльози. Вона хтіла трішки налякати його, але тепер злякалась сама.

— Та вже буде... Заспокойся. Ну, ну, піджак промочиш.— Вже Хома тепер лагідно гладив руде полум'я її волосся, котре ледь пахло далекими осінніми димами.

І сталася та хвилина, коли після короткого дощику знову визирає сонце, коли мир і гармонія приходять на землю.

Утерши очі, вона всміхнулася й сховалась за відчиненими дверцятами шафи. А там радо, як звичайна жінка, зашелестіла целофаном. Хома сидів, чесно відвернувшись до стіни, аж допоки вона покликала його:

— Дивись...

Він обернувся і побачив вишукану, зовсім чужу вродливицю, в очах якої була земна вдячна любов. Любов до нього:

— Спасибі, я ніколи не мала людського вбрання.

Уночі білий лелека вхопив Хому за костюм-трійку й поніс над болотами і мочарами, нетрями і ярами у рідне його сільце з новим клубом й старими людьми. Упав Хома з портфелем посередині вулиці, озирнувся і жодного знайомого хлопця не побачив. Підсмикнув він закордонні твідові штани, поправив краватку і подався через перелази до рідної хати. Спрага його мучила, жорстока невідступна спрага. Усі ті гіркі й солоні речі, котрі він з'їв за життя,

сушили тепер Хому. Чорнів він, скручувався в сухий лист на відчахнутій гілці, знемагаючи од червневої спеки. Хоч би крапелину ласки, хоч крапелину втіхи, материне напутнє слово. Постукав він у дім, а там — пустка, вікна хрест-навхрест забиті, стежки споришем поросли. Бачить: і на чорній стрісі густий бур'ян стирчить, двері коріння пустили, в землю вростають, кручені паничі просто із стін тягнуться.

— Ей, є хто живий? — змертвілим голосом запитав.

— Вий, вий, вий,— наче з порожньої діжі відповіло.

Подався Хома до колодязя, глянув униз — світиться в чорній смолі висока денна зірка. Віками її черпали. Крутнув він іржаву корбу, вгрузло відро в чорну смолу. І потяг Хома неймовірно важке цебро вгору. Спрагло припав губами до в'язкого зеленкуватого мулу, сьорбнув раз, другий — і відчув, що ковтає загуслу гірко-солону кров землі. Відсахнувся і застогнав:

— Пити, пити.

Прочалапали повз нього чиїсь босі ноги, зашуміла на кухні вода, і припав він до кварти спраглими губами.

— Пий, мій любий, пий.

А уранці Хома прокинувся від густого запаху кави.

— Вставай, милий, вставай, тебе чекають великі справи,— зазирнула в кімнату незнайомка в ситцевому домашньому халатику.

Водянистий підхопився на рівні ноги, розуміючи, що й справді в нього настає нове життя. Завтра розпочиналось сьогодні. В умивальнику він довго пирскав, гартуючи свою волю. Потім чисто поголився не електричною, а справжньою бритвою і ретельно зачесав рідке волоссячко наперед. І враз побачив, що це і є та особлива прикмета, за якою всі його впізнають. Такий лоб не ховати, а показувати всім треба. Таж він перший лисий у їхньому селі.

Незнайомка в цей час залюбки драїла кальцинованою содою старий баняк. Легенькі крапелиночки виступили на її чолі. «Моя ти хороша»,— з гострою ніжністю подумав Хома.

— Це ти, коханий? — любісінько пригорнулась вона до нього. Я така щаслива з тобою. Увесь час, мов у сні. І боюсь прокидатись, бо постіль у мене біла-біла, холодна-холодна...

— Давай не будем про це,— стривожено притулив її голівку до грудей Хома.— Нам добре разом — і не треба ні про що таке загадувати. Усе буде добре.

— Так, буде,— повторила вона й відразу заспокоїлась.

Усе в квартирі нагадувало тепер, що тут порядкують моторні жіночі руки. Слоники вишикувались за ранжиром.

На полічках з'явились ажурні серветки. Навіть давно і вщент висохлий, як кізяк, кактус за ці дні набряк, зазеленів і викинув збоку огірковий пуп'янок. І яким це еліксиром вона його поливає? Хома чогось згадав, як мати залишала на ніч воду в ночвах і тією настояною на зорях водою напувала корову, аби та давала більше молока. У всякому разі, то була не просто вода.

За столом заклопотана незнайомка підливала кави, наказувала Хомі, що купити по дорозі додому, висмикувала з-під носа газету, аби не псував очей, словом, цілком вже увійшла в роль молодої дружини. І Хома, осягнувши цілющу необхідність тієї дитячої гри в сім'ю, як перший виток спіралі її повернення в колишнє життя, з усіх сил підігравав їй. Адже й любов — це велика умовність, яка стає матеріальною плоттю тільки тоді, коли так щиросердно хочуть обоє. І Хома відтепер зажив у цьому ірреальному світі, де паралельні лінії життя двох людей врешті-решт обов'язково у майбутньому мали перетнутися. Він вірив у це, як кожен у своє неминуче щастя.

Завтра розпочиналось сьогодні. Солодко нили м'язи в передчутті роботи. Якби Хому ниньки впрягли в плуг, він би проорав борозну через увесь світ. Від нервового збудження тіло стало легким і невагомим. Він нетерпляче тупцював перед порогом, доки дружина закушкувала його в шарф, наказувала дихати носом, бо застуджуватись аж ніяк не можна, й виривавсь із її рук, мов неслухняна дитина. До щастя вела світла, морозяна дорога.

Але на галереї його знову перестріла Роза Семенівна. Водянистий послизнувся на рівному місці.

— Бон жур, старий,— сказала вона, пускаючи Хомі в обличчя ментоловий димок.— А ти її не любиш!

— Як це? — не второпав Водянистий.

— Якби ти її любив, ти б давно подарував мені перуку. Мені тільки перуки не вистачає для повного щастя. У всіх є, а я що — лиса?

— З якого б це дива? — наїжачився Хома. Ця стара карга надумала його шантажувати.

— Бо інакше я сповіщу куди слід, за нею приїдуть і заберуть. І не бачитимеш її як своїх вух.

— Ні, ні,— відступив Водянистий.— Що завгодно, тільки не це. Буде вам перука, буде.

— Ану присягни.— Роза Семенівна витягла з муфти сіру книгу.

Хома приклав до неї тремтячу руку і з-поміж розчепірених пальців прочитав назву «Карний кодекс». То була книга законів людського буття.

— Вільний,— презирливо сказала Роза Семенівна.— Бери лопату — іди копай.

«Боягуз»,— лаяв себе Водянистий, спускаючись східцями. І розумів, що вчинив правильно, раціонально. Адже він боявся не лише за себе, а за їх любов. Але сором шмагав його по щоках березовим віником. В житті все було складніше.

Сніг смачно рипів під ногами, дерева стояли в пінопластовому інеї, дитяче сонце витинало до землі свої промені — і Хома заспокоївся. Що важить маленький компромісик у великій справі?

В бібліотеці він зайняв звичне місце, задоволено оглянув стоси замовленої літератури й тут, у примарному гігантському книжковому мозку, штучному п'ятиповерховому інтелекті, в його надрах Хому знову охопило дивне п'янке полум'я натхнення.

Він роздував горно в занедбаній сільській кузні, де на кілочках по кутках мертвим залізяччям збирались його знання: стоптані підкови цитат, іржаві борони класифікацій, жмутки логічних зв'язок, важкі штиби аксіом, цвяшки визначень. Усе те раніше він місяцями тулив докупи, притасовував, винаходячи страхітливий велосипед на гнутих обіддях. Але тепер він кинув усе те у вогонь, вдував міхами свіже повітря, розпікав, розжарював, готуючи небачений сплав, дамаську сталь, секрет якої знали старі майстри. І коли те сплелося в огнистий клубок, він вихопив його на ковадло і навідліт, із хеканням почав кувати фантастичну річ, яка дивувала його самого, сміючись і горланячи від захвату, з кожним ударом впевнюючись, що здивує нею увесь світ.

Кров бурхала в скроні, Хома не встигав відкладати списані, ще гарячі аркуші, втирав чоло рукою, хапав розкритим ротом кисень, потойбічним зором оглядав темні стіни і знову брався до роботи. Він добував руду з книжок, бачив крізь палітурки самого автора, забігав поперед його пера, бо ухоплював політ його думки. Але тепер через незнайомку він бачив саме життя, його складні психологічні закони і вкладав його в працю.

Пругка сила сповнювала вітрила, хвиля захльостувала палубу, а рвійна Хомина душа ось-ось мала сягнути берегів невідомого материка, на який ще не ступала нога людини. І першовідкривач розгонистим почерком, ковтаючи літери, заповнював вахтовий журнал, знаючи, що переможців не судять. Його гнали вперед відвага й любов тендітної незнайомки із сповненими віри очима.

Водянистий не чув, як перемовляються між собою біб-

ліотекарки, намагаючись вгадати, що з ним трапилось, бо не впізнали було Хому. Очі його горіли підземним вогнем. І якби хто торкнувся чола, то опікся б. Сонце за вікном сягнуло зеніту й почало падати. А коли стрілка електричного годинника стрибнула на дев'яту, коли бібліотекарки, порадившись, запропонували йому бутерброд, Водянистий, щось згадавши, розігнувся, гречно подякував і полетів додому, де в тихій гавані на нього чекало щастя.

Він підтюпцем хтів проскочити галерею, але в темноті за білизною його вже чатувала Роза Семенівна:

— Де моя перука?

Багряна цятка папіроски націлилась йому в перенісся. І Водянистий загостреним зором побачив, що зовсім не перука їй потрібна, а його темний страх, котрий вона пила з нечуваною втіхою. Хома озирнувся і поманив її пальцем. Зацікавлена Роза Семенівна грайливо підставила вушко:

— О, тет-а-тет?

І тоді Хома ухопив її товстими пальцями за це волохате вухо й тицьнув під ніс здоровенного червоного кулака.

— Між нами дівчатками. Ще раз пискнеш — повішу на отій мотузці догори ногами.

І Роза Семенівна, не пискнувши, розчинилась у пітьмі.

А вельми втішений собою Хома кинув незнайомці з порога «привіт», недбало жбурнув портфель на диван і пішов мити руки. А відтак він, захлинаючись, розповідав, як спустив Розу Семенівну із східців, заїдаючи промову борщем, гордо випинав груди од власної відваги. Потім пив міцний чорний чай перед телевізором, переповідаючи незнайомці усі свої новини і тривоги, казав, що написати працю він, звичайно, напише, але жодна друкарка не візьметься таку купу матеріалу впорати за місяць. Незнайомка в'язала на шпицях новий светр із випраних ниток й лагідно кивала на знак згоди і співчуття. Та з її співчуття кожуха, далебі, не зшиєш. І Водянистий говорив гостро, надривно, жаліючи себе до сліз, відчуваючи увесь трагікомізм ситуації, всю безглузду, смішну безвихідь, у яку він потрапив. Винахід був у голові, а голову до паперів не підшиєш. Про це він і казав з гіркою іронією, кепкуючи з себе, але так, щоб вона добре зрозуміла, як зле іноді доводиться справжньому творцеві, які їх терзають стреси.

Шлях його пролягав полем, устеленим зубчастими боронами. Після програми «Час», насилу розклеплюючи набряклі свинцеві повіки, Хома заправив в «Ундервуд» перший аркуш і вказівними почав клацати вступ. Й тоді незнайомка несміливо запропонувала — може, вона спробує.

Водянистий недовірливо гмикнув, але місцем поступився: хай грається.

І тут на його очах явилось диво. Вочевидь, моторні рефлекси збереглися в ній напрочуд глибоко. Бо друкувала вона в тому ж темпі, як він говорив. А коли він секунду м'явся, підшукуючи потрібне слово, вона нетерпляче позирала в його бік. Хома підозрював, що вона вибиває тільки неосмислену музику його мови. Та, зазирнувши в готовий аркуш, відзначив, що там не було жодної помилки. І граматика десь глибоко жила в ній. Так без жодних правил знають значно тонше за дорослих, відчувають її діти. Вона на ходу встигала правити Хомині стилістичні неоковирності, із громіздких наукових конструкцій складала легкі міцні містки. До дванадцятої вони завершили півтора десятка аркушів, на що обачливий у прогнозах Хома сподівався хіба в щасливому сні.

Ось так і пішло далі їхнє життя, перетворившись на один довгий-предовгий день, життя галерне, каторжне, від якого дзвеніло в голові, хотілося впасти на землю, загребтися в снігову ковдру, заснути, але доводилось повзти, пробиватись на той бік земної кулі. Пройти крізь глину, базальт, магму, пекло, щоб виповзти на світ вигартуваною істинною людиною, яку зробила тільки праця.

Й, ніби подаровані в подяку бабусям, забуяли в Хомі і доброта, і сміливість, і самозреченість. Й уся ця трійця впряглась у його роботу і помчала до заповітної мети.

Хома ласкаво, але нещадно експлуатував і себе, і незнайомку. Вона до півночі клацала на машинці, під яку довелося покласти складену вчетверо ковдру, аби не заважати сусідам, а він сновидою блукав поміж стільцями з з чашкою диво-чорної кави, тер скроні, пив раунатин кінськими дозами і диктував, диктував, диктував. Інколи вона не розуміла очевидних речей, Хома починав пояснювати, що це просто, як сарай, але сам заплутувався і мало-помалу збагнув, що аксіом нема. І кожну, як любов, треба доводити заново самому.

А вранці, коли він ще спав, по-дитячому плямкаючи губами, вона тихцем поралась на кухні, готуючи йому омлети, присмачені зеленим кропом, котрий висіяла в квітковому горщику. Хома уві сні здригався, морщив чоло, бо й уночі працював. «Вставай, мій милий,— кликала вона.— Тобі пора». Й Хома вставав, снідав, механічно чмокав її в щоку і летів у бібліотеку. А вона лишалась на хазяйстві, як і належить дружині творця.

Увесь той жіночий, дбайливий розум підсвідомо, ніби в крові, завжди жив у ній, прокидаючись разом з нею, вдягаючи фартушок і ступаючи на кухню. І кожна крапелиночка цієї жіночої крові несла в собі всю інформацію про тисячолітню жіночу долю, бо умовні рефлекси з часом перероста́ють у безумовні, як дитячі звички — в характер.

Її короткозора пам'ять, мов світло ближніх фар, і досі вихоплювала найбезпосередніші предмети і зв'язки: плиту і горщики, Хомині непрасовані штани і його брудну сорочку, «нашу» працю, яку їм обов'язково треба завершити до кінця місяця,— тільки найближче. Цей малий підабажурний світ довгих зимових ночей тримав її в своєму колі, як кожну заклопотану сім'єю жінку, котрій ніколи підвести голови. Світло цих фар кволо губилось у густому тумані, не в спромозі вихопити із світанкової імли те, що буде попереду, за найближчим поворотом, проте й назад, у той страшний, крижаний день, звідки вона втекла босоніж, незнайомка ніколи не озиралась.

Як билина серед трави, очеретина в плавнях, дерево в лісі, птаха в зграї, камінь серед каміння, вона не вирізняла себе серед інших, будучи грудкою величезного світу, який складають гори і води, люди і звірі, живе й неживе.

Вона перетікала з однієї форми існування в іншу так вільно, як вода з гірського ручаю в жбан, із руху в спокій, як дощ із коріння в рубінове виноградне гроно і п'янке вино. Коли вона сиділа за машинкою, то ставала Хомою, друкованими його думками. Коли дивилась у вікно, то ставала двірником, котрий весело скидав з даху ненависний їй сніг. Та коли дивилась у дзеркало, то бачила озеро, мінливе і непостійне своє зображення у воді і здивовано питала: «Хто се... Де мої зелені коси?»

Хома приходив з роботи п'яний від утоми, світив у темряві червоними очима, буркав під ніс, що він більше так не може, що приїдуть і заберуть його, але за вечерею поступово відходив, дивлячись на світле, чисте личко, яке так хотілось погладити... Та розслаблятись було не можна, і замість цього він питав: «Ну як, вичитала вчорашне?»

У їх квартирці поступово завелись цілі джунглі — кактуси, квіткове насіння він щовечора приносив з базару, але чому те все росло, буяло, лізло на стіни, як з живої води,— пояснити не міг. Коти блукали в цих джунглях, мов кімнатні тигри. Неповороткий Хома теж відчував себе в цій обстановці дикуном. Незнайомка вела довгі розмови з вислячевухою опунцією, вмовляючи її поскоріше розквітати, і взагалі з усіма рослинами говорила як з живими, як з

подругами. Що ж, хай тренується, гадав собі Хома, поновлює мовну практику.

В ті диявольські дні особливо задумуватись над усім цим було ніколи. Він біг вузьким тунелем тротуару на роботу, засідав у бібліотеці, писав, перегорнув догори дном усі архіви, а вона варила йому огнисті борщі, годувала котів, котрі обсідали її, мов горобці тополю.

Кілька разів Хома пробував вивести незнайомку на вулицю, вмовляв бути розумницею, вона ніби погоджувалась, але перед прямокутником дверей вклякала, безтямніла, буцім її збирались вести у смертельну білу операційну, звідки вона колись утекла, промерзнувши до самого серця.

І, звичайно ж, Роза Семенівна нашептала їхній хазяйці, що Хома привів у помешкання якусь ненормальну, котра людей боїться, ні з ким не вітається, і невідомо, чим вони там займаються, бо крику не чуть. А це дуже небезпечно. Хазяйка, астматично дихаючи, прибула з інспекцією і, на Хомин подив, відразу ж знайшла спільну мову з незнайомкою. Вони детально обговорили здоров'я кожного кицюнчика, їх меню та любовні справи. Стара ревниво споглядала, що чорний ситий пестунчик мовби більше горнеться до молодої господині, але, зрештою, й те їй сподобалось. Хому було послано за свіжим піском у ящик, а по тому вони мирно пили чай з кренделями, спостерігаючи, як у протилежному вікні з-за фіранки червоною дулькою стирчить ніс Рози Семенівни. Після свого повного фіаско вона вилітала на вулицю зі сміттєвим відром тільки серед ночі.

У бібліотеці Хома, звертаючись до дівчат, перестав жувати жуйку, а говорив ясно, впевнено, знаючи, що йому не відмовлять, дивився просто у вічі — і зухвалі бібліотекарки почали соромливо опускати перед ним вії, белькотати милі нісенітниці, червоніючи, мов десятикласниці. Навіть тінь у Хоми стала чорнішою, вищою, плечистішою. А одного разу Хома зовсім випадково почув їхнє перешіптування:

— Що з ним? У ньому прокинувся мужчина... Я його боюсь... Він такий мужній...

— Так, так, не те, що наші міські, заморожені... Це стихія, сила... Натуральний мен...

І це надзвичайно втішило Хомине самолюбство. Він випростався, вітався в коридорах холодним енергійним кивком ділової людини, яка робить важливу справу. І невідомо чому всі на кафедрі стали бачити його здалеку, притримували за ліктик, говорили різні хороші речі про те, що він, порівнюючи з іншими, великий працелюб, саморобок, й не треба впадати у відчай, що начхати йому на усілякі викрутаси заздрісників. Що справжній талант собі

дорогу проб'є. Що вони вірять у нього. Хороші люди є скрізь. Тільки чорне на білому видніше.

В одній із старих книг Водянистий вичитав, що наші далекі пращури людську душу уявляли у вигляді мацюпусінького чоловічка, котрий живе десь під серцем. І коли той смикав своїми крихітними ручками і ніжками, потирав долоньками і боявся, тер очі і тримався за живіт, то, скоряючись цим біострумам, велика людина бігла і лізла на дерево, полювала, ділила здобич і молилась, ридма ридала і реготала. І ця душа, як вірили пращури, важила в кого сім, в кого десять грамів, а у вождів — і з п'ятнадцять. У ті завантажені, знервовані дні в Хомі важчала і росла з кожним сходом сонця нова велика душа, наливаючись любов'ю і тривогою, болями і турботами всього нашого світу, і вищав, не поміщався вже в костюм-трійку і сам оновлений Хома.

Він, сам того не помічаючи, зріс у своїх очах, випростався, перебрав гречні манери. Він усім люб'язно поступався чергою, але тепер його неодмінно пропускали вперед. У нього раптом виявилося багато безкорисливих друзів, котрі по-приятельськи запрошували його на іменини, вечірки, цікавлячись, що це він пише. Одного дня Хома поліз за словом в кишеню, а виявилось, що там лежить власна оригінальна думка. Її помітили, і хутко вся кафедра передавала цю новину з вуст у вуста. Дійшло й до керівництва.

Аркушики на календарі невблаганно жовкли і опадали. За машинкою засиджувались тепер далеко за північ. Водянистий, говорячи, засинав, і слова, мов сонні солдати, розбрідалися полем. Тоді вона клала його важку руку собі на плече й ледь одводила в постіль. Губи його ворушилися. Інколи він з подивом починав бачити, що біля нього зовсім нова незнайомка, але зосередитись на тому було ніколи.

На початку березня в нуль годин сімнадцять хвилин останній аркуш виповз із машинки. Хома взяв його, прозирнув на світло і побачив електричне сонце. З цього приводу було влаштоване маленьке свято. Водянистий засмажив на сковороді яєчню з десятка яєць, а вона принесла слідом пляшку болгарського з холодильника. Вони розлили той крижаний напій перемоги по склянках, цокнулись і випили на брудершафт. Під цей дзвін десь у високості і з'єднались їхні душі. Водянистий, тремтячи від збудження, ще не вірячи в перемогу, цілував їй руки, кожен бідний пальчик окремо, а вона ласкаво гамувала його, щоб не розбудити сусідів, і вся світилася від радощів за нього. А Хома говорив, що всім, всім, всім зобов'язаний лише їй, що це

вона відкрила йому очі. Що на свої кандидатські купить їй корзину найдорожчих у світі гвоздик на міському ринку, а вона прохала не робити дурниць, бо на весну в Хоми немає пальта, та й на захист треба дещо залишити. Жовте сонечко під абажуром зігрівало їх маленький затишний світ майже до ранку.

А уранці вона примусила його наваксувати черевики, вдягти новий костюм й побажала: «Ні пуху». Хома вирвався і на ходу крикнув: «К чорту».

Його керівник, доцент Половинчик, сидів на кафедрі в дублянці, потираючи потилицю і сякаючись у метровий носовик:

— Збожеволіти можна, ані щілини, а дме.

Водянистий поклав перед ним теку з дисертацією. Той злякано відсахнувся:

— Не підходьте близько, ви з морозу.— І кисло додав: — Чую, свіжі віяння. Хочете здивувати світ?

Хома незворушно кивнув.

— Ой, не можу, ой, зараз чхну, ой, у носі закрутило,— замахав руками керівник, відганяючи Водянистого.— Обережно, я заразний.

— Розумію,— сказав Хома.

— Ну, може, тоді ви скажете, звідкіль дме? — закрутив тонким носом керівник.— Нічого не розумію. ВАК зовсім знахабнів. Таланти їм подавай. Сірятини, бачте, не треба. Ой, ой, не можу... І звідки дме?

Водянистий послинив пальця, поставив сторч і тихо сказав:

— Згори.

— Ну от, так я і думав.— Керівник втягнув голову в плечі.— Ніде не сховаєшся.

— Щоб дійти до джерел, треба йти проти течії,— раптом сказав Хома, погано розуміючи сам себе, з розбійницькою відвагою, вперше в житті зважуючись на якийсь виклик долі.

Він віддавав дисертацію в чужі руки, мовби власну, виношену під серцем дитину. Натомість лишалась порожнеча. У глибині свого єства він вірив у нечуваний, небувалий успіх, тріумф. Але й смерть його праці віднині означала його власну смерть. Він ставав або генієм, або рядовим автоматичним пером у легіоні автоматичних пер.

Не хотілось навіть думати про це.

І Хома став чекати вироку. У спорожнілу душу почали внаджуватися потерчата сумнівів. Вони шкрябались у две-

рі, світлячками бігали попід вікнами. А що коли він повний нездара? А що коли то хвора маячня? А що коли в нього тицятимуть пальцем — зовсім того. І той шалений виснажливий місяць став здаватись Хомі раєм. Тоді внутрішній тиск урівноважував зовнішній. А тепер його облягала багатотонна тривога, розламуючи череп, заглядаючи в очі зловісними підводними виплодами.

Тим часом довгі вечірні сутінки вже поволі наливались весняною синькою. Та синька густими калюжами застигла в дворі, звисала з дахів пудовими бурульками. Підопічні Хомині коти занервували в квартирі, дерлися на портьєри, вимагаючи свободи. Водянистий випускав цей живий клубок на вулицю, з жахом думаючи, що сусіди знову будуть лаятись. І справді, коти до півночі гримкотіли по дахові, вивертали з корінням грибки в пісочнику, перекидали лави в дворі, дзеленькотіли пляшками, горланили ненаських котячих пісень під гітару. «Хулігани»,— обурено верещала, висунувшись у кватирку, Роза Семенівна. Хома, звичайно, гіперболізував. А може, то й справді були п'ятнадцятирічні хулігани й хуліганки, котрі збирались щовечора на дитячому майданчику, вчились палити і цілуватись, ненавидіти і любити.

Цими тривожними вечорами Хома зачинявся од світу на три замки, вмикав настільну лампу і, перекриваючи внутрішні сумніви, уголос читав незнайомці своїх улюблених древніх авторів. Вона зачаровано дивилась на нього прозорими очима, де зимовий лід уже підтавав, ось-ось обіцяючи виплеснути весняні води. Від цього погляду Хома нітився й почувався ніби в чужій піжамі. Він знав: коли та крига скресне, вона побачить усю голу правду про нього.

Хома знову повертався до товстої мудрої книги, читав про дивні речі — назавжди втрачену єдність людини і природи, віру древніх у духів хліба, дерева, тварини. Ті духи спали з людьми й народжували спільних дітей, прокидались і вмирали разом з природою. Хома пояснював, що усе те — ненаукові дрібниці поетичні метафори не варті уваги, але вона слухала, не зводячи з нього розширених зіниць.

— Дивно,— казала вона, беручи до рук ту книгу.— У давні часи люди вірили, що в кожного дерева є своя душа, а тепер ні. Чому?

— Не вірять, бо все знають...— почав був Хома.

— А якщо чогось не знають, то в те не вірять?

— Це занадто,— сказав Хома.

— А може, та віра й рятувала природу. Адже один сусід не міг так просто взяти сокиру і піти рубати іншого

сусіда, бо йому холодно. А ти чув, як скрикує, падаючи, смерека, з яким зойком розчахується навпіл під своїми рясними плодами груша? Як ухкають трухлявими голосами сови в дуплах? Як тужить за цвітом калина? Чи знаєш ти, як холодно стояти босоніж на морозі?

В очах незнайомки знову заснували чорні тіні, підкрадаючись з-за фотопавільйону, щоб знову приморозити її до землі. Він рішуче ступив до неї, сховав її бідну голівку на своїх дужих грудях і почав гладити руде волосся, повторюючи:

— Заспокойся, не треба.

— Більше не буду,— схлипувала вона.— Воно само...

— Розумієш,— авторитетно почав Хома,— по-моєму, книга — то і є душа дерева, де все записано.

— Справді,— гортала вона фоліант.— Ось і сторінки шелестять, мов опале листя. А між палітурок живуть голоси. Вони вилітають звідтіля увечері, коли приходиш ти. У книзі з'єднано душі людини й дерева.

— У тебе жар,— стурбувався Хома. Хворій уяві незнайомки, вочевидь, не можна було давати такої потрави. Адже вона все приміряла до себе, переселялась у все, що бачила.— У тебе нездоровий блиск в очах. Ти перевтомилась. І навіщо сльози?

— Це хороший блиск, це я відтаю,— сказала вона і потерлась об Хомину шорстку щоку.— Ти такий розумний-перерозумний, високий, красивий. І я люблю тебе. Поцілуй мене міцно-міцно.

— Ти що? — Хома Водянистий, не в спромозі втямити ці миттєві перепади жіночого настрою, злякано відступив.— Тепер, у цей відповідальний період?

— Воно не вибирає, коли приходити...

— Ні, ні, тільки не зараз.— Хома тужливо, тверезіючи, думав, що вона ось-ось має прокинутись, розклепити очі — і тоді в безжальному денному світлі видужалого розуму побачить цю плюшеву кімнату, затхлу кухоньку з таргана-ми, облуплений ящик з піском і його, Хому, вайлувату істоту із слідами заїдів у куточках вуст. Кохання ж сліпе. Незнайомка жила з ним у цьому маревному світі, маючи його за когось іншого, вигаданого, якого не бачила так, як не помічають окулярів на носі. Звикають, як до щербатого скла. Вона пройшла з ним один квартал життя — найщасливіший, і хоч як Хома хотів її одужання, він тепер панічно боявся його. Хай усе йде, як і йшло.

— Давай пити чай,— сказав він, ставлячи книгу на полицю.

Вони пили чай з ванільними сухарями, про щось гово-

рили, відчуваючи в повітрі високовольтну напругу, опікаючись пальцями при доторках, стискуючи фарфорові ізолятори. То холодна, то гаряча кров поперемінно струмувала в Хомі.

Він бачив, як відчиняється брама велетенського тропічного саду, відкривається попереду грудкувата дорога, котру наскрізь продувають злі вітри, а вони, босі, нещасні, бредуть по ній у пітьму. Але брели вони разом, притиснувшись одне до одного, підтримуючи на обмерзлих грудках, віддаючи тепло, і вона вдячно, сяючими очима дивиться на нього.

Хома міцно, до різі стис повіки і хрипко сказав:

— Уже пізно...

А коли знову зеленавою водою залляв кімнату місяць, коли телеантени на даху почали ловити сигнали із всесвіту, кімната ожила. Квітковий вітер зашелестів паперами. Хома закрутився в своєму кріслі, цнотливо примружуючи очі, бо від вікна до нього йшла прозора місячна незнайомка, дихаючи гіркуватою свіжістю весняного лісу, талою водою, першими пролісками. Хома відчайдушно заплющував очі, думав про своє лицарство, довготерпеливість і стриманість, які вона згодом обов'язково оцінить.

— Ти спиш? Не спи... Цілуй мене. Сьогодні така божевільна ніч. Я починаю прокидатись...— Вона легенько торкалась Хоминого зморе ного чола розкритими п'янкими брунь ками губ, вдихала у нього свою шалену молодість, своє життя.

А Хома вгрузав у крісло, вкривався терпкою вологою, з жахом думаючи про наслідки, про відповідальність, які відразу ж напосядуть на нього. Вона ж не відає, що чинить, він не може скористатись цим миттєвим настроєм, він триматиме себе в руках.

— Прокинься, коханий, поцілуй мене,— благала вона вологими жагучими вустами.— Я хочу бути як всі, як звичайна жінка. Тоді я назавжди залишуся з тобою.

Хома міркував, що це так, що це правильно, треба слухатись крові, інакше вона скипиться, розкладеться на іржу і воду, але не поворухнувся. Треба було забути все, притиснути до себе цю шовковисту очеретинку, захистити її від усіх вітрів собою, своїм тілом, та він сидів і кам'янів, перетворюючись на мовчазну, глуху, холодну брилу.

— Тримай мене, бо в мені немає земної ваги, мене кудись несе вітер, а ти спиш...

Хома подумав, що жінки від того й справді прив'язуються найкраще, але не смів, не міг посягнути на те, що йому не належить. Почнеться розслідування, його будуть тягати

по інстанціях, а дисертацію підшиють до справи... Ні, ні, ні...

— Я хочу врости в тебе, наші коріння мусять сплестися, інакше все пропаде, згине, мене більше не буде,— казала вона, вдихаючи в нього любов, марно намагаючись розбудити, вивести із зимової сплячки.

А він думав, що втрачає свій єдиний на світі шанс, який природа подарувала йому, аби злитися з нею, стати живою ланкою в ланцюгу всього живого, але спав, посвистував носом, навмисне хропів, булькав, буцім смоктав щось жирне, сумирно склавши руки на грудях.

І незнайомка зів'яла, руки її опали, очі згасли, й вона байдуже, з образою сказала:

— Спи, спи, все життя проспиш, лайдаку.

Уночі лелека, важко махаючи крилами, ніби ніс у дзьобі сповите щастя, промайнув над будинком і полетів далі. Хома хотів крикнути, зупинити його, але камінний язик не ворухнувся. Скупі сльози потекли по його пооранних зморшками скелястих щоках.

Уранці він прокинувся від того, що по кімнаті схарапуджено пурхає маленьке тріпотливе сердечко, з розмаху б'ючись об стіни, шиби, плутаючись у портьєрах. То заблукала синичка марно шукала виходу з душної келії.

— Дивись, це весна прилетіла,— радісно сказала незнайомка за його спиною.

Водянистий накрив пташину своєю олімпійкою. Незнайомка довго дула в ніжний пушок, відігрівала синичку своїм диханням, нагодувала її крихтами з руки і з жалем випустила в кватирку:

— Лети.

Синиця зраділо цвіринькнула й гайнула до подружок, котрі дружно патрали сусідське сало в прибитому на підвіконні посилковому ящику.

Того ранку незнайомка вперше зажадала вийти на вулицю.

Хома зрадів. Камінь спав з душі. Вона нічого не пам'ятала. От і добре. Навіщо ускладнювати й без того складне життя? Все буде ладком, мирненько, спокійненько. Навіщо занадто гаряче і занадто холодне, коли є тепле.

— Підемо на пташиний ринок,— попрохала вона.— Мені так не вистачає щебетання. Воно завжди стоїть у мене у вухах.

Хома подумав, що у неї теж, либонь, негаразд з тиском.

І тут у двері пронизливо, невідривно подзвонили. Водя-

нистий, неначе мікроб під електронним мікроскопом, заметушився, шукаючи, куди б подіти незнайомку, але вона вже сама, презирливо всміхнувшись, ступила в шафу просто крізь зачинені дверцята.

На порозі стояв міліціонер, ввічливо тримаючи під козирок:

— Тут надійшов сигнал.

— Який, про що? — сполотнів Водянистий, боковим зором спостерігши, як гойднулась фіранка у вікні навпроти.

— Та на ваших котів. Вони своєю поведінкою порушують розпорядження міськради:

— Яке ще?

— А те, що після одинадцятої вечора в будинках має бути тиша. Прошу дотримуватись порядку. Ми зобов'язані реагувати на скарги. Хоча,— міліціонер приязно підморгнув Хомі,— я їх розумію: весна! Бувайте здорові.

Надворі й справді була весна. Двірник огородив мотузкою двір і збивав з даху здоровезні бурульки. Крижані бомби обривались і вибухали внизу іскристими друзками.

На вулиці незнайомка спинилась, ухопившись за Хомине плече:

— Зачекай, я зовсім сп'яніла.

На них озирались. Зустрічні молодики нахабно намагались зазирнути незнайомці у вічі, не звертаючи ніякої уваги на Хому. І той жахливо, до нестями ревнував, розуміючи, що він безкоштовний додаток до неї, грубий ящик.

— Ідем звідсіля, ноги промокнуть,— смикав він незнайомку за рукав, намагаючись сховати від усіх свій єдиний скарб.

Лише на ринку Хома ожив. Тут пахло добре знайомим — паруючою землею, свіжою соломою, мокрим деревом, шерстю всілякої худобини. На осонні за дощатими рядами куняли акваріуміст. У блискучих скляних кулях, мов блискітки в чарівному ліхтарі, кружляли віялохвістки, вирячкуваті риби-телескопи в мотоциклетних окулярах, загадкові скалярії та золоті рибки. Хома, згадавши своїх ненажерливих котів, потяг незнайомку далі.

У пташиному царстві вони застрягли надовго. Незнайомка крутила навсебіч голівкою, безпомилково вгадуючи по співу назви пташок. «Звідки вона все це знає?» — дивувався Хома. Йому, наприклад, найбільше імпонували безвідмовні полив'яні свищики. А вона розмовляла з папугами, рахувала колінця канарок, зачаровано всотувала в себе увесь цей гвалт, тріщання, цокання, биття крил, ніби у несамовитій весняній какофонії звуків чула голос життя.

— Тьоть, купіть синичку,— якийсь спритний, рожевощо-

кий хуліган і двійочник торсав її за петельку.— Перший сорт, зовсім свіжі. Кербель штука.

Знайома синичка знову билась у клітці.

— Будь ласка...— Незнайомка благально зазирнула Хомі у вічі. І знову за якогось карбованця він міг зробити людину щасливою. Це коштувало так дешево. І він зробив, хоча раніше добре б подумав, перш ніж кидати гроші на вітер. Він таки дуже змінився.

— Лети на волю, дурненька.— Незнайомка відчинила дротяні дверцята.

Отетеріла синичка гайнула в небесну височінь, та, зробивши коло, знову сіла їй на плече.

— Оце так-так! — присвиснув підліток.— Я б вам, тітонько, проценти платив, якби ви зі мною на лови ходили.

На затоптаному майдані Хома прицінювався до нутрієвих шапок, бив по руках, сходився й розходився, лаючи на чому світ стоїть усіх цих спекулянтів, але нічого не збирався купувати, бо йшла весна. Він подумав про життя на землі, про асфальтовий казан міста, а далі про дисертацію та суспільний обов'язок, який тільки й тримає його тут.

На виході під парканом їх перепинив гугнявий, трохи спотворений голос. Таким могла говорити здорова, у зріст людини телефонна трубка. Але говорила людина:

— Алло, кореш, тобі пижик потрібен?

На сосновому ящику сидів сизий, з вермутом замість крові, чоловік у знаменитій, виготовленій на спецзамовлення шапці професора Забудька.

— Ні, ні,— злякався Хома, чимдуж тягнучи за собою незнайомку.

— Тоді купи собаку, дуже вчений, на газетах спить. Ану, служи.

Коростявий песик з великими вухами зіп'явся на задні лапки.

— На прийомі в начальства,— підморгнув Хомі чоловіяга і стьобнув песика ремінцем.— Голову нижче. Купіть, бо все одно втоплю.

— Купи, Хомцю, ти добрий,— заблагала незнайомка.

— Не купуйте, не купуйте,— каркнула чорна особа, влазячи між ними.— Це в нього нерозмінний карбованець. Куплять, одмиють, вичешуть, а воно назад утікає, до цього супостата.

— Чого б це? — здивувався Хома.

— Бо знає, короста, що тільки цьому волоцюзі справді й потрібен. Він ним уже десять років отут торгує.

— А ви звідки знаєте? — ще більше здивувався Хома.

— Та кому ж це нещастя,— вона кивнула на сизоносого,— окрім мене, треба.

І Хома купив. Він таки дуже змінився.

Нова думка про солідарність усіх скривджених долею вблизила світ. І те, над чим би він раніше звисока, погордливо посміявся, стало йому не смішно. Йому стало страшно за всіх тих, котрі бездушно сміються.

І найперше за себе.

Чим він кращий? Його доля теж у чиїхось руках. Хто він буде завтра, якщо провалиться з дисертацією? Теж ніхто. Бо сам — ніхто.

Хома обережно вів незнайомку назад в свій затишний підабажурний світ, увесь час відчуваючи на спині чийсь всевидющий погляд.

А на розі, біля самісінького їхнього будинку, з дірявої ринви відділилась і зашелестіла вниз страшна крижана бомба, цілячи гострим дзьобом у тім'я Хомі. Він сахнувся убік, зовсім забувши про незнайомку, рятував себе. Підсвідомо, але міцно сидів у ньому цей інстинкт самозбереження. Холодною, лискучою смертю поцілувала брила асфальт позаду Водянистого, і він помертвів, усім тілом відчуваючи, як повертається до нього багаторічний повзкий страх.

Цуцик присів, прищулив вуха, вискнув і гайнув уздовж вулиці, підібгавши оцупок хвоста. Отак у той мент, підібгавши куций хвіст, рвонула від Хоми, розбризкуючи калюжі, його напуджена змалку душа.

Ні, не до кінця, видно, вилила баба Князиха його дитинячий переляк. Сидів той страх глибоко-глибоко, закоцюблий, як малий Хома в брудній жомовій ямі того березневого дня, коли далекий фронт уже гримів за косогорами, а над ямою, у височині, над селом, над усім залитим весняною водою світом заронився пронизливий іржавий звук, що дер повітря, вив єрихонською трубою, віщуючи катастрофу. І здавалось, зараз пролунає такий вибух, котрий підніме село, малого Хому на вершину велетенського гриба, висмоктавши все з глибокої жовтої вирви. Затуливши вуха, малий Хома з жахом чекав, коли це станеться.

Але поблизу, за повіткою, на землю гупнуло щось зовсім легке, ляснуло, мов листок на долоні, і стихло.

— Хомцю, де ти? — гукнула за хвилю звідтіль мати.— Ходи-но глянь, що іродові душі придумали.

На ріллі, репнувши від удару, лежала звичайнісінька металева бочка з-під пального, у якій були попрокручувані дірки.

Усе це миттю промайнуло в пам'яті — і як Хома, огов-

туючись, не переконував себе, що нічого такого не трапилось, воно таки трапилось. Відчайдушна хоробрість того останнього місяця, така сміливa, бездоганна праця стали здаватись Водянистому просто нерозумними, ідіотськими, безглуздими. Він знехтував обережністю, кинув виклик долі і неминуче мав поплатитись за це.

Ох, і навіщо він кусав простягнуту йому руку допомоги, треба було взяти ті аркушики, там все правильно, а він сам ліпив свою зухвалу, ні на що не схожу дисертацію, ще й утішався незвичністю форми, вагою змісту. Та вона ж на жодну полицю не стане. Негабаритна. Таж на нього всі в коридорі показуватимуть: «Оно дивіться — наш талант пішов».

— З-зачекай, з-зараз,— заїкувато просичав Хома, притулившись до стіни.— С-серце.

І вже незнайомка, обережно притримуючи, повела Хому додому. Він тулив голову межи пліч, шкірою відчуваючи, що ці його сумнівні пригоди всі наскрізь бачать і мовчать, аби того дьогтю накрапало в бочку побільше.

А увечері, коли він тінню ковзнув на галерею, аби винести сміття, на нього вже чатувала виряджена, як на свято, Роза Семенівна.

Вона тхнула «Бон шансом» і самовпевненістю:

— Ага, злякавсь! Тепер ти знову мій. І ти знову зробиш те, що я закомандую. Інакше сам знаєш...

В'язка солона слина приліпила Хоминого язика до піднебіння. Він краще мудро змовчить. Нині ризикувати не можна. Одне слово — і його нема.

— Мон амур,— пихкаючи йому димом в обличчя, чарівно всміхнулась Роза Семенівна,— ви завтра ж принесете мені базарні гвоздики, інакше до тебе завтра знову зайдуть. А у цієї твоєї не те що паспорта, імені власного нема.

Водянистий спробував просунутись з відром повз неї, але вона цупко вхопила його за вухо і зашепотіла з трагічним надривом:

— Квіти, мій пуголовочку, квіти, телятко моє покірненьке.

Уночі білий лелека вхопив Хому за сорочку й поніс над чорними дахами, разками вуличних ліхтарів, повз телевізійну вежу в ранню його юність. На берег порослої лататтям та куширом чистої-пречистої річки, в дзвінку літню ніч на Івана Купала.

Впав Хома серед веселого гурту, посміялись над ним хлопці й дівчата, знайомі-презнайомі. Всіх він там поба-

чив, навіть тих, хто давно вже виїхав із села. Жадана то була зустріч, бо геть усі вони ціле життя примірялись один до одного, хто далі пішов, хто краще живе. Кожен машину свою з квартирою, «трюмою та кафеллю» поперед себе припхав, аби інші побачили, чого досяг. Та не бачив того ніхто, і гинуло те марно. А зібрались усі разом — і всім ясно стало, що зовсім не добро те, а один одному вони найбільше потрібні. Людина потрібна людині.

Багаття серед галяви гріло чорне небо, зірки до червоного розпікало. Густий праліс довкола стіною стояв, а посеред нього — острів людей. І так їм весело, до смішного просто і весело було в своєму гурті, що аж не вірилось, як просто. Усі ж свої, всі симпатію знають, ще зі школи дівчат за коси смикали, жаб ганяли. Тільки й встиг подумати Хома: «За що страждав, на що півжиття змарнував?»

Отак гуртом повечеряли пісненько, що звеселіли й почали танцювати під бубон та гармошку, жоден не встояв, навіть Хома забув про свою краватку й кренделі ногами витинав.

А далі дівчата танок круг вогнища водили, довкола заквітчаної зіллям, ромашками й сокирками дівчини — Купайлівської цариці. І раптом Хома упізнав її буйне рудувате волосся, зелені криниці очей — то була його колишня однокласниця, котра з ним на одній парті до сьомого сиділа. Але дорослою красунею вона тепер стала, зовсім незнайома. Уся щастям, любов'ю, добром дихала разом з лісом, річковим плесом, усміхалась йому, Хомі. «Ой, дурний я, дурний»,— тільки й подумав Хома.

З глибокої чаші неба падали в місячні води зорі й шипіли, згасаючи. А далі вінки потяглись від берега мерехтливими світлячками, шукаючи пари, та не знаходили, тонули в бездонних вирах.

А потім вибігла незнайомка з кола, взяла Хому за руку й повела за собою в густий ліс, в непролазні листяні хащі, через колючі ожинники. Кліпали на них із дуплистих яворів жовтими ліхтариками сови, тінями ширяли над ними кажани. Вітер пробіг небом чорною хмарою. Дерева захитались, шарпнули з місць, коріння вириваючи. Страшно, моторошно, боязко було в тому живому лісі. Здавалось, ось-ось той стовбуристий натовп зірветься кудись, збиваючись в буреломи.

Страшно, боязко було Хомі шукати людське щастя, котре розквітало тієї ночі.

— Ось воно, дивись,— сказала незнайомка і благословила його.— Іди зірви.

Далеко-далеко за гнилим глибоким проваллям зоріла крітка папороті.

«Чому я? — подумав обережний Хома.— Ще впаду, зіб'юсь, затопчуть. Нащо мені цей клопіт? Хай-но інші».

Але вона поклала руку на його плече: «Іди, іди».

І Хома тремтячими ногами рушив поміж гілля, в кров обдираючи обличчя, лишаючи на сучках клапті одягу, ліз через трухляві стовбури, як в темному кінозалі, затинався, падав, підводився, ледь здолав глибоченну яругу і зупинився над самим осердям вогню, над тим, чого завжди жадала його боязка, але неймовірно честолюбна душа.

Нестерпно запекло пальці, але вихопив він, ніби з горна, сліпучу огнисту квітку й переможно притис до грудей — «Моя!». І в ту ж мить зашипіла вона й згасла. Бо був він водянистий. І залишився у жменях чорний попіл, зотлілі аркуші.

У понеділок вранці Хома прокинувся з важкою головою. Сонячне світло різало очі, груди роздирав сухий кашель. Хома помацав мигдалини. Ще вчора він був здоровий, а сьогодні — на́ тобі. І де це його протягло? Звідки дме? Від кого це він підхопив?

Та роздумувати було ніколи. Водянистий знову спізнювався на кафедру, а сьогодні вирішувалась його доля — «так» або «ні» дисертації. Він глиняними ногами біг по східцях, нечемно розштовхував сторопілих студентів, ядуче дихав, але ніяк не міг піднятись вище третього поверху. Нарешті низько, до колін опустивши голову, прослизнув в аудиторію, сів на перший-ліпший стільчик і знову із заздрістю побачив, як аспірант Груєнко дістає з «дипломата» зарубіжну суху воду, розводить у склянці, а професор Забудько п'є та й прицмокує.

На Хому страшно було дивитись. Під очима виступили малинові набряки, рідке волоссячко, буцім він із жабуриння виліз, прилипло до черепа. Жіноцтво співчутливо зашепталось: «Зовсім загнали хлопця». Але пригнічений Хома тепер точно знав, що то не співчувають йому, а звинувачують. Кров бурхала у скронях, ніби висів він униз головою.

В хворобливій його уяві всі слова, хороші, добрі, що казали про його працю, роздувались, вивертались навиворіт, міняли свій заряд з позитивного на негативний: добрі ставали злими, співчутливі — підступними, підбадьорливі — іронічними. Перевертнями ставали, як корчі в тумані.

А коли олівчик упав зі столу, то у Хоминих вухах ніби

колода загуркотіла. Хтів він кинутись за тією колодою, та спіткнувся об стілець, впав, безглуздо виставивши ноги в англійській білизні, а Груєнко вхопив той олівець у зуби і миттю доставив на місце. Чи то так здалося Хомі?

І сидів очманілий Хома на тій кафедрі, наче в тумані болотяному, страх бив його довбнею по голові, віддавав у вухах, цокотів зубами, і все, що про нього говорили, до дрібки догори ногами перекручував. Чув він, що дисертація його нова, оригінальна, і думав: «Так, навіть занадто оригінальна, великий він оригінал». Чув він, що в нього є свої думки, і думав: «За моє жито мене ж і бито». Чув він, що суспільству потрібний його талант, що без цього воно далі жити не зможе,— і думав: «Та вже якось проживе». Чув він, що посилають його дисертацію в Москву, і марно намагався збагнути, куди це його посилають. Вже всі розійшлися давно, а він все сидів та сидів.

— У вас нездоровий вигляд,— ніби крізь гігроскопічну вату почув він чийсь радісний, глумливий голос.— Може, ви стомились, може, вам академвідпустку треба? — То його керівник над ним знущався, радів, що клопоту здихався. Знав Хома, що означають всі ці панегірики: блискучий крах. І все ж ледь видушив з себе:

— Як... як моя праця... чесно?..

Керівник фальшиво-фальшиво, бадьоро-бадьоро поплескав його по плечу й збрехав у обличчя:

— Геніально!

— Жартуєте,— ледь підвів фіолетові очі Хома.

— Анітрішки. Новий напрям. Правду кажучи, не чекав я такого від вас. Нащо було стільки дурником прикидатись? З першим варіантом і не порівняти. То — бетон.

Багряна хмара попливла у Хоми перед очима. Знищив, йолоп, перший, абсолютно надійний, залізний варіант. Тепер його втоплять, тепер не випливти. Намислив світ здивувати. Та кому потрібні глиняні свищики його думок?! Бетон треба було давати, бетон! А він — натхнення.

Це все вона, ця причинна безвістка, котра невідомо звідки взялася на його голову, ласкаво підштовхуючи Хому до прірви. Це вона зманила його з праведної колії. Змусила дурно напинати жили, орати цілину. А він, дурний, ще й дякував їй за натхнення! Та найкраще натхнення — то довгий список літератури.

Зовсім хворий, аж кістки від температури крутило, Хома з білими очима вибрів на вулицю, ліз під тролейбуси, брів через калюжі, луплячи свою душу ціпком по хребту, аби не лізла, куди не слід, не лізла, не лізла!

Вже споночіло, коли він без шапки, ледь пересуваючи

ноги, присунув додому, лиховісно пройшов повз розгублену незнайомку й, нічого вже не тямлячи, почав нишпорити під столом, під диваном, за портьєрами, шукаючи першу свою чернетку.

— Д-де мій чорновик? — бризкаючи слиною, ідіотським фальцетом заверещав він до зляканої незнайомки.— К-куди ти його поділа? Вічно в тебе гармидер, нічого знайти не можна!

Зелені криниці очей у незнайомки налились зрадливою вологою, губи затремтіли, й вона, затинаючись, вимовила:

— Ти... ти ж сам спалив. Хіба забув?

Іншим разом Хома був би вражений — вона почала згадувати минувшину, ту дорóгу позаду себе, на яку ніколи не озиралась, але Водянистому було не до цього. Він сам таки зовсім забув, як одного вечора власноруч виніс кляту чернетку під сміттєзбірник, чиркнув сірником й роздмухав, аби краще горіло. Вона мала бути, й край! Збитий з пантелику Хома тепер вже волав у простір, пацаючи ногами:

— Мене на захисті зарубають, їй-богу, зарубають!

— Це, напевне, боляче,— промовила вона з такою серйозністю, що Хома аж завив по-вовчому в чорній люті. І ця причинна над ним глузує, знайшла час для своїх філологічних вправ!

Ковзаючи по мерзлих східцях, він кинувся до смітника. На тому місці височів сірий сніговий замет. Водянистий впав на нього, почав дряпати нігтями, знайшов ломика, але внизу на потрісканому цементі лежала зотліла чорна каша. І дрібні кислі сльози навернули Хомі на очі. Він затрясся в безсилій люті, гатячи кулаками по вапнованій будці, футболячи замет ногами, розмазуючи по щоках брудні чорні патьоки. З своєї кватирки на цю мелодраму вигулькнула Роза Семенівна і втішено каркнула:

— Так тобі й треба. За щастя дорого дають!

Чорний, вигорілий зсередини, мов випалене порохняве дупло, Хома важко поліз східцями нагору, тримаючись за серце. Просунувшись у двері, він мовчки, не роздягаючись, у брудному костюмі-трійці ліг на диван. Ліг горілиць, як лягають у домовину, не помічаючи, як в'ється коло нього незнайомка, знімаючи черевики з рантами, тулить до губ чашку з водою і материним голосом приказує: «Заспокойся, Хомцю, не плач». Але брудні ручаї стікали з Хоминих щік на білосніжну подушку. Увесь багаторічний запас витікав. Якась недуга колодою пробила захисні стіни в Хоминому організмі, з кривими ятаганами і смолоскипами кинулась по змертвілих вулицях, на ходу підпалюючи бу-

динки, б'ючи вікна, вдираючись у оселі, гвалтуючи кожну перелякану клітинку його тіла.

На Хоминому обличчі виступив холодний росяний піт, колір обличчя став переходити в колір землі. Він, тримаючись за стіну, кволо підвівся і в густому чорному диму та полум'ї почовгав на кухню, наосліп намацав у буфеті пригорщу різноколірних таблеток, націдив у склянку води, щоб не так було гірко вмирати, але незнайомка силою забрала з його рук ту смертоносну порцію ліків і пожбурила в умивальник. Звідти жахнуло кислотними випарами, труба роздулась, ковтаючи те, і десь далеко, у відстійниках, як у животі, кавкнуло.

Тоді раптом у квартирі, ніби випала надвірна стіна, хурделиця війнула по кімнаті, вимітаючи всі папірці, а внизу відкрилось бездонне провалля, звідки дихнуло могильною цвіллю. І солодкий, лінивий голос нашіптував Хомі: ступи, пірни, забудься. І його потягло у той рівномірний, прямолінійний політ, коли позбуваєшся ваги обридлого тіла. Він п'яно захитався на межі, але незнайомка своїми кволими, тендітними руками відчайдушно тримала його за сорочку.

Вона накрила Хому усім, що було в домі, але його все одного тіпала пропасниця. Зуби цокотіли, як гранчаки в п'яниць, він зривався бігти, бо спізнювався на якусь електричку, не встигав на кафедру, але незнайомка міцно припнула його до ліжка і нікуди від себе не пускала.

Хома бачив, як його, скутого, із заведеними за спину руками, ведуть кривенькими брукованими вуличками старовинного міста. З усіх вікон на нього ллються помиї, кидають каміння, тицяють пальцями: «Хтів бути розумнішим за всіх. Ідіот. Ха-ха-ха!»

І, втрачаючи сили, Хома побачив, як виводять його на головну площу біля центрального універмагу з акуратними квітниковими газонами. Народ з пакунками довкола юрмиться, через плечі зиркають на Хому: «Що дають?» А посередині площі уздрів велику купу сухого хмизу, а в ній — стовп, обліплений форматними аркушами. Читав їх народ у мантіях і реготав: «Ти ба, воно ще й думає! Своя де-фіні-ція. Ги-ги-ги».

І підвели Хому до полірованого столу з попільничками, мінеральною водою, і спитав суддя:

— Ви написали це?

Й побачив Хома на слупі свою натхненну дисертацію, ту, якою втішався, увірувавши в сатанинській гордині в свою неперевершеність.

— Н-не я...

— Відрікаєтесь?

— Відрікаюсь,— з готовністю впав Хома навколішки.

Усміхнувся тоді суворий суддя, гукнув асистентів:

— Чого варті папери без переконань? Паліть його разом з ними.

І прив'язали Хому до обцяцькованого слупу, клацнув своєю газовою запальничкою аспірант Груєнко, затріщав хмиз, і охопили пекельні пломені грішну Хомину душу і грішну плоть його. Бо найбільший гріх — це зрадити себе.

А далі оповив Хому важкий щільний морок. Глухим, сліпим і німим кажаном висів він у печері, де рідким льодом стояла мертва річка, не відчуваючи плину часу, сонячних і магнітних бур. Дні згасали в морі ночей, і сонце зринало з цього моря, а Хома холоднокровною грудкою, міняючи температуру тіла разом з навколишнім середовищем, непорушно закляк у супокійному забутті.

Хтось кликав його ласкавим голосом: «Хомцю, Хомцю»,— але він не озивався. Не бачив він, як заклопотана, змарніла незнайомка вливає в нього рідкі супчики, чаклує над плитою, готуючи цілющі відвари з дивосилу, собачої кропиви, сон-трави, зозулиних черевичків, звіробою, ромашки, буркуну і ще невідь з чого. Як розчеплювала йому ножем зуби, вмовляла, наче малу дитину, скуштувати хоча б ложечку того живлющого варива. До сірих світанків, до третіх тролейбусів сиділа вона в його головах, студячи розпечене чоло своєю лагідною прохолодною рукою.

І Хома відчував, чия це рука, бо бачив перед собою рідну хату в досвітній імлі, стривожене материне обличчя, зболені за нього очі. То мати виходила свого Хомцю від чергового нападу дивної нервової хвороби: зачувши, як щось падає на землю, малий Хома хвицькався долілиць, плазував під лаву, в будь-який закамарок, і ніяка сила не могла його звідтіль видобути. Цей переполох потім ненауковими методами виливала баба Князиха, та, ясна річ, не до кінця вилила.

Той страх завжди жив у Хомі. В університеті, де він побоювався заводити справжніх, близьких друзів, бо, мовляв, вивідають душу і зрадять. Прикидався таким собі телям, у глибині душі наміряючись вхопити бога за бороду. Цей вічний страх завше гнув його додолу, калічив душу, змушував дякувати за обличчя і дрібнішати, дрібнішати.

І пекучий сором лизав порепані Хомині п'яти, сповивав усе тіло, котре знову закорчилось на ганебному стовпищі. Він побачив, як однієї осені до нього приїхала мати з двома здоровенними клумаками сушених груш, слив та яблук. Хома тоді саме вирішив, що досить йому бути простачком,

пристав до розвеселої компанії, слинив у них закордонні журнальчики, дивувався — живуть же люди, переписував платівки, їв повітряну кукурудзу, аби влізти в штани. Він-бо хотів жити весело і безтурботно, як та компанія. Але в тих були міцні тили, а в Хоми малограмотна мати в селі, котра писала листи без ком, крапок і великих літер. «Потік свідомості»,— казав тодішній дурний Хома, аби вислужитись перед тими, викликати їх поблажливий сміх. Отож приїхала мати з клумаками, і Хома мусив вести її на базар, стояти поруч, неспокійно озираючись довкола. І тут-таки, наче навмисно, до них підпливла та знудьгована компанія, що з самісінького ранку шукала пригод. Дівчата радо заверещали, уздрівши Хому: «Привіт, Повітряна кукурудза!» Так вони кликали Хому, бо він сильно не хотів бути схожим на звичайну, просту кукурудзу.

— Торгуєш? Бізнесмен? — захоплено повисла на ньому одна дуже дотепна дівчина.— Який клас! Тачку купиш? А ще телятком прикидався!

Далі вже пробувала на смак сушене яблуко. «Кислюще»,— і спроквола оглядала зморшкувату, мов грушка з черені, жінку.

— А це хто?

— Так, з одного села,— дипломатично промимрив Хома.— Розмовляємо.

— Подай-но мішечка, синку,— дивлячись йому в очі, сказала мати.

Але Хома не чув. Він щедро накладав їм у кишені сушениць, голосно реготав над собою, своїм білим халатом, гирями й терезами, матір'ю, над усім святим у світі. А потім боком, боком став відсовуватись від неї. І це «синку!» зараз розпеченим шворнем шпигало йому в вухах.

— Тихше, тихше, не плач,— колисав його лагідний, добрий материн голос, а її легка рука вбирала в себе його біль.

Цей біль перетікав через її руку, мов через пуповину. Забирала вона половину його мук собі. І Хома знову причаївся під її серцем, п'ючи її соки, хвицяючи ногами в темних проводах пам'яті, захищений матір'ю від усіх небезпек світу.

Та коли настав час, він перерізав пуповину ножицями і помістив себе в новітній, залитий неоном інкубатор, на дно величезної пробірки, бо намірився вивести з себе гомункулуса, чисту, стерильну людину, яка б кукурудзою і не пахла.

Він сам вів спостереження за своїм розвитком і бачив, як ця цятка життя в пробірці поволі обертається на ма-

цюпусінького пуголовка з хвостиком. Потім цей бридкий пуголовок випнув лапки, застрибав жабенятком з океану на твердь, став земноводним. Далі, дибаючи на своїх кволих ніжках, полізло це смішне вухате мавпеня на дерево, а одного чудового ранку спустилось на землю й викресало вогонь.

І ось вже маленька людинка, штучний гомункулус, лупав очицями крізь скло, не бажаючи виходити на світ із свого інкубатора, бо ззовні не чекали на нього ні батько, ні мати, ніхто.

Хома додав напруги, вирішивши продовжити експеримент у часі, спробувати зазирнути за відведену природою риску.

Він бажав знати, чи не народиться з нього лобастий, мізкуватий, яйцеголовий інтелектуал? А може, в нього замість рук виростуть крила і він літатиме? А може, зручніше буде повзати?

Та в пробірці задіялись дивні метаморфози. Гомункулус, котрого генетична спіраль занесла далеко вперед, на очах почав перетворюватись на вимуштрувану надлюдину в чорному френчі, в чоботях, котра ненавиділа, зневажала усіх тих істот, які повзали під нею в довколишньому світі. Ця надлюдина вже підняла стек і замахнулась на свого творця, Хому.

— Ні, ні, ні! — відсахнувся Водянистий, усім тілом упав на рубильник, і його затіпало потужним струмом.— Не треба, не хочу, мамо, мамо, мамо!

— Спи, мій любий, спи.

Ласкава рука остудила ці пекельні видіння, й Хома поринув у чистий джерельний сон.

Прокинувся він від того, що сонячний промінь жовтим курчам дзьобнув його в щоку. Хома ледь розплющив очі. У відчинене навстіж вікно влітав теплий весняний легіт, коливаючи портьєри. Коти на підвіконні мружились на весняну благодать. Знизу чулися звичні звуки великого міського подвір'я. Двірник лаявся з овочевим магазином за розкидану тару, гатили в стіл доміношники, галасували, ганяючи м'яча, дітлахи. Роза Семенівна вивішувала простирадла — як прапори перемир'я.

Разом з сонячним променем до кімнати ввійшла схудла незнайомка із заклопотаними очима. Вона несла тацю з тарілками та величезним оранжевим апельсином. «Хто це?» — подумав Хома, насилу пригадуючи, де він і що з ним трапилось. Вовняний туман то відкривав, то закривав свіже

згарище, звідки виблукала ця істота. А це вона винесла його з вогню, хоч він і не просив. Він з холоду, вона з вогню.

— Ти? — кволо, самими губами спитав Хома, бажаючи пересвідчитись, що все то не сон.

— Ти прокинувся,— стрепенулась вона.

— Що зі мною?

— Ти так довго спав, мій любий. Я боялась за тебе...

— Який сьогодні день?

— Вівторок, дев'яте квітня. Сьогодні день твого народження. Два тижні ти був непритомний. Лікарка сказала, що в тебе зовсім новий, невідомий штам грипу. Другий випадок у місті.

— І ти сама весь час... зі мною? — Хома спробував звестися на лікті, але знесилено впав.

— Лежи, лежи, ти дуже ослаб. Випий це.— Вона простягла Хомі густий слизистий відвар у чашці.

— Що це?

— Зозулинець. Це від немочі.

Хома ледь усміхнувся. Він пригадав, як у їхньому селі баба Князиха видавала ці зморшкуваті міхурці хлопцям для посилення любовних чар. І називала їх... Як же вона їх називала? Але звідкіля все це знає незнайомка? Вона що, знахарка... чи зовсім одужала? Ця нова думка зросила Хому потом. Якщо так, і вона бачила його насправді — жалюгідного, безпомічного, із заїдами — і виконувала заради нього всі ті жалібницькі неприємні процедури і не відсахнулась, не втекла, то... то це означало, що вона його справді любить. І він вдячно, змучено всміхнувся єдиній своїй рідній людині на всім білім світі. Вони обоє вийшли із забуття.

— У нас хтось був? — спитав він по хвилі.

— Так, приходив аспірант Груєнко від місцевкому, казав, що твій друг. Апельсинів приніс.

Хома заплющив очі. Це був повний кінець його безславної кар'єри. Тепер на кафедрі вивісять його брудну білизну. Груєнко ходитиме і смакуватиме пікантні подробиці. Й не те що про дисертацію, а й про аспірантуру доведеться забути назавжди. Звідки прийшли, туди й ідіть. І повне безсилля охопило Хому. Новий вогонь вже не міг зашкодити старому згарищу. З усього набутого маєтку в Хоми лишилась тільки ця незнайомка — його палійка і єдина опора.

— Що говорив?

— Щоб ти хутчіш одужував. Захист у тебе буде раніше, ніж думали. Скрізь, навіть у головному інституті визнають, що праця просто неперевершена. Опоненти в за-

хваті. Твій Половинчик всім тільки й каже: мій учень, моя школа. А на вченій раді вже ніби ходять чутки, що її пропустять як докторську.

— А ти не того? — схопився Хома на рівні ноги.— Нічого не плутаєш?

Але золотистий апельсин краще за всі слова засвідчував його тріумф. Просто так Груєнко нічого не робив.

Хома хрипко зареготав. Удруге в житті він на смерть перелякався порожньої бочки.

Ще кілька днів Водянистий пив пахучі шипшинові узвари, коверзував, коли його годувала з ложки Любаша, але вночі під'їдав з холодильника, а небавом вже міг скрутити з цвяха штопора. Одного чудового ранку він зміряв собі температуру: на градуснику було 36,0 за Цельсієм. Для нього — цілком нормально. Він глянув на себе в люстерко, вишкірив здорові зуби, показав сам собі язика і лишився вдоволений — у рамці доволі густої академічної борідки він виразно угледів обличчя молодого доктора наук. Цей доктор підморгнув йому і сказав: «Досить спати. Так все життя проспиш». Й Хома вбрав костюм-трійку, наваксував черевики з рантами і, енергійно розштовхуючи всіх ліктями, побіг робити велику науку.

Дивне світіння оточувало його схудле лице. Студентки озирались на нього в коридорах. Метрів за тридцять від кафедри його побачив аспірант Груєнко, покинув співрозмовника і підтюпцем підбіг.

— Ну, старий, ти дав, ну й вмочив! Такого від тебе ніхто не сподівався. Дурний, дурний, а хитрий.

Та Хома нищівно, згори вниз, озирнув його, і Груєнко прикусив язика.

— Не буду, не буду... Щасливчик, іч, яку феміну одхопив. Тут мені ніхто не вірить. Де взяв?

— Замовив. Від фірми добрих послуг,— поквапно, не моргнувши, збрехав Водянистий і тієї миті вирішив, що цей легковажний, незаконний зв'язок може добряче попсувати йому майбутню кар'єру. Тут тільки оступись — на пера підхоплять. На носі у Водянистого був захист, лаври, діалектичний перехід у нову якість, а молодий перспективний професор Хома, коли схоче, ще й не таких матиме, самі приповзуть на професорські. І та дотепна дівчина приповзе, бо не вік же їй ходити з жевжиками. Погуляла — треба жити.

Хома потер руки, мстиво всміхнувся й заходився підганяти хвости. Він оформляв науковий апарат праці, написав автореферат і, аби зекономити на друкарці, примусив розбиратися в своїх закарлюках незнайомку. А сам, чи-

таючи газету, культурно одпочивав, дивився телевізор і слухав радіо. Вона ж сиділа подалі від шуму на кухні й тихенько дзьобала його неперевершену працю. Чогось вона надто нервувала останнім часом, робила помилки там, де все цілком ясно. Хома сердився, занудливо підносив палець угору, казав, що вона не розуміє ваги моменту, навмисне неуважна, бо в неї в голові чортзна-що і так довго продовжуватись не може, ні, не може. Від того вона плуталась ще більше, погано тямила людську мову. З її горла замість виправдань вилітало чи то задушене ридання, чи то пташине клекотіння, а очі затягала непрозора морозяна плівка. Безперечно, пора, давно пора було спровадити її туди, де їй місце, і хай з нею там панькаються. А з Хоми досить. Сам мало з глузду не зсунувся. Подумать тільки: сам, добровільно поступився цьому обмилкові Груєнку поїздкою до Москви.

Через тиждень, коли вона скінчила друкувати автореферат, він влаштував їй грандіозний скандал за пересолений борщ. «У мене тиск. Ти навмисне вбиваєш мене»,— кричав Хома, плювався, швиргав ложку на стіл, буряковів на виду, верещав: «Принцеса, панія, інститутка, не бачила ти в житті смаленого вовка, сидите тут на моїй шиї»,— тонко відчував він повну власну безкарність, її безгласну, за биту, сліпу любов, і заходився, навіснішав від того ще більше. Він аж лускав від власної неперевершеності, стогнав від нерозуміння, аж репав від вищості над тими, хто плутається в нього під ногами і заважає.

— Т-ти сидиш тут на моєму каркові, нерви мотаєш. Я і туди, і сюди. А ти в магазин вийти боїшся! Подумаєш, балерина! Бачили ми й не таких. Казали ж мені мати — не бери городську, не бери. Не для тебе вона. Тепер і сам бачу, що не для мене...

Хома все їй сказав: і про свої подарунки, за які вона мусила б йому мало не ноги мити, про свою аспірантську стипендію, на яку вони з її ласки тягнуть удвох, про якісь ніби там натяки на кафедрі, які ображають його, компрометують, так-так, компрометують без п'яти хвилин закінченого професора.

Вона зів'яло опустивши руки, мовчки, з якоюсь одурілою покірністю слухала Хомині промови, котрий, впершись руками в боки, обв'язавшись фартухом, стояв навпроти неї і, захлинаючись, заходячись, лаявся, як баба на межі. Він і не бачив, що солоні великі сльози покотилися по незнайомчиних щоках і скапнули в без того солоний борщ.

Вона одвернулась до вікна, спрагло дивилась вдалечінь, на дахи, де кружляло вільне птаство, терла скроні, і плечі

її здригалися. Щось прокидалось у ній, завдаючи немислимих мук, наче в першій весняній хмарі збиралась грозова напруга, ось-ось маючи осяйнути виднокіл, пуповиною єднаючи небо й землю, нинішнє й минуле, яке розімкнулось у ній тієї страшної морозяної ночі. Вона аж почорніла від погибельної мегавольтної напруги.

Сяйнула блискавка, загуркотів, розсердився дядько Перун, викручуючи хмари, залопотів по її зелених косах перший весняний дощик, пробуджуючи досі незнане почуття. Захотілось їй, щоб хтось пригорнув юне гнучке тіло, розбудив від задерев'яніння, даруючи незнане, але нашіптане подружками кохання. Так би і перебігла через місток, щоб злитися з дивним людським світом, який жив за річкою у своїх критих соломою оселях, дружив з вогнем, що вистромляв з комінів сиві бороди.

Обійняв її рвучкий вітер, пригорнув тонкий стан, зашепотів на вухо безсоромні слова, обіцяючи крилатого сім'я, але випручалася вона від зальотника, бо надто буденне було все те, хотілося їй перейти незриму межу.

А по дощику настав ясний вечір над тихими водами, почулася дзвінкоголоса пісня, перебігла місток смішлива дівоча зграйка, наздоганяв її гурт парубків. Зіп'ялася вона навшпиньки, щоб краще бачити це веселе чуже життя.

— Дивіться, яка красуня! — вигукнув, зупинившись перед нею, чорнобривий гарний парубок.— Давайте оберемо її за царівну.

Стрепенулася вона, засоромилася, хотіла втекти геть, сховатися у натовпі старих своїх родичів, що осудливо, мовчки дивилися на неї з узлісся, але не змогла.

І хутко вже запалало на галявині буйне вогнище, лизало вогняними язиками небо. Стояла вона посеред веселого людського кола, вся уквітчана в стрічки, жартома обіймав і гладив їй коси чорнобривий парубок:

— Як будеш, Катре, така зла, тебе покину, а її візьму за жону.

Проте настала осінь, і прийшов він до неї з сокирою:

— Пробач, але мушу кликати тебе на новосілля. Дружина звеліла.

Дивні були слова. Зраділа вона, показуючи золоті шати, які приготувала для нього, але вихопив він з-за пояса сокиру, зблиснуло гостре лезо, перетинаючи їй жилочки.

Небавом вже відгуляли в тому обійсті бучні входини, де вгиналися столи від печеного та вареного, а тоді оселилася в новій хаті стара зелена нудьга. Наче колоду, пиляла чоловіка іржавим голосом дружина, киваючи на сусідів:

— Ти бачиш, як люди живуть! А ми?..

Виходив тоді проти місяця чорнобривий чоловік, краяла вуста йому гірка зморшка, курив люльку, аж іскри скакали, зводив голову і дивився на неї жалібно та німо. А якось повернувся напідпитку, турнув жінку межи пліч, подерся на дах, скинув її з почесного місця і заходився топтати:

— А на тобі, на! Кінчився мій медовий місяць...

*

— Що з тобою? — злякався раптом Хома. Чого доброго, її ще тут, у його квартирі, трясця вхопить, інфаркт. Іди доводь потім, що ти скраю.

Та вона вже згасала і ледь видушила з себе:

— Ти... ти такий, як всі, як всі ви, люди...— Вона з жалем дивилась на Хому.— Але я все одно тебе люблю, бо ти дуже нещасний.

Хома змовк. Світ і антисвіт на мить зблизились у ньому. І та дратівлива брудна хвиля, котра котила вперед, руйнуючи на своєму шляху все, тепер подалася назад. Але з уламків назад нічого скласти не могла, й усі потрощені, знівечені почуття, пошматовані канати, які їх зв'язували, несло кудись у відкрите море.

Далі Хома вже лазив перед нею навколішки, вибачався, цілував руки, кожен пальчик, бив себе в груди, рвав останнє волосся, називав себе невдячною свинею, якій немає, немає прощення. А вона слухала все те облудне варняканя, як слухає німе, наскрізь промерзле дерево базікання п'янички.

Наступного дня спустошений, розбитий Хома ледь чвалав з університету додому. У парку він щораз зупинявся, стовбичив над шахістами, встряв у футбольну суперечку, хоч ні бельмеса не тямив у футболі, випив гальбу пива в щойно пофарбованій ятці і хаотично, безпорадно розмірковував, як йому бути далі. Один він на світі, зовсім сам.

Дерева і кущі на кінець квітня поволі огорталися зеленим полум'ям. Двоє дівчат розфарбовували у веселкові кольори ракету на дитячому майданчику. На клумбах повитикали хвости півники, тюльпани піднімали сизі голови. Все рослинне полізло у ті дні вгору, споєне першими дощами. Утроє швидше росла навіть Хомина борода.

Надвечірнє сонце наштрикнулось на дзвіницю. Червоні хмари віщували вітряний день. Хома тупо сидів на лаві, притиснувши до себе безцінний портфель, і думав свою заплутану, знервовану, важку думу. Щастя його з цією, вочевидь, вже вичерпувало себе. Всихало само собою, як

ота тоненька тополька, котра не витримала нинішньої зими. Її подружки розривали бруньки, прокидаючись від зимового сну, а та самотньо чорніла, бо з неї втекло життя.

Хома міркував, що вдома його чекає якась зовсім чужа, незнайома істота, якої він тепер просто елементарно боявся. Хто зна, що може спасти їй на думку. Він боявся її безтямної закоханості, непосильної для нього самопожертви, на яку сам відповісти не здатний. Ні, вона-таки йому не до пари. Йому треба щось простіше, зрозуміліше. Зручне, як домашні капці. А на цій, загадковій, треба ставити хрест. Хороший дубовий хрест.

От тільки як?

— Завтра я їду до Москви, посилають,— сказав Хома, ледь переступивши поріг.— Треба готувати грунт для захисту.

Незнайомка злякано стрепенулась, мов каченя, котре вперше губить матір.

— Я не зможу сама...

Хома почухав потилицю:

— От що, Любаша, збирайся. Як ти сама не можеш, то завтра зранку я тебе до гарних людей відправлю. Вам там буде весело разом.

Увесь вечір, поки Хома мовчки сьорбав чай, шморгав носом і їв очима телевізор, вона з блаженним усміхом стояла перед дзеркалом, приміряла Хомині дарунки і шепотіла: «Не те, зовсім не те».

— В чому ж я тоді була? — Вона заглядала собі у вічі, ніби намагалася в бездонному, наповненому мороком колодязі розгледіти денну зірку, своє мерехтливе відображення.— Я стояла в парку у чомусь легкому, по коліна в снігу. І мені було так холодно, що кров рвала жили. А тепер мені знову хочеться туди...

«Жертву, виявляється, теж тягне на місце злочину»,— самовдоволено занотував майбутній метр Хома.

Уночі Хома вперше спав спокійно, без усяких лелек і снів. Густе, мов жирний борщ, з бурячком, хрящами, морквочкою, хропіння булькало з його вуст. Уранці його розбудила перша муха, котра потирала масні кінцівки в нього на губі. Хома солодко, мов кіт, потягся в ліжку, хруснув хребцями, позіхнув і аж засміявся — як то він так гарно придумав із незнайомкою: здасть і скаже, що вчора приблудила. Вона ж все одно нічого не пам'ятає.

— Слухай, як там тебе, ти готова? — гукнув він на кухню.

Але ніхто не відповів. Хома, поплескуючи себе по пузцю, босоніж прочалапав до санвузла. Й там було не зай-

нято. Хома вийшов, зазирнув під стіл, під диван — але незнайомки ніде не було... Щезла, наче крізь землю провалилася. Він вирішив, що на базар гайнула, задобрює, аби не гнівався. Зграя котів скам'яніло сиділа на відчиненому вікні. Хома знічев'я кишнув на них, але ті загрозливо пирснули. Нічого, скоро у вас буде новий хазяїн.

Хома поглянув на прочинену шафу, і серце його похололо. Оце так-так. Пригрів. Тремтячою рукою навстіж відхилив дверцята: усе нажите добро — кожух, костюм-трійка, усі його подарунки, сукні-панчохи, були на місці. Не вистачало лише серпанкової сорочки, в якій уперше побачив незнайомку.

Водянистий заметушився, гадаючи вибігти, подзвонити кудись... Вибігти, подзвонити?.. А може, не бігти? І спинився. Як прийшла, так і пішла. От розумниця! І з цими думками, озираючись, зібрав у оберемок увесь її посаг й, крадучись, поніс на кухню, в сміттєве відро. Але на півдорозі спинився. Нова, лукава думка зігріла його. Він загадково всміхнувся й акуратно почепив ті речі у шафу.

За вікном стояв будень. Вибирались у школу школярі. В дворі ремонтували каналізацію. Роза Семенівна вибивала під вапняною будкою килим. Забачивши Хому з важким портфелем, вона хитренько підмогнула. Як своєму. Перетинчастокрилому.

Головне — холоднокровність. А що, власне, трапилось? Водянистий бадьоро рушив через парк. Ноги майже не торкались землі. Тіло стало зовсім невагомим, порожнім, ніби від серця щось одірвалось.

В тополиній алеї бабуся показувала онукові чудасію. Хома й собі глянув. Та чорна, молоденька тополя за одну ніч повернулась до життя. Крихітні зелені нігтики проступили з бруньок, земні соки пружно запульсувати під корою. І в цій живій, юній, гордовитій істоті, котра тяглась назустріч сонцю, Хома раптом упізнав свою нічну незнайомку.

■■■

Олександр Тесленко

РАПАНА СТАРОГО ПЕТЕРА

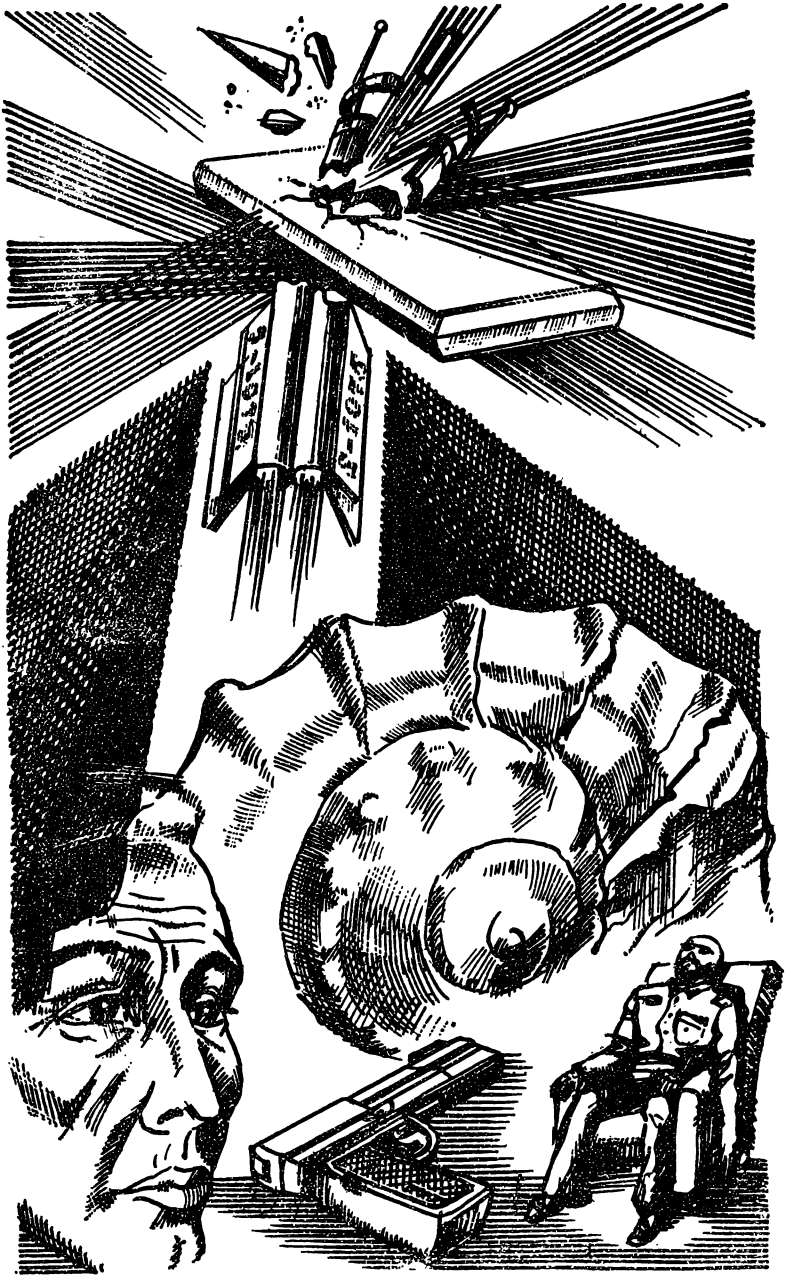

Сьогодні я чітко визначився — буду військовим. Я переконаний, для того, щоб на планеті був мир, треба міцно тримати в руках зброю. Наш світ жорстокий і брудний, і для мене зовсім не є великим задоволенням відчувати себе частиною нашої броньованої, замаскованої, на гусеничному ходу державної потвори, начиненої бінарними та нейтронними зарядами. Але кожен народився для того, щоб жити, і боротися за життя, і перемагати. Я маю свою мету. І я йду. Не до смерті, хоча й знаю, що я не вічний і вік мій короткий. Я йду не в безсмертя. Чудес не буває. Я намагаюсь безстрашно і чесно просто йти по палаючій линві життя.

(Зі щоденника Констанція Девіса)

Вечори він любив з дитинства. Це почуття передалося генералові від батька. Ось вже скоро вісім років, як старий Петер Девіс пішов назавжди з цього прекрасного світу. Але до сина, до генерала Девіса, батько часто приходив у снах. Вони, як і колись давно-давно, виходять у безкрайній степ і безконечно довго йдуть у променях рожевого призахідного сонця. Батьківську ферму знали багато хто, як і багато хто хотів би бачити своєю власністю. Мальовнича степова місцинка. Батько приходив до сина у снах, клав йому руку на плече і, вдивляючись у червону кулю призахідного сонця, як і колись за життя, часто повторював: «Ще один день проминув, мій синку. Кожен наш день — це маленька подоба цілого життя від народження до смерті, як від світанку до темені ночі. Я кожного вечора, сину, запитую себе — як я прожив свій день? Я живу чесно. Повір мені, сину. І знай, що жити чесно дуже нелегко. Але для мене ще важче відчуватися якимось коров'ячим млинцем, якому ні перед ким не соромно, і який ні за що не відповідає. Я живу чесно, сину...»

Батька радувало свого часу, що син став військовим, але водночас і лякало. Старий Петер Девіс обожнював дисципліну і ненавидів будь-яке знущання та насильство. Одного разу він сказав: «Мені легше відразу убити, аніж когось образити чи принизити». Можливість військової синової кар'єри батько сприйняв по-філософськи: «Армія — це суцільне насильство, але й дисципліна. В армії, мені видається, легше прожити чесно. Дивися сам, сину. Тобі жити. А я не заперечую».

Вечір. Червоне сонячне коло опустилося за небокрай, криваво лямуючи опецькуваті важкі хмари. Довкола — пустельний краєвид з сірими приземкуватими куполами, що випиналися з-під землі шапинками велетенських грибів. Підземна база військових космічних досліджень — його робота і його батьківщина, його любов і його ненависть. Маленький шматочок сучасного світу, котрий пнеться зазирнути в майбутнє примруженим оком перископа.

Раз у раз із роззявленої темної пащеки підземного аеродрому вихоплювалась крилата вогненна птаха і з хрипким надривним посвистом швидко набирала висоту, зникала у вечоровому присмерку, а невдовзі поверталася, немов відштовхнувшись десь у глибинах неба від невидимого батута, з надсадним клекотом ховалася під землею.

Вдень і вночі над базою постійно висіли чотири вертольоти, виповнюючи рокотанням доколишню пустелю. Невгамовне торохтіння вертольотів на когось незвиклого діяло б украй гнітюче. Але чужих на території бази ніколи не бувало. Генерал же до того всього звик.

Констанцій Девіс повільно йшов вузькою бетонованою доріжкою від одного бункера до іншого, немов від одного, присипаного піском, куща перекотиполя до другого. Йшов стомлено, закінчуючи свій традиційний вечірній моціон. Вже не молодий, щоб не казати — старий. Але ще міцний, худорлявий, підтягнутий, глибокі зморшки на обличчі, погляд вольовий і трохи цинічний. Криваві відблиски призахідного сонця.

«Тільки сувора дисципліна і відданість своєму командуванню роблять із людини справжнього солдата, а із солдата — людину. Іншого не дано. І в цьому солдатське щастя. Навіть для генерала»,— вчувався йому власний старечий голос і власний старечий сміх десь іздалеку.

За кілька метрів від масивних дверей одного з бункерів генерал Девіс зупинився, глянув на годинник і замислився, щось подумки рахуючи. Потім швидко, рішуче попростував до бункера, набрав код, і двері прочинилися. З десяток високих східців вели під землю до невеличкого ошатного холу, який геть не нагадував військове приміщення — килими на підлозі, у вазонах попід стінами росли квіти, переважно троянди, червоніли під холодним штучним освітленням. Вікон, ясна річ, не було. На стінах — картини не дуже великого формату. Притишена бравурна маршева музика лунала з бетонного піднебесся. Декілька м'яких глибоких зеленкавих крісел нудьгували обабіч волохатої доріжки, яка вела до ще одних дверей, за котрими — дов-

гий і похилий углиб коридор, жовтаво освітлений, на стінах — теж картини: графіка, портрети видатних полководців, сцени баталій, колишніх та сучасних, космічних.

Генерал пройшов до кінця коридора, і перед ним прочинилися ще одні масивні двері.

Кабінет полковника Фореста на перший погляд був схожий на найсучаснішу лабораторію — мережива дротів і багатоповерхові стелажі приладів. Полковник сидів за своїм столом, обернувшись до одного з невеликих екранів позад себе, стежив за зеленкавим зайчиком, котрий мережив свої складні письмена.

Генерал зайшов до кабінету і, стримуючи хвилювання, голосно мовив.

— Треба усіх підняти на ноги, Фред.

Полковник не обернувся, але застиг, мов закам'янів. Втупившись в екран, він чекав, що ж буде сказано далі.

— Щойно зі мною хтось зв'язався по телефону і запитав, чи полковник Форест уже отримав лист від Сіріуса? Дуже дивний дзвінок, Фред. Тобі не видається? — в'їдлива іронія, тамований гнів у голосі.— Під загрозою програма «Зевс».

Лисий, із широкою чорною бородою полковник Форест повільно обернувся й глянув на генерала пильно, навіть вивчаюче.

— Я не отримував ніякого листа від шановного... як ви сказали, Сіріуса. З ваших слів я ще нічого не можу збагнути, пане генерал.

В цей час на пульті перед полковником ожив записуючий пристрій, заторохтіла машинка.

«ПОПЕРЕДЖУЄМО. ПРОГРАМА «ЗЕВС» НЕ БУДЕ ВИКОНАНА ЗА БУДЬ-ЯКИХ ОБСТАВИН. МОЖЛИВІ ЖЕРТВИ. СІРІУС».

Полковник мовчки, незворушно читав. Жоден м'яз не здригнувся на його обличчі. Видрукуваний текст врешті впав на його стіл.

— То, кажете, хтось вам зателефонував, пане генерал? — тихо запитав Форест.

— Так. І я насамперед хотів би тебе запитати, Фред, відколи це зв'язатися зі мною стало легше, ніж із провінційним сортиром? Як це все розуміти? Гадаю, це не твої жарти, Фред?

— Я ніколи не мав слави жартівника,— похмуро буркнув полковник і простягнув генералові щойно видрукуваний текст.

— Погляньте... Ось про цей лист ви мене запитуєте... Але я ще нічого не можу сказати...

Генерал Девіс уважно роздивлявся аркуш цупкого паперу:

— Лист надійшов по двісті десятому каналу. Чи не так? Чому ти мовчиш, Фред?! — гнівно крикнув.

— Я доповім свої міркування з цього приводу через півгодини. Добре?

— Треба всіх підняти на ноги. Ми ще маємо час... До речі, не забувай, Фред, що саме в твоїх руках безпека нашої бази і безпека виконання програми «Зевс»! Ти мене зрозумів, Фред?

Полковник дивився на генерала похмуро й тупо, майже бездумно.

— Ви мене зрозуміли, полковнику?!

Форест нарешті спромігся видобути з себе подобу кволої усмішки, якоїсь потойбічної і відстороненої:

— Я вас зрозумів, пане генерале.

— Як бачиш, Фред, я прийшов особисто, аби не користуватися нашим зв'язком, на який, виявляється, просто гріх покладатися.— Девіс кинув на стіл полковникові лист Сіріуса.

Якусь мить вони мовчали, напружено дивлячись просто в очі один одному. Нарешті генерал повільно повернувся і вийшов з кабінету. Притишено лунали його кроки, було чути, як він зупинився біля пневмокапсули, як розчинилися і зачинилися її стулки. Запанувала глибока тиша.

Раптом полковник ніби ожив. З його обличчя зникла маска відчуження. Він швидко і тихо, мов кішка, підійшов до одного з пультів, натиснув потрібну клавішу.

— Сьомий?!

— Сьомий слухає.

— Щойно я отримав повідомлення за підписом Сіріус по двісті десятому каналу. Терміново треба простежити проходження цього сигналу. А також — негайно представити мені записи усіх сьогоднішніх телефонних розмов генерала Девіса.

— Зрозуміло,— хриплий металевий голос.

Полковник Форест закурив. Він досить довго сидів у задумі, згодом набрав номер генерала Девіса:

— Пане генерал!

— Слухаю, Фред.

— О котрій годині точно телефонував вам отой Сіріус?

— О дев'ятій годині і сорок три хвилини.

— Сьогодні?

— Атож.

— Спасибі.

Полковник Форест закопилив губи, зосередившись на

розробці якоїсь психологічно-ситуаційної моделі. Він завжди досить кумедно закопилював губи, коли в самоті поринав у багатодумний вир професійних клопотів.

Сьогодні я став батьком. Відчув себе ланкою правічного ланцюга поколінь. Я — син і батько в одній особі... Як легко розривається будь-який ланцюг в нашому світі. Як легко, мов свічку, можна загасити кожну людську душу.

(Зі щоденника Констанція Девіса)

В підземному номері астронавта Джозефа Девіса лунала тиха ритмічна музика.

Дзвінок відеоселектора пролунав несподівано, навіть гвалтовно. Джозеф злякано кинувся з канапи і якусь мить не міг збагнути, що ж трапилось? Тривога?! Навчання?! Хто потурбував його? Проте до селектора він пішов удавано спокійно, розважливо. Проходячи повз великий кольоровий у повний зріст портрет на стіні, Джозеф дав щигля по кінчику носа привабливій дівчині у рожевій сукні під блакитною газовою вуаллю.

— Слухаю.

На екрані з'явилося обличчя генерала Девіса. Батько втомлено дивився на сина.

— Ти ще не спиш, Джозефе?

— Ні, пане генерал. Я перед сном люблю послухати музику.

— Ти не хочеш трохи подихати зі мною свіжим повітрям? Ми давно з тобою не бачились, Джозефе.

— Так. Безумовно, я дуже хочу подихати разом з вами свіжим повітрям, пане генерал.

— Облиш блазнювати. Я тобі насамперед батько... Чекаю тебе на сьомому виході. Вже на поверхні. Не барися.

Джозеф одягнувся, не поспішаючи, накинув на себе оранжевий тренувальний комбінезон і, насвистуючи веселу мелодійку, подався до кабіни пневмокапсули.

Він не відразу побачив батька у темені ночі. Зоряне чисте небо над головою. Рокотання патрульних вертольотів, періодичне надсадне дихання бойових машин, що вихоплювались раз у раз із підземного аеродрому. Впала в око червона жарина сигарети. І Джозеф здогадався, що то стоїть батько.

— Вітаю, пане генерал.

— Радий тебе бачити, мій хлопчику. Як самопочуття?

— Все нормально, батьку. Хіба я не твій син? Ти не маєш підстав сумніватися в мені. Все гаразд.

— Маю підстави, сину...

— Ти знову хочеш пофілософствувати про смисл життя?

Вони повільно простували вузькою бетонованою доріжкою під акомпанемент вертольотного рокотання.

Бездонне зоряне небо над ними.

— Я вже вийшов із того віку, коли...

— Ти зараз саме у тому віці, Джозефе, коли власна дурість і обмеженість можуть видаватися мудрістю.

— Що ти хочеш від мене, тату?

— Я хочу допомогти тобі... Хочу тебе зрозуміти... Я не можу тобі розповісти багато чого...

— То й не треба, тату. Не муч ні себе, ні мене. Давай просто пошвендяємо перед сном. У мене завтра відповідальні тренування.

— Мені соромно, Джозефе, що я не зміг... що ми з тобою такі різні, майже чужі... Мені страшно, що я не зможу тебе врятувати, Джозефе...

— Батьку, ти знаєш, як я сприймаю подібні мудрствування і самокатування. Припини! Я насамперед — солдат, пане генерал! — В голосі Джозефа звучала іронія, але й гордість, якесь самолюбування водночас.— Тільки сувора дисципліна і відданість своєму командуванню роблять із людини справжнього солдата, а із солдата — людину. Чи не так, батьку?

— Джозефе, в житті трапляються такі ситуації, коли для того, щоб порозумнішати, просто не залишається часу.

— Я з дитинства не люблю багатозначних натяків, батьку. Ти знаєш про це.

Генерал несподівано зупинився, дістав з кишені невелику морську мушлю, рапану, підніс її до вуха:

— Ти пам'ятаєш мого батька? Свого діда?

— Старого Петера Девіса? Безумовно, пам'ятаю... А чому ти запитуєш?

— Скоро вісім років, як він помер... Він дуже любив тебе...

— Він усіх любив...

— Твій дід був дуже порядною людиною... Я хочу тобі подарувати цю рапану. Хай тобі буде пам'ять про діда і про мене...

Джозеф розсміявся:

— І ти хочеш, аби я постійно носив при собі цю мушлю? Так, як ти? У мене ще не генеральські кишені, батьку, і не генеральське життя. Ти вже пробач...— Джозеф досить безцеремонно відхилив батьківську руку.— Колись згодом, батьку, коли стану бодай полковником.

Син довго сміявся, а генерал дивився на нього, приховуючи біль.

— Це я винен, що ти виріс таким... Я хочу востаннє порадити, як батько синові...

— Ти знову хочеш мені запропонувати відмовитись від польоту за програмою «Зевс»? Але чому? Я хочу літати! Я доклав немало зусиль, щоб домогтися цього права. І ти мені ні в чому не допоміг, батьку!

— Я міг би тобі й перешкодити. Але не робив того. Ти сам творець власної долі.

— Як ти любиш довго балакати, батьку. Якщо я справді творець власної долі, то я пішов спати. У мене завтра напружений день, і зараз я хочу одного — заснути і добре відпочити.

Джозеф солодко позіхнув, і було важко збагнути, чи він просто хоче подратувати батька, чи справді вибився зі сну.

— До речі, ти мені можеш розказати хоч щось конкретно про програму «Зевс»? Що тебе так бентежить?

— Я не маю права нічого тобі говорити конкретно, але... я передчуваю біду. Програма «Зевс» не буде виконана ні за яких обставин. І я не хочу, аби ти, мій єдиний син...

— Ти хочеш, щоб полетів інший? Замість того щоб забезпечити виконання відповідального завдання, щоб все зробити для нашої безпеки, ти, батьку, намагаєшся просто усунути мене від польоту?! Мені соромно. Врешті безпека — то клопіт полковника Фореста. А він своє діло знає! Думаю, ти можеш залишити собі оті передчуття біди. Я не хочу більше про це слухати! Я солдат! І цим все сказано, пане генерал. Ми з вами — солдати!

— Тобі справді байдуже, в чому полягатиме суть програми, яку ти будеш виконувати? Що ти знаєш про програму «Зевс»?

— Я знаю стільки, скільки мені дозволено знати. І я виконаю будь-яку програму. Я солдат. Я астронавт. І в цьому моє життя і моє щастя. Ти мені ніколи ні в чому не допоміг! Навіть грішми ти мене не балував! А тепер хочеш відверто перешкодити?! Участь у програмі «Зевс» поставить мене в ряд кращих астронавтів планети.

— Не поставить, сину. Ти загинеш.

— Всі ми колись загинемо. І ті, котрі не братимуть ніякісінької участі у виконанні програми «Зевс», також. Чи, може, ти сумніваєшся в цьому? Я хочу спати. На добраніч. А ти можеш хоч до півночі на свіжому повітрі слухати дідову рапану. Може, придумаєш навіть пару віршиків. У кожного своє хобі. На добраніч, тату.

А стара мушля, власноручно піднята колись ще молодим Петером Девісом з морського дна, ловила істеричні голоси вертольотного неба і відгукувалась бентежно на генеральській долоні усіма глибинами свого вивареного колись у старій каструлі молюскового єства.

Непередбачене передбачення.
Захід сонця в густу траву.
Спогад перший. Останнє побачення.
Вічний докір. Невже я живу?
Наша совість народжена вдруге.
Хай з реторти, а все-таки є.
Передбачення болю і туги.
Захід. Сонце. Твоє і моє.

(Зі щоденника
Констанція Девіса)

Полковник Форест ніколи не кривив душею. Він завжди говорив правду і лише правду, хоча переважно мовчав, а інколи жартував: «У наш наскрізь брехливий вік найкращий спосіб брехати і не попастися на брехні — говорити тільки правду».

Чорна широка борода надавала його лисій, завжди ретельно виголеній голові досить своєрідного вигляду. Він був схожий на турка, проте нікого з турків у роду не мав, навіть у Туреччині ніколи не бував, хіба що п'ятнадцять років тому пропливав біля турецьких берегів у підводному човні на глибині ста метрів.

У кабінеті пролунав безбарвний металевий голос:

— Полковнику Форест! Полковнику Форест!

— Я слухаю.

— Доповідаю. Представити для ознайомлення запис розмови з генералом Девісом о дев'ятнадцятій годині й сорок три хвилини не можу, оскільки о дев'ятнадцятій годиній сорок хвилин непередбачено вийшла з ладу тридцять сьома панель. Терміновий аварійний ремонт тривав сім хвилин без використання дублюючої системи запису та контролю.

— Чому не використовувалась дублююча система?

— Причини розслідуються.

— А що з тридцять сьомою? В чому справа?

— Поки що важко щось сказати напевне. Загалом, у тридцять сьомої закінчився термін експлуатації.

— Хтось заходив до бункера останнім часом?

— Протягом останніх десяти днів до третього бункера ніхто не заходив. Все працювало бездоганно, поточна профілактика автоматично проводилася вчасно.

— А хто останнім заходив до третього бункера?

— Ви, пане полковнику. Разом з генералом Девісом.

— Дякую за інформацію.

Полковник Форест незадоволено скривився, почухав свою лису голову, врешті солодко позіхнув:

— У пришельців із Сіріуса мене ніхто не змусить повірити. Своїх підозрювати вкрай важко, вони всі промацані до останньої ниточки. Але пару голів доведеться відкрутити для профілактики, щоб ніхто не звинуватив у бездіяльності.

Як нам набридло все. Чи просто ми
втомились?
Від мудрих слів і від ганебних дій.
І навіть цвіркуна сюрчання безневинне
дратує нас. Але як вижив він?
Як вижив цей цвіркун між космосом і
атомом?
Як вижив він на полі бою за добро?
Заплющуєм повіки ще лиш на ніч,
та мов назавжди. Нам вже все одно.
Одне болить, дратує, спать не дасть —
цвіркун, лайдак нещасний, дрібна погань,
порушив наш священний спокій,
перекричавши мегатонну благодать.

(Зі щоденника Констанція Девіса)

Анна була на два роки молодша від Петера Девіса. Два роки не велика різниця, особливо коли вже перевалило за вісімдесят. За два роки перед смертю Петера стара Анна пережила інсульт, здолала цю біду, досить швидко звелася на ноги, тільки втратила слух. А розум мала чистий, як замолоду. Все пам'ятала, все розуміла і все хотіла знати. Поховавши чоловіка, вона, геть глуха, не побивалася надто. І нам те буде, й нам те буде. Для кого ж все, як не для нас? Анна ще затятіше бралася до будь-якої посильної роботи, повчала дітей — наймолодшу Лілі, котрій давно перевалило за сорок, та Анатоля, котрий після смерті батька успадкував господарство. Висохла, згорблена, маленька, мультиплікаційний горобчик із фільмів Флоріана, зморшкувата, мов казковий гномик, і глуха як пень, стара Анна була колоритною фігурою. Певною мірою їй допомагала давня професія. Коли вони познайомилися з Петером, вона була вчителькою у школі глухонімих дітей. Уміла читати з губ, уміла і вчила розмовляти на мигах. Наче господь знав, що вона мусить оглухнути на старості. Бог навчив її орієнтуватися в безголосому світі замолоду. Вона не від-

чувала себе нещасною. Працювала, працювала, працювала. Майже щодня згадувала свого найстаршого, Констанція — генерала й космічного вовка. Він бував удома вкрай рідко. Власне, після смерті старого Петера вона й не бачила сина жодного разу. Хоча й навіщо бачити, коли знаєш, що він живий, здоровий і що можеш просто гордитися своїм сином-генералом. Він уже не такий красивий, як замолоду, але пам'ять береже його образ ще з пелюшок... Анна ніколи не скаржилась на пам'ять.

Анатоль діждався, коли всі сіли за стіл. Налив по чарочці бренді. Вже ніхто нікуди не поспішав. Вечір. І запрограмоване відзначення річниці — вісім років тому помер старий Петер Девіс.

Повсідалися, притихли — стара Анна, молодцюватий Анатоль, уже беззубий, зате прекрасної роботи протези час від часу білосніжно висвічувалися стриманою усмішкою, довговида, якась винувато-здивована Лілі та її двадцятип'ятирічний син, Ерік, з молодою дружиною, вони вчора приїхали на роковину. Ерік — водій на далеких трасах, вилицюватий, дитинно насуплений. А Катрін — юне чорноке створіння з хлопчачою зачіскою і меткими очима, вона ще освітлювалася зсередини самоусвідомленням того, що вона вже заміжня жінка, дочка власника кількох бензоколонок. Вони з Еріком побралися лише минулого року, тож стара Анна бачила Катрін вдруге. Та й Еріка, відколи той утік з дому на самостійні хліби, не бажаючи бабратись на фермі та коло землі, вона бачила дуже рідко.

В небі над будинком з надривним гулом пролетіли важкі бомбардувальники.

Анатоль спроквола відкашлявся, взяв до рук чарку і, відкинувшись у глибокому кріслі, хрипкувато промовив:

— Ну, от ми й зібралися... Лілі, не перекинь батькову чарку,— тарілка та повна чарка старого Петера Девіса стояли на чільному місці.— Сьогодні з нами немає Констанція й Джозефа, вони в нас люди військові,— на обличчі Анатоля засвітилася шаноблива і водночас зверхня усмішка.— Де вже їм опускатися зі своїх небесних висот до наших земних низин... Одне слово, хай земля буде пухом нашому батькові, твоєму, Еріку, дідові...

Анатоль випив, поставив чарку на стіл.

За його спиною у глибині кімнати світив кольоровим екраном телевізор. Звук його приглушений до ледь чутного шамкотіння. На великому екрані вистрибували напівголі дівиці на тлі якогось зеленого павутиння.

— Я вимкну телевізор, добре? — пошепки запитала Катрін, нахилившись до Еріка.— Навіщо він зараз?

— Хай світить,— буркнув Ерік, наминаючи шинку з солоним помідором.— Або вимкни, якщо тобі заважає. Будь як вдома.

Катрін повільно підвелася і пішла до телевізора, але стара Анна відразу зрозуміла її намір, зупинивши голосним вигуком:

— Не треба! Хай світить! То для мене. Я ж все одно нічого не чую. А вони, бачиш, плигають. Колись і я була такою молодою.

Стара Анна тримала чарку в долонях, гріла її своїм теплом, пригублювала час від часу, мов круча в калюжку встромлювало свого дзьобика.

Катрін, ніяково усміхаючись, знову сіла до столу поруч із Еріком, щось шепнула йому на вухо, і той стиха розсміявся, а стара Анна, певна річ, нічого не змогла зрозуміти і голосно запитала Лілі:

— Що вона сказала? Лілі, що сказала Катрін?

— Вона сказала,— прокричала щосили Лілі, притулившись до лівого материного вуха, яке ще зберегло здатність хоч щось чути.— Вона сказала, що ти і зараз ще ніврокуі Ти ще не стара! Ти в нас — молодець!

Анна тихо, по-старечому щиро й безтурботно розсміялася:

— Ой, ні. Я вже стара. Я сама добре знаю, що вже стара. І коли це все трапилось? Ми з Петером навіть і незчулися...— Стара усміхалася, а по її зморшкуватих щоках текли скупі сльози, вона говорила швидко, скоромовкою.— Якби оце зараз... О, якби ж оце зараз, то ми б із Петером ні за чим не пошкодували, нічого б не пожаліли... Ми зазараз би...— і замовкла, так і не сказавши, що ж було б, якби оце щось зараз... Утерла сльози.

В небі над будинком надовго завис вертоліт, набридливо рокотів, врешті подався геть.

Анатоль налив собі й Ерікові ще по чарці бренді. У жінок вони були майже повні.

На екрані телевізора напівголі дівиці змінилися броньованими потворами на гусеничному ходу, вони мчали одна за одною, викрешуючи траками іскри і здіймаючи хмари брунатної, наче аж масної куряви.

— Наш батько помер легко і швидко. Він зовсім не мучився. І жив він чесно...— проказав Анатоль.— Бажаю кожному з нас такої ж легкої смерті,— сказав, підняв чарку і випив.

— Що він сказав? — озвалася Анна.— Я нічого не зрозуміла?

— Він сказав,— Лілі прокричала матері на вухо,— що наш батьшо жив чесно!

— А то правда,— зовсім пошепки проказала стара Анна.— То свята правда. Петер був майже святим. Праведником.— Стара гріла в долонях чарочку бренді.— І помирав він легко. Він зовсім не мучився. В нього спершу піднялась температура, я подумала, що він просто застудився. А потім сказав, що вже третій день не може оправитись. Ну, думаю, все ясно. Значить, температура від інтоксикації. А Лілі не змогла поставити клізму. І я не змогла. Бо такий він був напружений. Довелося викликати лікаря...— Анна поставила чарку на стіл, утерла сльози.— Після клізми Петерові стало набагато краще. Температура почала спадати. Я заспокоїлась. Він ліг і заснув. А температура падала й падала. Коли я бачу, а він уже геть холодний. І не дихає. Я тоді як закричу, пам'ятаєш, Лілі, донечко, як закричу — твій папа́ помер!

Катрін нахилилася до Еріка:

— Вона справді нічого не чує?

— Нічогісінько. Але з губ дещо читає. Я ж тобі розповідав. Чому нічого не їси? Давай я тобі щось покладу.

— Я сама.

— Що вони говорять? — запитала стара у Лілі.

— Катрін каже, що ви з батьком, мабуть, прожили дуже щасливе життя? — прокричала Лілі.

Стара нараз задумалась, замовкла і втупилась в екран телевізора, де чорно-червоною потворною квіткою розростався гриб ядерного вибуху.

— Тобі скоро в рейс. Ти не пий багато.

— Все буде гаразд,— сказав Ерік і перехилив чарку.

— Батько казав, що бензин знову дорожчатиме.

— Ах, облиш. Як мені все обридло. Хай дорожчає. Мені вже все одно. Ти краще їж. Особисто я — голодний як пес.

За вікнами просвистіли швидкісні військові літаки, наче кілька разів хтось цвьохнув батогом.

— Бо ти випив. І тому в тебе апетит. А мені пити не можна. Ти ж сам знаєш.

— Що сказав Ерік? — запитала Анна.

— Він сказав, що ти дуже смачно все приготувала. Він їсть і не може зупинитися!

— А пам'ятаєш, Еріку, як ти малим любив мої пиріжки з вишнями? Пам'ятаєш? Я сьогодні не встигла зробити... Але ти їх так любив. Так часто просив мене зробити пиріжки з вишнями, коли був ще маленьким...

На екрані люди в блискучих костюмах, з протигазними

масками замість облич, хвацько витягували з пожарища обвуглені трупи.

Стара Анна підвелася, підійшла до секретера і щось довго там шукала. Врешті розгорнула якийсь цупкий папірець:

— Ось тут написано — причина смерті: церебральний атеросклероз... А я вже котрий рік собі думаю — склероз був у Петера, то правда, останні роки в нього пам'ять дуже погіршилась. Він все забував. Але ж хіба від цього помирають?

На екрані рожевотілі дівчатка знову вимахували стрункими ніжками.

— Шкода, що з нами сьогодні немає Констанція й Джозефа,— сумно проказала стара Анна і раптом напружено вклякла, сторожко прислухаючись до чогось. Нарешті вона роздратовано крикнула: — Цвіркун! Це знову цвіркун! Дрібна погань! Він знову не даватиме мені вночі спати! Де він, Лілі? Його треба сьогодні ж виявити! І вбити!

Всі за столом завмерли, принишкли і врешті справді почули пронизливий і ніби жалібний голос цвіркуна. Всі розсміялися.

— Годі тобі мамо, симулювати. Все ти чуєш.— Анатоль басовито реготів, наливаючи собі ще бренді.— Якщо цвіркуна почула, значить, все гаразд.

— Що він сказав?

— Він сказав, що ти чуєш краще за нас усіх! — прокричала Лілі на ліве вухо.— Ніхто з нас цвіркуна не почув, а ти почула!

— О, цвіркун! Це така погань! Я цвіркуна і мертвою почую! Я їх ненавиджу, цвіркунів,— вигукнула стара Анна майже патетично, мов на сцені поганенького театру.— Я їх терпіти не можу. Де він, Лілі? Я сьогодні знову не засну!

— А Констанцій любить цвіркунів...— тихо мовила Лілі.

— Що ти сказала?!

— Я сказала, що Констанцій любить цвіркунів! Він любить слухати їхні голоси! — прокричала Лілі на вухо.

Стара Анна на мить задумалась, мов поринула у спогади, але досить швидко знову заговорила:

— Констанцій... Він справді любить... Він змалку такий жахливий був... Пам'ятаю, як він плакав, коли ми козу різали... Я все пам'ятаю... Але ж його немає з нами... Чуєш, Лілі? Донечко, пообіцяй, що ти спіймаєш цього цвіркуна.

На екрані зеленотілі дівчата грайливо вимахували

струнками ніжками на тлі чорно-червоного гриба ядерного вибуху.

А небо над будинком розколювалося від голосів важких бомбардувальників.

Сьогодні мав нагоду спостерігати за нашим новим президентом. Ах, як вони всі люблять пунктуальність, як дорожать кожною хвилиною свого дорогоцінного часу, скільки артистизму і театральних вболівань за долю всього людства, скільки багатодумних зморщок на чолі, скільки співчуття у голосі й розуміння бід чужих народів, що навіть хочеться повірити — президенти здогадуються, що є таке поняття, як людська совість.

(Зі щоденника Констанція Девіса)

Швидкісна авіетка з генералом Девісом і полковником Форестом вихопилась із пащеки підземного аеродрому не просто вчасно, а на півгодини раніше, аби мати достатньо вільного часу для уладнання можливих випадковостей.

Вони летіли низько-низько над брудно-жовтими піщаними дюнами, потім довго летіли над океаном.

Президент зустрів їх, не обертаючись, карбованою офіційною фразою:

— Ну, то що ви можете мені сказати особисто? — Він стояв, схрестивши руки на грудях, дивився у вікно.

— Ми доповідали про несподіване попередження...— глухо озвався генерал Девіс.— Якщо, безумовно, це можна назвати попередженням...

— Які заходи ви вжили? Мені видається, що потрапити на територію бази сторонній особі неможливо ні практично, ні теоретично. Принаймні, гадаю, для цього зроблено все можливе й неможливе. Чи я помиляюся? — Президент ще стояв до них спиною.

— Так, пане президент, служба безпеки у нас на найвищому рівні,— сказав генерал.— Я особисто задоволений полковником Форестом.

Президент стримано розсміявся і обернувся до них обличчям, жестом показуючи на крісла, в одне з котрих неквапно сів сам:

— Ви завжди відрізнялися своєрідним гумором, генерале Девіс. Ви кажете, що задоволені полковником Форестом. А ваш загадковий Сіріус, мабуть, також поділяє ваше задоволення. Чи не так?

— Це якесь непорозуміння, пане президент. Ми, власне, і хочемо порадитись...

— Ви потребуєте порад? Чи, може, сподіваєтесь, я особисто викрию вашого Сіріуса? До речі, не маю сумніву: це один із працівників бази.

— Це неможливо, пане президент. Всі пройшли найретельніші перевірки. Обслуга не має можливості виходити за межі території бази. Я вже мовчу, що за межами території,— пустеля на десятки кілометрів. Медичні огляди проводяться регулярно й ретельно.

— Медичні огляди? Чи не хочете ви сказати, що припускаєте можливість благуватих витівок? А несподіваний вихід з ладу тридцять сьомої панелі саме тоді, коли ваш психічнохворий Сіріус вирішив вам зателефонувати по двісті десятому каналу? Як це можна пояснити, генерале?

— Ми всіх підняли на ноги.

— Не маю сумніву. Але не чую нічого конкретного. Кого ви можете запідозрити?

— Підозрювати наших людей — це те ж саме, що підозрювати вас, пане президент.

— Он як? Цікаві аналогії.

— Мене бентежить підпис... Щось насторожує...— проказав полковник Форест.— Чому Сіріус?

— Але, сподіваюся, вам не спадає на думку підозрювати у втручанні в наші земні справи пришельців із Сіріуса?

— Безумовно, ні, пане президент. Але...

— Але я хочу, щоб ви запевнили мене в тому, що на території бази неможливо потрапити навіть сторонній земній блошиці, рідній земній блошиці. Я вже мовчу про екзотичних жителів далекого Сіріуса... До речі, Сіріус — це, здається, зірка. А на зірках, як мені відомо, ще не знайдено розумних форм життя. Чи не так, шановні? — Президент усміхнувся поблажливо і зверхньо.

Генерал з полковником перезирнулися.

— Ви мене змушуєте сумніватися, що для безпеки бази зроблено все необхідне.

Полковник Форест напружився в кріслі, ніби виструнчився:

— Пане президент, ви мене давно знаєте... Я роблю все можливе для безпеки. Розумієте — все!

— Конкретніше!

— Окрім себе, я можу підозрювати тільки... генерала Девіса та вас, пане президент.

— Облиште жарти.

Запанувала напружена тиша.

— Пане президент, мені видається, що варто відмови-

тися від виконання програми «Зевс»... на деякий час. У мене погані передчуття... Треба спершу знешкодити агента...— сказав генерал Девіс.

— Зрозуміти я вас можу, генерале. Але мушу визнати, що міркуєте ви не дуже оригінально. Окрім ваших ракет, ваших, бо ви за них відповідаєте, є на світі й ті справи, яким ці ракети слугують. Крім того, термін виконання програми «Зевс» визначається взагалі не нашими ініціативами. «Зевс» мусить стартувати не пізніше як за півроку після закінчення монтажу «Ери». Інакше все втрачає будь-який смисл. Мільярди будуть викинуті на вітер. На космічний вітер.

— З цим не можна не погодитися, пане президент.

— Тож не будемо торгуватися. Ви забезпечите старт «Зевса» в установлені строки. Чи не так? І ніхто, окрім вас самих, не винен, що виконання програми, про суть якої взагалі, крім нас трьох, ніхто не повинен знати, з якихось причин ускладнюється. Гадаю, ви розумієте, що я маю підстави говорити з вами і в трохи іншому тоні. Але...

— Пане президент, хоча я й передчуваю, що все це набагато серйозніше, ніж ми можемо собі уявити, але ми з полковником Форестом відчуваємо всю глибину покладеної на нас відповідальності. Ми з Форестом перетрусимо всіх і все! Старт «Зевса» буде забезпечений!

— Не сумнівався, що ви зрозумієте мене правильно, генерале. А ще хочу вам порадити... Не варто шукати шляхи, аби усунути вашого сина, астронавта Джозефа Девіса, від участі у виконанні програми. Швидше навпаки, хай це додає вам снаги зробити все належне... Ви згодні зі мною, генерале?

Летимо, летимо, поспішаємо.
Хто бджолою, а хто, як комар.
Хтось новим реактивним лайнером.
А хтось інший — листком в листопад.
Летимо. Хтось — за вітром. Хтось — проти.
Летимо до мети... До мети?
Посивілі завбачливо скроні
маяками на нашім путі.

(Зі щоденника
Констанція Девіса)

Швидкісна авієтка летіла низько-низько спершу над океаном, потім над брудно-жовтими піщаними дюнами.

«Господи,— думав генерал Девіс.— Який же я був замолоду наївний. А нині — я, мабуть, просто дурний. Я —

лише крихітна і безпорадна частинка велетенської жорстокої машини. Я — маріонетка в генеральському мундирі. Актор велетенського лялькового театру трагедій. А хто режисер? Хто написав для мене роль? Президент? Аж ніяк! Він — маріонетка, як і я. Але хто нами керує? Хто смикає за невидимі мотузочки? Ми самі себе смикаємо. Ми всі, як у густому павутинні, пов'язані один з одним. Кожен наш порух, кожен подих передається решті і змушує принишкнути, або ж навпаки... Все побудовано на зворотних зв'язках... Прищемлений дверима хвіст, голосне розпачливе «няв!». Ах, пробач, моя кицюню, я винен перед тобою, але, врешті, сама будеш обережнішою. А кошенятко твоїх ми потопимо, кицюню. І де ти тільки примудрилася їх нагуляти? Ніби і з кімнати тебе не випускали... Господи, як я втомився... І яке мені все бридке... Я сам собі бридкий. Я навіть не маріонетка. Я — просто заводна лялька. Коли закінчується, слабне накручена пружина, лялька зупиняється... Джозефе, я винен перед тобою... Тебе виховували всі і ніхто... Тебе виховував цей велетенський багатоликий і безликий світ... Я винен перед тобою, сину... Але я не зможу бути винним ще й перед Богом. Якого немає... Ми всі, мов у павутинні... Ми ніби силкуємося щось зробити, щось змінити на краще, але від кожного нашого руху тільки тугіше затягується зашморг... Ми шукаємо винного у всіх наших бідах, повзаємо зміями у високих травах, шукаємо у траві, як у лісі, ми зазираємо в кожну криницю, забруднюємо останні краплі чистої води, ми зазираємо в кожну душу, лякаємо у степах останніх перепелів... Нас багато... Ми всі шукаємо. Шукаємо того, хто винен. І знаходимо — один одного... Джозефе... Я вже не дорожу не тільки власним, але й твоїм життям. Для мене вже немає нічого дорогого, рідного в цьому світі... Лише крихітний черв'ячок недотруєної, недогнилої совісті ще ворушиться, ще живе... «Жити чесно дуже нелегко, але ще важче для мене відчуватися коров'ячим млинцем, який ні за що не відповідає і якому ні перед ким не соромно...» Я зроблю все, щоб мені не було соромно перед Богом. Якого немає. І пробач мені, Джозефе. Господи, якого немає, пробач мені все, що зможеш пробачити».

Генерал дістав з кишені рапану, невелику морську мушлю, підняту з морського дна колись ще молодим Петером Девісом, приклав її до вуха. Слухав. Полковник Форест кинув на нього іронічний погляд.

Швидкісна авіетка летіла низько-низько спершу над океаном, потім над брудно-жовтими піщаними дюнами, нарешті торкнувся шасі бетонованої смуги.

Нашу любов вимірюють
рентгенами.
Весна. Бліндаж. І сльози на
щоках.
Наша любов — радіаційна
бестія.
Тюльпани. Стронцій. Листопад.
Нашій любові — і галактики
замало.
Поезія війни. Поезії — війна.
Наша любов — це спалах
наднового
радіоактивного, космічного вина.
(Зі щоденника
Констанція Девіса)

Всі вже добряче підпили. Молода компанія насолоджувалась буйствами танцювальних ритмів. Власне, танцювало тільки дві пари. А решта блаженно релаксувалися у глибоких кріслах нічного бару, посьорбуючи шампанське з коньяком, розчиняючись у пасмах густого цигаркового диму та в спалахах світломузики.

Сігна не танцювала, сиділа, блаженно примружившись, з сигаретою в руці — ще зовсім дівчисько, красиве своєю юністю, у рожевій сукні, як і на кольоровому великому портреті в підземному номері астронавта Джозефа Девіса.

Поруч із нею уже геть посоловілий Хенк. Батько Хенка був відомим письменником, а він сам — такий собі, в цю мить захмелілий дженджурик, вилицюватий, худорлявий, час від часу втирав просто долонею спітніле чоло і позирав довкола, обводячи присутніх дещо одурілим поглядом, в якому прозирала зачаєна підступність та якась п'яна затравленість.

— Потанцюємо, Хенк?

— А Джозефа ти запитувала, він дозволив тобі танцювати зі мною? Хоча, гадаю, я і сам собою щось вартий. Га? — В голосі в'їдлива іронія та бравада.— Я, безумовно, ніколи не загрібатиму космічні мільйони, але, сподіваюся, кілька земних мільйонів для мене залишиться...

— Принаймні у вигляді батьківської спадщини...

— Хоча б і так...— криво усміхнувся хлопець.— Але мій старий ще довго тягнутиме. І хай тягне. У нього це гарно виходить. Ходімо і справді потанцюємо. Життя — це рух. І мушу сказати, що не лише в космічних далях...

— Хенк, навіщо ти знову нагадуєш мені про Джозефа? Я його не бачила вже чотири місяці. І невідомо, коли побачу.

— Та й навіщо тобі його бачити. І так усі знають, що він — твій. А ти — його кицька. І ти його обов'язково до-

чекаєшся. Таких, як він, варто чекати навіть якщо дуже нетерпиться... Ходімо танцювати.— Він поклав руку дівчині на плече.

Сігна млосно підвелася:

— Ти вже дописав свою повість? Оту, що ти розповідав... Повість, яка принесе тобі всесвітню славу... А для початку бодай якісь власні гроші.— Сігна хихикнула.

— Давай краще вип'ємо ще трохи... А танцювати я не буду, Сігно. Вже не хочу. Давай вип'ємо. На брудершафт — за твого Джозефа. Я хочу випити за астронавтів, за мужніх хлопців і за їхніх кицьок, котрі чекають на них у земних блуднях, ох, пробач, буднях... А повість я ще не написав. Ось за це також давай вип'ємо. За мою повість про... астронавта Джозефа Девіса...

— На брудершафт? За повість про Джозефа? Не блюзнірствуй! І не блазнюй! Ти ж знаєш, що я справді його...

— То й люби собі на здоров'я.— Хенк наповнив ущерть свій келих коньяком.— Люби його. Люби всіх, кого любиться. Бо лише її величність любов...— Він відсьорбнув і багатозначно закотив очі.— Бо лише любов, моя люба, є тою силою, що рухає світом. Бо лише любов, розлита ось у такі келихи, живить наші душі. Так, як гній, розкиданий по плантації, живить рослини. П'ємо за наші космічні модулі з ядерними серцями, вони утверджують у нас віру в завтрашньому дні, пронизаному сотнями рентгенів любові... Космічна любов мегатонного віку виміряється рентгенами, моя люба. Ти ще не чула про це? Твій Джозеф — самовідданий служитель нашої новітньої любові. Я йому просто заздрю. Мені не судилося утверджувати...

— Припини, Хенк Не блазнюй!

— Ми — космічний гній, дорога моя Сігно. Ось так. І єдине, що мене нині по-справжньому ще турбує, на якій космічній плантації нас розкидають, кого ми будем удобрювати. І якщо я виявлюсь поживним субстратом для таких прекрасних, як ти, Сігно, тюльпанчиків, то мене не злякає навіть їхній червоний колір...

— Ах, припини, Хенк! Правда не стає правдивішою від того, що її говорять так голосно.

Колись я був певен, що будь-яке безумство в державних масштабах не вічне. Проте зараз я з кожним днем дедалі більше переконуюся — ми всі заходимо у страхітливий тупик, з якого немає вороття. Все вирішують тільки гроші. Якщо нам добре платять, ми забуваємо про все — про елементарне раціо, про потреби народу, про

ядерну смерть. Таке враження, що ми всі перетворилися на ходячі «ілюстрації результатів духовної рекастрації», як сказав один письменник. Ми — усміхнені манекени. І усміхаємось лише тоді, коли бачимо живі гроші.

(Зі щоденника Констанція Девіса)

«Червоного пса» шукали в атмосфері загальної підозріливості, але без найменшого ентузіазму, бо кожен, пройшовши вже стільки не вельми приємних і принизливих перевірок за своє життя, розумів, що тінь підозри падає на кожного, тож залишалося лише передчувати страх перед перевірками додатковими, майбутніми, і ніхто не відчував ніякої вини.

— Пане генерал, ми перевірили всі блоки й системи у третьому бункері. Не помічено ніяких відхилень від норми. Ніяких пошкоджень.

— Як розуміти ваше — ми перевірили?! Я наказав — усе перебрати! Розібрати усе до гвинтика і потім змонтувати заново! Звертати увагу на будь-яку сторонню пилинку! Все перебрати! Все власноручно перемацати!

— Пане генерал, для цього нам будуть потрібні представники багатьох фірм... Демонтаж третього бункера вимагатиме...

— ...вашого розуму і кмітливості насамперед, хлопчики! Ніяких представників! Ви ж самі це розумієте. На територію бази зараз не ступить ніхто сторонній!

— Так. Але...

— ...але треба виконувати наказ! Термін виконання усіх робіт — десять днів.

— Ми не можемо гарантувати, пане генерал, що без представників фірм ми за такий короткий строк виконаємо завдання на належному рівні.

— Ви хочете сказати, що ваша кваліфікація не дозволяє вам виконати наказ на належному рівні? Для мене особисто не становитиме проблеми цілком замінити вас усіх іншими спеціалістами. А вас доведеться залишити на території бази до особливого розпорядження. Ви вже забагато знаєте, хлопчики.

Безумовно, генерал знав, навіть не намагатиметься здійснити свою погрозу, проте сказані слова подіяли. Принаймні після чергового, майже розлюченого обурення:

— Ми вам, хлопчики, непогано платимо! За такі гроші ви всі могли бути б і трохи кмітливішими!

У відповідь почулося бадьоре:

— Зрозуміло, пане генерал! Наказ буде виконано вчасно!

— Але ж дивіться, аби не залишилося зайвих деталей.— Генерал завчено по-батьківськи усміхнувся.— Бо тоді ми й вас переберемо по кісточках.

— Зрозуміло. Все буде гаразд, пане генерал.

— Бог на поміч, хлопці.

Зарізали козу, їх завжди ріжуть,
одну раніше, другу згодом.
А як немає кіз, знайдеться бик чи півень.
Знайдеться хтось. І завжди знайдуть ніж.
Та спершу їх живих і поподоять, й
попобріють,
запустять у череду
а чи дозволять поспівать.
Зарізали козу. Хлопча сльозу пустило.
Утерли сльози. Ну й дурне ж!
Ану, мерщій — гуляты!

(Зі щоденника Констанція Девіса)

Особиста зустріч генерала Девіса з президентом тривала недовго.

— Я радий почути від вас, пане генерал, що для безпеки «Зевса» зроблено все можливе. Про це мені доповідав і полковник Форест. Тож маю підстави сподіватися, що все буде гаразд? І ми з вами можемо остаточно обговорити деякі подробиці. Оскільки ви самі наполягали на нашій сьогоднішній зустрічі, то можу припустити, що ви маєте до мене якісь запитання чи пропозиції...

— Пане президент, я зараз звертаюся до вас насамперед як людина, що вболіває за інтереси нашої держави..

— Конкретніше! — роздратовано перебив його президент.— Не гаймо часу на слова!

— Я хочу наголосити на тому, що «Ера» — науковий орбітальний модуль. Принаймні в очах загалу. І тому мене цікавлять гарантії щодо політичного престижу...

— Це ви доречно додали, що «Ера» — науковий модуль в очах загалу. Але ж ви не гадаєте, пане генерал, що загал складається з дурнів? Всі знають, що таке наукові модулі — і наші, і їхні! — Раптом президент зірвався на підвищений тон: — І гадаю, всі повинні розуміти, що таке збереження орбітальної переваги! У скільки мільярдів виллеться створення ще одного нашого «наукового» модуля для вивчення реліктового, чи якого там у біса, випромінювання?!

Президент нараз замовк, театрально швидко заспокоївся і продовжив:

— Але, даруйте, я перебив вас, пане генерал... Які гарантії ви вимагаєте від мене?

— Гарантії того, що я й надалі матиму змогу, матиму підстави вважатися порядною людиною. Ви мене знаєте давно, ми могли б звертатися один до одного навіть менш офіційно. Тож я сподіваюся, що мої уявлення про порядність вам відомі і зрозумілі і не будуть сприйняті хибно...

— Конкретніше!

— На «Ері» — двадцять сім чоловік екіпажу. Але, як самі розумієте, не це мене хвилює. Конфлікт може перерости в воєнний...

— Я зрозумів вас, мій друже. Не хвилюйтесь. Політики також чогось варті. Я вам особисто гарантую, що ви, за будь-яких обставин, зможете вважати себе порядною людиною. Врешті, самі вдумайтесь — роль «Зевса» дуже відповідальна, але й елементарно проста: йому треба тільки попросити в екіпажу «Ери» допомоги й дочекатися зближення модулів. Хай уже дехто поплеще язиками про ганджі нашої космічної техніки, але розмови обходяться набагато дешевше за монтаж і виведення на орбіту ще одного модуля... Врешті, чи мені вам розповідати? А забезпечити життя нашим астронавтам після космічної аварії зможете лише ви, генерале. Лише ви зможете зберегти життя своєму синові. Тут все у ваших руках, генерале. А для таких, як ви, професіоналів немає складності грамотно катапультувати хлопців. Але ж не раніше, ніж вони попросять допомоги в «Ери» і наблизяться на розрахункову відстань? — Президент багатозначно і зверхньо розсміявся.— Ось тоді ви ризикуєте виявитись людиною украй непорядною. Жартую. Одне слово, про той трагічний випадок на орбіті світ трохи поговорить і скоро забуде... А ви матимете усі підстави вважати себе порядною людиною. Не турбуйтесь. Це я вам гарантую. Бажаю успіху! З нами Бог!

І все в чужих руках зчужіло,
відбилося від рук, гайнуло по руках.
І весь цей світ напружено закляк
в чужих руках ріднесенького сина.
(Зі щоденника
Констанція Девіса)

Відразу після відльоту генерала президент вийшов на прямий зв'язок з полковником Форестом.

— Фред? Вітаю. Чим порадуєш?

— Конкретно — нічим... Але ж ти розумієш, що я особисто відповідаю за виконання програми «Зевс». До всьо-

го ж ми з тобою давні пройди, і я не хочу осоромитися в твоїх очах. Все буде гаразд. За будь-яких розкладок — все буде гаразд. Ти мене знаєш не перший рік і тому можеш сміливо на мене покластися.

— Фред, скажи відверто... Що ти думаєш з приводу цього Сіріуса?

— Я не можу похвалитися нічим конкретно. Втім... Мені важко повірити, що програма «Зевс» не буде виконана, але навіть якщо таке й трапиться, то я особисто обіцяю, що нам з тобою не доведеться червоніти. Я зроблю все, щоб навіть провал програми «Зевс» був нам корисний. Віриш мені, Старий Лисе, пане президент?

— Так, я знаю тебе... І тому нічим не буду обмежувати твою ініціативу... І не задаватиму зайвих запитань, Фред.

— Маю свій план. В мене надійні зв'язки в цьому світі. Я можу обійтися і без політиків, аби не потерпати за власну репутацію... За наші з тобою репутації.

— Добре, Фред. Ти ніколи не давав мені підстав сумніватися в тобі.

— А це тому, Старий Лисе, що я завжди кажу тільки правду і лише правду. Мене ще в дитинстві дуже били за найменшу брехню, і тому я дитиною зрозумів, що в нашому наскрізь брехливому світі є лиш одна можливість брехати і не бути спійманим на брехні,— це казати виключно правду. Все одно ніхто не повірить, але ж ніхто й не викриє твого обману. В цьому щось є, чи не так, Старий Лисе? Обнімаю тебе. З нами Бог!

Все наше життя перетворилося на дикий карнавал. Ми, спершу ніби для простої розваги, поодягали химерні і кумедні маски найрізноманітніших потвор. Ми живемо, ми веселимося, але під нашими масками вже немає наших облич. В нас уже немає власних облич.

(Зі щоденника Констанція Девіса)

Димний антураж нічного бару.

— Я хочу тобі сказати, моя люба Сігно, що я вже давно збагнув один закон природи,— кожному свій час. Я про це не почув, не повірив комусь на слово — я сам відчув розумом, кожною клітиною шкіри. Кожному свій час! І той, хто замолоду був дуже мудрим, з роками може, а можливо, й мусить опинитися серед дурнів... Я полюбив відвідувати смітники — місця вічного спочинку людських бажань і потреб. На смітниках є все — широкий вільний

вибір того, за що ще вчора люди готові були й горлянки перегризати. А сьогодні — будь ласка... З кожного із нас його величність Час викроїть тільки те, що йому потрібно. І він не обійде нікого. І якщо з твоєї шкіри зроблять просто бубон, то знай, що саме бубон зараз і потрібен Часові. А відтак — потрібен ти і твоя шкіра. І мусиш радіти, що ти потрібен світові. І навіть простий пшик, то є не просто пшик, то — подих вічності. Я, моя люба, добре відчуваю свій час. Я з тих пташок, котрим ще рано подавати голос... Давай ще вип'ємо...

Нараз до Хенка підійшов бармен:

— Вас до телефону.

— Кому це я знадобився серед ночі?

Хенк повернувся хвилин через п'ять. Він якось споважніло, навіть дещо пихато, підійшов до Сігни і багатозначно промовив:

— Пробач... Я помилився...

Сігна дзвінко розсміялася:

— За що тобі пробачити? В чому ти помилився?

— Я тобі щойно сказав, що мені рано подавати голос... Але мій час уже настав.

— Що, з твоєї шкури його величність Час уже зібрався робити бубон? Пробач за такий жарт...

— Пробачаю, Сігно... Я люблю такі жарти... Завжди отак жартуй зі мною... То що, вип'ємо?

Ми вже давно забули слово доброчесність... А мені пригадуються, колись і я читав Сенеку, слова про те, що керувати можна тільки доброчесністю, душевні ж хвороби легше викорінити, ніж їх загнуздати. І ще Сенека говорив про те, що людська Вірність є святим благом людського серця, ніяка необхідність не змусить Вірність до обману, ніяка винагорода не спокусить. Вірність скаже — пали, бий, убивай, але я не зраджу, чим сильніший біль буде випитувати таємниці, тим глибше я їх заховаю... Які прекрасні й наївні слова. Аж хочеться померти. Точніше, аж не хочеться жити у нашому вільному й прекрасному світі.

(Зі щоденника Констанція Девіса)

Машина зупинилася під розлогим гіллям молодого платана.

Хенк, квапливо вийшовши з нічного бару, довго роззирався навсебіч і не міг її помітити, аж поки прочинились дверцята і в салоні спалахнуло світло.

— Я тут, Хенк.

Від несподіванки він злякано завмер:

— Привіт, Артуре. Ти довго мене чекав?

— Сідай.

Машина відразу рушила, і вони помчали нічним містом.

— Як тобі ведеться, Хенк? Як успіхи на літературній ниві?

Хенк промовисто змовчав, лише поглянув на Артура дещо винувато й присоромлено, а той пограв трохи жовнами, ховаючи ледь бридливу гримасу, виплюнув у відкрите вікно жуйку і позирнув на підпилого хлопця іронічно, спідлоба. Хенк споважнів у передчутті ділової, важливої розмови.

— Пишу я багато,— мовив багатодумно.

— Як здоров'я батька?

— Спасибі. Нівроку. Я його давно не бачив.

— Вже друга година ночі. Ти спати хочеш? В тебе стомлений вигляд... Багато випив?

— Пусте. Все гаразд. Я нічна пташка. Як і ти, Артуре. Я відсипаюся вдень.

— Добре, тоді повернемось до справи... Я радий, що ти, не вагаючись, зголосився зі мною зустрітися. Справа дуже відповідальна й важлива, але ще не дуже нагальна... Маємо час усе зважити... Повторюю, я радий, що ти такий безвідмовний...— на крутому повороті Хенка притиснуло до Артура, п'яно й вибачливо усміхаючись, він незграбно вирівнявся.— Я вже тобі говорив, що саме твоя допомога нам зараз дуже потрібна... І це може стати початком твоєї блискучої творчої кар'єри. Ми про це потурбуємось... Одне слово, слухай мене уважно. У нас є точні дані, що астронавт Джозеф Девіс веде, сказати б, подвійну гру. Буду з тобою відвертим, у нас немає особливих претензій до Джозефа, він загалом путній хлопець, і ми переконані, що він сам розбереться, на кого йому краще працювати і яким богам краще молитися, але... Трапляється всяке... Ось матеріали.— Артур поклав на коліна Хенкові великий сірий конверт.— Ці документи однозначно свідчать, що від астронавта Джозефа Девіса можна чекати всього...

— Розумію...

— Ти ще нічого не розумієш. Надійно заховай зараз цей конверт. Я підвезу тебе до самого твого дому. Там ти спокійно можеш ознайомитись з цим усим і до певного часу заховати в твоєму особистому сейфі. Гадаю, не варто наголошувати, що, крім нас із тобою, ніхто про ці папери не повинен знати.

— Ясна річ.

— Якщо Джозеф Девіс поведеться гідно, а ми споді-

ваємося, що саме так і буде, то конверт ти повернеш мені. І ми тоді просто забудемо з тобою про все — і про цю нашу розмову, і про зміст цих матеріалів. За твою згоду допомогти нам тобі належить королевська, як на мене, винагорода.— Артур дістав з бічної кишені літника чек і простягнув його Хенкові.

Той уважно подивився, і його брови звелися:

— Спасибі.

— Але якщо виникне потреба, то ти відразу, негайно, терміново, тої ж миті ці матеріали обнародуєш... Уважно ознайомся з текстом. Якщо виникне потреба, то в тебе не буде й хвилини на читання... А ти муситимеш знати, про що тут ідеться...

— А яким чином ці документи потрапили до мене?

— Ти знаєш Сігну Конрад?

— Так. Ми з нею і з Джозефом разом вчилися.

— Отож. І зараз ви часто зустрічаєтесь. Нам це дуже подобається, що ви часто зустрічаєтесь... Скажу більше, я знаю, що Сігна тобі не байдужа...— Артур розсміявся.— Та й кого може залишити байдужим таке юне курчаточко? Чи не так? До речі, якщо захочеш, це своєрідний додаток до твого сьогоднішнього гонорару, то ми б могли трохи посприяти, щоб вона була... прихильнішою до тебе... Знаєш, ми не боги, ми не можемо обіцяти, що вона втюриться в тебе так, як це буває в кіно, але принаймні сподіваюся, не відмовиться переспати пару разів... Домовились?

— Спасибі,— розчулено пробелькотів Хенк.— Але ж, крім того, що Сігна Конрад — наречена Джозефа...

— Помовч... Слухай... Ми знайдемо надійний спосіб передати Сігні пакет від Джозефа, але він обов'язково потрапить до твоїх рук при належній кількості свідків, і ти вже сам потурбуєшся, щоб він у тебе й залишився. У тому конверті будуть чисті аркуші паперу. Це на той випадок, якщо з якихось причин конверт не утримається в твоїх руках. Розумієш? А справжні матеріали вже в тебе.

— Так...

— Гадаю, тобі не треба пояснювати, чому цей конверт не повинен потрапляти Сігні Конрад?

— Вона — наречена Джозефа, вона може просто знищити будь-які матеріали, що його компрометують... Це я розумію... Але якщо ці матеріали зараз у ваших руках, то чи не простіше...

— Ні, Хенк, не простіше. Ти сьогодні забагато випив, і в тебе кепсько варить голова. І, врешті, свого часу ми з тобою домовилися, що задавати питання буду переважно я, а від тебе чекатиму відповідей та діяльності.

— Пробач, Артуре. Але я просто хотів дещо уточнити для себе.

— Зараз я підвезу тебе до твого дому. Тобі треба гарно відіспатися. Завтра зустрінемось і продовжимо розмову. Але будь тверезий... Конверт відразу поклади в сейф.

— Добре... Спасибі, Артуре... Велике спасибі...

За вікнами машини пролітали яскраві неонові пейзажі. В небі хрипко просичав, виймаючи душу, швидкісний винищувач.

Ми солдати, пане генерал.
Ми — сини свободи
підневільні.
Ми збагнули — так а чи не
так:
діють закони вільного
падіння

(Зі щоденника
Констанція Девіса)

Генерал Девіс і полковник Форест ходили серед буйноцвіття квітів, трав і декоративних дерев під високим куполом прозорого штучного неба.

Невеликий оазис серед безмежної брунатної пустелі відокремлений від усього довколишнього ажурним склепінням.

Вони вийшли до невеликого озерця. На березі, майже коло самої води,— декілька дерев. Дві розлогі верби, каштан і три струнке тополі. А на кожному дереві — свій птах. На повний голос звучав прекрасний пташиний хор. Невеликі, майстерно зроблені у формі птахів динаміки виповнювали простір художнім щебетом,. тільки-но люди підходили до дерев.

— Можете не хвилюватися, пане генерал. Врешті, справа безпеки — то моя робота. За будь-яких обставин ми з вами вийдемо сухими з води. Сухими й чистими... До речі,— полковник усміхнувся,— вам більше не дзвонив Сіріус?

— Дзвонив. Кілька разів зранку. Просив, аби я дав йому похмелитися.

— Справді? — підтримав серйозний тон полковник.— І як же ви з ним повелися? Яке рішення прийняли?

— Я послав його під три чорти!

— Правильно зробили, пане генерал. Хронічно непохмелений Сіріус не зможе заподіяти нам ніякісінької шкоди... В нього руки тремтітимуть. Чи що там може тремтіти в сіріусів? Ха-ха... Але якщо серйозно? Я особисто ні-

чого не можу збагнути. Та й у вас, пане генерал, бачу, немає конкретної версії...

— Фред, я дуже прошу тебе, знайди спосіб якось усунути Джозефа від цього польоту. Я передчуваю біду. Фред, ти мусиш погодитися, що моя інтуїція мене ще ніколи не підводила. Я передчуваю невідворотну біду. А особа Сіріуса залишається для мене суцільною загадкою...

— Я розумію вас, пане генерал. Але навіщо вам випробовувати власну долю? Ви ж самі знаєте, що відмовити Джозефа від цього польоту практично неможливо... А вас особисто, генерале, це повністю оберігає від будь-яких підозр.

— Ти собі забагато дозволяєш, Фред.

— Я дозволяю собі рівно стільки, скільки дозволяє мені моє нинішнє становище. І ви це прекрасно розумієте, генерале.

— Якщо Джозеф загине...

— Все в руках божих! Ми з вами солдати, пане генерал.

Старезний ситий Кіт
веде подвійну гру...
Старезна пані Гра
веде котів на повідку.
(Зі щоденника
Констанція Девіса)

Вже давно перевалило за північ. Сігна й Хенк знову сиділи у звичному шалі голосної музики. Затято виводив свою партію саксофон. Раптом Сігна поглянула на годинник.

— Ой, пробач. Я обіцяла зателефонувати. Я скоро повернусь.— І вона майже вибігла з невеликої прокуреної зали, обминаючи кількох танцюючих.

Сігна розхвилювалась. Вона запізнилася аж на три хвилини. Артур уже чекає. А це погано. До Артура не варто запізнюватись. Ніколи не варто запізнюватись до тих, котрі гарно платять.

Машину вона помітила відразу під розлогим гіллям молодого платана. Підбігла, прочинила дверцята, слухняно й завчено поцілувала Артура.

— Пробач, я трохи спізнилася.

— Нічого... Але в мене справді мало часу сьогодні... Шкода, що ми не зможемо сьогодні трохи розважитись у мене вдома. Та нічого, надолужимо іншим разом. Слухай уважно. Ось матеріали, про які я тобі говорив. Ти захопила сумочку?

— Звичайно.

— Надійно заховай вдома. Ці матеріали однозначно свідчать, що Хенк, сказати б, веде подвійну гру. Буду з тобою відвертим, у нас немає до Хенка особливих претензій, він загалом путній хлопець, і ми переконані, що він сам розбереться, якому Богові краще молитися... Але, трапляється всяке... Ти почитаєш і сама переконаєшся, що від Хенка можна чекати всього... Цей конверт мусить надійно зберігатися в твоєму особистому сейфі, доки не прийде час згадати про нього. Ознайомишся з матеріалами і зрозумієш, що ти їх просто сама побачила колись у Хенка на столі. Випадково побачила, він їх залишив... Ти ж часто буваєш у Хенка вдома?

— Так...

— От і прекрасно... Нас дуже радує, що ти часто бачишся з Хенком. Будь до нього трохи прихильніша. Все це на користь загальній справі. Тож, одного разу ти побачила в нього на столі ці матеріали і не втрималася, почала читати, а потім... Жінки — такий цікавий народ. Логічно?

— Так.

— Якщо Хенк достойно поведеться в одній ситуації, ти цей конверт віддаси мені. І ми просто забудемо про нашу розмову. За твою щиру згоду допомогти мені зараз — ось, тримай. Це на згадку про нашу сьогоднішню зустріч.— Артур, усміхаючись, простягнув їй чек.

Хенк спроквола допивав другий келих шампанського, коли на порозі бару з'явився сухорлявий молодик у сірому костюмі з великим конвертом у руці. Піднявши той конверт над головою, він голосно сказав:

— Пакунок особисто для Сігни Конрад! — Молодик обвів поглядом присутніх і повторив: — Пакунок для Сігни Конрад! — і попрямував повільно до столика, де сидів Хенк.

Той відразу все зрозумів і рвучко підхопився:

— Сігна Конрад вийшла зателефонувати. Вона повернеться за кілька хвилин. Ви її зачекаєте?

— В мене дуже мало вільного часу,— голосно мовив молодик.— А ви б не могли їй це передати?

— Безумовно. Можете не турбуватись.

— Спасибі.

Хенк якомога спокійніше поклав конверт до кишені, допив своє шампанське.

А коли повернулася Сігна, розпашіла і збуджена, тихо мовив їй майже на вухо:

— Може, ходімо вже звідси? Тут така задуха...

— Безумовно, Хенк, твоє слово для мене — закон. Ходімо на свіже повітря.

— А може, заглянемо до мене? — багатозначно усміхнувся Хенк.

— Слово справжнього мужчини для мене закон,— несподівано погодилася Сігна, і це чомусь зовсім не здивувало Хенка. Він задоволено і самовдоволено усміхнувся.

— Життя — прекрасна штука. Чи ж не так, кицюню?

Голос старого хазяїна вчувається вдалині.
Зів'ялі руді конвалії — на мармуровій плиті.
Голос померлої совісті. Собаче виття вночі.
Хто розповість собаці, що коїться в світі оцім.
(Зі щоденника Констанція Девіса)

Генерал Девіс останні дні просто лютував. Всім видавалося, що він перебуває одночасно на всіх об'єктах бази. Він особисто контролював перевірку найсучаснішої електроніки (хоча всі знали, що в електроніці генерал, м'яко кажучи, нічого не тямить), він особисто і неодноразово переглянув досьє на кожного солдата, він довго і чи не з кожним розводився про високий патріотичний дух солдата, про святі обов'язки кожного перед вітчизною, про велику цивілізаторську місію Великої Держави, яка взяла на свої плечі тягар відповідальності за майбутній день кожного землянина в цьому складному сучасному світі.

— А якщо це справді прибульці? — якось після обіду несподівано запитав полковник Форест і хрипло розсміявся, відвівши убік іронічний погляд.

— Що це ти засоромився, ніби хлопчик, що випустив вітер під час уроку? — буркнув генерал.— Я особисто цілком схиляюся до цієї думки. Ото тільки доказів замало.

— Але є хоч якісь? — полковник професійно насторожився.

— По-перше, я не вірю, що в нашому броньованому, забетонованому світі може знайтися хоч одна мисляча амеба, яка здатна...— Генерал затнувся і довго мовчав, врешті роздратовано продовжив: — Одне слово, тому, хто потонув, не страшно згоріти.

Полковник слухав його уважно.

— Серед наших креветок просто не може бути зрадників. Зрада — це людська властивість. А хіба можуть зрадити креветки? Хіба черви можуть зрадити шматок гнилого м'яса? — Генерал довго і якось хворобливо сміявся.— Останнім часом я переконався, що наша електроніка, наші машини мудріші від нас самих. Але ми розмовляємо з

машинами на різних мовах. У нас із ними різна природа. А звідки ми знаємо, яка природа в космічних пришельців? Може, наша апаратура слухається їх так, як добрий пес слухається голосу свого господаря? Саме тому я й наказав перебрати всі блоки нашого найновішого начинання... Залиште мене самого, полковнику. Залиш мене, Фред, я дуже втомився. Я вже починаю забалакуватись. Я мушу трохи відпочити. Хай він здохне, той Сіріус, разом із нашим «Зевсом»! І ось тоді ми розкладемо їхні смердючі трупи і зіжремо все до останньої молекули! Фред, забирайся геть!

Проте полковник не квапився виконувати наказ. Він розважливо й безтурботно проказав по деякій паузі:

— Ви нагадали мені один анекдот, пане генерал. Медичний анекдот. Ви ж знаєте, що мій старший син — лікар? Як на мене, досить дотепно... Повзуть по землі два хробаки. Один і запитує: «Що це тату?» — «Це — трава, синку».— «Ах, як вона приємно лоскочеться».— «А оце квіти, синку».— «Ах, які вони красиві й запашні».— «А над нами — небо, синку».— «Ах, яке все прекрасне довкола. А чому ж ми з тобою, таточку, живемо не серед оцієї краси?» — «Бо наша батьківщина, синку, глибоко під землею».

— Фред, забирайся геть,— мовив генерал уже зовсім лагідно.

— Вам сподобався анекдот, пане генерал?

— Я його вже кілька разів чув від тебе, Фред.

— Справді? Вибачте. Мабуть, мені скоро доведеться подавати у відставку. На моєму місці потрібна людина з гарною пам'яттю,— сказав полковник і лукаво примружився.

І от вже майже все...
Запитань вже немає.
Собака виє.
А душа летить.
(Зі щоденника
Констанція Девіса)

— Життя — прекрасна штука, кицюню. Чи ж не так? І, мабуть, це прекрасно, що мені так хочеться спати з тобою, космічна богине...

Сігна манірно подивилася на Хенка, а той все ще не підводячись з глибокого крісла, закинувши ногу на ногу, продовжував:

— Віддавна кажуть, що не цікаво жити, якщо знаєш усе наперед. Людське існування, мовляв, просто неможли-

во собі уявити в системі чіткої визначеності, бо воно тоді, мовляв, буде позбавлене щастя, без якого люди, як ніби відомо, не зможуть жити або ж перестануть бути людьми. Проте не варто беззастережно погоджуватися з такими твердженнями, моя люба. Розумні сучасні люди майже завжди і майже все знають наперед. Принаймні декому із людського племені не відмовиш у здатності віднаходити можливості майже все знати наперед. І від того вони чомусь аж ніяк не нещаснішають. Вони лише, часом криво усміхаючись, спостерігають за «щастям» тих, хто свідомо нічого наперед знати не хоче. Щоб не злякати полохливого метелика...— Хенк п'яно, але досить стримано розсміявся,— щоб не злякати, не сполохати красивого метелика, який сів їм на плече. Оті мудреці ладні вимазуватися липучкою, аби той метелик щастя приклеївся ніжками, і хай сидить на плечі вже здохлий, зотлілий, хай навіть перетвориться на гусінь, аби лиш не відлетів. Бо щастя легше утримати, аніж потім наздоганяти. Так говорить мудрість багатьох племен. Ти зі мною не згодна, космічна богине?

— Я відчуваю, що ти вже дописав свою геніальну повість, яка принесе тобі всесвітню славу.— Сігна намагалася дивитися на нього закоханими очима.

— Моя шановна Сігно Конрад, життя — прекрасна штукенція. І тому справді ходімо до мене додому, де трохи затишніші умови для спілкування людей, котрі не вимащують свої плечі липучкою...

— Равлик вилазить із своєї мушельки... Слимачок...— На її устах грала бридлива усмішка.— Ну, ходімо вже...

Я тупо дивився на екран, і в моєму погляді не було ні здивування, ні страху, ні будь-якого внутрішнього заперечення, ні жалю, ні образи, ні обурення, ні звичайної батьківської жалості... Нічого. Застигла тінь єдиного бажання, щоб це все швидше закінчилось. Я просто заплакав.

(Зі щоденника Констанція Девіса)

Генерал з'явився у машинному відділенні «Зевса» несподівано. Ішла остання перевірка перед стартом.

— Ну, що тут? — Голос генерала схвильовано дрижав, але його виправдовувало те, що він увірвався зненацька, важко переводячи подих.

— Все гаразд, пане генерал,— крізь зуби мовив полковник Форест.— Все гаразд.

— Екіпаж зайняв свої місця?

— Вже віддана команда.

З полковником Форестом вони піднялися в кабіну пілотів. Двоє молодих стрункіх хлопців в оранжевих комбінезонах з відкинутими шоломами зустріли їх, хвацько виструнчившись.

Батько з сином зустрілися поглядами.

— Ми готові до виконання програми «Зевс». Наше самопочуття відмінне. За нас можете не турбуватися...— І трохи стиха.— Все гаразд, батьку. Я в прекрасній формі.

Генерал дивився на сина майже розпачливо, він простягнув синові пакет:

— Командире «Зевса», ознайомтесь з деякими подробицями програми,— сказав офіційно.

Джозеф розірвав конверт, стоячи струнко, уважно прочитав.

— За систему синхронізації катапультування ми можемо бути спокійні? — запитав трохи згодом.

— Так. Цілковита гарантія,— буркнув полковник Форест.

— Програма зрозуміла, пане генерал!

— В тебе немає ніяких запитань, сину?

— Запитань немає. Програма буде виконана. До зустрічі на Землі!

В очах сина генерал не побачив ні здивування, ні страху, ні внутрішнього заперечення, ні жалю, ні образи, ні обурення, ні звичайної людської жалості до тих, хто мав загинути — нічого! В погляді сина, в погляді бравого манекена, застигла усмішка і лише тінь єдиного бажання — пошвидше стартувати.

«Боже, якого немає, і це мій син? Це моє продовження?»

— Бажаю успіху! Старт дозволяю.

Потім генерал уважно глянув на полковника Фореста:

— Ходімте ще раз оглянемо основні блоки й системи. Маємо час, Фред, аби максимально перестрахуватись.

Полковник охоче погодився:

— Зайва перевірка перед стартом ніколи не зайва.

Полковник пішов першим, за ним — генерал.

— Ну, яку версію походження шановного Сіріуса...— почав був Форест, але надовго замовк, вони опускалися вузькими і крутими сходинками.— Справді, які ваші передчуття, пане генерале?

— Хай мої передчуття залишаться зі мною, Фред. Слова, як і передчуття, субстанції нематеріальні...

Протискуючись поміж регенераційними колонами, генерал Констанцій Девіс швидко і непомітно уклав між стулками ребер холодильника невеликий портсигар, начинений

вибухівкою. Помітити його там без спеціального обстеження, навіть якби полковник і повернувся, було неможливо.

Вони вийшли з велетенського корабля, люк за ними зачинився.

— Ну що, як кажуть, Бог на поміч,— мовив полковник Форест.

— Атож. Бог завжди допомагає у добрих ділах.

«Зевс» вибухнув на сорок сьомій секунді після старту. На екрані центральної пультової все було добре видно. Спершу розверзлася земля, і з-під неї повільно почала випинатися срібляста куля, вона криваво відсвічувала у променях призахідного сонця, у вихорі вогню вона все швидше піднімалася в небо. І раптом...

Все розпалося на тисячі уламків, оповитих густою хмарою, які на мить немов зависли в повітрі.

Генерал, притуливши до вуха рапану, яка марно прагнула відгукнутися серед густої тиші глибинами свого вивареного колись у старій каструлі молюскового єства, тупо дивився на екран, і в його погляді не було ні здивування, ні страху, ні внутрішнього заперечення, ні жалю, ні образи, ні обурення, ні звичайнісінької батьківської жалості, ні тіні радості від того, що «Ера» не буде знищена, а він, генерал Девіс, зможе вважати себе порядною людиною і йому не буде соромно перед Богом, якого немає,— нічого! В погляді генерала застигла тінь єдиного бажання, щоб це все швидше закінчилось. Він просто плакав.

Відразу після вибуху полковник Форест вийшов на зв'язок із Центром.

— Сьомий! Терміново дай третій канал!

А за мить:

— Артуре! Негайно запускай виконання програми «Преса»! Негайно!

За кілька хвилин, не обертаючись, люто дивлячись на екран, полковник проказав:

— Прийміть мої щирі співчуття, генерале. Але мушу вам сказати, що треба готуватися до ще гіршого... Мої хлопці мають матеріали, які незаперечно свідчать, що ваш син, астронавт Джозеф Девіс, вів подвійну гру. Цілком можливо, що саме він і був отим Сіріусом. Розслідування прояснить усі подробиці. Особисто вам я раджу піти у відставку. До вас ніяких претензій... сподіваюсь, не буде. Подумайте самі про своє майбутнє.

Якусь мить панувала напружена тиша.

— Спасибі за пораду, Фред. Але я обіцяю тобі... Власне, я передчуваю, що нас обох чекає прекрасне майбутнє, за яке нікому з нас уже не доведеться соромитись,— мовив тихо генерал, дістаючи з кишені пістолет.

(Зі службового листа полковника Білла Гордона)

«Особисто для мене в цій історії залишається багато незрозумілого. Хоча слідство вже закінчилось, але все те, що трапилось на базі космічних досліджень 17М/13, ніякою мірою не пояснює рішення комісії. Висновки комісії цілком переконливі для загалу і навіть для широкого кола непрофесіоналів, але, на жаль, не можуть бути переконливими для фахівців.

Особисто для мене залишається вельми загадковим — чому Джозеф Девіс, командир корабля, ворожий агент, не уникнув смерті? Враховую також той факт, що його батько, генерал Девіс, котрий очолював виконання цієї урядової програми, також загинув, до всього ж «добровільно». При всьому бажанні я не вбачаю у цьому ніякісінької логіки. Якщо червоний агент — це справді Джозеф Девіс, про що переконливо свідчать опубліковані документи, то чому корабель вибухнув відразу після старту? Система катапультування була продумана, за матеріалами перевірки, до найменших подробиць. В цьому немає підстав сумніватися.

«Зевс» мусив імітувати неполадки в роботі електроніки і попросити допомоги в орбітального модуля «Ера», розраховуючи не тільки і не стільки на правила й закони орбітальної навігації, але насамперед на «психологічний статус екіпажу «Ери». «Зевса» мусили допустити не просто на максимально близьку відстань, а мусили б дозволити пристиковку, оскільки допомога в полагодженні систем електроніки вимагає ретельного огляду (і така можливість теж мала зацікавити екіпаж «Ери»), не викликаючи мимовільних страхів щодо безпеки.

Система катапультування, повторюю, була продумана до найменших подробиць. То чому ж Джозеф Девіс, ворожий агент, вибухнув відразу після старту? І чому його батько, генерал Девіс, вирішив за найдоцільніше пустити собі кулю, не забувши і

про свого підлеглого полковника Фореста (цілком можливо, виконуючи його прохання)?

Як свідчать матеріали розслідування, генерал Девіс не мав за собою ніяких компрометуючих свідчень.

Я особисто вважаю, що батько, генерал Девіс, здогадувався про «духовне сум'яття» свого сина, котрий вів подвійну гру. Будучи справжнім патріотом, генерал знайшов у собі сили перебороти батьківські почуття і якимось чином знайшов можливість знищити «Зевса» разом зі своїм сином, оскільки в разі виходу на орбіту Джозефа Девіса ми могли б мати непередбачені наслідки. Програма «Зевс» могла б стати відомою широкому загалу, що по своїй суті близько до розв'язання воєнного конфлікту між двома наддержавами.

З цього приводу варто зауважити на ідіотизм тих осіб, котрі розробляли варіанти й допускали можливість «випадкового» безпілотного торпедування модуля «Ера». Доцільність саме програми «Зевс» не повинна викликати сумніву.

Я особисто вважаю, що вибух «Зевса» відразу після старту може бути пояснений лише втручанням генерала Девіса, який знайшов у собі сили перебороти батьківські почуття заради незаплямованого громадянського сумління. На мою думку, генерал Девіс заслуговує (враховуючи насамперед проблеми патріотичного виховання молоді) на зведення йому пам'ятника, як національному героєві.

Гадаю, що варто подумати також про уславлення особи полковника Фореста, не зважаючи на те, що він загинув від руки генерала Девіса. Повторюю, я гадаю, що це було зроблено за проханням самого полковника, котрий не міг собі пробачити, що не викрив на своїй базі ворожого агента. Немає ніяких підстав сумніватися у відданості полковника Фореста».

■ ■ ■

Валерій Шевчук

МІСЯЧНИЙ БІЛЬ

Дивуються люди, що василиск одним очей позирком чоловіка вбиває. Далеко більше дивуватися треба, що чоловік очима своїми, либонь, не тіло, але душу і не часовою тілько, але вічною вбиває згубою.

Іван Величковський

Студіозуси

Сірі хмари колотились у небі, наче було накидано туди роздутих, розкудланих голів, і вони котилися, як колеса, що ледве долають грязюку.

Я йшов разом із Вітторіо, ми й справді ледве долали багно. Пробиралися повз зачинені віконниці, і дощ, що вряди-годи розкрапувався з тих схожих на колеса голів, обсипав нас з голови до ніг, і ми стріпувалися, як мокрі кури.

— Погода, хоч собак вішай! — буркнув я.

— Що ти сказав? — озвався за спиною Вітторіо.

— Я сказав кілька слів про погоду.

Позирнув на небо, і погляд мій заблукав поміж хмар. Стояв я тут, на цій брудній вуличці в Болоньї, і велика туга охопила мене. Побачилася мені раптом дорога, щедро залита сонцем, обабіч вигиналися дві стіни молодого хліба, а по тій дорозі їхав мій батько. Їхали коло батька я і мій молодший брат. Вгорі висів невгамовний жайворонок і дзвонив, дзвонив...

— Згадався рідний край,— тихо промовили мої мокрі вуста.— Ти любиш згадувати рідний край, Вітторіо?

— О так! — вигукнув Вітторіо.— Це маленьке місто між скель. Там за́мок моїх предків, і я часто гуляю по його покоях вночі. Уві сні, звичайно! — засміявся він.

— Вітторіо...— сказав я сумно, бо ніяк не міг подолати цього химерного настрою, що раптово напав мене. Бозна-чому захотілося, щоб я опинився на цій вулиці сам, щоб зміг повернути в інший бік, ніж той, куди ми йдемо,— щось зі мною діялося не зовсім збагненне: великі хвилі підкочувалися під ноги, наче стояв я на морському бере-

зі; кликали вони, ті хвилі, і манили ступити на їхні хиткі спини.

— Хотів мені щось сказати? — повернувся Вітторіо.

Я зупинився й замилувався на свого приятеля. Тонкий і стрункий, з орлиним носом і променистими темними очима, які аж світяться в цьому сірому світлі,— добрий і любий мій товариш, з яким мені завжди легко; слова сиплються з його вуст, як ніжне пелюстя, а очі його народилися для того, щоб заворожувати красунь. Я милувався з приятеля, адже сам був інакший. Жодна красуня не опустила переді мною зору: сірий я, наче шматок олова. Але ніколи не заздрив Вітторіо — ставився до нього з любов'ю.

— Не хочеться йти сьогодні в ту таверну,— сказав я м'яко.— Мені, любий мій друже, чогось неспокійно на душі: цілу ніч снилися важкі сни...

Мені снилася рідна земля. Дивився на неї з височини, наче став птахом і лечу, ледь ворушачи крильми. Місяць яскраво осявав місто внизу, оточене дерев'яним частоколом. Посередині воно було перерізане внутрішнім парканом, який відділяв частини, що ними володів наш рід і рід Сокольських...

— Саме тому,— озвався Вітторіо,— я й веду тебе в таверну. Маю охоту повеселитися! Коли мені лягає на душу тривога, я, друже, п'ю вино чи намагаюся закохатися. На день чи два, а буває, що тільки на ніч.

Він засміявся, блиснувши зубами.

— До гулянок і я охочий! Хоча щодо красунь...

Вітторіо вдарив мене рукою по плечі, обійняв.

— Тебе гризе, друже, тривога. Твій тон... еге, в мене від нього аж мурашки побігли по спині.— Дзвінкий сміх Вітторіо трохи неприродно озвучив довгу й порожню вулицю, по якій ми ішли.

— Сказав так тому,— озвався я тим-таки тоном,— що мурашки почали повзти по мені раніше.

Втікач

Брудний, заросліий чоловік ішов через занедбане поле. Навколо хиталися мокрі від недавнього дощу бур'яни, босі ноги в чоловіка задубли, одежа звисала брудними клаптями, а очі палали гарячковим вогнем. Чагарники довкола були вже голі, голе було й небо, хай і повите хмарами. Гнала чоловіка нудьга, він вряди-годи зупинявся, наче бачив перед собою марево. Він і справді бачив ма-

рево, гру різноколірних стяг і кіл, вони змінювалися і зміщувалися, і від споглядання цієї гри чоловік мав утіху. Перед його зором мінялися місяці й пори року, часом він бачив поле, повне золотого хліба, а з синього неба лллося на нього чисте срібло пташинного співу. Він бачив затишну білу хатину під солом'яною стріхою, а на порозі тієї хатини — його батько й сестра. У дверях стоять один і другий його брати, він іде до них, і вони приязно всміхаються, чекаючи, коли перебреде він нарешті поле і дійде до воріт. Батько тоді підніметься назустріч, і очі його синьо засвітяться.

По той бік поля, бачиться йому, дзвінко клепле косу висока чорнява жінка. На ній барвисте вбрання, а коса її чорно грає під сонцем.

Глуха втома ламає тіло подорожнього, він хоче сісти тут-таки на землю, хоч зовсім близько від нього і біла хатка, і рідні його серцеві постаті.

Жінка з косою повертається до нього і дивиться довгим незмигним поглядом.

— В тому убогому житлі,— бурмоче чоловік,— мені буде затишно. Давно вже мрію про мирне пристановище, світло печі і теплий дух вареної страви. Людина завше цього прагне, і завше настає час, коли їй треба постукати в якісь двері...

Здається чоловікові, що світ, у який йому випало приміститися, розкладено на дві великі кулі. Одна повна дощу, вогкого вітру і голих чагарників, друга повна золотого хліба, сонця і срібного дзвону. Жінка в барвистій одежі — в тій другій кулі, ідуть там жнива. Вона косить пшеницю, хоч годиться збирати її серпом. Біла хатка з рідними постатями теж у тій іншій кулі, і йому, здається, довго ще туди брести.

Стискує вуста, аж риплять зуби,— інші образи вже пливуть у його втомленій уяві. Йде поруч із ним Вітторіо, і його чистий сміх зігріває подорожнього...

Скаче через поле худий, висохлий на тріску вершник. Очі його палають, а він, забувши про повіддя, махає руками...

Чоловік зупиняється. Мружить з натуги очі, тре брудними пальцями чоло, наче збирається щось згадати. Але він не може нічого згадати. Тоді простягає перед собою руку, як сліпий, і раптом відсмикує — рука наразилася на дерево.

Дерево стоїть серед поля самітне й голе. Під ним лежить мокре й лискуче листя. Жовто-брунатне і вже напівмертве, воно сяє тихим тліном — пробрала його трутнз-

на. Синя невелика пташка пурхає з чорної, наче виглянсованої гілки і щезає в сірому повітрі.

Чоловік починає згрібати листя. Горне його скоцюрбленими пальцями, гребе, наче граблями, і кидає оберемками під дерево. На те він розтрачує всю силу, бо коли сідає під дубом, очі в нього сплять.

Тоді ж бо він і чує цокіт кінських копит. Далекий, зовсім глухий звук заповнює слух утікача і примушує на мент розплющитися. Холодний вогонь струмує з його погляду — наче хвиля вітру прокочується через голе поле.

Вітторіо

— Я тоді побачив,— шепотів утікач,— чоловіка, що дивився на мене і всміхався. Коли ж дон Карлос вигукнув свою похвальбу, той чоловік розреготався.

Я й зараз бачу ту картину: висохлий на тріску юнак дивився на розгулялих студіозусів, а очі його горіли несамовитим вогнем.

— Он хто найбільший багач у Болоньї,— прошепотів мені один із студіозусів.— Це він — Бонтиволья!

Дон Карлос щось кричав, верещали дівчата, музики надривалися, і я відчув веселий трем, що завше охоплював мене, коли я впадав у добру гулянку.

Бенкет тільки зачинався, і ми сподівалися на бучне дозвілля. Джорджано вже вигукував непристойні вірші, а мій любий приятель Вітторіо поривався танцювати на столі. Йому звільнили місце, і він закрутився дзигою. Кричав і підвискував, а ми плескали в долоні й погукували. Бонтиволья теж плескав у долоні, хоч на вустах його приклеїлася зневажлива усмішка; дівчата, що примостилися біля нас, сміялися. Декотрі з них уже сиділи на колінах у нашої братії і пили разом із ними; я теж осмілів і потягнув за руку одну. Дівчина жартома відбивалася, але вино, яке я їй запропонував, випила, весело перекинувши келиха до рота; вона приснула зо сміху, червона рідина потекла їй на підборіддя, а мені здалося, що із ночі, через темні вікна простяглася раптом довга й прозора рука, увійшла мені в груди і міцно стисла серце. Я завмер, і навіть моя дівчина перестала сміятися, від здивування очі її розширилися, а мокрі од вина вуста розкрилися.

— Гей! — гукнув дон Карлос.— Хто зі мною змагається?

Він заклав руку за спину і, схопивши губами келиха, вправно перекинув його до рота.

Це вивело мене із заціпенніння, і я, як і всі, кинувся до свого келиха — ми радісно почали обливатися вином. Джорджано приснув вином дону Карлосу межи очі, а дон Карлос урочисто посадив йому на голову таріль з приправами до м'яса. Всі загорлали, музики надривалися, і ми пішли зі своїми дівчатами в танок. Навколо плавав зелений дим, ми навісніли в розгулі, завзято крутили своїх дам і тупали ногами. Піт градом котився з наших червоних облич, роти жадібно хапали повітря, з них виривалися хрипкі погуки; верещали дівчата, від того галасу й тупоту, здавалося, ходили ходором стіни таверни. Бонтиволья дивився на нас гарячими очима і пристукував у такт музиці рукою. Глумлива усмішка зникла з його вуст, на худі щоки лягло по рум'янцю.

Тоді мені захотілося учворити в цьому пекельному клекоті якийсь бешкет чи жарт.

— Гей! — закричав я Вітторіо.— Хочеш, я вб'ю тебе поглядом?!

Всі засміялися, я засміявся також, засміявся й Вітторіо, засміявся в кутка Бонтиволья. Всі кинулися до мене й загорлали:

— Вбий його поглядом! Вбий його поглядом!

Дівчата кричали те саме — це була дивна суміш тонких і грубих голосів, і я, підбурений хвилями чаду й хмелю, гордо вийшов наперед. Всі обступили мене, сподіваючись на якесь чудо.

— Стривайте,— сказав я, п'яно похитуючись.— Я зараз уб'ю його поглядом!

— Га-га-га! — заревло товариство і заплескало в долоні.

І знову здалося мені, що звідтіля, із ночі, простяглася довга й прозора рука, увійшла мені в груди і міцно стисла серце. Але було вже пізно відступати. Вітторіо поставили навпроти мене, він прискав сміхом, а я зробився сумний.

Це була тільки мить, бо на мене раптом плеснуло темною силою, неначе впала на голову ніч, а сам я почав дерев'яніти.

— Вбивай його! — кричала невгамовна братія.— Чого ж стоїш?!

Я не знав, що зі мною діється. Гарячий клубок підкотився під горло, червоний вогонь спалахнув у мозку; щось розкололося, бо відчув я глухий звук; мені перехопило подих, і я ще більше здерев'янів. Погляд мій випромінював неземне сяйво, я весь горів, наче смолоскип,— по таверні промчав шалений вихор, все посіріло, і я побачив пере-

страшені обличчя моїх товаришів, роздерті в крикові дівочі лиця, спотворене і страшне обличчя Вітторіо, мого любого друга. Мені вже несила була витримати це напруження, я відступив набік і раптом — диво дивне! — раптом завмер, скутий хвилями незрозумілого жаху: Вітторіо падав.

Все навколо освітилося мертвотно-блідим світлом, я відразу втямив: сталося щось дивовижне і страшне. В таверні запала тиша, всі повернули до мене білі як полотно й перелякані обличчя, вгорі над моєю головою начебто батіг стьобнув. Я скрикнув уражено, як кричить поранений птах, і, затуливши обличчя долонями, кинувся до виходу.

Але я не встиг вскочити у темний завулок. Чиясь сильна рука спинила мене, і я побачив бліде, висушене обличчя Бонтивольї.

— Ходімо зі мною! — гарячковим шепотом сказав він.— Я сховаю тебе.

Я покорився — мені нікуди було тікати. Тому покірно пішов за ним. Неподалік стояли коні, і ми, скочивши в сідла, помчали по темних і наче мертвих вулицях Болоньї.

Втікач

— Ось що порушило моє життя,— шепотів утікач.— Тоді, влітку 1592 року, світ для мене і справді переломився.

Він сидів під деревом на купі мокрого листя, і перед ним знову відкрилася ясна далина — світла, залита сонцем куля.

Йшла до криниці з двома дерев'яними відрами на коромислі сестра. Спинилася біля криниці і почала спускати між цямриння тичку з начепленим цебром. Голосно зарипів журавель, піднялося вгору його охвістя з прив'язаним каменем.

Батько сидів на порозі, а двоє братів пиляли колоду, взявшись за ручки синьої, лискучої пилки. Летіла з-під тої пилки золота тирса; коло братів блукали, розпустивши пишні хвости, пави і погукували тонкими, різкими голосами, клювали тирсу, а сестра витягувала вже друге цебро. Воно вигулькнуло із цямриння, і від нього відкололося кілька іскристих, водяних язиків.

Сестра начепила відра на коромисло і пішла, красиво вигнувшись, до хатини. Брати повернули до неї обличчя, але не перестали пиляти. Повільно ходила в їхніх руках пилка, поперемінно переміщаючись від одного пиляра до

іншого. Золота тирса засипала завмерлих біля їхніх ніг пав, а батько підвівся, щоб дати дорогу дочці, котра йшла до порога з повними відрами...

Було мокро й холодно. Втікач, зібравшись на силі, встав. Рушив від дерева, ледве переступаючи ногами, і довго йшов. Зрештою незрима сила знову спинила його. Знову витяг руку, як сліпий, і торкнувся паркана, що виріс йому на дорозі.

На пальцях лишився бруд від моху, яким обросло дерево. Він пильно подивився на замащені пальці, а тоді, спираючись долонею об паркан, поплентався до воріт. Були вони перетрухлі і безживно завалювалися досередини. Втікач ступив на зарослe травою подвір'я і подибав до ганку. Двері в домі вивалилися також. І він зайшов досередини. Зграйка пацюків шмигнула від нього вбік.

— Ага,— пробурмотів він.— Хтось тут таки є!

На нього повіяло пусткою, але він зрадів і пустці: одяг на ньому зовсім змокрів, до того ж зморював його сон.

Зайшов до світлиці, пахло тут глиною і гнилим деревом. Пахло вогким і прілим листям, але подорожньому було приємно вдихати й цей дух домівки. Він важко опустився на протрухлу підлогу і ліг.

Біля голови росла папороть, і він чув, як сухо вона шелестить. В неї сотні дрібних оченят під листям, і всі ті оченята дивляться на нього із співчуттям. Втікачеві починають пахнути якісь квіти, тонко й заспокійливо. Він ледве тримає втомлену й запаморочену голову. Перед очима стелиться туман, блищать вогкі й чорні стовбури. З тих стовбурів зорять вивірки — скільки стовбурів, стільки й вивірок. Він дивиться на них, як на своїх співрозмовників. Розуміє, що спати не час. Треба найти силу розповісти хоч би тим вивіркам про те, що його мучить. Але чи повірять йому ці дивні його співрозмовники?

Зрештою втікачеві байдуже, чи вони віритимуть йому. Він лежить горілиць — небо вгорі синє й чисте. Дивне це поєднання: покинутий хутір, туман у лісі, вщерть наповненому деревами і вивірками, а там — синя безмеж, голубий спокій і тепло. «Нехай мені стане те небо пергаменом,— думає він,— очі мої писатимуть там чудну мою історію».

Він приплющився, але небо не зникло. Чув, як шепочуться людськими голосами вивірки,— його поступово заколисувало, загортало у теплу одежу. Біля нього стояла жовта, аж золота, лисиця і раптом почала на нього дзявкотіти. Він знову побачив очі Вітторіо.

— Поглянь, яка вона чудова! — шепоче втікач, і Вітторіо стверднo киває.

На галявині сидить дід у дивному балахоні. В нього замість обличчя пацюча морда, але він читає книгу. Грубезну книгу, в якій, певне, не одна цікава історія.

Лисиця біжить до діда, і вивірки схвильовано починають гризти собі кігті. Клубочиться туман, і в тому тумані і дід, і золота лисиця, що біжить до нього, хитаються. Лисиця вже зовсім близько, майже доходить до старого, вже навіть звів він угору пацюче лице, аж раптом розлунюється сухий тріск — лисиця спалахує високим і рівним вогнем.

Зізнання

Чернець сам знайшов возного Кунатовського. Він прибув у Бар, коли вже мали зачиняти ворота. Його впустили, хоч вигляд він мав доста пошарпаний.

Возний прийняв його у себе вдома, бо справа, про яку той хотів посвідчити, хвилювала вже цілу околицю. Наготував каламар і попросив ченця розповідати.

У глибині кімнати заворушилася купа лахміття. Попливли сутінки, в тих сутінках купа лахміття здалася возному химерною і загадковою. Спершу він уздрів суху, кострубату руку, а тоді випливла й сива, розколошкана борода. Старий і справді був убраний у страшні лахи, що вже майже не нагадували чернечої одежі. Голова в нього була лиса, обличчя сухе й жовте. Довгий ніс стримів, облитий світлом од свічки, яка горіла в мешканні, і від того падала йому на очі глибока тінь. В їх темних озерцях спалахували гострі іскри. Густі борозенки зморщок були заповнені червоними тінями, а рот зяяв темною порожнечею. Чернець відкашлювався, він кашляв довго й нудно, а тоді з вуст йому посипалися сухі, шелестливі слова.

Убійники

Я сидів на порозі своєї пустиці, і вже не один і не два роки прошуміло над моєю головою. Ревно молився і ревно читав святе письмо; наді мною здіймалося високе небо, і я любив годинами дивитися у його невиміряну високість. Я шепотів святі слова, і душа моя спокійно спала.

Неподалік була галявина, на якій жили куріпки. Білі, як молоко, й ласкаві, як трава. Я полюбив тих куріпок, а коли стежив, як вони пасуться, тиха злагода приходила до мене. Вечорами, коли спускалося сонце, коли провисали поміж стовбурами золоті стяги, мої куріпки йшли спати, а я лаштувався до вечірньої молитви. Так тривало доти, доки не набрела на мою галявину лисиця. Була жовта й обскубана, притьма кинулася на одну з куріпок — аж пір'я полетіло. Я вискочив із пустиці і побіг рятувати нещасну. Але куріпки вже не було, як і лисиці, біліло в траві тільки пір'я.

Холодне почуття обвіяло мене, наче зимний вітер. Я став над тим жалюгідним пір'ям і помолився. «Боже милостивий,— молився я,— відведи од цього місця пристрасті людські. Дай, боже, жити простим життям!»

Тоді-то все й почалося. Спершу на галявину вийшов заросли чоловік. Він ніс на плечах мертве тіло і важко згинався під ношею. Кинув те тіло й, озираючись, пішов геть. Я дивився на нього з-за кущів і навіки запам'ятав його обличчя. Було воно ще молоде, з широкими вилицями і заросле рудою поростю. Я довго стояв, причаївшись, аж доки не заховався в лісі незнайомець. Тоді вийшов зі свого сховку і наблизився до вбитого. Страшна рана примусила мене здригнутися: нещасного поцілено стрілою, а потім висмикнуто ту стрілу з м'ясом. Я знову впав на коліна. «Боже милостивий,— помолився я.— Не вводь мене в ці чорні пристрасті. Я пішов од світу, щоб не знати й не бачити їх. Дай мені, боже, спокій і можливість нового забуття». Небо мовчало, але молитва мене трохи заспокоїла. Я вернувся в пустицю, знаючи, що вже ніколи не прийдуть на мою галявину білі куріпки і не сидітиму я спокійно на порозі, зустрічаючи захід сонця. Жах заповз мені в душу, і я знову віддався молитві, нестримно б'ючи поклони. Мені болів уже лоб від багаторазового вдаряння об землю, в мене дерев'янів язик від тої безлічі слів і прохань, що їх вилив я в небо. Але це заспокоїло мене тільки на короткий час: жах убив-таки зачарування, яким я так довго жив, адже зовсім поруч лежав труп людини, і я мимовільно став співучасником якоїсь дуже гидкої історії. Спершу я хотів закопати незнайомця, але в мене не було рискаля. Був тільки великий ніж, що ним видлубував їстівне коріння, але копати яму тим ножем треба було півночі. Тому-то я й покинув пустицю. Взяв на плечі торбу зі своїми пожитками і почвалав шукати місця тихішого і вдатнішого, де була б галявина з незайманою травою і де б безпечно гуляли по тій траві білі куріпки.

Спершу я йшов неквапно. Але чим далі, тим дужче гнав мене відчай, і я вже майже біг, утікаючи від того нещасливого місця.

На узліссі я побачив людину і хотів обійти її, але той чоловік мене помітив.

— Гей, отче! — гукнув він до мене.— Ану ж бо підійди сюди!

Я змушений був підкоритися наказові, але коли підійшов, то вразився, таке втомлене було в того чоловіка лице й такі чудні й несамовиті очі.

— Чи не бачив ти тут, отче, молодика? — спитав він і змалював мені словами рудоволосого чоловіка з широкими вилицями.

Я злякався.

— Ні! — відказав я людині з чудними очима.— Нікого я не бачив і нікого не хочу бачити.

Він хитнув головою, і я пішов собі далі. Ішов довго, коли ж раптом з кущів долинув до мене чи то плач, чи стогін. Попрямував я на той стогін, а коли розгорнув палицею кущі, спинився вражений: переді мною лежав рудоволосий убійник. Він конав. Я схилився над ним і відчув, що йому лишилося жити лічені хвилини.

— Він убив мого брата,— прошепотів рудоволосий, і я нижче схилився до нього, щоб почути його шепіт.

— А кого вбив ти, сину? — запитав я.

— Я вбив його брата,— прошепотів нещасний.

Він витягся і неголосно скрикнув, я зрозумів, що душа його відлетіла у темне царство.

Я знову помолився богові, бо навколо мене чинилися речі, дивно зв'язані між собою. «Боже милостивий,— сказав я.— Ти ведеш все-таки мене по цьому колу. Ти насилаєш на мене пристрасті, від яких я тікав. Це дуже тяжкі випробування, боже. Відведи мене з цієї стежки і дай зажити справжнього спокою».

Але цього разу молитва не заспокоїла мене. Я відчув незбагненний жах. Сльози потекли по моєму лиці, я озирнувся затравлено туди, де лежав мертвий, і кинувся навтьоки. Не для моїх літ, пане, так бігати і не з моєю силою. Але я мчав через ліс, начебто хто стьобав мене батогом. Вибіг на узлісся і впав знеможено в траву.

Тут-таки на мене набрів кінний загін. На чолі того загону був рудоволосий немолодий чоловік, що також мав широкі вилиці.

— Я нікого не бачив і нікого не хочу бачити! — закричав я, падаючи перед цими людьми на коліна. Тоді рудоволосий наказав дати мені кільканадцять разів нагаями.

Я не витримав і десятого удару і розповів тим людям усе, що бачив і від чого втікав. Вони миттю покинули мене і помчали забирати вбитого, а може, й свого родича. Я знову сховався у лісі і тільки під вечір надибав якусь печеру і забився у неї. Був такий наляканий, що забув віддати належне богові. Сидів у тій криївці і трусився, як осиковий лист. Боявся, що тільки рушу звідси, мене знову вправить у те коло і знову доведеться пити гірку чашу.

Вночі, однак, мене напав у тій печері такий страх, що я вискочив з неї і, як безтямний, помчав через ліс, не відаючи куди. Спотикався об корчі й біг, знову спотикався і знову біг. Я біг і підвивав, наче поранений звір, а коли розвиднілося, побачив вражено, що стою на своїй-таки галявині біля власної пустиці. Навколо панували тиша і спокій, сяяло сонце й паслися білі куріпки. Я притьма кинувся туди, де лежав забитий, але побачив тільки притолочену і трохи скривавлену траву. Я впав тут-таки на коліна і звів обличчя угору. «Боже,— сказав я,— ти приводиш мене знову на ті самі стежки. Чи ж закінчився цей чудний мій і незбагненний сон?»

Місячний біль

Втікач лежав хрестом на трухлявій підлозі покинутого мешкання, і його наче хвилі велетенські гойдали. Перша хвиля — градастий дощ за вікном: через діряву покрівлю падали важкі, студенисті краплі, і, хоч вибрав чоловік собі сухий куток, на нього сипалися вогкі іскри від розбитих крапель. За виваленими вікнами безнастанно шелестіло, і втікачеві здавалося, що тисяча водяних духів вигецують довкола на одній нозі. Друга хвиля — це тиша вечірня, бузкового кольору небо, на яке втікач невідривно дивився, в небі тому ставали, хиталися, наче плавали в прозорій бузковій воді, білі вигинисті звірі. Потім розчинилися й ті звірі, і небо стало чисте і неймовірно глибоке. Втікач тягся туди змученим поглядом і наче пірнав усе глибше і глибше: летів безконечно довго, безсилий збагнути, як це відбулося, що він став такий спокійний і погідний. В нього вистачило сили звестися й сісти, обіпершись спиною об стіну. Уперше лице його пом'якшало, розслабли м'язи — щедре світло неба залило втікача, і це ще більше його вмиротворило.

Так сидів він нерухомо, боячись, що ось-ось закінчиться малий перепочинок, що та барва, яка так нагло освіти-

ла йому серце, помре, як вмирають у полі стяті серпом чи косою колоски. Він заплющив очі і зник із цього світу, а коли знову виплив у нього, то найшла на нього хвиля третя. Все навколо мерехтіло і мінилося, густо освічене зеленим сяйвом. У небі завис великий білий місяць, і те сяйво викочувалося з нього хвилями, наче був то не місяць, а камінь, кинутий у тиху воду. Зір утікача, поблукавши по занедбаному приміщенні, зупинився біля власних ніг. І здалося йому, що ті ноги несуть його по залитій місяцем дорозі. Він спинився серед поля, на якому в'язала снопи жінка. Коса, що лежала поруч, холодно поблискувала в місячному сяйві; жінка крутила сильними руками перевесла, складала жниво і міцно зв'язувала. Наче тисяча жовтих тіл, лежали снопи по всьому полі, а біля хатки із сліпучо-білими стінами все так само розмірено пиляли дрова брати. Був то старший брат і брат менший, брат у других ставив колодки ставма, зводив над головою сокиру, і падала вона безшумно вниз. Старі жінки, а було їх двоє, збирали розколене полінячча, від якого струмувало, як і від усього навколо, жовте світло, і складали на оберемки, а тоді несли ті дрова в повітку. Незрушно сидів на ганкові сивий батько, а сестра, прославши на траві білу полотнину, розставляла на ній полумиски. Димів горщик із юшкою чи кашею. Сестра раптом звелася і завмерла, вдивляючись у залитий місяцем простір. Так стояли вони й дивилися одне на одного: втікач, що зупинився на білій як полотно дорозі, і гарна молода жінка, яка стояла біля справжнього полотна, де готувала вечерю. Сяяли німо стіни хати, ходила взад і вперед пилка, і висівалася з-під неї іскриста тирса. Зводив над головою сокиру юнак із блідим розумним обличчям і повільно опускав її на колодку. Колодка розпадалася на рівні поліна, і ті поліна збирали старі, кістляві руки. Сестра щось сказала, швидко повернувши до пилярів обличчя: миттю зупинилася пилка, і кинув раптом, аж задзвеніла, сокиру брат у других. Випросталися дві старі жінки, і з оберемків їхніх посипалися на землю дрова. Звівся високий, худий і білий батько — всі вони дивилися в один бік, туди, де стояв він, і втікач не міг на них не дивитися — місячний біль увійшов йому в груди...

Втікач розплющився. Місяць горів у його зіницях, місяць схвильовано товкся у нього в грудях, наче груди ті були порожнє дупло. Зашерхлі вуста втікача розтислися, блиснули зуби, і з чорної порожнини виповз хрипкий стогін.

Тоді знову почувся стукіт копит. Був уже ближче, чу-

ти стало, як форкали й іржали коні, як погукували один до одного вершники,— втікач занепокоєно озирнувся на порожні вікна.

Бонтиволья

— Це почалося таки там, у Влохах,— шепотів утікач.— Я тоді зовсім заслаб від того, що сталось у таверні. Образ Вітторіо маячив переді мною, я відчував на собі його докірливий погляд, і в молитвах та у снах перепрошував його скільки міг — адже я не мав щодо нього лихого замислу.

Бонтиволья ставився до мене, як до хворої дитини, мене обслуговували старанні слуги, які виконували найменше моє бажання; зрештою прийшов час, коли мій біль і відчай перестали нервувати мене так гостро. Тоді Бонтиволья почав присилати до мене дівчат і вселяких мудрагелів, у довгих бесідах з якими я забував свої гризоти. Часом я годинами блукав похмурими покоями палацу мого благодійника. Вдень майже не згадував ні про своє нещастя, ні про Вітторіо; ночі, коли не було поруч лагідної втішниці, ще й досі наповнювали мене жахом.

— То сила диявольська! — бурмотів я, блукаючи по замку.— Це диявол вчепився в мою душу.

Цілими вечорами я простоював навколішки перед розп'яттям, що висіло на стіні в моїм мешканні.

— Не хочу завдавати людям страждань,— гаряче молився я,— не хочу нести з собою лиха. Звільни мене, боже, від сили, даної тобою, дай мені забути про неї. Вже чую солодкі нашіптування, вже переймаюся тим страшним, проти чого людина така ниця. Хочу жити простим життям і мати звичайну долю. У світі надто багато лихого і без мене, звільни мене від прокляття!

Я шепотів ці слова, і мені помалу легшало на серці. Зрештою все у волі моїй. Хай буде сумління керманичем моїм, а гріх мій застерігачем.

Бонтиволья, здавалося, мене розумів. Мені подобався цей пан із сухим гострим обличчям, і його сумні очі, в яких вряди-годи спалахував безумний вогник. Коли ми зустрічалися, дивився він на мене надто пильно. Терпляче вичікував, доки я отямлюся, але тримав мене в своєму замкові, очевидно, недаремно. Дивний острах оповивав мою душу, коли Бонтиволья втуплював у мене свої чорнющі очі: щось було в тому погляді не до кінця мені зрозуміле.

Одного теплого вечора, коли спалахували на небі зірниці, а зорі здавалися навдивовижу великими, ми сиділи супроти відчиненого вікна й дивилися на нічне місто.

— Я вірю в таємну силу,— сказав раптом Бонтиволья.— Але мені конче треба з'ясувати, чи вона існує по-справжньому. Коли б її не було,— додав він придушеним низьким голосом,— людське життя видавалося б нікчемним. Не може людина задовольнитися тільки тілесним життям, вона повинна мати в собі щось вище від того — дух багатогранний і перехідний. Я впевнений,— сказав він гаряче, і його погляд начебто перебрав у себе холодний блиск зірок, на які ми дивилися,— що дух мій живий не тільки в тілі моєму, але й у всьому, до чого я доторкаюся. Більше того, мій дух має жити в друзях моїх, а дух їхній — у мені. Я хочу зрозуміти цей закон, мову речей і таємницю сокровенного спілкування... Мені вже небагато залишилося, а я, друже мій, нічого не пізнав.

Миготіли на небі зірниці, освітлюючи все навколо химерним, трохи моторошним світлом, зірвалася, пролетіла і впала десь зірка, над горою зупинився місяць, розливаючи довкіл перламутрове сяйво.

— Я багато роздумую,— сказав Бонтиволья.— Тіло моє нікчемніє, і тільки сильні збудження підтримують його силу.

Мов на доказ своїх сліз, Бонтиволья закашлявся. Бухикав, і обличчя його в місячному світлі набуло землистої барви. Відкашлявшись, ще довго з присвистом віддихувався. Рот розкрився, звідти визирнули темні, попсовані зуби. Мені раптом стало жаль цього чоловіка і за це його безсилля, і за ті дивні його думки. Очі в нього горіли незвичайним, аж несусвітним, зеленим світлом.

— Не тримаю тебе,— сказав він, віддихавшись.— Хочеш — іди, а хочеш — лишайся. В будь-яку хвилину я відпущу тебе, але, кажучи відверто, покладаю на тебе особливі надії.

Зоріли на мене чорні, палкі очі, повні трохи безумного світла. Я дивився на нього і незвідь-чому уявляв велике поле і на тому полі високу жінку в барвистій одежі. Йшла й вимахувала косою. І клалися їй під ноги колоски, а вуста її всміхалися. Вряди-годи вона заводила пісню, і це нагадувало спів піску чи снігу. За спиною в неї слалася ніч, а на полі палали в місячному сяйві тисячі міцно сповитих снопів.

— У тебе дивне обличчя,— сказав Бонтиволья.— Зрештою коли я починаю вдивлятися в тебе, на мене, буває, нападає страх. Ну то що, складемо спілку?

Я вагався: піти від нього так просто не міг. І не піти також. Душа моя в той вечір була дивно схожа на небо з його безнастанними спалахами зірниць, і я сумно вдивлявся в нього. Бонтиволья, однак, чекав від мене відповіді. Стис кулаки, подався вперед, його гостре й худе обличчя було насторожене і сумне, а губи ледь-ледь розсувала бліда усмішка.

— Не можу довго затримуватися у вашій землі,— сказав я повільно, все ще не відриваючи погляду від засипаного величезними зорями неба.— Батьківщина кличе мене. Але поти... поти я пропоную вашій милості безкорисливу дружбу.

...Ми виїздили на конях у гори і весь час здебільшого мовчали або перекидалися загальниками. Мені й справді не хотілося під ту хвилю розмов, я думав про рідних своїх і далеку свою домівку. Дихав запашним повітрям батьківщини, бачив рідні краєвиди і рідні дороги. Я хвилювався від запахів чебрецю, материнки й кашки. Мені й тут дзвонив над головою жайворон, і тут я бачив стрімкий лет орла чи яструба, але це ще більше мене розтривожувало. Звіддалік до мене долинали м'які голоси: рідну мову я чув серед цих чужих краєвидів.

Вряди-годи Бонтиволья зіскакував з коня, щоб зірвати якусь квітку чи травину. Він розповідав мені про ці рослини, і його голос звучав, наче текло розплавлене скло. Часом він зривався і біг, накульгуючи, з сачком за метеликом чи ящіркою. Він добре знав цю землю, її рослини і живий світ, і тільки я блукав по ній похмурим чужаком. Дивився без посмішки, як бігає по стежках мій приятель, як падає він, щасливий, у траву і сміється нервовим сміхом. Допомагав йому звестися, і він тоді сильно стискав мою долоню.

— Онде метелик,— шепотів.— Яка чудова барва на його крилах!

В очах його спалахував гарячковий вогонь, він хапав сітку й кидався за метеликом. Довго розглядав його на долоні: тріпотів той крильцями і губив на пальці яскравий пилок.

— Він як жива квітка,— шепотів Бонтиволья.— І пилок у нього, як у живої квітки. Який дивний світ! Для чого бог усе створив?.. Гей, гей! — вигукував він несподівано й кидався, недоладно підстрибуючи, в траву. Хапав притьма ящірку і, тріумфуючи, підносив її в руках.— Ти подиви, яка чудова ця зелена тварюка!

Я сідав на траву, а він довго бавився ящіркою.

— Я чую, як стукоче її серце,— казав він.— Дивися,

як блищать у неї очі, вона, їй-богу, не дурніша за нас...

Я погоджувався. У цьому куточку, де ми зупинялися, подобалося мені сидіти й дивитися на гайок віддалік. Той гайок чимось до болю нагадував мені батьківщину.

— Вона теж має душу,— просторікував тим часом Бонтиволья.— Даремно думають, що в неї немає душі. В істоти, в якої б'ється серце, не може не бути душі. Слухай,— він ставав веселий і жартівливий.— А може, це мій дід чи прадід, га? Помер, а тоді став ящіркою. Синьйоре,— гукав він ящірці.— Ваша милість не бажає ковтка доброго вина? Синьйоре, не бійтеся — це ваш божевільний онук, який може легко вас задушити чи випустити на волю. Ви засмучені, синьйоре? Але, синьйоре, ми могли б перемовитись... Ви все ще боїтеся, синьойре, ха-ха!

Він виставляв розтулені долоні, ящірка ще сиділа якийсь мент, а тоді прожогом кидалася у траву.

— Слухай, друже,— казав Бонтиволья серйозно.— А її ти міг би вбити? Я дохну з нетерплячки уздріти ще раз те, що побачив у тій таверні. Вибач мені, але я хочу переконатися, що то не сон!

— То був сон,— похмуро відказав я.

Бонтиволья загадково всміхався.

— У світі надто багато говорять про чудесне й загадкове,— сказав він.— І надто мало його є насправді. Це сумно й нудно. Тільки того разу... Слухай, ти, мабуть, єдиний чарівник на світі, еге ж? — Він засміявся.— Знаєш, чого я так думаю? Не хочеш мене морочити й дурманити. Чому?

— Хочу жити простим життям,— відповів я.— У світі й без мене вистачає лиха.

— Але ж,— він затнувся й, повернувшись до мене, засвітив божевільним вогником,— там, у таверні, то був не сон?

Я мовчав. Не хотілося про те згадувати. Мовчки йшов я поруч свого приятеля й думав, що спогад про ту таверну мучитиме мене до кінця днів моїх...

Великий сум обліг раптом Бонтиволью. Великий сум колисав його кволе тіло — народжувалось у ньому щось неприємне мені. Вітер, що має принести посуху, від якої сохне все довкіл. У мене сохло в роті, я помалу починав розуміти, чому тримає мене біля себе цей дивак.

Зціплював зуби й дивився собі під ноги. З трави прудко вистрибували барвисті коненята і летіли, розпластавши зелені крила. Пташки випурхували з кущів, трави і летіли геть, розплескуючи повітря. Білий день радісно цвів над нами — годі було в таку погідну хвилю дивитися на

Бонтиволью. Але я все-таки зирнув на нього і побачив те, що зовсім занепокоїло мене.

У його погляді стояла ніч. Глупа, без жодного промінчика і без жодного світлячка. В тій ночі сухо шелестіли крилами кажани і попискували, тужно перегукуючись. В тій ночі росли жаби і рушали в безконечні мандрівки, шльопаючи по калюжках важкими лапами. Темний вітер повіяв на мене із зеленого світу. Я знову відчув те, що навідало мене в нещасливий той вечір, як ішли ми з Вітторіо до таверни. Тонкий і стрункий, з променистими очима й орлиним носом, мій приятель аж світився в примарних сутінках.

— Я наче свічка,— хрипко сказав Бонтиволья, не дивлячись на мене.— Тямиш це... Страх підступає до мене, бо кожен день, а їх мені небагато дано, марнується. Я згоряю і боюся, що від мене не залишиться й огарка.

Ми були в горах, коли сказав він ці слова. Ранішнє небо палало на сході, і я дивився на ту пожежу з незбагненним болем. Я бачив там, поміж хмар, дивний клаптик землі — стояли на ньому біла хата з солом'яною стріхою. Від тієї хати йшла дівчина чи жінка з дерев'яними відрами на коромислі. Біля хати спинився старий чоловік і дивився услід молодиці. Щось раптом стисло мені серце, аж задихнувся я перед прозорим тим видивом. Жінка повернулася і глянула в мій бік: була то моя сестра. Я подивився на чоловіка біля хати, і сльози мимохіть викотилися мені на вії — був то мій батько...

...Коні йшли безшумно — в траві бавилися дрібненькі веселки: на крайнебі вставало ще непалке сонце. Висіло, наче литаври, і чекало, доки ранок умиє землю, відбувши щоденне своє таїнство. Тоді воно зможе скинути своє запинало і покотиться в небо, випромінюючи золоті соки і наповнюючи ними усе живе й неживе. Поки що все німувало; я зирнув на Бонтиволью; обличчя його повилося рівним спокоєм, очі спочивали десь далеко в просторі, і він майже не тримався за повіддя — попустив коня на самоволю. Я зробив те саме, і ми довго їхали, розкошуючи між цього надзвичайного багатства, яким обдарував нас світанок. Жили в ньому кожною часткою свого тіла; я подумки молився всевишньому за цей дарунок, бо таких хвиль, певне, небагато буде в нашому спільному житті.

Це й справді було так, за якусь мить його обличчя спотворилося, і він хапливо вчепився за повіддя. Навіть захитавсь у сідлі — я вже хотів був кинутися на допомогу.

В цей мент ми й побачили лисицю. Рудий клубінь, що невідь-звідки узявся, впав, наче добра ранкова данина то-

го сонця. Лисиця тікала від нас, метеляючи в траві вогняним тілом, і Бонтиволья, побачивши її, стрепенувся. Обличчя його засвітилося, а очі запалали. Змахнув руками, вдарив коня острогами і загорлав радісно й щасливо:

— Гей, дивися! Вона, бісове створіння, все-таки прийшла! Вбий її, на бога! Скоріш, друже, вона втече, втече!

Ми мчали через поле, що рівно простиралося до обрію, жовтий клубінь перед нами котився вже щодуху. Бонтиволья сміявся й плакав, він гнав коня з диким і щасливим безумом, з дивною і щасливою радістю.

І я раптом піддався його пориву. Це була й справді невинна розвага, я забув про сумне обличчя любого свого Вітторіо. Здавалося, він перевтілився в оцього безумця, що скажено скаче обіч мене. Він і справді повернув до мене лице, таке ж смагляве й тонке, як і в мого доброго приятеля, і я вразився, скільки світла струмувало з нього.

— На бога! — закричав він пристрасно.— На бога, не відпусти її!

Щось стиснулось у мене, знайоме вже оціпеніння скувало єство моє. Я натис на повіддя і зупинив коня. Тіло моє раптом стало залізне, очі загорілися крицевим вогнем, я наче переливався в етер, наче ставав витягнутим луком, спина в мене зігнулася, очі вилізли з очниць — я почув, як шалений вітер промчав полем. Бачив, як задерев'янів Бонтиволья, його залите щасливим безумом лице зльодяніло, він підняв руки, а кінь його повернув до мене велике око. І я уздрів білі хвилі, що спадали з неба,— там, попереду, вже лежала мертва лисиця і повільно осідала збита вихором курява.

Я зістрибнув з коня і пішов до лисиці. Йшов, наче дерев'яними ногами ступав, наче й не було в мене ніг, а з очей мені лилися сльози. Навколо все і справді вмерло. Я бачив крізь сльозяну плівку, що лягла на мої очі, мертвих пташок і мертвих ящірок, мертвих метеликів і бджіл. Але я йшов, поки не спинився над тим нікчемним мертвим жовтим клубком. Сльози заливали моє лице, я забув і про Бонтиволью, і про цілий світ. Сонце палило мені в потилицю, трава не мала роси, і я зрозумів, що знову сталося якесь велике-велике нещастя. Дивився на закоцюблe тіло звірини з вивернутою до неба мордою — очі в неї були мертві, а з моїх котилися безперервно важкі й пекучі сльози.

Повільно під'їхав до мене Бонтиволья. Він зістрибнув з коня і впав переді мною на землю. Повз по землі, поки не обійняв мої ноги. Притиснувся обличчям і чи то за-

плакав, чи щасливо зареготав. Був як великий темний звір, волосся розсипалося йому по плечах, а руки спазматично тремтіли.

— Встаньте, пане! — сказав я тихим, знеможеним голосом.— Я не повинен був цього чинити.

Він звів до мене скривлене лице. Було воно залите, як і моє, слізьми, але цвів на ньому тріумфальний усміх. Чорне волосся відкинулося назад, світили попсовані зуби, а безтямні очі дивилися на мене з безмежним захопленням і відданістю пса. Я здригнувся від огиди.

— Це чудо! — сипів він.— Справжнє чудо — те, про що я завжди мріяв. Ми одного з тобою крою, друже мій дорогий, і нам годі вже прикидатись.— В горлі його забулькав, як вода, схвильований смішок.— У нас одне покликання.— Він хитнув головою назад і хижо вискалився.— Я маю в замку те, що не показую нікому. Але тобі, любий мій приятелю, покажу. Там сидить один старий — він теж робить щось подібне. Це страшні отрути, від яких люди гинуть, наче мухи. Але тобі він і в підметки не годиться.— Бонтиволья знову засміявся, наче полоскав водою горло.— Справжнє чудо — це ти, і я покірно схиляюся тобі до ніг. Ми з тобою творитимем такі діла, ха-ха-ха, що цілий світ здригнеться. Чорними літерами запишуть нас у книги буття людського...

Він зареготав. Корчився в моїх ногах, темний, малий і гнилозубий. Спалахував до мене вузьким прорізом очей, залитих щасливими сльозами, і знову згинався од сміху.

Зрештою погасив свій сміх раптово. Встав і пройшовся по вкритій жорствою стежці. Підборіддя його задерлося вгору, а вуста скривилися від обридження. Турнув ногою мертву лисицю й обернувся до мене.

— Стерво! — сказав він, сардонічно всміхаючись.— Купка стерва, й нічого більше. Я завжди думав: всі горді й бундючні — стерво, всі багаті й могутні — також, всі ниці й молільники, всі святоші... Так, я багато про це думав: всі генії і всі митці — стерво! Є тільки одне в цьому світі, чому варто вклонятися. Чудо! — Він примружив очі і подивився на далекі, повиті м'яким рожевуватим світлом верхи.

Я стояв на тому ж місці, біля лисиці. Сила витекла з мене до краплини. Те рожеве світло, яке бачив я на овиді, вливалося в мою порожню душу і помалу напоювало її. Але сіра хмара росла в моїх грудях, і серце моє плавало між тих сіро-рожевих хмар, і не було нічого в тому заспокійливого. Гіркий полин ріс на навколишніх кручах.

Я теж заростав тим полином і помалу каменів, наче така була моя доля — закам'яніти поміж полину.

Бонтиволья дивився на мене. Темна ніч стояла в його очах. Місяць і зорі були вкрадені з неба, і дув сухий вітер. Усе сохло на тому вітрі, скручувалося і зникало. Зілля й дерева блукали по землі, наче люди, а люди стояли, приліплені до неї гріхами своїми, наче рослини. Німо плакали трави, і то був плач тих, про кого нема й не буде пам'яті. В глибокій прірві цієї ночі плавали шибениці й хрести з повішеними і розіп'ятими. Відрубані руки миготіли в повітрі, і блукали по дорогах відрубані ноги. Відтяті голови котилися, наче перекотиполя, а над ними здіймалося скляне небо, з якого дивилися очі замордованих.

Бонтиволья вже малів у мене перед очима. Чорний карлик між гірких хвиль полину. Я стояв, залитий тим незвичайним потом, і очі мені пекло від сліз, які не могли вилитися. Вони запеклися, як запеклося загорнуте в сірі хмари серце моє.

Я розглядав того малого чоловіка, що закоцюб переді мною, і самотньо й сумно стало мені. Я зрозумів: ті хмарки там, на овиді,— це і є мій сум. З Вітторіо ми інакше дивилися на такі хмари: віднаходили там секрети спокою й рівноваги. «Ні,— подумав я,— цей темний чоловічок не замінив мені приятеля!»

Бонтиволья, отой гном у моїх ногах, раптом здригнувся. Позадкував од мене, не відводячи, однак, погляду. Ми з ним тільки й були з'єднані, що цими поглядами. Тріпотів переді мною, як билина, і сивий піт градом стікав по його блідому обличчі.

— Помилуй! — вигукнув він тонко й відчайно, наче пташеня якесь запищало.

Я мовчав. Був під цю хвилю кам'яний, і тільки запечені сльози палили мене, як жар. Хотілося щось сказати цьому нікчемі, котрий так перелякано від мене задкує, але язик мій закляк у роті. «Не мені,— подумав я,— навчати і настанови давати, адже і на моїй душі гріх лежить невитравний!»

Бонтиволья не витримав цього напруження перший. Повернувся до мене спиною і раптом побіг. Біг, шалено кидаючи ногами, чудернацьким заячим прискоком, а я дивився сумно йому вслід. Було мені самотньо серед цих гір і незатишно. Було мені дивно бачити цю чудну землю і того химерного зайця, що стрибає і стрибає загнано по дорозі. Забув він і про коня, поклавшись на свої хворі ноги,— цвіркун величезний, котрому тільки й дано, що отак бігти й бігти...

Я опустився на коліна і глянув туди, де купчилися нещодавно рожеві хмари. Біла хата світила там ясними стінами, сестра моя несла воду від криниці, а батько замітав двір. Рожева курява провисла над тим двором і заслонила мені його.

Знову зирнув туди, де ще й досі тікав Бонтиволья. Маленька чорна грудка притьмом стрибала по далекій стежці і вряди-годи повертала в мій бік обличчя. Мені жаль стало тої нікчемної грудки: в нього все одно, подумав я, не вистачить сили втекти.

Поруч мирно паслася пара коней. Цей дарунок я приймав: переді мною лежала надто далека дорога, мав її вже зараз почати — тільки на рідній землі я знайду справжню рівновагу.

Там, на своїй землі, подумав я, інакше дихатиму, рідне повітря увіллється мені в душу, як давнє іскристе вино. Там я знайду, мріялося мені, бажаний спокій — я хочу добрести до тої білої хати і напитися з відер, що несе їх сестра.

Втікач

Втікач, здається, заснув. Був у лісі, а над лісом летів, б'ючи чорними крилами, птах. Зирнув угору: птах, як хмара, закривав небо, птах, як ніч, і очі його — дві зірки. Холодок проповз по його спині, він злякано перехрестився і ввійшов у той правічний ліс. Побачив нерухомі обличчя братів своїх, котрі їхали назустріч, приплющивши очі, а за ними ледь маячіли темні постаті матері й тітки. Йому стало страшно від того мороку, що наповзав звідусюди. Пливли між жовтих стовбурів жовті тіла корів, що їх вели люди, такі схожі на нього і його братів. Він наче плив над землею, не торкаючись землі ногами,— біля ніг коливалася папороть, між якої спалахували дивні, схожі на оброслі пелюстками таляри квіти. Птах над головою ліг на верхівки дерев, і мав він сто ніг. Ноги його й були ці жовті стовбури, між яких він чи йшов, чи летів, так само, як стовбурами ставали ноги корів. Коні поперетворювались у карячкуваті кущі, а брати розчинялися помалу в повітрі, стаючи все прозорішими й прозорішими. Тоді він зрозумів, що й вони летять, як і він, але йому їх ніколи не наздогнати. Дорога в них одна, збагнув він, зрештою роблять одне — пиляють і пиляють дерево, а мати з тіткою дрова ті носять...

У втікача запаморочилася голова, в очах замигтіли іскри, зблиснуло полум'я, що ним загорілася папороть; здавалося, йде він по білому, як сметана, снігу. Ліс розступається перед ним, стовбури наче розбігаються в боки, даючи йому дорогу,— ліс був повний людських тіней, прозорих, як і цей білий сніг.

Він сам відчувався тут тінню, сам ставав як дерево, бо всі ці тіні — дерева, і все шепоче, наче біжить під вітром листя. Все неначе в тумані, в якому кубляться побачені за життя людські обличчя. Він зовсім топиться в тому молоці, він у цю мить кентавр, який креше копитом іскри. Там, далеко за ним, уже чується виразний шум погоні: важкі коні мчать, б'ючи копитами землю. На конях тих закуті в риштунки воїни, і мчать вони безперестанку день і ніч...

Часом втікачеві здається, що він ніколи не вийде з цієї руїни, що господь привів його сюди і звільнить тут від дощу й тягаря; втікачеві зимно, а через прочинені двері знову чується шепотіння дощу. Волога заповзає до пустиці, краплі падають з дірявої стелі, дзвінко розбиваються об гнилий поміст і обсівають його холодною мжичкою.

— Є людські закони,— бурмоче він,— а є закони вищої справедливості...

Дивиться у вікно, в отвір влітає збите дощем листя. Мокро плескається об долівку і клеїться до неї.

— Хто може пізнати справжню справедливість? — бурмоче він.— Хто може знати, що виросте з його сьогоднішніх учинків завтра?

Втікача трусить лихоманка. Він намагається загорнути груди в ганчір'я, в яке перетворилася його одежа, але холодні пальці безсилі стиснутися.

— Авжеж! — Утікач ледве ворушить губами.— Ви, певне, не розумієте, хто був той рудоволосий?.. Він замордував нашу сестру. Старий хотів помститися... Старий не встиг. Бачить бог, все це мусило покластися на мої плечі...

Він заплющився, і його обличчя стало вмиротворене. Неначе вслухався в день, у шелест листя і в дзвін капежу.

— Тоді була місячна ніч,— задумливо сказав.

Мати

Я під'їхав до міських воріт. Переді мною й справді було наше місто. Так, місто на дві половини: одна — наша, а друга — Сокольських. Старший Сокольський був мій хрещений батько, а моя сестра — за одним із Сокольських; можливо, колись місто наше з'єднається в одно.

Брама була зачинена, і мені довелося довго стукати. З вежі визирнув воротний, він не міг мене впізнати у незвичному для цих країв іспанському костюмі. Я назвався, і тільки тоді ворота було переді мною відчинено.

— Біда в нас, пане, біда,— забурмотів воротний, і я не міг второпати, про що йдеться. Нетерплячка стьобала мене, тож я, не вдаючись у розмови із старим, стис острогами коня.

Роздивлявся навколо. За час, коли мене тут не було, все позаростало деревами й бур'янами, хати стали нижчі, а тини трухлявіші. Подекуди траплялися люди, скидали, побачивши мене, шапки і кланялися.

Вибирався на горб до замку, і кінь мій важко хекав. Ворота, однак, були наглухо зачинені, і я загупав у них щосили. Лихе передчуття стисло мені серце: щось тут таки й справді відбулося. Десь із глибини обізвався напівчутний голос, питали: «Хто?» Гукнув схвильовано своє ім'я, звуки мені застрягали в горлі. Голос за ворітьми перепитав, тоді я повторив своє ім'я голосніше. Навпроти мене відсунулося вічко, і я побачив насторожене блискуче око, що пильно мене роздивлялося.

— Не сердіться, пане,— сказало око.— Я зараз сповіщу пані.

Око пропало, а я зіскочив з коня. Звідсіля, згори, розстелявся широкий, залитий сонцем краєвид. Хвилями гойдалися хліба і густа трава. На далекій дорозі маячив однокінний віз, а побіч нього їхав неквапно вершник.

Ворота натужно зарипіли, і в них став, зігнувшись у поклоні, вояк. Був у повному спорядженні. Я здивовано на нього подивився, але не сказав нічого, бо гнала мене нетерплячка. Ввійшов у двір і майже побіг через просторий майдан до ганку нашого дому. На ганку стояла моя мати, побіч неї тітка і кілька юнаків.

Ми впали одне одному в обійми, і сльози покотилися з материних очей. Я гладив її сиве волосся й заспокоював.

— Біда в нас синку, біда,— зашамкотіла стара.— Той Сокольський напав на нас знагла серед ночі. Слуги встигли зайняти оборону, але ворогів було втричі більше. Тепер мусимо стерегтися...

Я поцілувався з тіткою, вона плакала, як і мати. На вступі до дверей стояли, наче кам'яні, брати мої, два рідних і один у других. Я кинувся до них і гаряче з ними обійнявся.

— Бог привів тебе до нас у цю лиху годину,— сказала мати.— Вони тоді люто нас побили, але, дякуючи бого-

родиці, залишилися ми живі. Я сховала братів твоїх, а нам з тіткою таки добряче порахували ребра.

— Що вони хотіли? — глухо запитав я.

— Вимагали Гальшчин маєток. Царство їй небесне, вони замучили твою сестру.

Мати замовкла і аж захиталася з розпачу. Грім вдарив з ясного неба, я стояв перед нею блідий, аж білий.

— Гальшку? — перепитав самими вустами.— Нашу Гальшку?

Мені поступово прояснювалося в голові. Он воно що значить те видиво, яке побачив ще у Влохах. Он воно що: хата біла, і сестра, що йде з коромислом і дерев'яними відрами, начебто для того слуг нема. Я озирнувся затравлено. Он вони, найрідніші обличчя, до яких я так рвався: мати, що шепоче й шепоче страшну звістку,— шепіт її вигаслих вуст, як шум листя; рано змужнілі брати мої, вони дивилися на мене, як на чудну з'яву. Вогонь шалений розгорявся в їх грудях: не бачив серед них ще одного.

— А де батько? — спитав я хрипко.

— Царство небесне твоєму батькові,— перехрестилася мати.

— Помер?! — зойкнув я, і знову стало перед моїми очима те химерне видіння: сестра несе воду, а батько чекає її на ганку тієї хати. Він наче почув розмову, бо повернувся в наш бік і подивився тужливо. Пекучий біль стьобнув мене щосили. Навколо захитався і замерехтів світ. Червоні квіти розпускалися на широкому нашому подвір'ї — ними обростали люди й речі, дах будинку й ганок. Вони випиналися з вікон і горіли на парканах і вежах. Здалося мені, що ці квіти — попередження якесь мені, я не міг дійти тями, бо все в мені так дивно сплуталося. Тож знову дивився в одне чи друге обличчя, наче хотів, щоб хтось із них сказав, що все це неправда. Але бачив згорьовані скам'янілі лиця і розумів, що недаремно в мене таке мокре обличчя, недаремно корчаться в судомі пальці, а душа засівається попелом. Попіл сипався з неба, наче сніг; сірий сніг серед літа, обличчя навколо здавалися ще сіріші, і годі вже їх розрізнити; незмигно дивилися вони, наче просили захисту.

Але я не для того повертався на рідну землю, не для того заклинався не пролити тут і краплини крові.

— Чи позивали ви до суду? — спитав я, плекаючи слабку надію втриматися.

Материне обличчя зовсім потемніло.

— Хіба маємо ми силу правуватися з таким супротивником? — сказала вона.— Не маємо сили й на оборону...

— Тут заволала кров,— озвалася тітка.— Богородиця прислала нам тебе.

Мати не дивилася під цю хвилю на мене. Погляд її проліг десь збоку, тиха туга повила її обличчя.

Тоді я сів на ганку й опустив голову.

— Розкажіть,— тихо попросив я.

— Тут нема чого багато розповідати. Батько твій хотів помститися за сестру твою,— сказала тітка,— але йому не повелося. Коли він зробив засідку на того Дем'яна, переміг не він, а вони...

Червоний вогняний чоловік увійшов раптом у цей двір. Опоясаний мечем і з сагайдаком за плечима. З пістолем і з червоною гривою волосся. «Тут заволала кров»,— тихо пробурмотів я, повільно оглядаючи ці найдорожчі для мене лиця.

Мати плакала. Котилися по її темному лиці темні сльози, а плечі здригалися. Стояла, сперта на палицю, і чорна її одежа вже майже забрала її з цього світу. Тітка дивилася на мене незмигними малими очима: горіло там по тонкій і гострій, наче голка, іскрі. Палили мене ті іскри, і я не міг витримувати їхнього незвичайного блиску. Троє хлопців стояло на ганку, двоє дорослих, а один малий. Малий зустрівся зі мною поглядом і ступив до мене кілька кроків.

— Ми, брате,— сказав дзвінко,— готові виконати кожне твоє повеління!

Я всміхнувся. Притиснув до себе світлу голову малого, і мій погляд метнувся раптом угору. Душа моя зойкнула розпачливо, а над головою наче роздерлося навпіл шовкове шатро неба.

Впала мені на щоку крапля, і подивився я крізь сльози на рідних моїх. Вони стояли облиті яскравим світлом, і обличчя їхні від цього були зовсім пласкі. Тоді подивився я поверх їхніх голів — світилася там, на горбі, біла хата. Батько сів відпочити на ганку, а сестра доїла корову. З-під її рук випирскувало в дійницю молоко й парувало. Білий серпанок оповивав увесь той двір. Батько викресав вогню й запалив люльку — я здивувався, що цей новочасний звичай дійшов і сюди. Синій димок випливав із батькової люльки, синій димок плив і від літньої печі, на якій пріла вечеря. Сестра налила молока у дзбанок і простягла його батькові. Батько взяв той дзбанок, відклав набік люльку і почав повільно пити молоко. Струмувала коло нього тонка цівка диму від люльки, сестра підійшла до літньої печі і, знявши покришку, перемішала страву. Вона зирнула в

мій бік, і я побачив найчудовішу з усіх, які будь-коли бачив, усмішку...

Мене хтось торкнув.

— Вони не знають, що ти повернувся, синку,— зашепотіла мати.— І ти не дуже виставляйся напоказ. На них наче сказ напав, хоч ми не пролили й краплі їхньої крові. Бережися, синку, і бережи нас усіх...

Тоді я побачив на цьому дворі птахів. Вони кричали й били крильми, хотіли злетіти, але, я всміхнувся печально й поблажливо, ноги їхні вросли в землю. Були дуже дивні ці птахи. Росли, як дерева, а були живими істотами. Махали крилами, але дивилися по-людському.

— Заходь, сину, до хати,— сказала мати,— а то ми приймаємо тебе на порозі, як нелюбого гостя.

Брати відступили мені з дороги, і раптом важке й урочисте почуття охопило мене. Я був як той воїн червоноволосий: на боці шабля, за спиною сагайдак і пістоль у руці. Не міг не бути сином цієї вимученої жінки в темному і не міг не бути братом для оцих постарілих і закам'янілих дітей.

Зізнання

Возний Кунатовський уже зацікавився цією історією. Він вирішив поїхати сам до того містечка, та і його становище зобов'язувало до того. Узяв з собою двох слуг і на світанку вирушив у дорогу.

До містечка дісталися лише надвечір. Сумне й жахливе видовисько змусило возного зупинитися. Так, місто й справді було спалено дотла.

Пан возний за свій вік бачив немало руїн. Але ця вразила його. В містечку не залишилося жодного будинку і ніде поблизу не видно було ні душі.

Вони поїхали по безлюдних, закиданих обгорілими головешками й попелом вулицях. Коні спотикалися, і возний наказав спішитися. Коней відвів за місто молодший слуга, а він зі старшим пішов оглядати попелище. Пішли в напрямку господарських будівель Станьків — пан возний знав це місце, не раз там бував.

Сонце спускалося до заходу й обливало пожариська тріпотливим світлом. Возний роззирався, і йому мимохіть пригадалася історія, оповіджена ченцем. Глухий острах заповз у душу, хоч йому не раз випадало важити життям — не раз запалювала ворожнеча той чи інший рід.

Вони підходили до замку. Власне, до того, що було колись замком. Увійшли на подвір'я — будівлі, як і все, пішли з димом. Двір був завалений головешками і стоптаний. Посередині світліли свіжою землею дві могили. На одній було щось схоже на хрест — дві обгорілі, збиті між собою колоди. Неподалік лежало барило. Була це єдина річ у дворі, яка не згоріла. Возний зазирнув досередини: на стінках осів іржавий накип.

— Щось шукаєте, пане возний? — почувся раптом голос, і вони аж за шаблі схопилися од несподіванки. На них дивилася дивна проява: на тілі метелялося шмаття, обличчя було молоде, але виснажене. Ніс випинався надто гостро, а сухі вуста відслонили жовті зуби.

— Хто такий? — гостро запитав возний, усе ще тримаючись за ручку шаблі.— Я возний його королівської величності.

— Та я вас знаю, пане возний! — Чоловік усміхнувся неживою усмішкою.— Через це й підійшов. Прибули на все це подивитися?

— Прибули подивитися! — відгукнувся возний.

— Є на що! — сказав чоловік і сів на барило.— І не тримайтеся, пане возний, за шаблю, я не збираюся на вас нападати. Та й чим? — Він простяг попечені, вкриті виразками долоні.

Возний придивився до пришельця пильніше.

— Я вас не знаю,— сказав він.

— І не дивно,— відповів пришелець.— Ви знаєте панів, а я був посіпакою. У панів Сокольських я служив, ваша милосте...

— Ви знали людину в іспанській одежі?

— Старшого Станька? Він справді ходив в іспанській одежі,— понуро промовив пришелець.— В нього був камзол з рядом пуговиць, міцний високий комір, панчохи до колін і вузькі галанці. Взуття його було гостре на кінцях і з розрізами. За спиною висів плащ, а на голові — берет.

Возний зрадів. Сам бог послав йому цього чоловіка.

— Іменем короля...— сказав він.

Чоловік холодно позирнув на нього.

— Зачекайте з королем, пане возний. Не забувайте, що я сам зголосився про це розповісти. Через те й прийшов...

Возний зиркнув на чоловіка запитально.

— Я чекаю на вас відучора. Чи не маєте ви, пане, ковток горілиці, щоб душу підкріпити?

Возний відстебнув од пояса баклажку й подав чолові-

кові. Той жадібно припав до горлечка. Спазматично потрі-пувалося його заросле волоссям горло.

Зрештою чоловік відірвався від баклажки і перевів подих. Подивився на возного і його слугу гарячими чорними очима.

— Коли б ви, панове, пережили, що я... Чорт батька зна, що тут трапилося!

Те, що сталося на майдані

Я не поспішав з розправою над Дем'яном Сокольським, на те в мене був час. До того ж хотів пережити зустріч з рідною землею і прийти до тями від зворушення, яке дістав, переступаючи поріг рідного дому. Тож блукав вулицями нашої половини містечка, всупереч бажанню матері, і впізнавав дорогі з дитинства місця. Люди озиралися на мене, бо іспанська одежа була тут іще вдивовижу. До багатьох людей я вітався, до мене ж кланялися з пошанівком усі — чутка про мій приїзд встигла оббігти всіх. Дехто з шляхти запрошував мене завітати до господи, і я не відмовлявся на ту гречність: всі вони були в батька на службі, а відтепер переходили на службу до мене. В багатьох із них були перелякані очі, вони застерігали мене не ходити без слуг, але моя певність і розважність додавала відваги і їм. Зрештою під час нападу Сокольських на замок багатьох із них не виявилося вдома, щоб піти й захистити своїх принципалів. Але я поки що не хотів про те думати. Весь віддався цій мандрівці вулицями, обабіч яких були хати й обійстя. Щедро сипало промінням сонце, паслися на траві гуси, бігали замурзані босі хлопчаки й дівчатка; побачивши мене, вони застигали, наче кам'яніли, і розтуляли зачудовано роти. Купались у калюжах і в поросі горобці, валялись у баюрах чорні від багна свині; коли я підходив, горобці спорхували, знімаючи хмарки куряви, а свині зводили важкі голови і дивилися. Я раптом знайшов на цих вулицях жаданий спокій, хоч тяжко переживав нещастя, що впало на наші голови; всією душею впізнавав я цей край і його людей, чув запах соломи й дерева, зілля й парканів, навіть сонце дивилося на мене по-інакшому, ніж на чужині. Впізнавав стежки, по яких бігав хлопчаком, і давні хлоп'ячі схованки. Куріли літні печі, жінки варили обід, червоніли вишні й зеленіли, обсипавши густо гілля, груші; чоловіки поралися на обійстях; попереду стрибав по дорозі, тягнучи за собою довгий хвіст куряви,

віз; ще далі синіли міські паркани, а там, за ними, чудовий з гребенями лісів на овиді простір. Повен живого моторного птаства й комах, повен хрущів, метеликів і горластих цвіркунів — це був мій край, і я радісно віддавав йому шану, хоч на дні мого серця все ще лежав сірий згорток — горе моє родинне. Ішов, наче п'яний, пригадував назви квітів і трав — ці трави й квіти промовляли до мене, як до рідного. Все вітало мене, дихало мені в лице міцними настоями запахів, і сірий згорток на споді серця почав помалу танути й меншати.

Зупинився біля паркана, що відділяв нашу половину містечка від половини Сокольських. Паркан був абиякий, подекуди світились і щерби. Я переліз на той бік: тут були такі ж вулиці й такі ж люди. Брів через простору леваду, густо засипану квітами й поросту густою отавою. На ній де-не-де паслися прив'язані телята й кози; вони зупинялися, побачивши мене, телята заклично мукали, а кози монотонно жували траву.

Вийшов на майдан, усе ще відчуваючи піднесення, яке викликала зустріч із рідним містом. Тут, на майдані, товклося чимало людей, крамниці жваво торгували, біля відчинених шинків стояло по кілька міщан і пили горілку. Вряди-годи проїздив хтось із шляхти: звивалася тоді за конями пилюга, і молоденькі міщаночки з радісним верескком розсипалися навсебіч.

Дивився на всіх цих людей з теплотою — там, у Болоньї, мені часто марився і цей майдан. У церкві задзвонили на обідню, і тільки тоді я помітив, що всі ці люди помітили й мене. Стояли обличчям до мене міщани, що пили горілку, порозкривали здивовано роти гарненькі міщаночки, зупинилося з батогами в руках кілька селян; ошатно вбрані чоловіки й жінки, що йшли в церкву, раптом забули про те: стояли й дивилися. Спинив коня і проїжджий шляхтич; він почухав рукою, в якій звисала нагайка, потилицю, а тоді круто розвернув коня і помчав в одну з вулиць. Я звів голову: на дзвіниці стояв криворотий Йосип. Він бив у дзвони, смикаючи за мотуззя, а вітер розвіював його густе довге волосся. Серед майдану височів голий і потемнілий від негоди ганебний стовп — жертви коло нього сьогодні не було. На один і на другий ганок вийшли — на один молодша, а на другий старша жінки, їхні очі з цікавості стали круглі, як гудзики. Криворотий Йосип раптом перестав дзвонити й звісився із дзвіниці.

Тоді-то я й побачив вершників, які їхали через калюжі. Передній хизувато всміхався, і я миттю його впізнав. Широкі вилиці, руді вуса над товстими губами, збита на по-

тилицю шапка, низький, помережаний зморшками лоб. Він спинив коня і хвацько взявся руками в боки.

— То це ти, лайдаку,— закричав здалеку,— осмілився з'являтися мені на очі?!

Я дивився на нього, вершник їхав якраз на мене, обличчя його палало від непогамованої люті, і я нарешті почав розуміти, що його погук і його лють супроти мене. Я дивився на теперішнього ворога нашого — гай-гай, моя бідна, рознещасна сестро! Оце твій катюга й мучитель, а нещодавно наш приятель і родич? Горе застукало мені в серце, гірке, як полин. Спопеліло над головою небо, і посипався попіл сірий на людей цих і майдан, на дзвіницю й на мене. Десь там, вище цих будинків, біля білої хати заломила раптом руки сестра і впала навколішки. Я дивився на цього чоловіка: він, здається, щось кричав; який смішний і дивний цей його гнів, але це він,— скрикнуло раптом у мені,— еге, це він зруйнував мені все, про що я мріяв. Я не для того повертався на рідну землю, бачить бог, миру й радості я хотів. Рука з нагаєм уже звелася догори, навколо була така тиша, що чути стало, як співають аж за містом цвіркуни. Я весь напружився — все починалося знову. Ридала й рвала волосся там, нагорі, біля білої хати, моя сестра, звівся і потрусив кулаками над головою батько, тіло моє напружилося, як тятива; наче меч, блиснув у мене в очах холодний вогонь; люди навколо застигли, немов перелякані ляльки,— дивися, дивися на все це, моя бідна, рознещасна сестро! Я побачив перед собою обличчя з широкими вилицями й рудими вусами. Рука з нагаєм мертво висіла наді мною (це той нагай, що смугував твоє біле, прегарне тіло, сестро!); холодний вихор промчав майданом, і я вже став зовсім кам'яний — був ідолом на степовій могилі, якому бозна-скільки тисяч років; в мене й біль став кам'яний, лише тіло твоє прегарне, сестро, плавало перед моїм зором, посічене цим нагаєм. Вона стояла там, нагорі, й ридала, плакали її очі льодом, червоним мертвим льодом. Плечі твої, сестро, й зараз у червоному льоду, біль твій, сестро, наче пташка мертва. Я плачу тут, на майдані, разом із тобою, сестро, мої сльози кам'яні — я, як і всі смертні, не можу пройти байдуже коло твого білого, як сніг, посмугованого нагаєм тіла. Я ниций, сестро моя мила, і про це гукнули мені зараз два ворони, що сіли на дзвіницю.

Рука Сокольського мертво висіла над моєю головою, його брат вражено визирав з-за тої руки, на мене звідусіль дивилися розширені очі (чи не твої це очі, сестро?) — погляд мій лив уже розпечений метал, вогонь палахкотів

у мені, чорний вогонь. У голубому світлі дня народжувалося моє осяяння (то твоя одежа, сестро, розкидана, як бувають розкидані хмари), я висів у повітрі між того голубого трепету, я цілував мертві очі твої, сестро, ти ж була в мене ласкава, тиха й добра голубка. Ну, що проти тебе оцей нікчемний дуросман з широкими вилицями й рудими вусами? Я знову ступив на цю страшну стежку, хоч як зарікався це робити, і тільки ти, моя бідна й рознещасна сестро, зможеш мене зрозуміти.

— Ти, Дем'яне, вчинив не одне лихе діло,— спокійно сказав я, дивлячись у нависле наді мною тупе обличчя свого противенця.— І не мені їх рахувати, на це буде суд божий. Тебе судить зараз батько мій і сестра — вони земні твої судді, і я кажу тобі від їхнього імені: збирайся в дорогу!

По майдані розливався жах. Так, справді, то був жах. Навколо все немов побожеволіло; притьмом тікали перелякані міщани, шалено репетував на дзвініці криворотий Йосип, сховалися жінки з ганків, і все стало таке прозоре й порожнє. І біль мій, і сестрині сльози, і майдан цей — все порожнє й прозоре! І обличчя ворога мого, біле, як тісто, і очі, що горіли-благали — все порожне й прозоре! Рот у Дем'яна перекривився, і, здавалося, він зараз звалиться на мене, як лантух ганчір'я.

Мої вуста скривилися також, бо ти, моя бідна й рознещасна сестро, плакала переді мною, ти заламувала руки, і я не міг дивитися на твої сльози, адже не про помсту волала ти до мене і не помсти просила.

Я розвернувся й пішов геть. Навколо було розметано твою голубу одежу, сестро, і мій біль ставав теж наче лід. Я плакав зовсім так само, як ти, сестро, і йшов, ішов геть звідси — нехай покину я цей мурашник, нехай не кричить так страшно на дзвініці криворотий Йосип, хай краще грає свою щоденну музику. Дзвони плачуть за тобою, моя бідна, рознещасна сестро, і це по тобі мої теперішні сльози...

Ішов через курну вулицю, попереду їхав віз, запряжений вгодованою конякою, на возі — чоловік, якому немає діла до того, що сталося там, на майдані, і я ступив у слід коліс того спокійного воза. Біля воріт стояв сторож, йому теж поки що не було ні до чого діла — про все, що сталося, він довідається пізніше. Я пройшов повз нього, і він подивився на мене, як на кентавра. Кентавра, котрий вибігає в степ шукати кам'яних могил з кам'яними постатями на них.

Я вийшов за ворота і звів обличчя до неба. Світило сонце: воно висіло наді мною, над усім містом і розливало

стільки проміння, що голова моя переповнювалася срібним дзвоном.

Хутко йшов через густо-зелену леваду, черевики мої із загнутими носками на тонкій підошві були недоречні серед цієї трави. Я скинув їх і пожбурив геть. Босі ноги мої ступали по холодній траві, довкола гойдалися квіти, попереду темнів ліс, і з-під ніг випурхували коники. Ну, що може бути краще за цей луг, моя бідна сестро із посмуговатим білим тілом, що може бути краще од цих квітів і сонця?!

Але все це неначе видиво короткочасне; той згорток, що лежав у мене на дні серця, тепер наче сива хмара. Розросталася зсередини і поглинала мене — плив я у цьому густому і гіркому молоці. В душі в мене камінь, розтріскання на кавалки, і кожен кавалок — думки про тебе, сестро моя!

Текли мені з очей сльози, я не знав, куди прямують мої босі ноги. Не було ні глузду, ні розрахунку — хитало мене й хитало. Несли мене сиві хвилі — молоко густе і гірке, і я віддавався їм на поталу. Я біжу наче звір загнаний, безсилий і вичерпаний. Є тільки переді мною шлях, довгий до небокраю, а на краю його сяє білими стінами хата під солом'яною стріхою, біля якої стоїш ти, приклавши до лоба дашок долоні, і біля якої й батько наш у задумі взяв у руки обличчя.

Втікач

У кутку хижі лежала принесена кимось купа хмизу. І втікач почав кресати коло неї вогонь. Руки його тремтіли, але він кресав і кресав — іскри сипалися на відсирілу солому й не могли її запалити. Місяць вливав у хижу хвилі тріпотливого світла, і втікач, утративши надію запалити вогонь, почав повзати по кутках, шукаючи чогось сухішого. Тіло його бив трем, але він все-таки перелазив з кутка в куток, доки не надибав жмені сухої потерухи. Іскри падали вже на потеруху, зрештою вона затліла. Ліг долілиць і почав роздмухувати. Кілька несміливих язичків пробігло по потерусі, і він підклав вогкішої соломи. Дим розповзався по хижі — глухий кашель струснув тіло втікача; бухикав довго і хрипко. Зрештою зайнялася солома, і втікач наклав на вогонь тонкого хмизу.

Лежав коло багаття, важко дихаючи, голова йому йшла обертом. Але вогонь уже весело жер гіллячча, ха-

паючи його червоними зубами,— цвіла перед ним велика червона голова. Дивився на ту голову, і йому щохвилини прибувало сили. Ставав знову молодий і дужий — скоро могтиме покинути цю хижу.

На небі світило вже сонце, і те сонце теж було червоне й велике. Жувало собі хмари й посилало натомість тепло. Перед утікачем лежала біла, залита яскравим промінням дорога. Тяглась угору, і він знав, що йому треба вибратися на гору. Там знайде справжній спочинок, адже саме на тій горі стоїть білостінна хата з двориком і криницею. Там розстелено на зеленій траві білу полотнинку, розставлено полумиски й нарізано хліба. Зварена каша достигає на літній печі, а мати вийшла до воріт і видивляється на шлях. Він подумав, що зовсім небагато лишилося йому йти. Піднятися крутосхилом, хоч який він не е стрімкий. Сяде тоді біля полотнинки, і вони зберуться довкола тої вечері кружка.

Стоїть там, серед двору, й біла корова. Її голова, як місяць рогатий, і мукає вона, наче трубить ловча труба... Дзвінкі копита крешуть десь іскри, але втікачеві вже байдуже до них.

Велике червоне сонце лежало на тому горбі з хатою. Хата вмальовувалась у червоне кружало, і всі постаті на дворику прокреслювалися, наче стовбури дерев. Дерева шуміли безлистими кронами — тільки одне з них стоїть непорушно. Тільки мати приклала дашком долоню до лоба і ніяк не може відійти від нових, струганих із жовтого дерева і з золотим окуттям воріт.

Зізнання

Вони розклали вогнище тут-таки, неподалік містечка, і поки слуга готував їжу, возний придивлявся до свого співрозмовника. Так, господь хотів, щоб ця історія не пропала,— той чернець, хоч і відхилив завісу, але ненабагато. Тепер доля всміхнулася панові возному, і він аж вуса підкрутив.

Слуга подав їжу, і вони випили доброго вина. Вино, певне, сподобалося незнайомцеві, бо вдячно зирнув на возного.

— Скидався він на великого пана,— почав незнайомець.— І те, що Сокольський так раптом поліз на нього, здивувало всіх... Був він, правда, без слуг, але нащо такому чоловікові слуги? Наче велетенська тінь тоді про-

майнула чи, мо', затьмарилося сонце. Язик мій задуб у роті, ноги прилипли до землі, а руки тремтіли, хоч я не із страшків. Сокольський тоді закричав і звалився, як лантух, додолу. Незнайомець зник, наче його корова язиком злизала, а всі кинулися до Сокольського.

— Доженіть його, доженіть! — розпачливо гукав молодший Сокольський, але ніхто й пальцем не ворухнув.

Молодший Сокольський не був, однак, такий сміливий, щоб кинутися за тим чародієм хай і з слугами. Його старший брат був мертвий. Люди здивовано перевертали задубіле тіло: не було на ньому ні подряпини.

— Це диявол! — закричав молодший Сокольський.— Людоньки, то нечиста сила вбила мого брата!

При тому всьому був старий князь Корицький, він приїздив до Сокольських у справі.

— Не мели дурниць,— різко обірвав він.— Диявол не карає за гріхи!

Слова ці каменем упали в юрбу. Майдан швидко почав порожніти, аж доки на ньому не лишилися молодший Сокольський зі слугами.

Молодший Сокольський наказав слугам підняти тіло, але ті злякано перезирнулися поміж себе. Тоді він хмикнув презирливо і підняв братове тіло сам. Поклав обережно на коня, прив'язав до луки — я дивився на все це з вулиці, притиснувшись до стіни будинку,— і, скинувши гордо підборіддям, повів коня через майдан. Слуги лишилися на майдані, начебто їх правцем пройняло. Здійнявся вітер і запорошив сумний хід. Молодший Сокольський утер очі, схилився й потяг коня швидше. Звісивши руки й ноги, бездиханно метелявся труп. Криворотий Йосип мов пробудився і раптом ударив на гвалт.

Я йшов слідом за Сокольським. Незрозуміла сила вела мене за ним: серце в мене гупало, а пучки пальців мліли від хвилювання. Здалося мені: на якийсь великий чин заходить у цьому краї. Не хотів стояти збоку, а бозна-чому хотів взяти в тому участь. Це не було схоже на панські забіяцькі вихватки, і хоч ішлося про помсту, якісь незнані сили втрутились у цю історію. Саме це мене й захоплювало в ній, і я без довгого роздуму вирішив долучитися до Сокольських.

Отак ми і йшли: попереду наче п'яний, Сокольський, за ним кінь, а на ньому — тіло. Я йшов позаду, а віддалік несміливо і винувато трюхикали слуги, все ще побоюючись підійти ближче.

Ми звернули на вуличку, і молодший Сокольський обернувся. Віяв сильний вітер — єдиним безперервним проду-

вом. Ми стояли серед порожньої вулиці, кінь потягся до трави на узбіччі, захопив її зубами і почав жувати, погляд молодшого Сокольського був чорний, аж мертвий.

— Чого тобі? — запитав глухо.

— Хочу з вашою милістю побалакати.

— Про що тут балакати?

— Я дещо знаю.

— Що ж ти знаєш?

— То справді ніякий не диявол.

— Звідки ти це знаєш?

— То ніякий не диявол,— повтори я.— То старший Станько...

— Ми це знали,— змучено сказав Сокольський.— Через це й поїхали на нього.

— То все чарівницькі штуки,— сказав я.— Він довго воловодився по чужих землях. Я сам характерник...

— Знаєш, як це робиться?

— Ні,— чесно зізнавсь я.— Він учився за морями. Це якесь не сьогосвітське чарівництво.

— Ходімо зі мною,— наказав Сокольський.— Ти, здається, з усіх і справді його не боїшся...

Куті ворота їхнього обійстя було розчинено, і ми мовчки туди ввійшли. Посеред двору стояла вся їхня родина — всі рудочубі й вилицюваті. Чорна стара жінка кинулася нам назустріч, заломила руки і закричала пронизливо — був то крик ворона чи важко пораненого звіра. Старий Сокольський плакав, як дитина. Підійшов до сина і обхопив його голову і плечі.

За мить відхилився і зирнув синові у вічі.

— То був старший Станько?

Молодший Сокольський сумно кивнув.

— Це все чарівницькі штуки,— сказав я.— Він навчився того за морями.

Старий Сокольсьий кинув на мене важкий погляд, але нічого не сказав. Вони зняли з сином труп і обережно поклали на траві. Стара вороном упала на тіло, і в повітрі залунали раз у раз хрипкі, горлові зойки.

Я дивився на все це спокійно. Але всередині в мені жив дивний вогонь: те, що побачив я там, на майдані, вражало по-справжньому. З тим характерником годі мені тягатися силою. Саме це і хвилювало мене. Я згадав свої зілля й заклинання — вони були немічні й безсилі супроти цього шалу. Мені аж душа заскімлила, так захотілося позмагатись із вогнем. Я знав: стежка ця — терен і шипшина, стежка ця кривава і страшна, але недаремно я став на боці слабшого.

Знав силу цієї землі і силу її зілля. Саме тому був більше цікавий на те чарівництво, ніж боявся його. Лихий чорний клубінь засів у моїх грудях, їв мене поїдом, і я шукав на нього ліку.

Слуги винесли з дому коц, поклали на нього труп і обережно понесли в дім. Старий з сином звели із землі матір, в неї трусилася голова й плечі.

— Завісьте це діло,— сказала вона хрипким, але твердим голосом.— Вони віддали за кров, не дийте її більше...

Чоловіки мовчали. Я зирнув на них, і темна струна озвалась у моїй душі: побачив непорушні застиглі маски. Очі їхні дивилися зі щілинок, були змружені, і струмувала з них криця. Вуста їхні були білі, стиснуті, а щоки позападали. Вітер віяв їхніми рудими чубами, і здавалося, що то вогнища майорять у них на головах.

Стара йшла і плакала. Великі темні сльози котилися їй на щоки, а очі стали двома синіми шматочками болю.

Втікач

Втікач важко дихав. На лобі в нього проступив, як роса, піт, сухі вуста хапали повітря — мабуть, він марив. Довкола гуляв продув, долівка, на якій він лежав, була вогка, шелестіло мокре листя, перед його зором все зливалось у барвистий вир — каруселя крутила його, несла; гойдало його і на гойданиці: гойдалося небо, сипався червоний сніг і білий дощ, хтось десь закричав, і він здригнувся.

Сів рвучко і поводив незрячими очима.

— Чи є хто тут, коло мене? — гукнув він.

Навколо стояла тиша, і він провів рукою по обличчі, наче знімав з нього непрозору плівку. Десь у кутку почувся писк і вовтузіння. Вогонь біля нього вже пригас, але жар тлів. Тоді він потягся кощавою рукою до гілляччя і підкинув у багаття хмизу.

Вже виразно почувся кінський тупіт. Він долинав щохвилини гучніше — ішла на втікача погоня.

Ліс

Я не міг лишатися вдома, шепотів утікач. Видить бог: не міг... Забув про час і не розумів, де я. Здавалося, з мене лишилася тільки тінь, шкаралуща від людини — був я

під ту хвилю, як насінина кульбаби, яку жене й жене вітер. Знав тільки цей рух уперед і налягав на ноги, забувши про все. Вітер бив мені в спину, вряди-годи я озирався, але не для того, щоб згадати про покинутих напризволяще рідних своїх; здавалося, цей вітер навмисне посланий, аби гонити мене. Замахується пугою і кладе її на плечі, і я зовсім навіснію від того дикого болю, що пронизує тіло, рот у мене роззявлений, і стогін рветься із нутра. Тож знову і знову бігли мої ноги, знову й знову падав я, зводився і біг, аж доки не витекла з мене сила, доки не став я наче гілляка, відламана від дерева,— впав тоді на землю, і суха папороть захрумтіла в мене під руками.

Навколо глухла сторожка тиша, того дня навіть пташки не співали. Я лежав на землі і ледве подих переводив, настільки вислаблений був і знеможений. Все в мені стогнало й нівечилося. Я втискався у землю, начебто хотів, щоб вона прийняла мене.

— Я знову піддався тій силі,— сказав чи прохрипів я, і глухий розпач тіпнув мною і затрусив.

Погляд мій висів у розвиллі двох зрослих дерев — струнка юнача постать замиготіла між тих стовбурів. Переступила розвилля, наче перелаз, і сіла біля мене в заростях папороті.

— Я знаю,— сказав самими вустами мій бідний і любий приятель.— Знаю, що ця сила знищує тебе.

— Вона знищує мене,— прохрипів я.— Але я хочу їй противитися.

Вітторіо не відповів. Та й не було чого відповідати, всміхнувся тонко і звівся на ноги. Потис легко мені руку і пішов до свого розвилля. Переступив його, а по той бік озирнувся. Все ще тримав на вустах усмішку, але очі його були такі, що я аж на ноги схопився.

Ходив по галявині і збирав хмиз. Було в моїх рухах щось одноманітно-завчене, я нахилявся, підіймав гілку чи хмизину і скидав на купу. Тільки коли зібралося хмизу багато, я присів і викресав вогню. Повільно почав знімати із себе іспанську одежу. Пальці мої були дерев'яні, дерев'яні були руки й ноги. Моє обличчя було наче витесане з дерева, а в грудях билося дерев'яне серце. Вогонь горів біля мене високим ясним полум'ям. Мені бридко було торкатися своєї одежі, і я кидав її у вогонь палицею. Довго сидів коло багаття — згоряло в ньому моє минуле. Але незрозумілий біль озвався в мені: це все неспроста, подумав. Майбутнє моє теж, наче цей вогонь, хитливий й палахкий.

Сидів отак і нічого не думав. Був дерев'яний і обростав мохом. Цей мох — ліс, його повітря і спів пташок, цей

мох — вогонь, в якому згорає щось від мене — минуле а чи надія моя.

Дивне, несвітське бажання огорнуло мене. Захотілося й самому стати в цей вогонь, і хай лижуть його язики моє серце. Там десь за плечима, за лісом, із якого не знаю я дороги, і за полем хвилюється зараз містечко. Я навіть здивувався, що згадав про те містечко: навколо мене хиталися і пританцьовували жовті соснові стовбури, не було жодної стежки, і я не знав, у який бік мені податися.

Вогонь тим часом пригасав. Я сидів коло нього, безтямно дивлячись на тліючий жар, і отямився аж тоді, коли сховалась у сірому попелі остання жарина. Я поворушив багаття палицею — сірий попіл звився хмаркою, наче курява.

Тільки тоді я відчув, що тіло моє, вщерть покусане комарами, щемить і болить,— був я у спідній одежі. Я встав і роззирнувся. Загрозливо дихала волохата сутінь. Стояв серед мертвого, чужого лісу, в нетрях якого заховано не одну небезпеку. Маленький, кволенький страх спалахнув у мені, наче іскра.

Я йшов дерев'яною ходою через ліс, в ті густющі сутінки і між ті стовбури. Хиталися над головою крони — ішов я, не розбираючи напряму. Кричав десь углибині пугач, а біля однієї із сосон було привішено блідий серпик місяця. Я йшов і йшов. Здавалося, йду я отак вік і вік мені ще йти. Ламали дерев'яні ноги мої хмиз, а руки несвідомо відводили від обличчя гілляччя кущів і малих дерев. Тільки коли потягло вогким і холодним передранковим вітром, коли засвітилося розмито-синьою барвою над головою небо, я спинився і відчув, що палаю холодним вогнем. Руки в мене тремтіли, а збиті в кров босі ноги щеміли. Я вийшов на узлісся й опинився у невеликому поселенні.

Бив у найближчі ворота, до яких дійшов, дерев'яним кулаком, і від того розходилися сухі луни. Залементували собаки, спершу на тому обійсті, куди я стукав, а тоді на обійстях інших; я перестав бити, тільки стояв перед воротьми білою марою і хитався. Очі мої були приплющені, а кулаки стиснуті. Отаким мене й застав господар обійстя — я відчув доторк чиєїсь руки і побачив супроти себе височезного вусатого чолов'ягу.

— Чого, чоловіче, собак дрочиш? — прогув він.

— Ради бога,— сказав я.— Прихистіть, бо я падаю з утоми...

Чолов'яга дивився на мене пильними, настороженими очима, тоді зітхнув і повернувся до розчинених воріт.

— Заходь! — буркнув він і пішов на обійстя.

Замоталися, залящали, забилися в ошийниках прив'язані пси, на ганку стояла заспана жінка в накинутій на плечі свитці, а з дверей визирав парубок, як дві краплі води схожий на жінку.

— Що там таке? — спитала жінка.

— Та ось чоловіка латраки обібрали. Ідіть, ідіть, нема тут на що дивитися.

Жінка й справді засоромилася — був я в самих сподніх,— блимнула на мене з прихованою цікавістю і майнула пеленою сорочки.

— Найди-но, Степане,— сказав господар до сина,— якусь одежу чоловікові...

Ми сиділи за столом усі четверо, я залюбки уминав куліш. На мені була простора селянська одежа, і почувався я в тій одежі затишно. Ковтав ложку за ложкою, і між тим оповідав цим добрим людям казку, яку чув ще малим хлопцем, і вони захоплено слухали. Ця казка була про мене і про мої пригоди — нічого з того, що насправді.

Здалося мені незвідь-чому, що я із своїм панським життям, своїми примхами і пригодами зовсім був би чужий цим людям: щось пропустив я у житті своїм просте і важливе. Дерев'яні ложки й череп'яні полумиски сподобалися мені страшенно; здалося, в якомусь іншому світі і в іншому житті я жив отак, як ці люди. Убога чиста хата, проста їжа, суворі обличчя, добрі очі на тих обличчях, тиха злагода, яка була в цьому домі, наче повітря; отак би, подумалося мені, жити! Мати дружину й діток і свій власний хліб.

Але ці думки і гарячий куліш розморили мене зовсім, я вже не міг боротися із сном, отож, спрямований господарем, поліз на сіно.

Мене відразу гойднула солодка хвиля, тільки-но ліг я на верету,— відчув глибоке, сите й утішне задоволення. Розслабився й розімлів. Здавалося мені, що доля моя не така вже й непроглядна; був цей ранок, тиша, запах сіна; коло мене грівся великий білий кіт, і сон мій був легкий, як шепіт листя. Він і прилетів звідти, де листя й дерева, де місяць і сонна трава. Я побачив широке поле, а на тому полі копиці сіна, і між тими копицями йде Вітторіо, а поруч з ним біжить, наче пес, лисиця.

— Ну що? — спитав я.— Знову на розпити?

Вітторіо сів на сіні, закусив бадилину, а лисиця почала лащитися до його ніг. Вряди-годи позирав він на мене, але мовчав. Був він, як звичайно, мій любий Вітторіо, і погляд його світився надміру лагідно.

— Це така несосвітенність! — сказав я.— Хто знав, що той дурний жарт так обернеться? Хто знав, що я не стримаю своєї сили другий раз, і третій...

Вітторіо жував травину і мовчки похитував головою.

— А далі? — спитав зрештою, і я задихнувся, настільки благий і добрий був його погляд.

— Далі? — перепитав я.— Хіба я знаю? Хіба я можу що знати, коли все так сплелося?!

Я ще пообідав у тих добрих людей, а тоді знову подався у ліс. Господар наділив мене хлібом-сіллю, а я вдячно поцілував йому руку.

— Хтозна,— сказав чолов'яга розчулено,— може, й мене колись поб'є такий трафунок у дорозі...

Я йшов лісом, і наді мною шелестіли дерева. Ще й досі не отямився і не заспокоївся після того, що довелося мені вчинити. Ще й досі був стривожений і наче розполовинений: один «я» ішов лісом і насвистував пісеньку, а другий волочився слідом, маючи зранене тіло. В такому стані я не міг бути корисний удома, тож вирішив перебути ще якийсь час у цьому лісі. Тільки тоді, коли знову зіллються в одно ці два чоловіки, коли зовсім вигояться рани отого другого, я повернуся до рідних.

Отож я простував лісом, занурюючись усе глибше й глибше в його нетрі, у спів пташок і хрускіт хмизу під ногами. Хотілося бути в ньому, як трава і ті пташки,— відчутися його дитиною; отак би, подумалося мені, жити! В лісі неважко знайти пустицю чи лісову хатину, мій дар міг би слугувати мені для полювання, дичину я міняв би на хліб і пшоно.

Пив я на повні груди повітря, і на душі в мене спогідніло ще більше. Теплі ідилії в'язались у моєму втомленому мозкові, вряд-годи вривавсь у них подув різкого вітру; спливала в пам'яті мати й брати, видиво червоного чоловіка, що ввійшов озброєний у наше обійстя. Невже, подумав я, після того, що сталося, ті вражі Сокольські почнуть веремію? Були-бо ми з ними сквитовані, і я не хотів ставати на нову з ними прю.

Ішов я довго. Здається, до вечора. Зрештою доля змилостивилася наді мною: надибав я пустицю. Тут жив, можливо, якийсь відлюдник-чернець, бо була вона обжита й заставлена образами. Я вклякнув і довго молився господові. Здавалося, він благословляв мене в мирних моїх гадках.

Після того я сидів на ганкові й дивився, як заходить за дерева сонце. Воно наштрикувалося на верхівки сосон і, поранене, проливало вечірню кров. Важкі червонуваті

смуги проміння висіли між дерев, і трава в тих місцях, де вони падали, золотилася. Я сидів, залитий сонцем, і скидався, напевне, на старий, дупластий пень. Було мені справді добре, хоч у тілі ще не зникло відчуття одерев'янілості. В цю мить не хотів я знати того страшного світу, що вкручує у свій вир. Хотілося дихати лісом, сонцем і стати в лісі його птахом чи комахою. Так під ту хвилю я всім серцем хотів прижитись тут. Мене благословляло на те вечірнє сонце, тож коли погасило воно свої яскраві смуги між жовтих стовбурів, втишена й добра усмішка вперше за довгий час освітила моє лице.

Місячний біль

У прочілі виросла мала чорна постать, чимось схожа на птаха. Тіло її напівпросвічувалося, і йшла вона, насунувши на очі каптур і звісивши аж до землі довгі кінцівки.

Втікач дивився крізь ту постать: червоний туман стелився за нею, мариська, наче безмежна товкітнява хмар, обличчя, розтягнуті і розводнені, розтягнуті і розводнені торси. Втікачеві різко заболіло перенісся, і він міцно приплющився. Повіки злиплися, як стулки мушлі, червона темрява вкутала втікача; в темряві цій чітко і яскраво промалювалося жовто-біле коло хиткого й тріпотливого місяця.

— Тебе-бо я не кликав! — тихо сказав втікач пришельцеві.

Той присів навколішки біля пригаслого вогнища. Підкинув у вогонь хмизу — червоні відсвіти затанцювали довкола.

— Я тобі казав, що мені недовго топтати стежку. Тоді, коли ти налякав мене і відігнав од себе, я вже не добіг додому... Тепер я літаю ночами і лякаю слабодухих. Вже так мало пам'ятаю зі свого колишнього життя, але тебе не забув і, певне, не забуду. Вічна загадка мене непокоїть: не зрозумів я тебе, чоловіче!

— Ми не одного поля ягоди,— хрипко сказав утікач.— Ти хотів чинити те, що я мусив. Тільки там, з Вітторіо... там було непорозуміння: я не знав тоді ще про свою силу...

— Це все місячний біль,— озвався після мовчанки пришелець.— Ми все-таки відчуваємо те саме. Чи одежа на тобі чорна, чи біла — це однаково одежа. Гай-гай, чолові-

че! Шкода, що твоя сила так змарнувалася: щось велике ми б учинили! Я одразу це відчув, коли побачив тебе вперше: для великого чину ти зроджений. А мене тоді так вабила чорна слава світу. Коли виходив місяць, мене тягло з дому, бо тільки вночі я по-справжньому жив. Це та сила, що й тепер носить мене по світу, і вона велика. Я ж був непростий серед роду свого: вже мріяв, як з твоєю допомогою диктуватиму свою волю можновладцям. Ми б захопили один із більших тронів, і мене полюбив би народ: народ любить тих, хто його шмагає, приязно всміхаючись. Я повів би той народ здобувати світ, і при твоїй допомозі ми перекрили б подвиги Александра Македонського. Я зумів би втримати світ у своїх руках, бо добре пізнав би його. Це нескладна наука, можна; легко граючись на його законах, пускати йому з носа зайву кров. Побачив би, яке славослів'я обкурило б нас і скільки лестолюбців лизало б нам ноги!

Пришелець сміявся, і його напівпрозоре тіло трусилося. Хитав головою і втирав затиллям долоні сльози.

— Еге-гей! — продовжував він.— Я цього вже ніколи не досягну! Слава Александра залишиться Александрові. Він був такий наївний, отой Александр. Я не виймав би меча з піхов, хоч, коли треба, то й не ховав би. Я б не тягався по пустелях на верблюдах і не пив би каламутної води з напіввисохлих річок. Послуговуючись невидимою нищівною силою, тільки поклав би собі під ноги скількись там трупів.

Він знову зареготав, затрусившись усім тілом.

Утікачеві важко було говорити, але він підтягся на руках і сперся об стіну.

— Дивна мені мова твоя, чоловіче,— сказав, ледве ворушачи вустами.— Дивно, що приходиш до мене і починаєш таку бесіду, як рівний із рівним. Тяжко мені думати, що і я впав так глибоко, коли став на одну з тобою дошку. Але видить бог: зло моє мимовільне. Видить бог: душа в мене не чорна, закрутило мене тільки лихо.

— Чи одежа на тобі біла, чи чорна — це однаково одежа,— сказав пришелець, весело змружуючи очі.— По ділах людей судять, а діла твої такі ж чорні, як і мої думки. Через це я й летів так довго, щоб переступити цей твій останній поріг. Єдине, що різнить нас у цьому світі, це твоє відчуття вини — поріг, якого я не переступлю. Через це й сиджу тут коло тебе і так довго умовляю. Хочу врятувати твою силу. За тобою женуться, розшукуючи тебе, сотні вершників. Що для тебе сотня вершників — перетвори їх у камінь чи попіл. Встань із цього бридкого ложа і ляж

у ложе царське. Зроби те, про що мріяв я, адже воно вбива тебе — відчуття вини!

Пришелець нахилився над утікачем і схвильовано задихав йому в обличчя. І хоч був він тінню і тіло його було прозоре, хоч руки в нього як крила, а голова з-під каптура пугачева — страшна й окаста, дивний смуток обвіяв втікачеві груди, наче теплий вітер весняний. Здалося йому, що пропав із його хижі дух прілого листя і що бачить він ясно-синє небо між темного, набряклого від соку гілляччя. Чує він спів синичий, бліда усмішка торкнула його позеленілі вуста — он воно, те небо, про яке говорив йому пришелець.

— Ну, а коли ти мене не переконаєш? — спитав він, так само всміхаючись.

Пришелець відхилився від нього, а тоді звівся на ноги. Навис над ним чорним, хоч і напівпрозорим тілом, звів довгі руки-крила і зовсім затемнив тими крилами світ.

— Гай-гай, чоловіче,— сказав із притиском.— Мені тебе жаль. Світ цей — як два велетні, що зчепились у смертельній боротьбі. Можливо, переможе той, що в білій одежі, але це теж нічого не вирішить. Раз народився чоловік, він повинен умерти. Раз народився світ — повинен умерти і він. Коли переможе той, що в чорній одежі,— це й буде світові смерть. І в того, чорного, чоловіче, більше шансів. Бо коли задавлять вони один одного в своїх смертельних обіймах — виграє також чорний. Затям собі цю науку!

— Виграє білий,— сказав утікач самими вустами, і на них знову лягла усмішка, від якої пришелець з хрускотом стис свої півпрозорі кулаки...

Втікач розплющився. Крізь вивалені вікна видно було, як падає дощ. Десь далеко загриміло і щосили блиснуло. Втікач дивився на все те майже осмисленим поглядом. На вустах його світилася тиха, гарна усмішка, а на правому оці зблиснула сльоза.

Він побачив і справжнього пугача в прочілі того вікна. Був зовсім чорний і летів, наче хто каменя запустив у небо. Закричав голосно, і втікач зауважив, що хоч іде дощ і гримотить грім, хоч мигає блискавка, серед неба світиться місяць. Обпоясався велетенським жовтим пасом, і пугач летів просто до місяця і того мерехкого, золотого кола.

Характерник

— Першу ніч я чаклував,— сказав характерник возному.— Тільки після того ми з молодшим Сокольським рушили до обійстя Станьків.

Ми зайшли від левади, щоб менше дрочити собак, ноги наші безшумно ковзали по мокрій від роси траві, під місяцем ця роса була наче пересипана коштовним камінням. Молодший Сокольський на мою пораду був озброєний луком, а в сагайдаку в нього лежало кільканадцять отруєних стріл — була це вже моя робота. Ми йшли і, мабуть, обоє відчували трем, який завше відчуваєш у тілі перед полюванням.

Собак ми трохи сколошкали вже на їхній половині містечка, але до замку дісталися щасливо і щасливо пролізли через потайник досередини. Глуха тиша стигла навколо, в небі плавав ясний, білий місяць, і ми з годину сиділи під городнею [1], вичікуючи. Десь далеко відгукнувся пугач, пролетіло над нами чорне велике кудлате тіло, обличчя Сокольського пересмикнулося. Я заспокійливо поклав йому на плече руку, він зняв ту руку і по-дружньому її стис.

В цей мент ми поприкипали до своїх місць: у вікно вилазила біла постать. Я знав уже: середульший брат чарівника — сновида. Він ходить по дахах і по двору, водить його місяць-повня, і він покірливо слухається цих химерних віжок. Ніколи не покидає замку, але в замку він господар; я накликав на нього своїми чарами це нашестя.

Бовванів у вікні, розставивши руки, звів мертвотно бліде обличчя і наче пив місячне світло. Молодший Сокольський тремтів коло мене, як у пропасниці,— сновида молився місяцеві, і цю молитву прийняв від нього пугач, який знову з'явився у повітрі.

— Он він, диявол! — прошепотів я на вухо Сокольському.— Ваша милість, можете бути впевнені: святе діло чините!

Сновида в цей мент ворухнувся і вмостив ногу на виступі стіни. Взявся руками за наддашшя і легко зійшов на дах. Ішов по краєчку, рівно й сокійно ставлячи босі ступні, наче йшов по рівній стежці. Знову зашумів чорними крилами пугач, сновида спинився й повернув до нас обличчя.

— Стріляйте, ваша милосте,— прошепотів я, і Сокольський почав похапцем лаштувати стрілу.

---

[1] Городня — прибудова біля фортечної стіни.

Але сновида звернув убік і перейшов на протилежний схил даху. Ми полізли по траві, зарошуючи обличчя й одежу. Важко віддихував Сокольський, він уже заспокоївся і помалу переймався гарячкою полювання.

Сновида стояв на краю даху, облитий місячним світлом. Його біла одежа сяяла й мерехтіла, а обличчя було блідосине. Сокольський заклав у лука стрілу, але не встиг натягнути тятиву, як сновида хитнувся, легко схопився за піддашок і за мить був уже на землі. Озирнувся з-за плеча в наш бік і сховався за рогом будинку.

— Він нас побачив,— прошепотів Сокольський.

— Не меліть дурниць! — грубо обірвав його я.— Не можна щось бачити, коли заплющені очі.

Сновида з'явився з протилежного боку будинку і, спинившись, знову повернув у наш бік синє лице. Хитнувся й рушив до нас — в цей час зі свистом промчала стріла: Сокольський сидів коло мене з порожнім уже луком і тремтів.

Стріла просвистіла над головою сновиди, він знову став, наче вагався, йти далі чи ні. Сокольський заклав другу стрілу, і вона вирвалася з його тятиви, коли сновида зайшов за дерево.

Тоді я засміявся тихенько, і мій сміх був такий дошкульний, що Сокольський грубо схопив мене за плече залізною п'ятірнею.

— Ану замовч! — грізно прошепотів він, аж у мене затерпло всередині.— Бо я, перш ніж поцілити його, всаджу ножа в горлянку тобі.

Сновида знову пішов на нас. Ішов, наче хотів застати на лихому вчинкові, обличчя його світилося, ояснене не до кінця зрозумілою благістю, очі були все ще заплющені, а підборіддя зведено вгору. Ми відчули загрозу в тому зведеному підборідді й задерев'яніли.

Сокольський, однак, уже не боявся. Заклав стрілу в лука і прицілився ретельніше.

Пронизливо свиснула стріла, сновида зупинився — стріла з хрускотом увігналася йому в тіло. Сокольський пустив ще одну стрілу, але діло вже було зроблене: сновида відскочив, вчепився руками в стрілу і вирвав її з грудей. З горла в нього вихопився чи зойк, чи хрип — в цей мент друга стріла вп'ялася йому в шию, і він звалився, обливаючи кров'ю свою нічну одежу.

— Залишимо його тут чи заберем? — спитав я.

Той повернув до мене ошкірене обличчя.

— Заберемо,— сказав він майже вголос.— Нехай попошукають...

Сокольський навіть забув, що може покористуватися моєю силою як слуги, підійшов до трупа і звалив його на плечі. Ми прокралися так до виходу, витягли труп із замку, тоді звалив мертвого сновиду собі на плечі я. Так ми йшли, міняючись страшною ношею, а над нашими головами дзвенів вряди-годи крилами чорний птах. Не хотіли йти через місто, тому пробралися за міські паркани. Тут чекали нас наготовлені троє коней. Сокольський відпустив слугу, що стеріг коней, і свиснув мені. Я приволік сновиду, і ми разом звалили трупа на кінський круп.

Задудніли копита, Сокольський повернув до мене веселе й розбишакувате лице:

— Ну що, характернику, вдалося? — гукнув він голосно.

— Вдалося! — відгукнувсь я йому в тон, і ми пришпорили коней.

Ліс

Я прокинувся з почуттям неясної тривоги. Довго не міг второпати, куди втрапив: дерев'яні, чорні стіни, образи святих на іконах, грубо збитий стіл й убоге на ньому начиння. Я ледве сів на ліжкові, весь був покусаний блохами, якими аж кишіла занедбана постеля.

Сонце вже встало. Я вийшов із пустиці, мелодійно заливалося лісове птаство, і я відійшов трохи від пустиці, щоб намилуватися чудовим ранком. В цей мент почулася хода, на галявину вибіг зарослий і немов переляканий чернець. Він заскочив до пустиці, а за хвилину покинув її, тримаючи в руках якогось вузлика. Озирнувся злякано й побіг.

Я хотів кинутися вслід за ченцем, адже це в його хижі я переночував, але перечепився через якусь колоду. Гримнув на траву і мимохіть обернувся. Брови мої зламалися од здивування, а серце забилося раптом швидко-швидко. Підповз ближче до тої колоди і раптом почав тремтіти всім тілом. Волосся стало сторчака, а розум мій, здавалося, померк. Сіра хмара повила мене, захопила, і в тій хмарі спалахнула нестерпно яскрава блискавка.

Я не міг не кричати, не міг не плакати, і сльози покотилися по моєму обличчі градом. Звалився з нутровим стогоном і у відчаї затовк щосили головою об землю. Тоді звівся і знову нетямковито позирнув у траву. Сумніву не було: лежав переді мною мертвий мій брат.

Я сидів у траві безтямний, наче ідол. Був знищений і

знічений. Здавалося, сліпу ворожу силу наслано на мене. Дурна випадковість, гра уяви мого скаламученого мозку — годі було знайти тут пояснення, що сталося. Я нічого не знав, і нічого не відав ліс, бо й він зараз мертвий і сухий. Зник пташиний спів, і не шелестить над головою листя. Погасли, зів'явши, квіти, а трава стала, наче сухий очерет. Ось-ось загориться цей незвичайний сухостій, спопелить усе і згорить сам. Такий був і я. Теж був сухий і готовий спалахнути. Забув про все на світі, про гризоти свої, сумніви й біль. Ладен був викоренити цей ліс, але знайти того, хто це вчинив. Бачив ченця, що недавно тікав перестрашено з цієї галявини, і в мене перед очима воскресло на мить його схвильоване лице. Я зірвався на ноги. Душа моя горіла, мозок працював гарячково — не був я вже розважливий та обережний. Місячний біль палахкотів у мені, хоч і світило над головою сонце. Був я пломенем, що запалює цей сухостійний ліс, і вже палав.

Тільки на узліссі я наздогнав ченця. Першим порухом було вбити його і спопелити. Але щось зупинило мене.

— Гей, отче! — гукнув я, і він злякано озирнувся на мене.

Тоді я збагнув: убивця мого брата не він. Убивця десь поруч, але не він. Отож я спитав у ченця про брата. Чи не бачив він того, хто приніс тіло на галявину до пустиці? Я навіть розповів, кого він мав побачити: рудоволосого і вилицюватого.

— Ні,— сказав той злякано.— Я нічого не бачив і нічого не хочу бачити.

Я зирнув пильніше на цього обірванця. Він затремтів під моїм поглядом, плюгавий, висохлий на тріску, з ковтунистим волоссям і шмаркатим, як у дитини, носом. Широко розставлені очі дивилися трохи зизо, і мені раптом жаль стало його — якийсь кривавий туман побачив я у нього за плечима. Кивнув ледь помітно головою — він міг собі йти. Вже навіть хотів, щоб він пішов,— не хотів гаяти задарма і хвилини.

І я знову побіг. Біг, наче летів, я й був у цей мент птахом, котрий облітує ліс. Щоки мені палали, а кулаки мимохіть стискалися: мусив знайти убивцю свого брата, що б там не було, мусив зазирнути йому в очі — інакше життя мені не буде під цим сонцем.

І я наздогнав його. Ішов через ліс рудочубий. Ішов і мугикав пісню, наче щось жував великими щелепами. Я його дуже добре знав, того рудочубого: ми гуляли з ним разом хлопцями, разом училися об'їжджати коней — були колись ми друзі великі, я і той рудочубий.

Веселий свист вихоплювався з-під рудого його вуса — була це якась грайлива пісенька, і мене раптом прорвало.

Вискочив навперейми цьому лихому котові: кіт вигнув спину і закричав — кіт рудий, як вогонь; він кричав, аж стигла мені в жилах кров. Тоді вихопив ножа й пустив мені просто в груди. Ніж просвистів біля мого вуха, але я не рухнувся. Тоді впав він навколішки, як це смішно й дивно — кіт навколішках! — і раптом виблював мені під ноги.

Я поступово дерев'янів. Він корчився у моїх ногах, уже не свистів пісні і не жував; він, цей рудий вогнистий кіт, трусився в мене під ногами, як лист осики, і вже подихав, наче отрути напився. Зірвався вітер, шалений вихорисько, сльози потекли мені з очей, дерева застогнали й земля, я сам застогнав із того розпачу, що мусив переживати. З дерев, як груші, посипалися мертві пташки — сльози цього лісу, біль серця мого, відчай і знемога.

Я повернувся й пішов. Мене нудило. Впав долі, вчепився пальцями в землю і занурив лице у пріле торішнє листя, проросле де-не-де рідкою травою.

Ледве доповз до пустиці, такий був виснажений. Напився води і лежав, висунувшись за поріг і дивлячись у небо. Вечірнє сонце вже сіло на шпичаки сосон і поклало свої навкісні смуги. Я дивився на ті смуги, і здалися вони мені дорогою в небо, якою і мені колись доведеться пройти. Там, угорі, в кінці тої дороги, була хата, світилися білі її стіни, а коло неї стояли сестра моя і батько. Ішов до них ще один чоловік, ішов повільно і втомлено, і на грудях у нього була рана. Тримався рукою за ту рану і всміхався назустріч рідним своїм. Вони плакали, обійнявшись: батько мій і брат, а сестра стояла коло них і журно похитувала головою.

Мені стало боляче на все те дивитися, тим більше що брат мій був тут, поруч. Я метнувся раптом туди, де залишив його,— він лежав і дивився розплющеними очима в небо. Тоді впав я біля нього і затрусив щосили мертвим тілом.

— Встань,— зашепотів я.— Остапцю, рідний, устань! Я не хочу, щоб ти був мертвий, брате, бо я не встиг з тобою навіть поговорити.

На нас світив місяць, і я не завважив, коли вже і ніч запала: он воно — місячний біль! Я збагнув раптом гірко і просто: місячний біль — це мертвий брат на руках, з яким я не встиг після довгої дороги й поговорити. Я зро-

зумів, чому хочеться пойнятому таким болем тікати світ за очі.

Полишив брата біля пустиці й пішов. Місячний біль майже зруйнував мене. Вже не був я людиною, а жмутком натягнутих жил — крик вряди-годи виривався протяжно з моїх грудей і вмирав між темних стовбурів. Не відав я свого шляху, та й куди мав іти? Не міг цієї ночі бути розважний — безтямний я був і засліплений.

Бозна-скільки часу я так ходив. Зрештою спинився, знесилений. Довкола чорнів ліс. Я сів на пеньок: наді мною хмарою задзижчали комарі. Пекли мені обличчя й руки, але я не ворушився. Хотів, щоб боліло, бо що важить цей дрібний біль порівняно з тим, у душі? Тож сидів, як кам'яний, і не було в мені й краплини світла. Обличчя стало набухлою маскою, серце камінно стукотіло в камінні груди. Мозок сплющувався під тиском горя й темряви.

Треба було, однак, встати й піти далі. Місяць сидів у мене на шиї, випиваючи силу й світло моє — став він кажаном, котрий влетів у мій розтривожений мозок. Кажан цей — ніч, подумав я, і дивне, незрозуміле, люте здивування витікало з мене: годі таке вигадати розуму людському!

Збудив мене світанок. Блідий і ледь живий. Я звівся — тисячі голок закололо мені в п'яти. Подивився угору: там, над обрієм, червоно сяяла хмарка. Я повільно побрів по лісовій стежці. Пустиця виявилася недалеко, брат лежав так само, як я його поклав, і по ньому густо повзали мурахи.

Подивився на пустицю не без жалю: вже ніколи не житиму в цьому лісі відлюдником, не стану й мирним жебраком. Піду звідси й ніколи більше сюди не повернусь.

Я поклав брата на плечі й пішов. По мені повзали мурахи, які обсіли були братове тіло, вони кусалися, але я не відчував болю. Коли мені бракло повітря, я обережно опускав брата в траву і сідав поруч. Наді мною квітло спокійне й умиротворене небо. Пливли, наче білі кораблі, повільні купчасті хмари — цими кораблями я марив колись полинути в далекий світ.

Тепер не дивлюсь я на них замріяно. «Людина повинна мати обмеження своєї сили,— думав я,— інакше вона зазнаватиме нещасть!»

Хмари пливли і пливли. І я дивився на них, виснажений і пригнічений. «Людині не треба виходити поза межі себе!» — сказав я чи небові, чи мертвому брату.

Знову йшов. Мурахи повзали по мені і жалили. Перед очима миготіли якісь квіти й папороть. Трава й кущаки. Я йшов і йшов. Важкий тягар гнув мене додолу, начебто

тримав я на карку своєму небо. Пташки не давали спокою моєму мозку. Спів їхній дзьобав мені голову, начебто сидів на ній дятел. Не міг відігнати я того дятла — на плечах у мене мертвий брат. Іду я додому, мене там давно чекають. Не принесу їм радості, ой, не принесу!

— Ти, брате,— казав я,— був дуже кволий. Хотів піти, як і я, здобувати знань світових і чекав на мене. Я тепер вертаюся з тобою разом. Здобувши знань світових і втративши тебе.

Сльози лилися мені на щоки і я через них не бачив світу.

— Я ладен, брате,— шепотів я,— всі знання свої віддати, аби ти устав і пішов поруч цієї дорогою. Я нещасний чарівник, брате, і ти вибач мені.

Довбав мені й довбав голову дятел, плакала в глибині лісу зозуля, а там, де крапали мої сльози, жовті квіти виростали — смуток мій і жаль. І такий важкий був на плечах моїх тягар, так тис на мене і пригинав, що я вже впадав у розпач — чи ж вийду з цього лісу?

Нарешті ліс закінчився. Я поклав брата на галявині і сів біля нього. Червоно-жовті кола плавали в моїх очах, поки не прийшов я до тями і не просвітився перед зором моїм той залитий сонцем шматок краєвиду, на який міг я дивитися. Довкола тяглася безліса рівнина. Подекуди засіяно хлібом нивки, але більше росло високої, похилої тирси. Вона текла, як зелене море, що хлюпає хвилями на зелені скелі лісу.

Над головою в мене дзвонили радісно жайворонки, а тіло болісно нило. Знав уже: не дійти мені додому — надто важкий і великий тягар клав я на плечі. Тож сидів і сидів. Дрімав чи впадав у забуття. Дерев'янів і ставав нечутливий, як камінь. Дивився на обличчя брата свого і дивувався, що воно таке тихе. І коли до мене прискочили якісь вершники, я побачив тільки морди коней, а все інше втопилось у тумані. Зовсім байдуже було мені і до тих коней, і до людей, що кричали до мене.

Зрештою я заговорив до них влоською мовою. Повільно й незв'язно. Розповідав історію з братом, тобто, що знайшов я у лісі братів труп і несу оце його додому.

Один з вершників зіскочив з коня і підійшов до мене. Я побачив обличчя з величезними, аж за вуха вони були закладені, вусами. Він дав мені ковтнути горілки, а тоді нахилився й над братом.

— Що тут сталося? — спитав чоловік.

Я приходив до тями. Зирнув на вершника і стягнув в

голови шапку. Вітер повільно розвіяв мого чуба, а з очей у мене покотилися сльози.

— Це мій брат,— сказав я рідною мовою.— Несу його до матері.

— Як твоє прізвище?

— Станько.

Чоловік присвиснув і подивився здивовано.

— Чому на вашій милості ця одежа?

— Мене пограбовано,— сказав я, і це було якоюсь мірою правда.

— Ми допоможемо вам.

Слуги вже прив'язували братове тіло до коня. Я встав, світ переді мною хитнувся, але я знайшов силу підійти до коня і вилізти на нього. Вже сидячи верхи, роззирнувся. Зелено котилися хвилі тирси, і мені незвідь-чому захотілося вдарити п'ятами і майнути в степ.

Знову завинулося в голові, і я вхопився за повіддя. Здається, мене щось запитували, але я нічого не чув. Хіба що дзвін, одноманітний і дратівливий. Закружляли різнобарвні кола, я ліг коневі на шию і вдихнув його теплого запаху. Знову почув біля себе людський голос, міг збагнути кожне слово зокрема, але ніяк не міг зв'язати їх докупи. Печія в роті не дала мені озватися до мого добродійника, нестерпно заболіло мені у скронях. Зробив останнє над собою зусилля і звівся, спираючись руками об круп. Два вершники під'їхали до мене з боків, взяли під руки, і ми рушили, все більше й більше набираючи швидкості.

Характерник

Характерник вийняв цибушка і заклав його до рота.

— Чи не маєте, пане, тютюну?

— Не вживаю того бісівського зілля,— буркнув возний.

Характерник хитнув головою, наче чекав на таку відповідь, смоктав цибушка і дивився на вогонь.

— Ви поїхали до того лісу,— нагадав йому возний.

Характерник зирнув на нього і вийняв з рота цибушка.

— Я залишився на узліссі стерегти коней. Молодший Сокольський не хотів, щоб я бачив, де заховає він трупа, і я з дорогою душею улігся на траві...

Пустив коней самопасом і підставив обличчя ранішньому сонцю. Тепло розмлоїло мене, і я швидко заснув. Приснилося мені, що напав на мене пугач. Бив мене крилами, лапами і дзьобом. Я прокинувся: сонце світило мені у ві-

чі. Коні стояли нерушно, лише лінивo відмахувалися від мух.

Я скочив на рівні. Молодшого Сокольського не було: певне, дуже глибоко в ліс зайшов. Щось мулило мені на серці і непокоїло, я раптом відчув, що той пугач і сон недаремно.

Кинувсь у ліс, але незрозуміла сила завернула мене. Тоді я загнуздав коней і чекав уже готовий. Було довкола тихо й порожньо. Ліс дихав на мене моторошно, і мені стало ясно: там, у лісі, щось сталося.

Не роздумуючи скочив на коней, забувши про свою знахарську силу, і учвал помчав до міста. Біля їхнього обійстя ходив туди-сюди, нервово поглядаючи на дорогу, старий. Побачивши мене, він побіг назустріч, і я, затинаючись і ковтаючи слова од поспіху, оповів свої підозри. Його чоло спохмурніло.

— Двоє хлопців — це забагато,— сказав він жорстко.— Але спробуємо ще його пошукати.

Від горя обличчя його стало зелене.

Ми відразу виїхали загоном до того лісу. Аж до вечора гасали по лісових стежках і дорогах. Нарешті знайшли його. Лежав у кущах, і обличчя було погідне й спокійне. В траві валялися мертві пташки, а на деревах, біля яких він лежав, не було ні листка.

Волосся піднялось у нас дибом — ми одразу про все здогадалися. Тяжко задумався старий, схилившись біля мертвого сина, синя жилка на його скроні ще більше випнулася і швиденько смикалася. Тільки я один з того гурту відчував цікавість. Підняв з землі кілька пташок — не було на них і подряпини, як не було й на Сокольському. Підняв листок — був покручений і начебто ледь присмалений. Мертву гадюку знайшов ще під деревом, підкинув її чоботом і мимохідь озирнувся.

Шумів довкола ліс. Важко, понуро й насторожено. Неначе попереджував нас і застерігав.

Легкий морозець перебіг мені по спині — я вперше подумав, що ув'язався в цю історію нерозважно.

Місячний біль

Втікач побачив місяць так раптово, що аж здригнувся. Стояв просто перед його обличчям: лилося мертве проміння, обливало землю холодним сяйвом, і йому аж віддих забило. Там, на місяці, уздрів він двох братів. Каїн

підняв брата на вила і той стікав кров'ю. Холодною місячною кров'ю, яка тече вже не одну тисячу років. Втікач побачив і Авелеве обличчя: маска страждання, яке триває теж не одну тисячу років. Зрештою Авель не просив у брата порятунку, він тільки страждав. Каїн теж страждав, і з нього теж витікала кров. Тільки тепер утікач помітив, що Авель схопив рукою брата за горло. З горла лилася кров, і це теж тривало тисячу років.

Він знову почув далекий стукіт копит. Зір його напружився: у глибокому тумані мчав кінний загін. Роздували ніздрі коні, хрипіли, а вершники немилосердно стьобали їх нагаями і пороли боки острогами. Коні і вершники були закутані в плащі з туману, волохаті й хиткі, наче кущі й дерева. Попереду мчав, здійнявши руки і махаючи ними, як крилами, Бонтиволья. Наче промінь світла вдарив у нього: чітко засвітився хижий, гачкуватий ніс чи дзьоб. Дикий крик вирвався з сотень горлянок. Кінські копита гучно били в землю, і вона стогнала від глухого болю. Дерева хитали вслід вершникам кронами — були теж занепокоєні і схвильовані.

Втікач провів рукою по обличчі. Відчув, що воно зовсім мокре, а там, де билося серце, тліло непригасле вогнище болю.

Мати

— Тобі не можна було відбиватися від дому,— сказала тітка.— Коли б ти був удома, вони не посміли б напасти на Остапа.

— Він хворів останнім часом. Коли з'являвся місяць, його водило по двору. Вони, певне, й підстерегли його в такий мент...— В голосі матері звучав біль.

Я сидів серед порожнього покою, де лежав нещодавно в труні брат. На підлозі ще було накидано квітів, ще стояв посеред покою стіл і пахло глицею та воском.

— Про те, що він ходив ночами, ніхто не знав,— сказала тітка.— Ми пильно це приховували.

— Неважко було й підстерегти,— зітхнула мати.— А оборонять його ми не могли.

— Я їм віддячив,— сказав я, дивлячись собі під ноги.— Я, мамо, не попустив це на так. Дем'яна і Данила вже нема...

Глуха тиша зависла в покої. Здавалося, вони вийшли геть, залишивши мене самого. Я звів очі. На мене дивили-

ся дві схожі одна на одну жінки, і погляди їхні світилися також однаково.

— Твій батько теж хотів віддати їм належне,— сказала тітка.— Йому не пощастило...

В матері заблищали на очах сльози. Захиталася сумовито, а вуста її затремтіли.

— Казав, що його кличе ночами твоя сестра. Що вона волає про помсту...

— Вони кликали й мене,— сказав я глухо, вже не дивлячись на них— Весь час бачу їх коло якоїсь хати. Гальшка несе воду, а батько сидить на ганку. Гальшка несе воду і все оглядається...

Глуха тиша знову покрила мої слова, ми наче задерев'яніли — тінь Остапа перейшла через покій.

— Що сталося там, на майдані? — спитала мати.

Я не міг дивитися їм у вічі. Не міг розказати про все просто й зрозуміло: забагато для цього треба було б слів. Про Вітторіо і Бонтиволью, про своє прокляття; тиха туга оповила мене тут, у сумному цьому покої, повному напівзів'ялих квітів, де так гостро пахне глицею і воском. Остапова тінь зупинилася серед кімнати — повернувся до мене блідий, майже прозорий.

— Про це так багато говорять! — сказала тітка.

— Звідки це в тебе? — спитала мати.

— Не знаю, мамо,— видихнув я.

— Чи не запродав ти душі?

— Ні, мамо,— крутнув я головою.

— Між нами вже багато крові,— сказала мати.— Чи так воно й далі йтиме? Поки не ляжемо всі?

— Мені тяжко, мамо! — сказав я майже пошепки.— Душа моя болить, і я боюся, що не зможу стати вашим захисником. Мені треба молитися, мамо...

Мати кивнула. Я дивився в її чисті, хоч уже старечі очі. Ми, здається, розуміли одне одного.

— Ти не можеш молитися вдома?

Я похитав легенько головою.

— Варто найняти більше людей для оборони,— сказав нарешті я.— Нам треба вберегти Івана.

— Вбережу себе сам,— звів голову малий.

Я всміхнувся, дивна печаль пойняла мене.

— А ти? — спитала мати.— Ти не боїшся?

Я похитав головою.

— Ти так змінився,— сказала тітка.— Я, побачивши тебе, злякалася... Тобі треба стерегтися також.

Я дивився на них з любов'ю. Дивна печаль огорнула мене.

— Гадаю, що їм нагнано вже страху,— сказав, підроблюючись під діловий тон.— І все-таки найняти сторожу треба не гаючись... Не гаючись! — повторив я, відчуваючи, як накочуються на серце сині хвилі смутку.

Мати дивилася на мене, і я не міг витримати того погляду. Але не міг і пояснити чи, радше, розказати їм усього: забагато треба було для нього часу. Остапова тінь знову рушила через покій, цього разу попрямувавши до дверей. Спинилась у дверях і ще раз озирнулася.

— Найрозумніше було б помиритися,— сказала мати, опустивши погляд. Вуста її тремтіли.— З їхнього боку лягло менше, ніж з нашого, я ладна простити їм. Бо коли так триватиме далі...

Це лякало й мене. Дивився на прив'ялі квіти на підлозі, одна з них була розтоптана важким чоботом. Розплющене пелюстя, майже приклеєне до долівки; розчавлене, аж на волокна розклалося, стебло.

— Все дуже далеко зайшло,— сказала тітка.— Тепер уже цього не спинити... Волає кров...

Малий устав, і тонкі ніздрі його затріпотіли. Він думав свою думку, але не висловив її вголос. Я зрозумів його: кривда була на нашому боці.

Мати плакала. Великі градасті сльози текли по її нерухомому, закам'янілому лиці. Я знову подивився в її чисті старечі очі.

— Вдій щось, синку, вдій! — попросила вона жалібно.

— Це волає кров,— наче про себе повторила тітка.— Тепер уже хтозна, чи її спиниш.

— Я воліла б,— сказала мати, втираючи очі,— щоб ти знову відійшов од нас, надто багато зробив ти їм лиха. Повернися до Влох, а коли все затихне, ми дамо тобі знати. Болить мені за тебе серце, сину.

— Я спробую з ними помиритися,— сказав я, все ще розглядаючи розчавлену квітку, глина біля тої квітки була вогка.

— Кров, пролита за честь роду, не марна,— сказала твердо тітка.— Але проти них не встоїмо.

— Хочеш піти туди сам? — спитала мати, пильно мене розглядаючи.

Через кімнату знову перейшла Остапова тінь. Стала біля розплющеної квітки, схилилася й торкнула її пучкою.

Я сидів закоцюбнувши. Запах глиці й воску ставав нестерпний. Печаль гуляла по мені, як вітер. Текла крізь очі і заповнювала цілу кімнату. Там, за вікном, висіла гілка, густо обсипана вишнями. Червоні ягоди горіли на ясному тлі неба, і мені аж очі боліли дивитися на них.

— Бог з тобою, синку,— сказала мати.— Часом мені здається...

— Вам не повинно нічого здаватися,— обірвав я її.— Хочу допомогти. І вам, і собі...

Тоді мати поклала руку мені на коліно, подивилася на малого, той опустив голову, звівся і пішов до виходу. Зачинив двері, і вони несподівано голосно грюкнули. Мати подивилася на тітку, але та вже виходила сама. Тільки Остапова тінь стояла біля розчавленої квітки. Брат торкав її носком ноги.

Знову лунко грюкнули двері, і я відчув, що мене пече материна рука.

— Розкажи, сину,— сказала вона.

Тоді бризнули в мене з очей сльози. Я дивився на матір, крізь водяну пелену її обличчя хиталося переді мною, рідне і співчутливе. З її темних очей виливалася велика любов, і саме це розв'язало мені язика. Я почав розповідати. Голос мій тік, як смутна вода, і вода ця заповнювала помешкання. Вікно, в яке я дивився, розповідаючи, було синє і без жодної хмарини. Цвіли у ньому рубінами вишні і стрибав коло тих вишень розтріпаний горобець. Чорний хрест рами стояв на тому непорочно синьому тлі. Журкотіла й журкотіла сумна вода моїх слів, вряди-годи я замовкав, щоб перевести подих, погляд мій спинявся тоді на чорному хресті, випивав трохи синяви і рубіну. Я знову набував сили, і знову журкотіла сумна вода.

Мати сиділа супроти мене непорушно. На одному із стільців бовваніла Остапова тінь. Пахло воском і глицею, і чути стало хрипкий видих — дихала мати. Стала ще сухіша й темніша, хитала печально головою, і дві сиві сльози тріпотіли на її повіках.

— Бережися, синку,— сказала вона скрушно.— З усіх нас тобі треба берегтися найбільше...

До замирення

Та родина, проти якої ми постали, не була нам ворожа, старий Сокольський був навіть моїм хрещеним. Блукаючи по далеких краях, я згадував і їх: хлопців, з якими ріс, і їхню сестру, яка вже тепер заміжня, але колись вельми мене хвилювала. Але все це було там, у непроглядному тумані: тепер найбільше спричинився до ворожнечі я. Тому й вирішив піти до них, хотів заладнати нашу біду: того, що сталося, не вернеш.

Уже запала темрява, коли я рушив туди. Мене злякав місяць, що завис серед неба, холодний і зчужілий. На ньому, як завжди, змагались у вічному двобої брати, і я довго дивився на те змагання.

На душу ліг мені камінь. Я відчув неспокій й гризоту, навіть перехотілося йти туди, бо чи й кінчиться все добре? Але я мусив іти.

Звернув на леваду, щоб менше турбувати собак. Срібно вилискувала під ногами роса. Паркан, що розділяв містечко на дві половини, вигинався, як тіло довгого й мертвого змія. Валували собаки, чоботи мої були вже мокрі від роси, і я подумав, що така роса на погоду.

Знайшов чималу дірку й опинився по той бік. Пройшов повз якесь півобгороджене дворище. Тут мені не пощастило — два пси люто вирвалися звідти і з голосним гавкотом кинулися до мене. Я не хотів здіймати гармидеру: пси попадали до моїх ніг з висолопленими язиками.

Я пішов далі. Палав жовтий місяць, а собаки валували голосніше. Здавалося, вони відчували небезпеку, начебто навідавсь у місто вовк. Я здригнувся на ту думку і наддав ходи.

Ворота обійстя Сокольських були зачинені, і я обійшов його, шукаючи лазу. Моя пам'ять підказала, що має бути з північного боку: ми користувалися ним хлопчаками. Я й справді знайшов той лаз, хоч був він замалий для дорослого. Але я розгріб землю руками і проліз у нього.

Скрізь було спокійно. Кілька хат світліло вікнами, двором ходили ще слуги, і я перечекав. Тоді прокрався до господарського будинку. Дім був обмазаний білою глиною і критий гонтою. У вузьких вікнах світилися скляні, управлені в олово, оболони[1]. Сам будинок стояв на високому підмурівку, і треба було стати на той підмурівок, щоб дотягтись до вікна.

Старий Сокольський сидів на ослоні і роззував чоботи, певне, готуючись спати. Я звів руку і тихенько постукав в оболону. Старий здригнувся, наче його вдарено, і з чоботом в одній руці підійшов до вікна.

— Хто там? — запитав глухо.

Я притиснувся лицем до оболони. Приклав вуста до шпарки і сказав:

— Це ваш хрещеник. Прийшов порозмовляти...

Жах розлився на обличчі старого. Він закричав і метнувся од вікна, все ще не випускаючи чобота з рук, вда-

[1] Оболона — шибка.

рився у двері, і я зрозумів: все це даремно. Всі мої мирні потуги й настрої — все це місячний біль.

Я зіскочив з підмурівка і позадкував, як затравлений звір. Захотілося раптом закричати й поперелякувати їх своїм криком.

Ішов через двір, і мені бачилося дворище спопелілим. Будинки лизав вогонь, і все освітлювалося сяйвом величезної пожежі. Люди й тварини, будівлі й дерева — все обвуглювалося і зникало.

Але це було тільки видіння. Наступної хвилі я уздрів, як на ганок вискочило двоє синів Сокольського. Вони махали походнями[1] й кричали на гвалт. Скрізь рипали двері, вибігали з них озброєні слуги. Запалювали смолоскипи, бігали і горлали.

Я відступав усе далі й далі. Сльози замерзли в мене на щоках, і я вирішив остаточно: на мені розрубати цей вузол. Я тут ниций. В мене залишився тільки один брат, у старого — двоє синів. Але каміння вже покотилося. Я знав закони гір, адже не раз блукав по них з Вітторіо та Бонтивольєю. Каміння тягне все, що може рухатися. Тоді гримить грім і несамовито мчить лавина.

Біля мого вуха пролетіла раптом стріла. Я всміхнувся. Дивно, що вони зовсім не лякалися мене. Було це безрозсудно — я міг би спопелити і двір цей, і людей. Гавкали спущені пси. Бігали з походнями люди. «Як діти»,— подумав я гірко і притулився спиною до огорожі.

За межами обійстя я зупинився. Світив місяць. На ньому змагалися брати, і це було так само вічно, як зміна дня і ночі.

Там, за парканом, бігали і кричали люди. Там казилися пси, і люди зовсім забули про небезпеку. Були тільки мисливцями, запаленими сліпим вогнем, і через це безрозсудними. «Дай, боже, їм розуму,— прошепотів я,— освіти їх вогнем своїм праведним, пробуди і заспокой!»

У цю бентежну прохолодну ніч, коли місяць там, угорі, так непокоїв мене, коли вилазка моя у ворожий стан так неславно закінчилася, я знову запраг самоти. Знав, що чекають мене вдома, але туди я прибуду тільки на світанку. Мені захотілося хоч на короткий час вийти з цього кола і трохи забутися. Зібрати розкидані думки і щось вирішити.

Світилася переді мною біла, порожня, щедро облита сяйвом дорога. Дзвеніли цвіркуни, широка тиша повила цілий світ. Спали кущі й дерева, спали пшениці обабіч дороги і тирса, я розчинявсь у цій тиші, наче сіль. І захоті-

[1] Походні — смолоскипи.

лося мені повернутися на те місце, де знайшов я нещодавно брата свого нещасного, захотілося вклякнути перед тими образами й помолитися.

«Коли все це закінчиться,— подумав я,— лишуся жити в тій пустиці. Дивитимуся, як сходить місяць і сонце, як росте зілля й трава. Слухатиму щебет пташок і мову листя». Мені хотілося схилити чоло перед великою тишею лісу й неба й пошепки до неї молитися. Хотілося ходити півзаростими стежками, щоб не заростали вони зовсім...

Сидів на пеньку на узліссі. Поклав на коліна долоні і весь закоцюб під місячним світлом. Білочубий Пан покинув колись серед неба свою відрубану голову, а сам пішов шукати її в інші світи. Голова ця перекочується з одного краю неба в інший. Шукає господаря свого, так само, як господар її.

Зашаруділа коло мене трава. Жовтовухий вуж виставив чорну голівку. Нічні метелики кружляли навколо мене й цього вужа — палала в місячному світлі його голова. Миготіли довкола сині вогники світляків, наступної ночі стануть вони метеликами. Полетять струсити пилок на квіти, і квіти зав'яжуть у своєму суцвітті тугий плід...

Велика тиша приходила до мене. Десь далеко кричав деркач, забувши, що пора спати, і плив звідусіль теплий дух вистояного зела. Бур'ян і зілля звішували свої повні свіжого насіння голови. Прийде час, і ті голови розвалять-ся від страху перед криком далекого, самотнього пугача — засіватиметься відтак уся земля. Я відчув раптом, що заскімлило мені серце: любив цю землю і все живе на ній. Благі сльози зросили мені щоки, а в груди повільно вповзала, як той вуж золотовухий, тепла й волохата втома.

Чернець

— Я зовсім утратив спокій,— розповідав чернець.— Ночами мені ввижалися загадкові обличчя — обличчя вбійників.

Я молився за них і за себе, прохав бога, щоб він мене вивів із того кола заклятого, бо в тому, що відбувалося, не я був винуватий.

Не хотів навіть знати, що там у них сталося: людське кровопролиття не можна виправдати. Горе тому, хто порушить ту високу заповідь: не убий,— цього я колись зазнав на своїй шкурі.

Але він знову прийшов до мене. Той, которого зустрів був я на узліссі, з утомленим обличчям. Того разу був він

у простій одежі, а тепер у шляхетській. Я зрозумів: не проста це пташка, але пани завше такі. І не захотів його приймати. Кричав на нього, щоб забирався геть, мене лють так пойняла й обурення, що мало не вдарив я його. Він тільки зирнув зизо, але змовчав.

Обличчя в нього і справді було втомлене. І чудні мав очі. Ніколи не зустрічав я таких очей. Не міг витримати погляду його — все крижаніло всередині, а тілом перебігав незрозумілий ляк. Я ще кричав на нього, ще лаяв його і сварив, але все в мені раптом заціпеніло, і я замовк, розкривши рота: не міг уже ні кричати, ні сердитися. Я був у його владі. Тоді впав йому до ніг й оросив сльозами його чоботи. Уклінно просив залишити мою пустицю й піти собі геть.

— Не бійся, отче,— сказав він лагідно.— Не вчиню тобі нічого лихого.

Тоді я відступив від ворога. Він зайшов досередини і сів на ослін, грубо збитий з паліччя. Я все ще стояв при вході, не зважуючись зайти до власної домівки. Тоді він знову зирнув на мене і всміхнувся. Я осмілів.

— Хто ти, дивний чоловіче? — спитав із трепетом у голосі.

Він знову подивився на мене своїми чудними очима, здалося, вискочить мені з грудей серце, а тоді потупився.

— Хто я такий? — спитав здивовано.— Хіба я знаю? Мабуть, такий, як і ти,— бездорожник.

Це було дивне слово, і я не зважився розпитувати його далі.

— Не бійся, отче,— знову повторив він.— Перебуду в тебе цю ніч і піду...

Він сидів на ослоні. В печі палав вогонь, і він задумано підкидав у той вогонь полінячча. Дим вився по стелі і випливав у двері. Між брів у пришельця я помітив глибоку складку.

— Щось невеселі ви, пане,— сказав я, вже зовсім оговтавшись.— Може, прагнете відпущення, я можу прийняти від вас сповідь.

— Ні! — коротко відповів він, все ще дивлячись на вогонь.

Тоді я вийшов з пустиці, не бажаючи йому перешкоджати. Там, під деревами, ревно помолився богові. Я сказав йому: «Господи, чому знову ставиш мене на цій дорозі? На випробування мені чи цьому чоловікові? Коли йому, забери його з-перед очей моїх — не витримує того моя душа. Хочу уповати тільки на тебе, бо інакше чи й буде в мене сила спастися?»

— Я недаремне спасався, пане,— сказав чернець возному.— Був у мене не один гріх на серці. Але я вирішив покаятися і прийняв на себе покуту. В мене в тій пустиці божий дух вселився, пане. Я спокійно й гарно жив у тому лісі, ніхто мене не турбував, і я нікому не набридав. Але шляхи господні важко передбачити, бо все раптом перекинулося з ніг на голову...

Горів тоді на небі занадто яскравий місяць. Я встав і подивився у бік пустиці. Було там тихо. Обережно підкрався туди і почув, як він хропе. Так, пришелець спав. Звалився на мою постіль, не турбуючись, чи є де спати мені, і хропів.

Тоді мені стало зовсім порожньо в грудях. Я побачив голе його горло, і божевільне бажання стьобнуло мене. Це знову знівечило б моє життя, але тоді я горів від обурення. Адже прийшов цей зайда, випер мене з домівки і розвалився паном на моїй постелі.

Його горло біліло перед моїми очима, і я намагався забути, де лежить мій ніж. «Це нове випробування для тебе,— почув я шепіт позаду.— Звільнися від нього. Страшного злочинця знищиш і сповниш тим божу волю».

Я зняв з вогню горщика, вийшов надвір і став їсти свою кашу. Їв я довго, старанно розжовуючи, начебто була то не каша, а погано просмажене м'ясо.

Зрештою я тяжко над усім замислився. Думав про те нашіптування, чи від вишньої воно сили? Може, цей мій потяг і бажання ті ж таки диявольські зачини?

Я знову зайшов до пустиці. Але пришелець уже не спав. Сидів на моїй постелі і дивився пильно й чудно. Я перелякався. Хтозна, як воно трапилося, але я знову впав перед ним на коліна і простяг руки. Тоді він засміявся. Хрипко й сумно.

— Залиште мій дім,— попросив я його жалібно.

— До тебе приходять лихі думки, отче? — спитав він без пошанівку до моїх ветхих літ.

Я кивнув.

— Боїшся жити з людьми?

— Так,— витиснув із себе я.

— Чому?

— Не моя воля,— сказав я покірно.— Залиште мій дім, пане.

Він зирнув на мене так, що я мало не втиснувсь у землю, і сказав, повільно цідячи слова:

— Мене ти не зможеш убити! Чуєш, отче?

Я закляк. Якимсь невідомим чином відкрилися йому

мої думки. Припав до його ніг, але він ударом чобота відкинув мене до протилежної стіни.

— Може, нас переслідує одна доля, отче,— сказав він жорстоко.— Тиж бо, як і я, бездорожник!

— Я уповаю на бога,— пробурмотів я.

Він устав. Ще раз зирнув на мене, я тоді ступив до дверей. Мене пройняло холодним вогнем. У прочілі він зупинився і обернувся.

— Нелегко себе дурити, отче? — спитав.— Чи ж бо вдається?

«Будь ти проклятий!» — сказав я подумки і перехрестився.

Він пішов. Решту ночі я не міг склепити очей. Боявся, що він повернеться і тоді вже не радітиму так, як тепер. Я впав на долівку і заплакав. Я благав милосердя, але навколо стояла така тиша, що мені в голові дзвони заграли. Я злякався цієї тиші і вдруге покинув пустицю.

На дорозі

— Гей, Вітторіо,— сказав я, ідучи порожньою дорогою.— Чи бачиш ти, як усе непросто? Не можу знайти місця, де побув би у затишку хоч би цю ніч. Треба мені вже повертатись у світ тих пристрастей і того болю.

Я йшов через поле, дорога під місяцем світилася, довкола розливалося мерехтливе срібло, все в тому світлі завмерло, пойняте великим сном. Вряди-годи над головою пролітали кажани, і я чув сухий скрип їхніх крил. Начебто обсипався на мене пісок ночі; холодне розлите срібло чи, радше, олово заливало мозок, і я теж олов'янів на цій дорозі під цим місяцем. Втоми я вже не відчував, мені хотілося отак іти безконечно.

Я озирнувся. Біля мене йшов Вітторіо, а збоку бігла лисиця. В цьому світлі хутро її вигравало срібними іскрами, очі світилися червоними вогниками. Запалювалася дорога і трава обабіч: світло перетрухлого дерева чи болотяні перелисники. Стрибали вони коло мене, а кілька з них сиділо у Вітторіо на простягнутій долоні. Він розглядав їх, і обличчя його було здивоване.

— Хочу втекти від усього цього,— сказав я.

— Дивись,— мовив Вітторіо.— Це ті вогники, що ти їх шукав.

— Коли повернуся туди, хтозна, чим усе скінчиться...

— Ці вогники манять і манять,— казав задумливо Вітторіо.— Не може чоловік опиратися тій силі...

— Дивна річ, мене не тягне до рідного дому. Чує моя душа, доведеться знову починати все спочатку.

— Загаси ці вогники,— попросив Вітторіо.— Вони печуть мені долоню. Загаси місяць — місяць не потрібен землі, їй потрібне тільки сонце...

— А коли я туди не піду, там може статися нещастя.

— А може, вже й сталося,— усміхнувся загадково Вітторіо.

— Ще нічого не сталося! — закричав я.

— Ночі землі потрібні, а місяць ні. Місяць тільки розводнює ніч, імітуючи день. Він будить убивць і блаженних.

За нами бігла лисиця. Зняла писок угору і тонко загавкала.

— Годі мені розрубати цей вузол,— сказав я.

— Кожен із нас,— уже шепотів Вітторіо,— потайки гадає, що він безсмертний. Але на кожного приходить час, тоді думає він про двох братів, які дубасять один одного там, на місяці. Дивно це мені, друже, адже коли розібратись, винуватих поміж них нема.

— Я не хочу туди йти, але не можу не йти,— сказав я, наддаючи ходи.

Дорога заводила мене все далі й далі. Біла й залита місяцем. Дорога, вимощена перетрухлим деревом, яка палала так само яскраво, як і місяць.

Характерник

— Я його бачив, коли він стукав до старого у вікно,— сказав характерник.— Але тоді я не на жарт перелякався...

Страх охопив мене, коли уздрів я його перед тим вікном. Мені здалося, що він щось замислює на старого. Я й справді почув, як той крикнув. Треба було чимось зарадити, і я кинувся на той бік господарського дому й постукав. У шибу визирнув наймолодший Сокольський.

Зайшов у дім, і в цей мент почули ми крик старого. Вискочив у сіни, на ньому лиця не було — очі вибалушилися, а на губи вибилася піна.

— Він прийшов, він прийшов! — загорлав старий несамовито.

— Хто прийшов? — не втямив нічого наймолодший Сокольський.

— Убивця братів вашої милості,— сказав я.

— Ти теж його бачив? — спитав задихано старий.— Я подумав, що мені ввижається.

Я кивнув. Увесь дім уже збудився. Наймолодший Сокольський так розлютився, що я здивувавсь. Вони запалили з братом походні і наказали слугам спішно зброїтися.

Було трохи смішно дивитися на їхнє завзяття — що значила зброя супроти того, хто володіє нелюдською силою? Але вони, здається, знавісніли зовсім. Вискочили всі гуртом у відчинені двері — було в дворищі порожньо і спокійно. Старий ніяк не міг отямитися, він стояв на ганку, поки сини із слугами нишпорили по всіх закапелках, і в нього трусилася нижня щелепа. Було спущено собак, і я теж уключивсь у цю веремію.

Наймолодший Сокольський, здається, зовсім втратив глузд. Натягував тятиву і пускав в усі боки стріли. Це вже зайве, бо чарівника ніде не було. Та й приходив він, очевидно, не для того, щоб убивати Сокольських. Я сказав про це старому.

— Що ж йому було треба? — холодно запитав старий.

Я знизав плечима. Щось йому було треба.

В цей мент надійшов наймолодший Сокольський.

— Знайшли? — запитав старий.

— Наче у землю провалився!

— Не міг же він перелетіти через паркани?

Мені знову стало смішно.

— От бачите,— сказав загонисто наймолодший Сокольський.— Не такий страшний чорт!

— Він мій хрещеник,— сказав мені старий, утираючи з лоба сажу від походні.— На мене він руку не міг підняти...

«Чорт і справді не такий страшний!» — подумав я і всміхнувся.

Над двором висів великий, повний місяць. Я задивився на цей місяць, в голові мені помалу вияснювалося.

— А що б на це сказав ти? — повернувся до мене старий.— Мусиш знати більше ніж ми.

Лице моє запломеніло — старий визнавав мою силу. Я знову зирнув на місяць — стояв він серед неба ясний і вмиротворений.

— Треба поворожити,— сказав я зумисне непевно, хоч уже давно знав, що їм відповім.

— Поворожи! — згодився старий.— Щоб знову не вскочити в халепу.

Я взяв у слуги походню і пішов через двір. Жовтий вогонь хитався в мене над головою, і від того тінь моя потворно заплигала під ногами.

Я спинився серед дворища, встромив походню в землю і завмер, виструнчуючися до місяця. Знав: усі вони з'юр-

милися на ганку і дивляться на мене. І я вирішив похизуватися перед ними.

Повільно захиталися у мене стегна, я почав помалу підстрибувати, а тоді пустивсь у танок. Закрутився навколо походні: здалося мені, розростається вона у велику вогняну квітку — вогонь серед неба, подумав я, він палить усе і всіх, він як місяць, але не такий холодний — це справжній вогонь.

Я схопив походню і захитав нею, немов погрожуючи небові й місяцю. Довкола сипонули іскри, засвітились у траві, як самоцвіти. Тоді я жбурнув походню на землю і, дико скрикнувши, почав топтати її. Іскри сипалися з-під ніг віяла, а я і справді розшаленів. Веселий сказ трусив моїм тілом, і це передавалося туди, на ганок, де пороззявляла роти легковірна юрба.

Останні іскри зітліли в траві, я опустився на коліна і повернувсь до тих, що завмерли на ганку. Німо палали походні, і, як найбільша походня, горів місяць. Я вдарив кілька земних поклонів і припав щокою до трави, відчуваючи її вільжисту прохолоду. Лежав якийсь час, а тоді рішуче звівся. Повільно пішов назустріч тим цікавим очам, і в погляді в мене палахкотів вогонь.

— Ваша милість мають рацію,— сказав я, кинувши перстом у наймолодшого Сокольського.— Це справді так: не такий страшний чорт, як його малюють! Він має велику силу, той чарівник, але вона, як і все у світі, обмежена. Свідчу небом,— я звів угору руки і потрусив ними,— має він силу проти кожного з нас, але — слухайте всі! — я кричав так, що, думав, зірву собі голос,— його сила ниця супроти юрби!

Багатоголосий погук покрив мої слова, і я відчув, як піднімають мене вгору сильні руки і кидають у повітря,— пиха, яка зродилася в мені під ту хвилю, захитала світ.

На дорозі

Я йду порожньою дорогою, за мною, як собака, біжить сріблисто-сива лисиця, а над головою висить місяць. Сюрчать цвіркуни, в обличчя віє густим спокоєм поснулих полів. Їхня розмова стає бажана мені — це втишує неспокій і кладе на душу той мир, якого я давно вже прагну. Справді-бо, ось він, цей мир: відчувати під ногами дорогу батьківщини, чути дух рідної землі і смак та запах заснулого поля. Віддалік шумить ліс, в таку ніч він теж оповитий

дивним зачаруванням і теж шепоче про мир. Мир — це і є така ніч, хай маю над головою я небо, а не дах рідної хати. Тільки місяць турбує мене, він як більмо на великому оці неба, на ньому сплелись у дикому і нерозумному герці брати. Неначе падає у ніч меч двосічний, списи холодного проміння над мирними полями будять кажанів та цвіркунів. З лісу долинає голосний згук пугача. Той згук відлунює у свідомості щемким болем... Але я й справді хочу миру. Проганяю навіть лисицю, як проганяють додому собаку, котра ув'язалася за хазяїном,— проганяю спогади про мій справжній гріх. Беру грудку землі й кидаю в неї. Лисиця зупиняється. Вона освітлює мене червоним поглядом, і я нахиляюся за другою грудкою... Лисиця задкує. Вишкірює білі холодні зуби, і я втретє кидаю в неї грудкою. Тоді вона сходить з дороги в густу траву. Я йду далі, намагаючись пізнати злагоду ночі і зела, але лисиця не покидає мене. Вона біжить понад дорогою, ховаючись у траві. Тоді я нахиляюся знову з грудкою. Але раптом відсмикую руку: замість грудки пальці мої натрапили на холодне слизьке тіло. То жаба-ропуха, яку теж розбудив цей місяць. Мене поймає жах. Кидаюся чимдуж бігти, серце шалено калатає в грудях, а лисиця мчить за мною по придорожній траві. В неї червоні очі, і я відчуваю, що ніколи вже не звільнюся від її переслідування.

Втікач

Ранок приніс утікачеві полегшу: йому вдалося відпочити. Він вийшов із хати — лежало на овиді велике ранкове сонце. Земля вкрилася легенькою памороззю, і все довкола блищало тисячею спалахів. Весь простір грав і світився: срібні дерева, кущі і срібна земля.

Він повільно пішов по цій срібній землі, і його босі ноги залишали після себе чорні, жовті й зелені сліди. Чорні там, де була земля, жовті — на листі, а зелені — на траві.

Він ішов не озираючись. Не чув за собою погоні, але й не бачив попереду білостінної хати і двору, де зібралася вся його родина. Була тільки ця срібна земля, порожній простір без вітру і пташок, а на яскраво-синьому небі горіло червоне сонце.

За цю ніч він змінився. Його виснажене обличчя було оторочене світлою бородою, а на голові сріблилися сиві пасма. Очі запали, але дивилися м'яко й тепло. Він не помічав, що ступає по паморозі — ноги його не відчували

вже холоду. Груди високо здіймалися — дихав утікач спокійно й глибоко.

Вряди-годи він зупинявся, наче роздумував, куди йти, і знову плів за собою вервечку кольорових слідів. Від великого світла, яке лилося звідусіль, постать його на тлі білих горбів, здавалося, розчиняється серед цих тисяч холодних іскор. Одна його рука стискала й розтискала кулак, а друга безживно звисала вздовж тулуба.

Він зупинився біля дерева, яке ще не скинуло пару листків. Один з листків зірвався й, прокресливши коло, ліг йому під ноги. Засвітився непорочною жовтизною — з ока втікача виповзла сльоза, але відразу ж замерзла. Він уперше озирнувся — не на свої сліди, а на сонце. Кругле й негаряче, воно не сліпило очей.

Втікач повільно чвалав далі. Сходив на крутий горб, і йому важко стало дихати. Спинився й довго перепочивав. Кольорова вервечка слідів тяглася під гору в'юнистою смужкою.

Знову ішов і знову хитався довкола іскристий світ. Тільки на горі він зупинився вдруге. На всі боки розстелявся дивовижно безлюдний простір. Покритий памороззю, він палав, мінився і грав.

Втікач скам'янів. Замерзла сльоза на його щоці відтанула і поповзла до кутика вуст. Велика тиша гойдала втікача, великий спокій ліг йому на душу. Ласка й мир світилися в його зорі, а довкола холодно і величаво промінилася земля...

Тоді знову почувся далекий тупіт. Втікач різко озирнувся, але навколо було так само порожньо. Обличчя його спотворила гримаса, і він почав спішно підійматися на ще вищого горба. Там, на тому горбі, розійшовся туман, що вкривав вершину, і він знову побачив перед собою білостінну хату, криницю і подвір'я. Ще рано, тож на подвір'ї не було ні душі — тільки вився вгору тонкий синій струмінь і спалахнуло раптом, гостро вистріливши назустріч йому, маленьке кругле вікно.

Характерник

Ми пішли на них тієї-таки ночі. Людей зібрали багато, і не всі були високих цнот. Пахло розбоєм і грабунком — половина нашої ватаги могла б за гроші і у вогонь полізти.

Ми пішли до левади і легко прокралися на ворожу половину містечка. Наказано було не здіймати галасу, а за-

повзятливих собак душити петлями. Ми відчували піднесення, навіть я, бо після того ворожіння з походнею упевненість вселилася в мене, і я починав вірити у власну облуду.

Ми досягли замку наших ворогів у тиші. Нападу тут не сподівалися: ворота хоч і були зачинені, але сторожа спала. Ми розставили зусебіч людей, а кілька найвідважніших перелізло через паркани. Жоден із сторожів так і не здійняв гвалту, ворота відчинили, і ми всі безшумно зайшли до двору.

Оточили дворище й почали відразу бити вікна в господарському домі. З дзенькотом сипалося скло, хтось уже підпалив хазяйський дім, щоб викурити їх звідти, як пацюків.

У домі заметушилися. Я завмер, безсилий стримати шалене серцебиття: зустріч із чарівником не віщувала нічого доброго. Слуги закричали тим, у будинку, щоб виходили. Будинок палав, але звідти не виходив ніхто. Старий наказав виламувати двері.

Довкола сипалися іскри і гоготіло полум'я. Горіли вже й хати слуг, звідти долинали розпачливі вигуки — наші зарізяки робили своє діло. Лиха радість гойдала моє нутро. Хай вони б'ють одне одного, ці пани, міркував я, чим менше їх буде на землі, тим ліпше!

Двері господарського будинку були міцні, і ми вивалили їх тільки тоді, коли зайнявся полум'ям весь дах. Наші відчайдухи кинулись усередину й почали витягувати звідти добро. Всі бігали зачумлені і запалені дикою пристрастю руйнувати. Нарешті з полум'я було викинуто одного із Станьків. Вимахував шабелькою, але до нього кинулося кілька хлопців. Він заточився, ударений довбнею, і впав — був то якийсь їхній кревний.

Тоді ми побачили й стару. Вона вийшла на ганок і спинилася на ньому, горда й незворушна. Сиве волосся було розпатлане, а закіптюжене обличчя відважне й величаве. Вмить кілька слуг схопило її за руки й поволочило до старого Сокольського.

Той стояв серед двору й байдужно дивився на цей рейвах. Стару кинули йому під ноги, і вона виплюнула згусток крові.

— Будь ти проклятий! — крикнула вона, і Сокольський щосили вдарив її чоботом.

— Де спряти? — захрипів він.

— А сколіла б я, ніж сказала тобі це, вбивце! — гукнула безстрашно стара.

— Хто із нас правий-винуватий, розсудить господь,—

сказав Сокольський.— А ваше гніздо вже в попелі, і не допомогли вам ніякі диявольські штучки. Я присягнувся, що пущу вас із вітром, і господь допоміг мені в цьому. Ну, то де спряти?

Тоді стара плюнула знову. Кривава слина впала на чобіт старому, і він оскаженів. Почав періщити жінку вздовж і впоперек нагаєм, стара качалася по землі, але не репетувала. Довкола зібралося кілька слуг і реготалося. Зрештою стара смикнулася й заспокоїлася.

— Води! — наказав Сокольський.

Слуги побігли по воду, а в цей мент просвистіла стріла і вп'ялася старому в груди. Він вхопився за неї обома руками, але ввійшла вона надто глибоко. Сокольський захитався й вирячив очі.

Всі забули про стару й кинулися шукати злочинця. Зрештою той не тікав. Це був найменший Станько — хлопчак років чотирнадцяти. Він тримався сміливцем, але коли його почали бити, страшно кричав. Один із братів Сокольських змахнув шаблею і поклав його собі до ніг...

Дворисько палало вже на повну силу. Стару відливали, і вона заворушилася.

— Де спряти? — нахилився до неї наймолодший Сокольський.

Стара кинула на нього каламутний погляд, і з грудей у неї вирвався хрип, схожий на регіт. Наймолодший Сокольський ударив її буком, і вона затихла навіки.

— Це ти даремно,— сказав йому брат.— Треба було б засипати їй за шкуру жару...

Про чарівника ми забули й думати. В поспіху й колотнечі ніхто з нас не згадав про його силу і про його помсту. Один тільки я позирав навколо, і тривога не давала мені спокою. Його в замкові й справді не було, і саме це найбільше мене тривожило.

Валували в містечку собаки, люди вже попрокидалися, але боялися підходити до замку. Ми були безпечні, окрім того, частина ватаги вже подалася грабувати й палити туди. Спалахували пожежі, і я вирішив, що варто мені звідси відійти.

В цей час здійнявся вітер. Всі раптом завмерли. Холодний, крижаний подув війнув на пожежу, і вогонь начебто присів до обгорілого дерева. Од того відразу потемніло, а місяць розгорівся так сильно, що ми всі в його сяйві стали схожі на мерців. Тут ми й побачили чарівника. Стояв на вежі, облитий тим моторошним світлом, і ми всі чимдуж кинулися врозтіч.

Пожежа

Я раптом побачив, як край неба спалахнула заграва. Зарожевіли хмари на небі, і я отерп, вражений жахливим здогадом.

Я повертавсь у своє містечко. Глухий біль стис мені груди, і я кинувся бігти. Але тої ж хвилі зупинився: стисла мене ядуха. Стояв на нічній, порожній дорозі і важко дихав. Валували і вили пси, здавалося, то сама ніч валує й виє. Над головою хмарою пролітали кажани, що покидали місто. Я побачив їхні блискучі, червоні очка, їхні писки і почув шерхіт їхніх крил.

Лисиці коло мене вже не було. Я пішов далі: простір і тиша, воля і спокій лишилися за моєю спиною. Я вже ніколи до них не повернувся. Хай живе там ніч і бігають лисиці: я вже не міг жити в такому світі. Груди мені розпирав розпач, лихі передчуття знову погнали мене, і я біг, задихаючись і плачучи,— поступово ставав, мов натягнута тятива.

З містечка тікали люди. Тягли нехитре майно, і в них були перестрашені лиця. Місяць і пожежа освітлювали все так, що видно було, як блищать у людей білки очей.

— Це що, татари? — зупинив я одного з утікачів.

— Які там у біса татари?! — без пошанівку до моєї шляхетської одежі сказав він.— Свої зчепилися...

— Що там сталося? — схопив я його за барки. Але він вирвався з моїх рук.

— Не чіпляйтесь, пане! — закричав.— А коли такі цікаві, підіть гляньте самі!

— Пани б'ються, а в людей чуби тріщать,— кинув якийсь втомлений чоловік, проходячи мимо.

— Куди ж ви йдете, люди? — гукнув я з відчаєм.

Але мене ніхто не слухав. Люди йшли і йшли. Місяць і пожежа робили їхні постаті моторошними. Тягли на плечах клунки, котили перед собою візки, дехто був на конях чи з возом. Все це пливло повз мене, як розтривожена повільна річка, і я відчувся раптом дивно неприкаяним.

Тоді я знову закричав, бажаючи спинити їх. Кричав, що помщуся за їхнє горе, за наругу та сльози. Але мої слова потонули в гомоні й шумі. Ніхто мене не слухав, і я зрозумів: річка, розбуджена повінню, не зупинить своїх хвиль, доки не знесе все, що її розтривожило.

Я увійшов у розчинену браму. Мене минали й минали люди — пожежа вже охопила, здається, ціле містечко. Ставало гаряче. Я почув, як тріщить вогонь, як гостро дихає на мене вогняний смерч, і мене пойняв цілковитий відчай.

Я кинувся до нашого обійстя. Тут бігали сірі постаті — я швидко видерся на сторожову вежу.

Все дворище палало. На траві валялися безладно розкидані трупи, а я начебто здобув особливу здатність бачити. Побачив мертву матір свою і брата. Коло ганку лежала моя тітка, а трохи осторонь брат у других. Я побачив мертвого старого Сокольського і мертвих наших слуг. Наймолодший Сокольський стояв серед двору і щось наказував кільком розбишакам.

Тоді в мені збурилася кров. Я напружився — здійнявся шалений вітер, і все почалося знову. Тіло моє стало, як шабля, блиснув в очах моїх холодний вогонь; люди, котрі бігали по залитому червоним полум'ям подвір'ї раптом зупинилися, неначе правцем биті, а коні їхні попереторювались у чорні барила. Я побачив перед собою обличчя одного з Сокольських, а тоді ще одного — вони напливали на мене з разючою швидкістю. Роти їхні пороззявлялися у смертельному жаху, холодний вихор мчав через двір, збиваючи полум'я, і я зовсім закам'янів, здіймаючись вище й вище на знайому мені хвилю. Звідусіль напливали на мене обличчя розбишак, я тримав їх якусь мить у визорі й відпускав — валилися вони, як глина із кручі. Очі мої лили розтоплений метал, а душа освітилася голубим сяйвом. Я начебто висів у повітрі над румовищами рідного обійстя, де в химерних позах позастигали постаті напасників. Вогонь уже майже пригас, і я знову побачив обличчя матінки своєї, було воно освітлене червоними вигравами; біль мій став нестерпний. Так, ця тризна, мамо, дуже кривава, дуже вогняна, і годі все те спинити. Величезний червоний чоловік у золотих риштунках з червоним пишним волоссям ішов через двір. Не я, мамо, послав цей смерч на місто — всі ми приклали до нього рук. Червоний чоловік зупинився серед двору, повернув у мій бік лице й дивився незмигно. Може, ми й не винуваті, мамо, але так сталося. Я роблю те, що має робити ваш син. Червоний чоловік присів коло матері, нахилився над нею і зиркнув їй у вічі. Тоді встав різко, і його волосся замаяло ще яскравіше — обійстя падало.

Серце в моїх грудях калатало. Жах панував довкола мене. Білий, як вогонь чи місячне сяйво. Навкруги танцювало безліч облич і безліч вибалушених очей. Одне, друге й третє — наче біла машкара, що летить страхати кажанів; біле тісто, з якого уже нічого не спечуть. У тому тісті горять жарини, волають чорні роти, і крик той летить угору і щезає там.

Я порожнів, як глек, з якого виливають воду, як здуп-

ліле дерево, з якого вилетів рій, винісши з собою і весь мед. Обидва Сокольські лежали мертві, а їхні слуги біля них. Ще тільки невеличкий гурт перелякано метушився на подвір'ї. Але за мить і ці попадали один за одним...

Аж коли побачив порожнє дворисько, зійшов я додолу. Ступав по столоченій, закиданій головешками траві, і мені було важко йти. Здавалося, не витримати цієї напруги, я теж звалюся поміж цих трупів і навіки заплющу зболілі очі. Але я йшов. Хотів віддати останню шану тим, хто був для мене на цій землі найрідніший і кого я не зумів оборонить.

Мати дивилася широко розплющеними очима кудись у небо, і обличчя в неї було червоне від пожежі. «Мамо,— прошепотів я, вклякнувши,— як це сталося, мамо? Це я, я не оберіг вас, мамо!»

Але мати не могла відповісти. Я взяв її голову й притис до грудей. З очей мені полилися сльози.

— Мамо,— сказав я.— Видить бог, я не хотів цього!

Мати була холодна, і я не мав права її турбувати. Обережно поклав на траву й прикрив їй повіки.

Біля нас сиділа й вила, наче пес, лисиця. А може, то й справді був пес, зараз уже байдуже. Мені й самому захотілося завити, просячи в неба милосердя.

Ледве звівся на ноги і підійшов до братового в других тіла. Був розсічений шаблею, але обличчя було чисте й нерушене. Я прикрив очі і йому.

Сліз у мене вже не було, тільки знесила. Встав і, переставляючи, як колоди, ноги, побрів подивитися на малого. Лежав, дивно підвернувши голову, і коло нього вогко блищала червона калюжа. Очі були заплющені, а руки стисли лука.

— Ви боролися, мої милі,— прошепотів я.— А от я не встиг...

Навколо потріскував вогонь, обличчя моє аж пересохлося від того вогню. Був я дупластим деревом, що вже згодилося на смерть. За мною пленталася лисиця, і я, схопивши головешку, жбурнув у неї. Головешка пролетіла біля її голови, але не злякала. Лисиця дивилася на мене червоним лютим поглядом і гавкала.

І мені здалося, що з ночі, з тої розколошканої темряви, котра товчеться там, над головою, злетів раптом кажан і з маху впав мені на голову. Я рвонув його обома руками, видираючи жмутками волосся, я кричав і плакав. Шматував його й себе, вив на той вогонь і на біль, що терзав моє нещасне тіло, рвав на собі одежу, очі мої стали гарячі й порожні, вуста потріскалися, по лобі спливали червоні

струмки поту і крові, а кулаки безсило махали над головою, чи то погрожуючи небові, чи просячи у нього милосердя.

Біля мене все ще гавкала лисиця, в цей мент затріщав наш дім і обвалився, метнувши вгору жахливим скопом іскор. Сипався на землю вогняний дощ, і я трохи отямився. Загорілася одежа на тітці й братові, я кинувся рятувати їх. Переносив на середину подвір'я, збивав полум'я голими руками, не відчуваючи ні болю, ні жару. Стискав попечені п'ястуки і знову ними махав.

Тоді й сталося те диво з див. Повільно спустився додолу місяць і ліг на подвір'ї. На ньому сплелись у смертельній боротьбі брати. Зіскочили з місяця, котрий димів серед двору, як велетенський казан, і покотилися по перетовченій, перепаленій траві. Били і рвали один одного, їх обсипало іскрами, і вони вже палали, як два смолоскипи, але не припиняли боротьби.

Крик мій висів, наче крицева нитка, якій уже несила тоншати. І я знову жбурнув головешкою, але цього разу в братів отих шалених. Пролетіла вона в повітрі, креслячи вогняне коло, і впала на лисицю, що звела писок до неба і тужливо вила. Високий синій вогонь злетів угору і затанцював: лисиця згоряла в моїх очах, наче була намальована на папері.

Втікач

Здається, він опритомнів. Подивився навколо каламутним поглядом і почав натужно згадувати, де він. Однак голова його була порожня, очі боліли — втікач так нічого і не згадав.

Тоді він роззирнувся. Понурі сірі стіни, маленьке загратоване віконце вгорі... Не розумів, як потрапив сюди і що це навколо нього. Знову спробував згадати: якісь обличчя, писк чи шепіт, вогонь; біля нього сидить півпрозора тінь із надто довгими руками і з обличчям пугача; осінь сипле у вивалене вікно жовте мокре листя — все це жило у глибині мозку, начебто химерно вийняте з цього світу... Вибите вікно пустиці, дощ, який сіється і сіється; він лежить на долівці, шарудить сухе листя, тліє коло нього пригасле вогнище, тупіт коней, що наростає і наростає: за ним, певне, женуться. Мовчазні вершники шалено стьобають коней, їх багато — цілий простір усіяний тими вершниками. Попереду мчать четверо, всі широколиці і з ру-

дим волоссям, а веде їх чорний рукань. У нього не обличчя, а маска пугача, і кричить він розпачливо, як той-таки пугач.

«Ще трохи, і вони спіймають мене,— думає втікач.— А я не маю вже сили бігти!»

Перед ним лежить вузька, крута дорога, і він натужно по ній іде. В голові в нього запаморочилося, ноги мліють, але він іде і йде, долаючи крутий підйом.

З одного боку і з другого простирається поле. Паморозь уже розтала, і все навколо зробилося сіре й вимокле. Де-не-де ростуть порожні колоски, але найбільше на цьому полі бур'яну і трави.

В маленьких видолинках, куди не потрапляє сонце, ще світять сиві латки паморозі, а коли він переходить через них, трава під ногами хрумтить.

Дорога пішла зовсім круто, і він уже просувається, допомагаючи собі руками. Зупиняється вряди-годи: небо тоді для нього покривається зірками. Він чекає, поки зникнуть ті зірки, інколи сідає на камінь і дивиться в долину. Вже видно й вершників: мріють удалині, наче ляльки. Сидять не на конях, а на пацюках, і втікачеві дивно, що так голосно дуднить під тими пацючими лапами земля.

Тоді він знову дереться по крутосхилові. З-під ніг випадає жорства і котиться вниз, зачіпаючи іншу. Босі ноги його кривавляться, але він уже давно не чує болю. Закушує губу й лізе, хапаючись руками за рідкі кущі бур'яну.

Обличчя у втікача вкрите потом і брудом. Рот широко розтулений, а очі вибалушені. Коліна теж сочаться сукровицею — лізе він і лізе. Вряди-годи безсило падає на землю і віддихується. Він думає, що на такий крутосхил не виїде жодний вершник, але боїться запізнитися. У грудях у нього грають хрипки, а сонце сіло на карку, наче дитина на батьковій шиї, і ласкаво поганяє його батіжком.

Зводить голову: йому вже недовго бігти. Онде вона, мета його — світить білими стінами дім, критий свіжою соломою. Надворі, на свіжо-зеленій траві лежить розкладений сніданок. Біля воріт стоять батьки його, брати, сестра і тітка — всі мовчки дивляться в його бік. Серед двору валяються пилка й сокира, лежать порізані й непорізані колодки, а біля повітки в кілька рядів викладено кринички з жовтих полін. Він уже й зараз відчуває: у дворі пахне молоком, адже дивиться в його бік і біла корова, пахне там свіжозвареним кулешем, тирсою і сосною. Пахне там і хлібом, який лежить покраяний на білій полотнині,— вони всі мали б давно сісти до трапези. Але стоять біля воріт і дивляться, в усіх напружені від чекання обличчя, ні-

хто з них не усміхнеться, хоч у поглядах їхніх тільки і є, що співчуття.

Йому вже несила дертися по крутосхилу, він падає на живіт і повзе. Десь далеко-далеко за його спиною мчить знавісніла погоня, тільки копита цокають, мов дерев'яні закаблуки. Дзвенять жайворонки, а висока жінка на недалекому полі спокійно дов'язує останнього снопа.

Характерник

— Так, я бачив це все,— задумливо сказав характерник.— Волею долі я залишився серед тої колотнечі живий. Пережив тоді таке, що й досі не можу отямитися. Я зрозумів, який то великий бич — гординя людська. Тоді ж... тоді я забився у собачу буду, і це врятувало мене від його жахливих стріл.

— Чи були то насправді стріли? — запитав возний.

— То був вітер. Вітер, котрий миттю вбиває. О, то був справдешній чарівник!..

Я затулив голову руками і не бачив нічого, що робиться там, на подвір'ї. Чув тільки тріскотіння вогню і страшні покрики людей. Жах сплавив мене у грудку, і я волів заціпеніти тут навіки, ніж визирнути назовні. Врешті я втратив зовсім тяму, а коли опритомнів, було вже тихо. Мені стало спечно в тій буді, і я виповз назовні. Навколо палахкотіла пожежа, здавалося, горіло навіть небо. Я лежав, розтуливши рота, і важко дихав: чавила ядуха, але саме вона привела мене до пам'яті.

Звівся на коліна й побачив його. Ходив по подвір'ї, і в нього було таке несамовите обличчя, що мене пробрав ще більший ляк.

Він не завважив мене — був заклопотаний, і я проговорив подумки кілька заклинань, відвертаючи його увагу від себе. В руках у нього був заступ, він роззирався, наче шукав зручного місця, а тоді почав копати. Мені світ закрутився в очах, і я ліг. Над головою миготіли червоні кола, іскри сипалися зусебіч, і я трохи відповз, щоб не загорілася на мені одежа.

Нарешті я знайшов безпечну місцину і знову зирнув у той бік, де чарівник копав. Був уже по коліна в ямі; я спершу не міг дібрати глузду, що це він робить. Лежав, заплющивши очі, і відпочивав.

Неподалік я побачив барило і зрадів: там могла бути вода. Я поповз туди. Справді, в барилі було повно іржавої рідини. Занурив обличчя, і, хоч вода була тепла й смердюча, мені полегшало.

Але напитися цієї води я не зміг. Я сів, обіпершись об барило, і спробував роздивитися докладніше. Чарівник уже був по пах у ямі, довкола валялись у безладді трупи, яких годі було пізнати. Деякі з них добряче обгоріли. Всі будинки дворища палали яскравим полум'ям. Пожежа охопила, певне, й містечко, бо й там, поза межами замку, буяв вогонь.

Поверхня барила була прохолодна, і це приносило полегшу. Обличчя моє швидко висихало. Тоді я знову вмочив голову в іржаву рідину. Мало не виблював, але мені таки полегшало.

Чарівник тим часом копав. Земля вилітала з-під його рискаля з такою силою, що пісок падав аж біля мене. Був він по пояс у землі, і мені на мент здалося, що він хоче поховати живцем самого себе. А може, рятується так від навісної задухи, яка все попелить і нищить?

Було моторошно дивитися, як він копав. Кілька разів, правда, зупинявся, але для того, щоб жбурнути в когось грудкою. Жбурляв він в один і той же бік, і я збагнув — йому щось ввижається.

Довкола було порожньо, я навіть подумав, що він знавіснів. Уже був по груди в ямі, коли земля перестала вилітати з-під рискаля. На хвилю він зник, і мені на думку спало, що він викопує чи ховає родинні їхні спряти. Я весь напружився і заповз за барило, щоб він випадково не уздрів мене.

Але я помилився. Через кілька хвилин (мабуть, перепочивав у прохолоді) він вистрибнув із ями, а ще за мить уже ніс туди мертве тіло. То була, здається, стара. Сиве волосся торкалося землі, а голова відкинулася. Чарівник обережно поклав матір долі і знову пішов у глиб двору.

Він приніс до ями й братів своїх — того, у других, і малого, котрий поцілив старого Сокольського. Потім він приніс ще одну жінку, якої я раніше не помітив, і так само обережно поклав коло ями.

Тільки тепер зрозумів, що він робить. Мені, власне, не було чого тут сидіти, я вже прийшов до тями, а потрапляти під таку хвилю чарівникові на очі було б небезпечно. Я поповз туди, де запримітив ворота, але обійстя було опоясане щільним вогняним кільцем.

В цей момент вибухнула вежа, де вони, напевне, хова-

ли порох. Здоровенні, охоплені вогнем колоди підскочили вгору, і я злякано поповз назад.

Чарівник уже поклав своїх кревних до могили і подивився у той бік, де стався вибух. Обличчя в нього було червоне й виморене. Він стояв довго, начебто заціпенівши, а я вже боявся й пальцем кивнути.

Потім він узяв рискаль і почав засипати могилу. Рухи в нього були повільні і втомлені, він ледве совав рискалем. Я знову вмокнув обличчя в іржаву воду, бо спека стояла навколо нестерпна.

В цю мить він і помітив мене.

— Гей, ти! — гукнув, і я здивувався, який лагідний у нього голос.

Першим порухом моїм було тікати. Але далеко від нього я не втік би. Тоді я вирішив збрехати — знайомі ми не були. Я пішов, хитаючись, просто на нього. Він уже засипав могилу і стояв, спираючись на рискаль.

— Ти хто? — спитав він.

— Слуга вашої милості,— сказав я.

Довкола нас буяв вогонь. Обличчя в мене швидко просихало, а його було вкрите струпом.

— Як тебе звати? — запитав чарівник, все так само лагідно дивлячись на мене.

Я вперше побачив його так близько. Вразився з тої дивної сили, що струмувала від усього його єства. І я зрозумів: який нікчемний був я і дурний, коли зважувався на гру з таким чоловіком. Я й справді міг бути тільки його слугою.

— Петром мене звати,— прошепотів я.

— Ти мені допоможеш, Петре,— наказав він.— Я хочу розшукати хреста.

— Хреста? — здивувався я.

— Авжеж. Негоже покидати могилу просто так. Крім того,— він подивився кудись угору, де буяла й гоготіла пожежа,— мені треба поховати й ворогів моїх.

— Для чого? — вражено видихнув я.

— Такий уже звичай. На бойовиську лишаються трупи тільки тоді, коли гинуть обидва війська.

Він сказав це рівним, погідним голосом, в якому я не помітив і тіні злості.

Я кинув поглядом по дворищі й побачив хреста. Дві збиті одна до одної балки горіли в траві яскравим золотим полум'ям. Я простяг у той бік руку і вказав чарівникові. Він зрозумів мене. Стояв якусь хвилю й мовчки дивився на той вогонь.

— Гаразд,— сказав він.— Чи є в тому барилі вода?

— Зовсім трохи,— відказав я.

— Нехай залишиться тобі,— мовив він, і я раптом упав під продувом холодного вітру. Вогонь на балках миттю згас. Чарівник підійшов до жевріючого хреста і, схопивши руками, перекинув його на другий бік. Він, певне, попікся, бо почав тулити руки до землі.

Дивну силу відчував я у цьому чоловікові. І що найдивніше: мені хотілося слухатись його. Я побіг до барила і спробував підкотити його до тліючого хреста. Але в мене було стільки сили, тож я знову вмочив лице у воду.

Чарівник тим часом обмотав кінець хреста ганчіркою і тяг його до могили. Ми звели хреста разом, і той закурів, поблимуючи золотими жаринами й оповиваючись синім димом.

Чарівник знову взявся за рискаль.

— Тут є десь другий,— пробурмотів він, і я побачив у травні ще одну півобгорілу лопату. Всадив ручку в барило — дерево засипіло, видаючи з себе нудотну пару.

Ми копали ще одну могилу. Зрештою я був до того зобов'язаний: могила копалася для тих, на чий бік я став. Земля була прохолодна, і, покопавши трохи, я пожадно падав на неї, ховаючи обличчя у м'якій вільготі. Чарівник стояв наді мною і чекав.

— Воно й справді спекотно,— зморено казав він,— але треба докінчувати...

Щоразу не хотілося мені зводитися, відчував, що й моє обличчя вкривалося палючим струпом. Однак я, підстьобнутий тим рівним, дивно лагідним голосом, вставав і знову брався до роботи.

— Для них ми вже не знайдемо хреста,— сказав чарівник, кидаючи землю через плече.

В цей час хрест на могилі його рідних спалахнув. Загорівся яскравим полум'ям, і ми зупинилися, дивлячись на той високий, мені здалося, святий вогонь.

Він не гасив хреста. Зітхнув і ретельніше взявся до роботи.

Потім ми зносили всіх, хто лежав поблизу. Поклали в землю старого Сокольського й обох його синів. Лягли туди й слуги, їхні і наші.

Прикидали могилу землею. Хрест так само палав. Тоді чарівник став навколішки, я ж уклякнув поруч, і ми почали гарячково шепотіти слова молитви. Молилися ми палко і щиро. І мені здалося, що недаремно я з'єднався в та-

кій от хвилі з цим чоловіком — душа моя очищалась од великої скверни.

Восени 1592 року барський староста Бухновецький мав розмову з ротмістром своєї роти. На ту нагоду до них завітав возний Кунатовський.

Вони сиділи в просторому, обвішаному килимами покої і вели неспішну розмову. Власне, оповідав ротмістр.

— Ми знайшли його в пустиці,— сказав він.— Уже ледве дихав, жовніри забоялися туди входити, тоді зайшов усередину я.

Ромістр замовк, щоб надати своїм словам більшої переконливості. Обличчя його зробилося поважне й самовдоволене.

— То був ризик! — зазначив староста.

— Авжеж! — жваво підхопив ротмістр.— Був то немалий ризик. Коли зважити, що наробив він у тому нещасному містечку...

— Я оглядав руїни,— сказав возний.— Місто згоріло дощенту. Мешканці покинули його під час пожежі й розбрелися по краю. Я не знайшов там нікого, якщо не числити одного із спільників пана Сокольського.

— Заходжу в ту пустицю,— перебив ротмістр,— а він лежить на долівці і щось шепоче. Я не страхополох,— похвалився він,— але мене пробрав жах. Для остороги я огрів його ратищем. Він і пальцем кивнути не встиг, як утратив тяму. Отак ми його й закопали.

— Той підданий пана Сокольського розповів мені майже все,— сказав возний.— Я записав його свідчення і можу віддати це до суду. Маю ще одного свідка.

— Кого?

— Якийсь відлюдник. Жив серед лісу і молився. Він розшукав мене сам...

— Гаразд, а як наш?

— Його надійно сховано,— сказав ротмістр.— Але до нього годі заходити. Звичайно, з остороги перед тією дивною силою.

— О, певне,— згодився староста.— А він справді мав таку силу?

— На жаль, так,— сказали возний і ротмістер водночас.

— Це дуже небезпечний чоловік,— додав ротмістр.

— Добряче нагнав усім страху,— докинув і возний.

— Із в'язниці він, певна річ, не вийде,— зауважив ротмістр.— Інакше ми навряд чи втримаємо його.

— Треба послати гінця до його королівської милості,— сказав возний.

— Цього можна й не робити,— поморщився ротмістр.— Ми поставлені тут для того...

— Звісна річ,— сказав староста.— Ви посвідчите як возний, а суд упише цю історію до міських книг.

Мости в прийдешнє

Нині абревіатура НФ не менш поширена, ніж виразний (хоча й далеко не одновимірний) знак нашої доби — НТП. Що владніше заявляє про себе науково-техічний прогрес, то популярнішою, розмаїтнішою, етично дійовішою стає наукова фантастика. Вже не один рік звично повторюємо: НФ — термінологія, НФ — мислення, НФ — бачення світу. Однак сьогодні, як і раніше, існують щонайрізноманітніші погляди на уподобаний багатьма, надто ж молодими читачами жанр.

Свого часу, готуючи для журналу «Київ» «круглий стіл» про шляхи та роздоріжжя сучасної української фантастики, я опитав не одного прозаїка, поета, критика. Ось деякі їхні судження.

М. Вінграновський відповів недвозначно: «Не люблю фантастики, як не люблю неправди. Містерій вистачає і в реальній дійсності». Г. Сивокінь зізнався: «Науково-фантастичних творів не читаю». Ю. Сердюк завважив: «Фантастика не дає спати розуму. А інколи — й душі». Схожої точки зору дотримується В. Дрозд: «Ставлюся до фантастики якнайприхильніше. У творах цього жанру мають порушуватися складні морально-етичні проблеми, глибоко досліджуватися психологія людини». В. Лучук висловив тверде переконання: «Справжня фантастика є, вона буде, вона мусить існувати». Докладнішими міркуваннями поділився В. Кашин: «Нині вже ні в кого не викликає сумніву те, що науково-фантастичні твори належать до великої літератури й при розгляді не потребують ніяких знижок на специфіку, предмет зображення чи проблематику. Фантастика, як і будь-який інший жанр, досліджує світ і людину в ньому, але, ясна річ, досліджує по-своєму. Ця особливість полягає в своєрідності кута зору на буття».

Відомо, що Жюль Верн називав свої романи «науковими», а Герберт Уеллс — «фантастичними». Уперше ці терміни поєднав у сталу словосполуку 1914 року відомий російський письменник Я. Перельман — саме тоді з'явився один із його творів, який мав несподіване жанрове означення «науково-фантастичне оповідання». Ніхто на початку двадцятого століття й гадки не мав, що ця незвична дефініція невдовзі поширіться і, втративши авторство, новизну, стане загальноприйнятою, ба навіть тривіальною.

На Україні здавна розвивалася казкова фантастика, а після

Великого Жовтня — і власне наукова. 1923 року з'явилося «Фантастичне оповідання». І. Сенченка, яке вважається першим у нашій прозі твором про далеке майбутнє — добу «Великих Комун».

Прийдешнє завжди і заворожувало людину, і окрилювало її думи та почуття, і давало віру в краще життя, в торжество правди, добра, гуманності. Від покоління до покоління передавалася незнищенна духовна естафета: якщо не ми, то наші діти, якщо не діти, то бодай внуки чи правнуки, одне слово, спадкоємці, продовжувачі роду й народу, подолають зло, кривду, несправедливість, випростаються на повен зріст — стануть творцями долі, повелителями простору й часу.

Ще 1906 року побачила світ стаття Лесі Українки «Утопія в белетристиці», де є такі пророчі слова: «...Фантазія людська ткала візерунки бажаної прийдешності або вимареного, фантастичного минулого, зливаючи їх обох не раз в одну нероздільну фантасмагорію. Цікаво, що ці примітивні «утопії», раз укоренившись у людських головах, ніколи вже не зникали без сліду, тільки перетворювались, «модернізувались», а все-таки щось лишалось від них аж до самих новітніх наших часів — видно, людськості найтяжче забути свої мрії, либонь, тяжче, ніж свою реальну історію... Справді, хіба ж не вживаємо ми таких виразів, як, наприклад, «соціалістичний рай»? І не чудно нам, що слова й розуміння, такі далекі межи собою на просторах віків, єднаються раптом в одно речення без жодних переходів, так, наче між прадавньою легендою про рай і новітньою теорією соціалізму єсть якийсь кревний зв'язок».

Що складнішою, суворішою й трагічнішою ставала дійсність, то барвистіше, яскравіше вимальовувалися в творах «візерунки бажаної прийдешності». Чесне передбачення майбутнього, прозирання в нього на основі глибокого аналізу суспільних відносин, розвитку науки й техніки, аж ніяк не заохочувалися. Тоталітарна вимога лише «оспівувати», «возвеличувати» накладала вузькі жорсткі шори на жанр, сковувала його великі потенційні можливості, призводила до появи рожевих утопій, малоймовірних або зовсім неймовірних мрій та вимрійок, які офіційно здебільшого виливалися в частівки, а неофіційно — в народні плачі, голосіння. Тим-то лише окремі твори тридцятих років, зокрема романи та повісті Ю. Смолича, В. Владка, М. Трублаїні, Ю. Яновського, витримали випробування історією, ввійшли до золотого фонду радянської прози.

Протягом останнього часу українська фантастика поповнилася новими іменами, розсунула проблемно-тематичні обрії. Оновилися жанрові структури, збагатилася стильова палітра. Та все ж... Та все ж заспокоюватися рано.

Ще й досі з'являються твори, де майбутнє змальовується як

царство гармонії, едем, ідилія, світ, який неначеб виникне сам собою й розвиватиметься за якісно іншими, відмітними від нинішніх, законами, постулатами, алгоритмами. Що ж, і таке, по суті, романтичне, абстраговане від конкретики, нерідко казково наївне моделювання прийдешнього має право на існування. Але, очевидно, воно не повинно бути єдиним. Конче потрібні й інші погляди на будучину, паралельне «окреслення» різних імовірних шляхів розвитку земної цивілізації, плюралістичне, багатоваріантне «прочитання» як минулого, нинішнього, так і завтрашнього й позавтрашнього буття. Свідчення цього — повісті, що ввійшли до збірника.

Тематичний діапазон творів доволі широкий — від занурення в щоденні часто-густо прозаїчні клопоти вчених («Монолог над безоднею» В. Савченка, «Дисертація» В. Тарнавського) до спроб специфічними зображальними засобами розкрити зв'язок епох («Три грані часу» А. Дімарова), від прозирання в сиву давнину («Місячний біль» В. Шевчука) до роздумів над філософськими, морально-етичними проблемами, орієнтованими в ближче чи дальше майбутнє («Щось негаразд...» В. Положія, «Рапана старого Петера» О. Тесленка). Водночас у повістях багато спільного, суголосного. Чи не найглибше їх споріднюють то прямі, то опосередковані пошуки відповідей на одвічні, кардинальні запитання: «Навіщо живе людина? За якими законами розвивається світ? Що чекає його в прийдешньому?» Істотно й те, що автори, послуговуючись різними (органічними для кожного зокрема) сюжетними, композиційними та стильовими прийомами, обстоюють і розвивають аналітичне начало фантастики, тяжіють до одного епіцентра — об'єктивного, тверезого, нерідко суворо реалістичного дослідження суспільної та морально-етичної сфер. У повістях немає ні романтичного захоплення можливостями людини, ні замилування науково-технічним прогресом. І відшумілі епохи (повісті А. Дімарова, В. Шевчука), і впізнавані недавні роки (твори В. Савченка, В. Тарнавського), і недалеке, сказати б, відчутне на дотик прийдешнє («Щось негаразд...», «Рапана старого Петера») постають з усіма їхніми складнощами, суперечностями, тривогами, болями. Таке зміщення акцентів — з бажаного, ідилічного на ймовірне, реальне, а подеколи драматичне чи й трагічне — видається і симптоматичним, принципово важливим, і перспективним. Ще одна характерна прикмета повістей — посилена увага до внутрішнього світу героїв, цілеспрямоване (інша річ — більш чи менш вдале) використання засобів як традиційного, так і новітнього психологічного письма.

Вміщені в збірнику твори також дають підставу вести мову про визрівання нової концепції часоплину, нового розуміння взаємов'язку епох.

Так, із повістей В. Положія і О. Тесленка випливає, що найближче майбутнє — кінець нинішнього й початок наступного тисячоліття — буде великою мірою схожим на сучасну дійсність, що відбувається плавніший, повільніший, ніж нам уявлялося раніше, перехід сьогодення в майбуття. Звичайно, світ зміниться, але не так кардинально, як нам хотілося б. На жаль, ще тривалий час існуватиме загроза знищення життя на планеті («Рапана старого Петера»), неоднозначний, а можливо, й деструктивний, руйнівний вплив прогресу на людську психіку, мораль («Щось негаразд...»). Водночас знову ж таки повільніше, ніж нам донедавна думалося, відмирає минуле — те минуле, яке ми не воліємо брати з собою в майбуття (тривожними роздумами про одвічні, неподолані пережитки, забобони, моральні догми перейняті повісті А. Дімарова та В. Шевчука). Існує й інша спадщина давнини — неоціненна скарбниця знань, культури, пам'яті. Вселюдські надбання — основа основ цивілізації — певна річ, і завтра відлунюватимуться в наших вчинках, думках, почуттях. Таким чином прийдешнє, особливо близьке, формуватиметься за алгоритмами не лише сьогодення, а й минувшини. Це означає, що назавжди залишаться мости з прадавніх епох через нинішнє в майбуття, що воно набуватиме цілісності, завершеності в діалектичних протиборствах, двобої добра і зла, правди і кривди й сумнівно, чи перетвориться коли-небудь у застиглий, законсервований рай. Тим більше, як застерігає повість «Монолог над безоднею» В. Савченка, втручання в біологічну еволюцію гомо сапієнса може призвести до непередбачуваних наслідків. Та й внутрішній світ людини багатошаровий, неодновимірний, мінливий, далекий од бажаної гармонійності, омріяної довершеності (саме на цьому акцентує В. Тарнавський у своєрідній феєрії «Дисертація).

Твори збірника приваблюють виваженим, проблемним розглядом явищ і процесів, спонукають до розважливого діалектичного мислення, закликають відмовитися від прямолінійних присудів та оцінок. Запропоновані молодому читачеві повісті, виразно відбиваючи синтетичну природу багатоликого жанру, з більшою чи меншою повнотою репрезентують його головні, визначальні відгалуження.

Традиційне пригодницьке забарвлення має повість А. Дімарова «Три грані часу», яка належить до так званої релятивістської фантастики. Основа основ цього різновиду — цілковитий вимисел, суцільна умовність, найрізноманітніші припущення, що сягають у царину малоймовірного чи й неймовірного (ще одне свідчення синтетичності жанру — детальне, здебільшого в реалістичному ключі змалювання життєвих обставин, поведінки героїв). Автор, не дошукуючись мотивацій, аргументів, просто припускає, що був контакт цивілізацій, і, подаючи цю гіпотезу як

доконечний факт, яскраво, захоплюючe розповідає про подальші події. Це доводиться сприймати як даність, специфіку, іманентний закон релятивістского різновиду фантастики. Твір побудовано за формулою «припустімо, що...», «уявімо, що...». Перехід од реального до фантастичного, від можливого до неможливого, від імовірного до неймовірного стрімкий, неначеб сам собою зрозумілий, принаймні такий, який не потребує суто наукових тлумачень. До того ж А. Дімаров і не прагне переконати читачів, чи взагалі могло бути саме так. Його цікавить інше: як діятимуть, почуватимуться герої, які цінності, ідеали обстоюватимуть в екстремальних ситуаціях.

Релятивістська фантастика близька до казкової, умовно-поетичної. І там, і там на передньому плані — гра розкутої уяви, невтримне вигадування, продукування ідей, які з огляду на здоровий глузд нерідко видаються «божевільними». Так, у повісті В. Шевчука «Місячний біль» немає жодної спроби пояснити здатності головного героя спопеляти поглядом людей, усе суще. Є інше — вміле використання казкових прийомів для пошуків у далекій минувшині (дія відбувається наприкінці шістнадцятого століття) першопочатків проблем, які хвилюють нас і нині, для окреслення різних моделей поведінки людини перед загрозою не тільки власної смерті, а й небуття роду та народу.

У повісті органічно поєднується фантасмагорія з історичною конкретикою, «чудо» («Є тільки одне в цьому світі, чому варто поклонятися. Чудо!» — переконаний Бонтиволья) — з повсякденними клопотами про шматок хліба, жорсткими, аж до болючого натуралізму, описами поневірянь, духовних страждань героїв.

І Бонтиволья, і родини Станьків та Сокольських, і характерник постають перед вибором: якими — чорними чи світлими — літерами запишуть їхні діяння в книгу буття. Головний герой твору доходить висновку: «Людина повинна мати обмеження своєї сили, інакше вона зазнаватиме нещасть... Людині не треба виходити поза межі себе...» Притчеве начало, яке домінує в повісті, злютовує в єдине ціле карколомні сюжетні повороти, строго історичні реалії, філософські роздуми, марева, сновидіння...

«Місячний біль» засвідчує: для фантастики немає значення напрям руху в часі — чи то в майбутнє, чи в минуле. Важать не засоби, прийоми (умовні, казкові, парадоксальні, ірреальні), а мета, надзавдання — дослідження одвічних, від шумерів і еллінів, духовних, моральних цінностей, їхня проекція на сучасність (це саме стосується й твору А. Дімарова).

Оскільки раніше безапеляційно віддавалася перевага прийдешньому, а сучасне, надто ж минуле розглядалися лише як етапи, сходинки до сонячної далечини, оскільки вважалося, що головне — попереду, сенс існування — там, за обрієм, у невловних часових координатах, то, на мій погляд, особливо актуального

звучання набувають повісті «Монолог над безоднею» В. Савченка та «Дисертація» В. Тарнавського. Чому? А тому, що в них зроблено спробу неначеб уповільнити часоплин, «розчленувати» його на складові — минуле, сучасне, майбутнє,— і з'ясувати, яке ж місце займає, яку роль відіграє в нестримній лавині років наше швидкоплинне сьогодення.

«Монолог над безоднею», гадається, приверне читацьку увагу і намаганням поєднати конкретні наукові проблеми із загальнолюдськими, і неоднозначними філософськими міркуваннями про таємниці живої матерії, еліксир молодості, біологічні основи довгожительства, і відомостями про здобутки генетики тощо. Та, як на мене, і в умовно-фантастичних, і в суто реалістичних епізодах повісті закодовано глибшу ідею: гомо сапієнс — не володар, перетворювач природи, а її органічна частка. Трагічний фінал «Монолога над безоднею» наводить на роздуми про те, що створювана ноосфера — царство розуму й духу людського — залежить і від ступеня розвою біосфери, і від конкретних діянь представників поки що роз'єднаної земної цивілізації.

В. Савченко послідовно розвиває, активно обстоює поширений, здавна культивований різновид власне наукової чи й строго наукової фантастики. Що ж стоїть за цим означенням? По-перше, автор (ясна річ, висуваючи певні фантастичні ідеї, припущення) дотримується вироблених природознавством фундаментальних уявлень про світ. По-друге, вибудовує власні гіпотези на конкретному матеріалі, послуговується даними біології, генетики, медицини тощо. По-третє, як учений, кандидат хімічних наук, вільно орієнтується не лише в своїх дисциплінах, а й у суміжних галузях знань, пропонує своєрідні пояснення деяких загадкових явищ природи, ба навіть інколи робить самостійні наукові відкриття. Відкриття «на кінчику пера», в даному разі пера, яке «мережило» по суті фантастичний твір. Таким чином фантастичні й наукові аспекти повісті взаємодоповнюються, принаймні не дисонують. Важливо й те, що автор розкриває як труднощі, так і романтику пошуків, особливості власне наукового мислення, змальовує постаті героїв, які, розв'язуючи насущні проблеми, займаючись конкретними дослідженнями, сміливо експериментують, зазирають у невідоме, непізнане й оригінально його трактують.

Повість завершується символічними поетичними рядками: «Із трепетом іду в тернову ніч — вчуваю поклик». Вони суголосні лейтмотиву «Дисертації». В. Тарнавського. Автор, скориставшись широкими жанровими можливостями феєрії, зосередив увагу на з'ясуванні сутності писаних і неписаних законів добра, справедливості, гуманності.

Напередодні Нового року, коли, за народними повір'ями, трапляються несподівані дива, головний герой твору Хома Во-

дянистий побачив у телефонній будці напівроздягнену, задубілу від холоду дівчину — давно омріяну, а тієї миті неначеб матеріалізовану, одухотворену мету. Водянистий ураз забув про дисертацію, далекосяжні плани — запросив незнайомку до себе...

В. Тарнавський, змалювавши минуле й сучасне героїв, сформулював аж ніяк не риторичне запитання: «А як вони житимуть далі?» Незнайомка зникла так само зненацька, як і з'явилася (типовий прийом жанру), але Хома Водянистий, утративши несподівану підтримку, все одно намагається по-селянськи твердо торувати шлях до обраної мети — захисту дисертації, силкується переконати себе: «Головне — холоднокровність». І на хвильку заспокоюється. Та несподівано бачить молоденьку тополю, яка тягнеться до сонця, впізнає в ній нічну незнайомку. Прозорий, звичний символ. В. Тарнавський, імовірно, вдався до нього, аби підкреслити: духовні, моральні цінності неоднозначні, вони в кожному конкретному випадкові піддаються сумнівам, перевіряються на справжність учинками героїв...

Умовно-фантастичне, радше казкове, начало повісті приглушене. Воно відіграє допоміжня роль, використовується як «пусковий механізм» сюжету, ліричне обрамлення в суті своїй реалістичних сцен.

Повісті В. Положія та О. Тесленка — своєрідні маленькі антиутопії, багато в чому споріднені з так званою фантастикою «близького прицілу». Автори, прозираючи в недалеке майбутнє, акцентують увагу на його глибинних зв'язках із сьогоденням, застерігають од непродуманих експериментів, послуговуються специфічними жанровими прийомами для змалювання героїв у несподіваних обставинах.

Прозаїків споріднює тяжіння до логічно виваженої, стриманої, почасти й сухуватої оповіді. Вони приділяють велику увагу стрімкому розвитку сюжету, концентрації дії, інформаційній місткості слова. Кожна фраза вмотивована, так чи так працює на розгортання фабули, характеристику персонажів.

У повістях немає розлогих описів, щедрих пейзажних мазків, барвистих метафор та епітетів. Домінують умовиводи, факти, точні деталі. Лише зрідка чорно-біла графіка немовби зігрівається пастельним ліричним відступом: «Сезар зручніше вмостився в човні і поклав рушницю на коліна. Хоч би що з ним було, хоч би що трапилося, оце дзеркальне озерце з зеленкуватою водою, почорнілий дерев'яний човен з облущеною на бортах смолою, навіки пропахлий вологою і рибою, оця прохолода в очеретах і сонячне плесо попереду...— все це ніби відсунуло кудись кошмари й галюцинації...» Наведений приклад із повісті «Щось негаразд...» — лише виняток, який потверджує спільне для обох авторів правило: ніяких оздоб, максимальна ощадливість у доборі зображальних засобів. А от А. Дімаров, В. Тар-

навський та В. Шевчук змальовують ситуації, вчинки героїв розкутіше, часто послуговуються прийомами психологічної прози, не цураються традиційної барвистості, вибагливих тропів.

Усі напрями сучасної фантастики, представлені в збірнику, рівноправні, суверенні. Вони не виключають, а взаємодоповнюють, взаємозбагачують один одного. Скажімо, казкові, феєричні твори пробуджують уяву, відкривають невідоме у вже знаному, вияскравлюють грані життя, які з тих чи тих причин висвітлювалися побіжно, недостатньо. При цьому реальний розвиток науки й техніки далеко не завжди береться до уваги. Більше того, нерідко свідомо ігноруються основоположні принципи буття, перекреслюються, відкидаються чи замовчуються константи, на яких тримається матеріальний світ. Приміром, деякі автори можуть заввиграшки пересунути з орбіти на орбіту планету, коли вона заважає польоту героїв, не вдаючись до будь-якого мотивування, розповідати про гіперпростір тощо.

Певна річ, фантастика все може, їй усе підвладне. До того ж вважається аксіомою, що популярний жанр не зобов'язаний і не повинен підмінювати прогностику, футурологію. Справді, автоматичне перенесення, лінійна екстраполяція з близьке, а надто ж у далеке майбутнє нинішніх, здавалося б, найперспективніших тенденцій украй рідко дають бажані наслідки, ведуть до істини. З другого боку, не можна не враховувати, що існує глибинний зв'язок часів, що прийдешнє визріває в сьогоденні.

Так, герой одного оповідання після довгої космічної одіссеї повертається до рідних джерел, у святу країну дитинства. І що ж? Не можна допевнитися, куди — в місто чи село — він потрапляє, чим опікується мати. Складається враження, що всі вивчають Всесвіт, розмірковують лише про таємниці простору й часу. Герой неначебто простує степом, але годі довідатися, чи ще сіють жито-пшеницю, чи на полі відразу виростають запахущі буханці. Автор зі знанням справи змальовує, як персонажі п'ють молоко, але змальовує так, що не здогадаєшся, де його беруть,— може, доять корову, а може, просто натискають кнопку спеціального автомата. Герой не живе, а ніби існує в соціальному вакуумі, в якомусь абстрактному середовищі, де немає часових координат, історії, пам'яті, традицій, віковічного незнищенного древа народу.

Таким обтічним, не закоріненим у конкретику буття оповідям із «середньоарифметичними» героями протистоять фактично всі повісті збірника. Вони насичені або вірогідними, достеменними, або ж гіпотетично можливими, ймовірними реаліями, прикметами, наснажені не умовним, «універсальним», а дійовим гуманістичним пафосом.

Донедавна активно пропагувалася космізація діяльності

й мислення гомо сапієнса. Ставилося воістину благородне завдання: оспівати людину майбутнього, сина планети, представника чи не унікальної цивілізації. Однак при цьому випускалася з поля зору складна діалектика земного й космічного, загального й одиничного, інтернаціонального й національного. На авансцену знову ж таки виходив абстрактний, рафінований, відірваний од сущого, неначеб стерильний герой з умовним ім'ям — символом стандартизованої міжзоряної спільності. І духовний світ, і мислення, і почуття такого персонажа-манекена були усезагальні, точніше глобально усереднені, ілюзорні, позбавлені неминущих цінностей. Повісті А. Дімарова, В. Положія, В. Шевчука знову й знову нагадують: поневажання, уніфікація народних начал, забуття корінних закономірностей суспільного розвитку, історичних уроків неминуче принесуть гіркі плоди. Справді-бо, як наголосив Б. Олійник, повертаємося чи то в минуле, чи то з інших планет до отчих порогів.

Щоб собі збагнути:
Хто ми? Звідки виростаєм,
на чиєму грунті;
Щоб не вистрибом курайним
Залетіть в майбутнє.

Фантастика навчає нас мислити по-новому, за вищими законами, досконалішими алгоритмами. Та чи завжди навчає вона почувати інакше, ніж учора, сприяє моральному прогресу, утверджує етику майбутнього? На жаль, важко пригадати твори останнього часу, в яких, скажімо, поетизувалася б праця. Зорельоти, казкові міста, навіть штучні планети з рукотворним кліматом з'являються неначе за помахом чарівної палички, молочні ріки в кисільних берегах подаються як даність, щось саме собою зрозуміле. Зате ще нерідко герої завчено хапаються за «бластери», аби з допомогою фантастичної смертоносної зброї розв'язати конфлікти, навести лад у чужих володіннях, утвердити гармонію, добро й милосердя на далеких планетах.

Концептуальна невиваженість багатьох утопій особливо відчутна нині, коли широкий загал знайомиться з раніше замовчуваним важливим напрямом фантастики — антиутопіями. Твори Є. Замятіна, Хакслі, Оруелла не заколисують, а розбурхують душу, спонукають замислитися над вічними проблемами, колізіями, протиборствами добра і зла, правди і кривди, людяності і людиноненависництва, які спрадавна хвилювали людину і які неминуче поставатимуть перед нею не лише в близькій, а й далекій будучині.

Реалістичний погляд на минуле й сучасне цілком закономірно вносить істотні корективи і в уявлення про третій вимір — прийдешнє. Відмирають рожеві ілюзії, зникають забаганки, від-

ходить у небуття волюнтаристська маніпуляція священним зв'язком часів.

Фантастика як специфічний інструмент пізнання реальних і гаданих, уявних світів, найчутливіший камертон, генератор новітніх ідей нині глибинно оновлюється, ламає усталені жанрові рамки, намагається заново, прискіпливіше, тверезіше, об'єктивніше, прочитати чи перечитати і написані, і ще не написані історією сторінки великої книги буття, в якій сусідують, нерозривно переплівшись, минуле, сучасне й майбутнє.

Свого часу Брехт наголосив: «Треба визнати за письменником право користуватися засобами, які йому потрібні, щоб оволодіти дійсністю». Саме під таким кутом зору й слід сприймати вміщені в збірнику твори. Думається, що вони, відбуваючи типологічну єдність і водночас проблемно-тематичне, стильове багатоголосся сучасної української фантастики, запам'ятаються молодим читачам.

МИКОЛА СЛАВИНСЬКИЙ,
заступник голови Комісії СПУ
з пригодницької та
науково-фантастичної літератури.

Про авторів

ДІМАРОВ Анатолій народився 1922 року в місті Миргороді Полтавської області. Закінчив Львівський пединститут. Працював головним редактором видавництва «Радянський письменник». Нині на творчій роботі. Автор книжок «Син капітана», «Постріли Уляни Кащук», «І будуть люди», «Біль і гнів», «Містечкові історії» та ін. Лауреат Державної премії УРСР імені Т. Г. Шевченка.

ПОЛОЖІЙ Віктор народився 1949 року на Сумщині. Закінчив Київський державний університет. Кандидат філологічних наук. Працював в Інституті літератури АН УРСР. Нині — головний редактор кіностудії імені Довженка. Автор книжок «Попіл на рани», «Човен у тумані», «Сонячний вітер» та ін. Лауреат премій імені Павла Усенка та імені Горького.

САВЧЕНКО Віктор народився 1938 року в місті Вознесенську Миколаївської області. Закінчив Дніпропетровський металургійний інститут. Кандидат хімічних наук. Нині — на творчій роботі. Автор книжок «Тривожний крик папуги», «Консульська вежа», «Ночівля в карбоні» та «Тільки мить».

ТАРНАВСЬКИЙ Валентин народився 1951 року в місті Сторожинці на Буковині. Закінчив Київський державний університет. Працював журналістом, нині — на видавничій роботі. Автор книжок «Міські мотиви», «Цвет папоротника», повісті «Нуль» та багатьох оповідань.

ТЕСЛЕНКО Олександр народився 1949 року в місті Донецьку. Закінчив Київський мединститут. Працював лікарем. Нині на творчій роботі. Автор книжок «Дозвольте народитися», «Корида», «Кут паралельності», «Кам'яне яйце» та ін.

ШЕВЧУК Валерій народився 1939 року в місті Житомирі. Закінчив Київський державний університет. Нині — на творчій роботі. Автор книжок «Серед тижня», «Набережна, 12», «Вечір святої осені», «Крик півня на світанку», «Дім на горі», «На полі смиренному», «Три листки за вікном» та ін. Лауреат Державної премії УРСР імені Т. Г. Шевченка.

ЮНИЙ ДРУЖЕ!

Незмінний успіх у читача має пригодницька література, науково-художня фантастика. Природно, що книги цих жанрів виходять у молодіжному видавництві регулярно, у цікавому художньому оформленні, масовими тиражами. Починаючи з 1979 року, до них додався щорічний збірник «ППФ» (Пригоди, подорожі, фантастика), який пропонує читачам твори вітчизняних та зарубіжних авторів. Вміщувані в ньому різнотемні повісті, оповідання, нариси об'єднані провідною тенденцією творчості сучасних письменників — осмисленням людини як частини природи й світу, її призначення у сьогоднішньому дні й майбутньому.

Час, що минув після виходу першого збірника «ППФ», переконливо засвідчив, що «Молодівський» щорічник став не тільки і не стільки своєрідною відповіддю видавництва на посилений інтерес читачів до пригодницької та фантастичної літератури. Його поява значною мірою активізувала громадську увагу до творів цього жанру, творчо згуртувала літераторів, особливо молодих, допомогла їхньому мистецькому становленню. Саме пройшовши школу щорічника, видали згодом свої перші книги фантасти О. Тесленко, В. Заєць, Ю. Константинов, Ю. Пригорницький. Їхні твори разом з виданням жанрової класики, що вийшли або виходять у «Молоді», збагачують художню палітру видавництва, повніше задовольняють читацькі запити.

Щороку серед авторів видавництва з'являються нові імена. У 1987 році до початківців науково-фантастичного жанру додалося ще одне — Людмила Козинець, яка дебютувала книгою «Передай другому». Зараз у «Молоді» готується друга книга молодої київської письменниці (К.: Молодь, 1990) «Розірваний ланцюг». До цієї збірки увійшли різножанрові оповідання. Тут і традиційна «сайнс-фикшн», і пригодницька фантастика, і філософська притча з елементами сатири, і романтична казка.

Тематика оповідань актуальна, наближена до проблем нашого часу. Їхнім героям доводиться займатися і справами суто земними: спасати отруєну промисловими відходами землю, знешкоджувати торпеду, яка не розірвалася...

Творам молодої авторки притаманні особлива напруженість і динамізм сюжету, яскравість, підкреслено піднесений стиль викладу, м'який гумор.

Чи ж вдалі твори наших авторів — визначати вам, наші юні читачі. Свої відгуки на літературу видавництва ЦК ЛКСМУ «Молодь» просимо надсилати за адресою: 252119, Київ-119, вул. Пархоменка, 38—42.

Зміст

Анатолій Дімаров
ТРИ ГРАНІ ЧАСУ
5

Віктор Положій
ЩОСЬ НЕГАРАЗД
81

Віктор Савченко
МОНОЛОГ НАД БЕЗОДНЕЮ
117

Валентин Тарнавський
ДИСЕРТАЦІЯ
193

Олександр Тесленко
РАПАНА СТАРОГО ПЕТЕРА
267

Валерій Шевчук
МІСЯЧНИЙ БІЛЬ
305

Микола Славинський
МОСТИ В ПРИЙДЕШНЄ.
Післямова
385

Про авторів
395

Литературно-художественное издание
СОВРЕМЕННАЯ
ФАНТАСТИЧЕСКАЯ ПОВЕСТЬ
Составитель и автор послесловия
Славинский Николай Борисович
Киев, издательство ЦК ЛКСМУ «Молодь»
На украинском языке

Редактор
М. С. ЧИЩЕВИЙ
Художній редактор
П. А. КРИСАЧЕНКО
Технічний редактор
С. Г. ОРЛОВА
Коректори
Л. В. СВИРИДЕНКО,
Т. Д. ШАСТАЛ

ИБ 4175

Здано до набору 14.12.88. Підписано до друку 27.03.89. Формат 84×108 1/32. Папір друк. № 2. Гарнітура літерат. Друк високий. Умовн. друк. арк. 21,0. Умовн. фарбовідб. 21,0. Обл.-вид. арк. 22.94. Тираж 100 000 пр. Зам. 8—545. Ціна 1 крб. 80 к.

Ордена «Знак Пошани» видавництво ЦК ЛКСМУ «Молодь». Поліграфкомбінат ЦК ЛКСМ України «Молодь» ордена Трудового Червоного Прапора видавничо-поліграфічного об'єднання ЦК ВЛКСМ «Молодая гвардия». Адреса видавництва та поліграфкомбінату: 252119, Київ-119, вул. Пархоменка, 38—44.

С 91 Сучасна фантастична повість / Редкол.: В. О. Шевчук (голова) та ін.; Упоряд. та автор післямови М. Б. Славинський.— К.: Молодь, 1989.— 400 с.
ISBN 5-7720-0148-5

Збірка фантастичних повістей сучасних авторів тематично охоплює широкий спектр проблем — від прозаїчних клопотів учених до спроб розкрити зв'язок епох, від прозирання в сиву давнину до роздумів над проблемами, орієнтованими в близьке чи далеке майбутнє. Всі повісті характеризує посилена увага авторів до внутрішнього світу героїв.

С $\frac{4702640201-072}{M\ 228(04)-89}$ 101.89

ББК 84Ук7—44я 43